A. B. RANOVICS

A RÓMAI BIRODALOM KELETI TARTOMÁNYAI

A. B. RANOVICS

A RÓMAI BIRODALOM KELETI TARTOMÁNYAI

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST
1956

AZ EREDETI MŰ CÍME:

ВОСТОЧНЫЕ ПРОВИНЦИИ РИМСКОЙ ИМПЕРИИ
В I—III. ВВ.

A SZOVJET TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
MOSZKVA—LENINGRÁD 1949

Fordította
BORZSÁK ISTVÁN

Lektorálta
MORAVCSIK GYULA
és
HARMATTA JÁNOS

© *Akadémiai Kiadó 1956*

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
A szerkesztésért felelős: Fehér József Műszaki felelős: Húth István
A kézirat beérkezett 1956. június hó Példányszám 800 Terjedelem: 21,75 (A/5) ív

Szegedi Nyomda V. 56-2428 Felelős vezető: Vincze György

ELŐSZÓ

A római birodalom keleti tartományai igen fontos helyet foglaltak el a birodalom rendszerében, és tanulmányozásuk sokban hozzájárul ahhoz, hogy az egyetemes történet e fontos szakaszának lényegét megértsük. Különös érdeklődésünkre tarthatnak számot úgy is, mint a Földközi-tenger vidékének azok a részei, ahol a később különváló kelet-római birodalom kialakult, és a jövendőbeli bizánci császárság alapjait lerakták. A keleti tartományokat nemcsak földrajzi helyzetük és a görög nyelv uralma különböztette meg. Megvoltak a maguk történetileg kialakult gazdasági sajátosságai, társadalmi szempontból figyelemre méltó állandóságot mutathattak fel, önálló kultúrájuk volt. Ugyanakkor, amikor a nyugati tartományok teljesen elrómaiasodtak, Keleten nemcsak a romanizáció nem ért el különösebb sikereket, hanem még a hellénizálódás sem érintette mélyebben a lakosság széles tömegeit. A római birodalom keleti tartományainak népei a hellénizmus és a római uralom évszázadain keresztül nem egy olyan társadalmi berendezést és kulturális elemet mentettek át, amely még az ókori Kelettől hagyományozódott rájuk. Ennek következtében a társadalmi forradalom konkrét útjai Keleten másképp alakultak, és a feudalizmus itt más formában jelentkezett, mint Nyugaton.

A keleti tartományok tanulmányozása nemcsak abban segít, hogy »Róma nagyságának és bukásának« általános törvényszerűségeit tisztázhassuk, hanem abban is, hogy megértsük a kelet-római birodalom sorsának alakulását, a bizánci állam keletkezését. De ez már külön speciális tanulmány tár-

gya, amelynek a kelet-római birodalom IV—V. századi történetét kell felölelnie.

Jelen munkánkban a tárgyalást a III. század végéig, a keleti és nyugati birodalom különválásáig visszük. Bár a birodalom Diocletianus után még nem hullott szét végleg és a IV. század folyamán többször egyesült egyetlen uralkodó hatalma alatt, a régebbi szerves egység már nem volt meg. Egyes történetkutatók ezen az alapon kezdik Bizánc történetét is Diocletianusszal. A római történetnek ilyenfajta tagolását, amely figyelmen kívül hagyja a társadalmi forradalmat, a rabszolgatartó társadalmi rendnek forradalmi úton való megdöntését, mi nem fogadhatjuk el. A rabszolgatartó római állam történetének keretein belül azonban Diocletianus uralkodása mindenesetre fontos határkő.

Nem tekinthetjük feladatunknak azt sem, hogy a római birodalom keleti tartományainak politikai történetét taglaljuk; csak annyiban érintjük, amennyiben ez társadalmi és gazdasági történetük megértéséhez, a birodalmi történet általános irányzatainak és törvényszerűségeinek, a Kelet viszonyai között megfigyelhető konkrét megnyilvánulásaiknak, valamint a keleti tartományokban végbemenő történeti fejlődés sajátosságainak és jellemző vonásainak a tisztázásához szükséges.

BEVEZETÉS

Az ókori történetnek kevés problémájáról vitáztak annyit, mint a római birodalom keletkezéséről és bukásáról. Kiváltképpen ellentmondó vélemények és elképzelések merültek fel a nyugat-római birodalom bukásának az okaival kapcsolatban. Már az ókorban voltak olyan írók, akik mint a birodalom bukásának szemtanúi, megkísérelték a végbemenő események értelmét kihámozni. A gazai Zósimos — 410-ig folytatott történeti művében (Nea historia) — azt a gondolatot fejtegeti, hogy Róma hazai isteneinek köszönhette nagyságát, és minél hátrább szorult a régi vallás a bűnös kereszténység mögött, annál mélyebbre süllyedt a birodalom is. Ezzel szemben Orosius »Historiae adversus paganos« című munkájában azt igyekszik bizonyítani, hogy a kereszténység nem tehet a birodalom lehanyatlásáról, sőt inkább még enyhítette is azoknak a csapásoknak a súlyát, amelyek a római birodalmat a tönk szélére juttatták. A történeti folyamatnak ezek az ókori értelmezései nem annyira a tudomány, mint inkább a teológia körébe vágnak.

De a polgári történészek napjainkban sem tudnak még az ő szempontjukból nézve is annyira-amennyire kielégítő választ adni a római birodalom bukásával kapcsolatban felmerülő kérdésekre.

M. Rosztovcev modern polgári kutató »The social and economic history of the Roman Empire« című, hatalmas művében (megjelent 1926-ban, olasz kiadása 1933-ban) elismeri, hogy képtelen megoldani ezt a problémát. »The decay of the

ancient world« című tanulmányában pedig, amelyet 1930-ban írt, egyszerűen ki akarná küszöbölni a problémát, és tagadja a birodalom bukásának a tényét.[1] Rosztovcev feltevése szerint akkoriban ez volt a fejlődés normális útja. Az igaz, hogy a birodalom széthullott (de ennek pozitív oldala is van, amennyiben az európai nemzetek kialakulására vezetett), viszont konszolidálódott az egyház. Elenyészett az antik kultúra, de helyette megszületett a keresztény kultúra. Ezek szerint a veszteségek és a nyereségek kiegyenlítenék egymást.

Természetes, hogy Rosztovcev mint történész nem hunyhat szemet a hanyatlás ténye előtt, de ennek okait abban látja, hogy — először is — a római birodalom túlságosan kicsiny és szegény volt, és így nem építhetett vasutakat, gyárakat és egyáltalán nem teremthette meg a nagyipart; másodszor pedig Róma kénytelen volt minden erejét határainak megvédésére pazarolni. Ugyanitt Rosztovcev komolyan foglalkozik egy bizonyos S. Hunnington elméletével, amely szerint a római birodalom bukását a föld kimerülése és bizonyos éghajlati változások idézték elő (»érverésszerűen változó klíma«).

Az ókorral foglalkozó kutatók oxfordi értekezletén (1942 szeptemberében) Norman H. Baynes »A római birodalom bukása Nyugat-Európában« címmel tartott előadást.[2] Sorra vette és cáfolta a polgári történetírásban közkeletű Seeck-, T. Frank-, Nilsson- és M. Rosztovcev-féle elméleteket, majd ismertette a magáét: a nyugat-római birodalom bukását azzal kell magyaráznunk, hogy Nyugaton teljesen megszűnt a közlekedés, Italia pedig mint jövedelmi forrás és emberanyagbázis már nem jöhetett számításba; Keleten viszont Kisázsia megőrizte jólétét és emberanyagát, és ezzel lehetővé tette, hogy a keleti birodalom még ezer évig fennálljon.

Ez az elmélet nem éppen új, mert Fr. Heichelheim már 1938-ban előadta »Wirtschaftsgeschichte des Altertums« című könyvében. De ezen felül nem is magyaráz semmit, csak elodázza a kérdést; hát akkor mivel magyarázzuk a közlekedés lezüllését és Italia lehanyatlását?

[1] The Economic History Review II, 2 (1930).

[2] L. Toynbee, The classics in wartime. »Antiquity« 42 (1943) 63. sz.

A polgári kutatók tehát képtelenek arra, hogy magyarázatot találjanak a birodalom bukására. Ez is polgári korlátozottságuk következménye. Az ókorra is a modern tőkés társadalom mértékét akarják alkalmazni, az ókori Rómában is a kapitalista társadalom valamiféle válfaját látják. Nem akarják, de nem is tudják felfedezni a történelemben a társadalmi-gazdasági formációk váltakozását, közelebbről: nem ismerik el a rabszolgatartó formáció létét és ennek sajátos törvényszerűségeit.

Egyes történészeknek azt súgja ugyan éppen történeti érzékük, hogy foglalkozzanak az ókori társadalmak rabszolgatartó alapjával, de még ezek (például Tarn, vagy részben Oertel) sem vonják le a kínálkozó következtetéseket; legjobb esetben is csak bizonyos mértékben veszik tekintetbe »a rabszolgaság tényezőjét«.

Sok vitát váltott ki, de még ma is sokakat foglalkoztat a császárság kialakulásának kérdése, lényegének és történeti szerepének meghatározása. Ezt is rendszerint formai szempontból vizsgálják. Mi volt a principatus? A köztársaság (res publica) változott formája, vagy dyarchia (»kettős uralom«), vagy köztársasági terminológiával leplezett monarchia?

Az ezzel kapcsolatban folytatott viták igen érdekes részlettanulmányokat érlelhetnek (érleltek is), igen becses mellékes eredményekre vezethetnek, de voltaképpen terméketlenek maradnak. A császárság kialakulása társadalmi fordulat volt, ez pedig éppen abban áll, hogy szakít a fennálló jogi normákkal, ezekből a normákból tehát nem is vezethetjük le.

A történelem során már nem egyszer előfordult, hogy a társadalmi fordulatot végrehajtó személyek és társadalmi csoportok jogszerű formát akartak adni eljárásuknak, de az ilyen jogi fikciókat csakis javíthatatlan pedánsok vehetik komolyan. Octavianus, aki Caesar mintájára államcsínyt hajtott végre, szintén úgy tett, mintha eljárása különleges köztársasági felhatalmazásokon alapulna, a kedvében járó írók és a lelkendező dicsőítő feliratok pedig magukévá tették ezt a képmutató beállítást és megtették Augustust »a köztársaság helyreállítójának«, »a szabadság védelmezőjének« stb.

Sokkal közelebb járnak az igazsághoz a görögök, akik az »imperator« kifejezést az *αὐτοκράτωρ* (»egyeduralkodó«) szó-

val fordították le, vagy az egyiptomiak, akik a császári földet továbbra is a régi névvel (»királyi föld«) jelölték. Tacitus megjegyzi (Ann. XIII 28), hogy »a köztársaság látszata (imago)« még Nero alatt is megmaradt; de világosan látja, hogy már Augustus idejében is csak egyeduralomról lehetett beszélni. (Hist. I 1.)

Cassius Dio tudósítása szerint (LII 14) Octavianus az államcsíny végrehajtása előtt kikérte barátjainak, Agrippának és Maecenasnak a tanácsát. Maecenas, mikor azt tanácsolja Octavianusnak, hogy ragadja kezébe a hatalmat, leplezetlenül »monarchiát« említ. Octavianus megfogadta Maecenas tanácsát. Az a beszéd, amelyet Cassius Dio ad Maecenas szájába, elsősorban azt tükrözi, hogyan látta az eseményeket maga a történetíró; mindenesetre az a jellemzés, amely szerint a principatus nem egyéb, mint monarchia, — akár Maecenastól, akár Cassius Diótól származik, — helyes.

Augustus azon volt ugyan, hogy a katonai diktatúrát elkendőzze a törvényesség látszatával, de ez aligha téveszthetett meg akárkit is, és a történeti kutató még kevésbé veheti komolyan azt a jelenetet, amely 27. január 13-án játszódott le a senatusban.

»Tetteinek« (res gestae) felsorolásában Augustus képmutatóan kijelenti, hogy 27-ben a senatus és a nép kezébe tette le a hatalmat. Valójában a senatus és a nép hatalma éppen ettől kezdve *szűnt meg.*

Augustus arra hivatkozik, hogy uralkodása folyamán a köztársasági magistratusi minőségében elnyert felhatalmazások, az »imperium« és a »tribunicia potestas« alapján járt el; időről időre megmutatta nagylelkűségét és nem fogadott el bizonyos tisztségeket, amelyeket a meghunyászkodó senatus felajánlott neki. De mindezek a köztársasági tisztségek és felhatalmazások, amelyeket Augustus hajlandó volt elvállalni, lényegükben nem voltak köztársaságiak sem magának a méltóságnak a jellegét (időbeli korlátozatlanságát, mással be nem tölthetőségét), sem pedig az illető méltósággal együtt járó hatalom forrását tekintve. Augustus hatalmának forrása nem a választási komédia, nem is a nép akaratnyilvánítása, hanem a katonai erő volt, amely Octavianus számára a hatalmat biztosította. Ezért volt az, hogy már Tiberius megszüntette a nép-

gyűléseket, mint teljességgel fölösleges fikciókat. A senatus pedig, amelytől a császárok formailag a hatalmat elnyerték, valójában engedelmes eszköz volt a császár kezében, hiszen személyi összetétele, hatásköre, jogai mind a császártól függtek. Már Augustus öt alkalommal (i. e. 29, 18, 13, 11- és i. sz. 4-ben) rostálta meg és szervezte újjá a senatust.

Nem a senatus és a nép volt tehát a császári hatalom forrása, hanem fordítva: a császár volt a senatus és a még meghagyott köztársasági magistratusok hatalmának igazi forrása, és ha a császárnak kedve kerekedett néhanapján köztársaságosdit játszani, ez a valóságos helyzeten nem változtatott.

A principatus »köztársasági« jellege ugyanannyira irreális, mint az a másik fikció, amellyel a katonai diktatúra hívei előhozakodtak, ti. hogy a császári hatalom megszabadította a népet bizonyos politikai csoportok »zsarnokságától« és visszaadta a »szabadságot« a népnek. Ezt a gondolatot még Caesar indította útjára, amikor kijelentette, hogy ő majd megvédi a római nép szabadságát. (Bell. civ., I 22.) Augustus ugyanazokat a kifejezéseket használja, amikor magát mondja a szabadság helyreállítójának; ugyanezt hangoztatják a feliratok, a szabadság tiszteletére emelt szobrok, a pénzek is. A szabadság védelmezőinek nyilvánították Claudiust, Nerót, Galbát, Vespasianust és a többi császárt, még Trebonianus Gallust is. De ez a »szabadság« valójában csak annyit jelentett, hogy megszűnt a politikai élet, mindenki alávetette magát a diktátor akaratának, vagy éppen zsarnoki szeszélyeinek.

A császári hatalom erkölcsi alapja »az az általános meggyőződés volt, hogy ha nem ez, vagy az a császár, akkor is a katonai uralomra alapozott császári hatalom elkerülhetetlen szükségszerűség«.[1] Ez a meggyőződés a rómaiaktól leigázott népek és a széles tömegek között az erőtlenségnek volt a kifejezése a szabadság és függetlenség megőrzéséért vívott harcban, míg az uralkodó rabszolgatartó osztály felső rétege a szilárd hatalom utáni vágyakozását juttatta vele kifejezésre, amely kordában tudja majd tartani az elnyomott tömegeket, elsősorban a rabszolgákat.

[1] K. Marx—Fr. Engels, Ö. M. XV. köt. 606. lap. (Oroszul.)

Az általános reménytelenségben az emberek égi küldöttet, megváltót láttak a császárban. Az i. e. 9-ben állított, híres priénéi feliraton (OGIS 458) ezt olvashatjuk Augustusról: »Megváltóként küldetett nekünk és az utánunk következőknek, hogy véget vessen a háborúnak, hogy rendet teremtsen az egész világon ... A régebbi korok jóltevőit mind felülmúlta, őt viszont soha senki sem fogja felülmúlni. Ennek az istenségnek a születése napja a tőle kiinduló jóhírek (euangelia) kútfeje lett az egész világ számára.« De Augustust és a következő császárokat nemcsak a hálálkodó feliratokon jelentették ki megváltónak, hanem a költők és írók műveiben is. Ez pedig nemcsak a mindenható egyeduralkodó előtti meghunyászkodásnak volt a kifejezése, hanem a rabszolgatartók osztályvágyaié is; a néptömegek nem a császárok között keresték a megváltót, hanem tisztára vallásos szférában, és a keresztény vallásban találták meg.

Természetesen a császári hatalommal szemben nem egyformán foglalt állást az egész birodalom, a lakosságnak minden rétege, a római köztársaságban történetileg kialakult új, monarchikus berendezés pedig nem volt holmi keleti despotia, amely más történeti körülmények között, más gyökerekből sarjadt volna ki. Az új császári hatalom nem söpörte el teljességgel a köztársasági eszméket, intézményeket, kormányzati módszereket, a polgáriasultság formáit. Hiszen még egy gyökeres forradalom is sok mindent megtart az előző rezsimből. A császárság sok mindent örökölt a köztársaságtól. Még a köztársasági fikcióknak is volt bizonyos jelentőségük; volt bizonyos kötelező erejük; kevésbé érzékelhetővé tették a köztársaságból monarchiába vezető átmenetet, biztosították a folytonosságot a jog területén, a helyi közigazgatási szerveknél, a pénzügyigazgatásban stb. De azért semmiképpen sem tehetjük magunkévá azt a nézetet, amely szerint a császárság semmi egyéb, mint a köztársasági rezsim folytatása, éppen csak más formák között. A császárság politikai *fordulatot* jelentett, amely komoly, mélyreható társadalmi válság folyományaképpen következett be. Ha a kortársak nem vették észre (vagy úgy tettek, mintha nem vették volna észre) ennek a fordulatnak erőszakos jellegét, ez főleg azért történt, mert Octavianus Actium után nem folyamodott nyílt erőszak alkalma-

zásához: elegendő volt a leplezett fenyegetés is ahhoz, hogy a senatus a győztes akaratának engedelmes kiszolgálója legyen.

De ki is szállhatott volna szembe a császári hatalommal? A polgárságnak azok a szervezetlen, szétforgácsolódó népi tömegei, melyek elvesztették gazdasági és katonai jelentőségüket, és éppen ezért politikai tétlenségre voltak kárhoztatva? A városi gyülevész proletariátus, amelyet lezüllesztett a »kenyér és cirkuszi látványosságok« politikája, és amely csak arra volt jó, hogy katonákat szolgáltasson a császári hadseregnek? A rabszolgák? Mivel nem rendelkeztek jogokkal, ahhoz sem fűződött közvetlen érdekük, hogy milyen a politikai rezsim jellege, és K. Marx kifejezése szerint csak a szabad gazdagok és a szabad szegények közt folyó harc passzív talapzatát alkották. (Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. Előszó a második kiadáshoz. Szikra kiadás, 6. lap.) A »szabad gazdagok« kifejezés pedig pontosan azt az osztályt jelöli, melynek nevében a diktatúra létrejött. A köztársaság utolsó századában a rabszolgatartók és rabszolgák, a gazdagok és szegények, Róma és a provinciák közti ellentétek annyira kiéleződtek, hogy az uralkodó osztály kész volt lemondani politikai kiváltságairól és magát a katonai diktátor védelme alá helyezni. A harc az i. e. I. század derekától kezdve tulajdonképpen csak a körül a kérdés körül folyt, hogy ki valósítsa meg ezt a diktatúrát.

Az a társadalmi válság, amely végül is a köztársaság bukására vezetett, nem volt véletlen: magából a rabszolgatartásra alapozott társadalmi rendből következett. A rabszolgamunkát alkalmazó termelési mód a társadalom termelőerőit csak egy bizonyos — meglehetősen alacsony — fokig képes fejleszteni.

Arról van szó, hogy a rabszolgamunka elsősorban is magában véve kevéssé termelékeny, és nemcsak nem segíti elő a technika fejlődését, hanem még gátolja is. Erre már az ókorban rájöttek. Az id. Plinius ezt írja: »Legrosszabb a földet ergastulumokba zárt rabszolgákkal műveltetni, mert mindaz, amit ezek az elkeseredett emberek művelnek, nem sokat ér.« (N. H. XVIII 6.) Columella (De re rust. I 7.) azt ajánlja, hogy a távolabbi birtokokon, amelyeket a tulajdonos nem tud gyakran meglátogatni, a földet szabad colonusoknak kell kiadni

művelésre, nem rabszolgáknak; ugyanitt részletesen felsorolja, hogy mi minden kárt okozhatnak a gazdaságnak a rabszolgák. Az ifj. Plinius, ez a gondos gazda, szintén látta a rabszolgamunka hátrányait és sohasem vette igénybe a bilincsbe vert rabszolgák munkáját. (Ep. III 19.) Próbálkoztak azzal, hogy a rabszolgákat urukhoz édesgessék: különféle kedvezményekben és kiváltságokban részeltették őket (l. pl. Plin., Ep. VIII 16), lehetővé tették számukra az önálló gazdálkodást, hogy érdekük fűződjék munkájuk eredményességéhez (peculium), vagy egyszerűen felszabadították őket, hogy így valami csekély, de mégis tiszta és megfogható hasznot húzzanak belőlük, ti. nemcsak felszabadításukat kellett megváltaniuk, hanem még szabad korukban is bizonyos mértékig előbbi uraiktól függtek. A tömeges rabszolgafelszabadítás arra késztette Augustust, hogy törvényt hozzon (Lex Fufia Caninia, Gai. Inst. I 42—43), amely korlátozta a rabszolgák szabadonbocsátásának jogát. De mindez csak csillapítószer volt; a termelés alapja a rabszolgamunka maradt, annak a termelékenysége pedig alacsony, technikája elmaradott volt.

A rabszolgamunka ki nem fizetődő voltát azzal próbálták jóvátenni, hogy rablógazdálkodást folytattak a rabszolga munkájával, és amíg a rabszolgapiac ki nem merült, a rabszolgatartók nem látták szükségét annak, hogy a fennálló termelési módon változtassanak. A rabszolgák számbeli gyarapodása természetesen aggodalommal töltötte el a rabszolgatartókat. A Spartacus-féle felkelés ijesztő kísértete állandóan ott lebegett szemük előtt; amikor a praenestei gladiatorok — Spartacus után másfél évszázaddal — ki akartak szökni kaszárnyájukból, kísérletük, bár gyökeresen felszámolták, mégis valóságos vakrémületet keltett; a nép »már Spartacust és az akkori megpróbáltatásokat emlegette«. (Tac., Ann. XV 46.) De ez a félelem is csak arra ösztönözte a rabszolgatartókat, hogy katonai diktátorhoz folyamodjanak.

Rengeteg rabszolgát egyáltalán nem termelő munkára: házi cselédnek alkalmaztak. Ez nem egyszer erkölcsi természetű tiltakozásokat váltott ki, kívánatos színben tüntették fel annak az időnek a mértékletességét és erkölcsi egyszerűségét, amikor Cincinnatus maga hajtotta az ekéje elé fogott ökröket, amikor »csak egy Marcipor, vagy Lucipor volt, az is a család

hozzátartozójának számított, mindnyájan együtt étkeztek, és nem kellett otthon rejtőzni a rabszolgák elől«. (Plin., N. H. XXIII 6.) De az erkölcsi prédikációk és az utópisztikus álmodozások nyilván nem változtathattak a helyzeten.

A rabszolgamunka — a munka termelékenységének növekedése szempontjából — haladást jelentett a társadalom ősközösségi berendezéséhez képest. Az ókori nagy kultúrák a rabszolgamunka talaján fejlődtek ki. De előbb-utóbb bekövetkezik az, hogy a rabszolgaság már akadályozza a termelőerők további fejlődését, és ha a rabszolgatartás fennmarad is, a társadalom lehanyatlása elkerülhetetlenné válik.

Másodsorban a szabad munka, amely a rabszolgatartás mellett is megvan, elkerülhetetlenül egy síkra kerül a vezető szerepet játszó rabszolgamunkával. Kialakul az az állásfoglalás, amely szerint a munka szolgai tevékenység, amely nem is méltó a szabad polgárhoz. Még a városi gyülevészproletárok is lealacsonyítónak találták a fizikai munkát, pedig közben élősdi kolduséletet éltek, a gazdagok adományait lesték, a magistratusok ingyenes osztogatásaiból, alkalmi ajándékokból tartották fenn magukat. Ezért volt az, hogy a szabad munka (a szellemi munkát igénylő foglalkozások — szobrászok, építészek stb. — kivételével) nem járulhatott hozzá jelentősebben a termelés növekedéséhez és tökéletesedéséhez. A technika még a mezőgazdaságban is rendkívül alacsony szinten mozgott, pedig a földművelés nem számított szégyenletesnek. Marx megjegyzi, hogy Rómában a lisztnek a gabonaárakhoz képest rendkívül magas árát »az akkor még gyermekcipőben járó technikával felszerelt, tökéletlen malmok és az ezzel járó tetemes őrlési költségek magyarázzák«.[1]

A rabszolgatartásra alapozott termelési mód mellett a termelés kiszélesítése elsősorban a rabszolgák számának fokozása, új területek meghódítása révén volt lehetséges. Ez a mennyiségi gyarapodás minőségi változásokkal is együtt járt: új nyersanyagféleségeket használtak fel, új iparágak fejlődtek ki, a szükségletek köre kiszélesedett, tökéletesebb módszerek

[1] K. Marx, A tőke. III. köt. 1. rész, Budapest 1951. Szikra kiadás. 135. lap. [Az idézett szavakat tkp. nem maga Marx mondja, hanem idézi Dureau de la Malle: Économie politique des Romains c. könyvéből. — Szerk.]

szerint építették a városokat, jobb utak készültek, tökéletesedett a hajózás, különösképpen pedig a haditechnika. De mindezek a sikerek nem érintették magának a termelésnek a lényegét, mivel a rabszolgamunka lehetetlenné teszi a technikai haladáshoz szükséges feltételeket. »A modern ipar a termelőfolyamat meglevő formáját sohasem tekinti és kezeli véglegesnek. Technikai alapja ezért forradalmi, míg valamennyi régebbi termelési mód lényegileg konzervatív volt.«[1]

Így azután a rabszolgamunkára alapozott termelési módon belül előbb-utóbb leküzdhetetlen ellentmondás támad a növekvő termelési szükségletek és a termelés konzervatív alapja között. »A *rabszolgaság* ott, ahol a termelés főformája, a munkát szolgai tevékenységgé, tehát szabadok számára megbecstelenítővé teszi. Ezáltal elzáródik a kivezető út az ilyen termelési módból, míg másfelől a fejlettebb termelés a rabszolgaságban korlátba ütközik, s a rabszolgaság megszüntetése szükségessé válik. Ezen az ellentmondáson pusztul el minden rabszolgaságra alapított termelés és minden reá alapított közösség (Gemeinwesen).«[2]

Harmadsorban: a rabszolgatartó gazdaság — még a kereskedelem virágkoraiban is — tulajdonképpen szükségleti marad; a termelés célja fogyasztói, nem pedig csereérték létrehozása. Éppen ezért itt nincs meg az az ösztöke, amely a kapitalista társadalomban az embereket az ipari technika folytonos tökéletesítésére serkenti. Aristotelés és az epigrammaíró Antipatros is úgy gondolja, hogy az önműködő szerkezetek nem a termelés fokozására, hanem arra valók, hogy az emberek mentesüljenek a munkától.[3] Ugyanebből kifolyólag volt az, hogy az ókor nagy tudósai nem találtak fel gépeket (legfeljebb meglehetősen esetlen hadigépeket); a termelés nem szegezte ezt a feladatot a tudósok elé. Az embereknek mint árutermelőknek a léte alárendelt szerepet játszott. A nagy rabszolgatartó gazdaságok főleg magának a rabszolgatartónak a szükségleteit elégítették ki, és amint a rabszolgatartás fokozódott, nem az árutermelés, hanem a fényűzés igénye fokozó-

[1] K. Marx, A tőke. I. köt. Szikra kiadás, 1949, 527. l.
[2] Fr. Engels, Anti-Dühring. Szikra kiadás, 1950, 365. lap.
[3] K. Marx, A tőke. I. köt. Szikra kiadás, 1949, 440. lap.

dott, amely azután a köztársaság vége felé ijesztő formákban jelentkezett.

Továbbá: a rabszolgatartó társadalom fejlődési folyamata során egyre jelentősebbek lettek az ellentétek a rabszolgatartók osztályán belül, és ezek az ellentétek aláásták azokat a tartópilléreket, amelyeken a társadalom nyugodott. Rómában a klasszikus rabszolgatartó társadalom virágzása az i. e. III—II. századra esik. De ez a virágzás már az egész rendszer bukásának a csíráit is magában rejtette. A gazdasági élet fejlődése az árujelleg fokozódására, a pénz szerepének kiszélesedésére, a gazdagság (és az osztálytársadalomban a gazdagságtól elválaszthatatlan társadalmi egyenlőtlenség) kialakulására, a szabad lakosság túlnyomó nagy részének tönkremenetelére és végeredményben a demokrácia pusztulására vezetett. A római proletariátusnak juttatott osztogatások költségei i. e. 73-ban 10 millió, 63-ban 30 millió, 56-ban 40 millió sestertiust, 46-ban 76 800 000 sestertiust tettek ki. Caesar alaposan csökkentette azoknak a számát, akik addig az államkincstár terhére olcsó gabonát kaptak (320 000-ről 150 000-re), de már Augustus kénytelen volt ezt a számot megint 200 000-re emelni. A »populus Romanus Quiritium« gazdagokra és nincstelenekre, optimatákra és »csőcselékre«, latifundiumtulajdonosokra és tönkrement, nagyrészt földtelenné vált parasztokra szakadt.

A római kereskedelem — tekintettel a gazdálkodásnak (tulajdonképpen) szükségleti jellegére — hozzájárult ugyan a városi élet kifejlesztéséhez, de már technikai fejlődés nem járt vele együtt, még annyira sem, mint a görög városokban. Közvetítő kereskedelem volt ez, amely roppant vagyonokhoz juttatta a kereskedelmi tőke urait, viszont kimerítette a közvetlen termelőt. De a kereskedelmi tőke mellett kifejlődött az uzsoratőke is, amely a lakosságból — különösen a provinciákban — minden nedvet kisajtolt. Az ókor legkíméletlenebb uzsorásai a római lovagok voltak. A római törvényhozás korlátozni próbálta az uzsorások étvágyát, de ezek a korlátozások csak fikciók maradtak és nem gátolták például a »nemes« Brutust abban, hogy évi 48%-os kamatos kamatot ne szedjen.

A társadalmi rendszerben és a gazdasági életben végbemenő változásokkal szükségképpen együtt járt a politikai fel-

építmény bomlása is. A »földműveléssel foglalkozó város« — az antik állam alapja — a szabad parasztság gazdasági erejének lehanyatlásával megszűnik létezni. Annak eredményeképpen, hogy a római polgári közösség területe kiszélesedett, és hogy az italikusok számára a polgári jogok különböző kategóriáit, illetőleg a jogfosztottság különböző fokait állapították meg, az i. e. II. század végétől kezdve egyre inkább kiéleződtek azok az ellentétek és összeütközések, amelyek végül is a szövetséges háborúban érték el tetőpontjukat.

De míg Italia határain belül lehetséges volt a kompromisszum (az italikusoknak megadták a polgárjogot, amely persze már jórészt értékét vesztette), addig Rómának Italia határain túli terjeszkedése újabb nehézségeket támasztott. Róma valójában túlnőtt a polis keretein és világhatalommá fejlődött, amelyben a provinciák gazdasági jelentőség szempontjából túlszárnyalták Rómát és Italiát; ezért azután a provinciák kirablásának politikája hovatovább a római birodalom létét veszélyeztette. Róma csak úgy tarthatta világbirodalmi helyzetét, ha felhasználja, de nem meríti ki a provinciák anyagi forrásait; ez a felismerés azonban nem jutott el a politikusok tudatáig, mert azok a provinciákat továbbra is »a római nép zsákmányának« tekintették.

A gazdagok és szegények, rómaiak és italikusok, Róma és a provinciák közti ellentétek csak betetőzték az alapvető ellentétet, amely a rabszolgatartók és a rabszolgák között tátongott. A sziciliai tömeges rabszolgafelkelések, a nagyarányú Spartacus-féle felkelés alapjaiban rendítették meg a római államot.

Az i. e. I. század elejétől kezdve Róma mélyreható társadalmi, gazdasági és politikai válság zónájába jutott. A Spartacus-féle felkelés elfojtása az akkori körülmények között lehetetlenné tette a válságból való kijutás forradalmi útját. Görögországban, amely történetének más szakaszában élt át hasonló válságot, a megoldás az volt, hogy az országot meghódította Makedonia, és Alexandros birodalmának, illetőleg a hellénisztikus monarchiák alakjában új, nagyobb arányú gazdasági és politikai egység jött létre. A görög polis szűk keretei szétfeszültek, és a hellénisztikus világ, különösen a Kelet, több mint száz esztendőn keresztül tovább fejlődhetett.

De a hellénizmus nemcsak hogy nem küszöbölte ki, hanem csak még inkább elmélyítette és kiélezte a rabszolgatartó társadalom belső ellentmondásait, és az i. e. II. században újból kezdődik az a sokáig tartó válság, amely végül is a hellénisztikus államok bukására vezetett.

Rómában másképpen: a katonai diktatúra bevezetésével oldották meg a válságot. Az uralkodó osztály érdekében elnyomták a demokráciát. Az új rezsim — a császárság — az erőszakra volt alapozva. Megőrizte a fejlődésének végső szakaszába jutó rabszolgatartó társadalmi rendszer minden hibáját, éppen ezért elkerülhetetlen is volt a pusztulás, vagy a gyökeres forradalom.

A császárság az önmagát túlélt római (városi) polgári közösség végét jelentette. Ha történetének egész lefolyását szemléljük, megállapíthatjuk, hogy — a római köztársaságtól eltérőleg — egységes államot képviselt, amelyben sokkal inkább megvolt a szerves egység, mint az ókori Kelet ephemer »világbirodalmaiban«, vagy akár a hellénisztikus államokban is. Az Italia és a provinciák közti különbségek fokozatosan elsimultak. Kialakultak azok a feltételek, amelyek mellett sokkal ésszerűbben fel lehetett használni a tartományok bőven áradó gazdasági forrásait, rendszeres gazdasági kapcsolatokat lehetett teremteni Italia és a provinciák, illetőleg az egyes provinciák között. Ez az uralkodó osztály hatalmi állásainak megszilárdulását, a társadalom gazdasági alapjának kiszélesedését jelentette — egészen az akkori oikumené határaiig.

A hellénisztikus Kelet szempontjából a birodalom keretébe való beilleszkedés — ha nem számítjuk azt a drága árat, amelyet a keleti népeknek ezért az egyesülésért kellett fizetniük — annyit jelentett, hogy kijuthatott abból a reménytelen válságból, amelybe a hellénisztikus világ a II—I. században, a rabszolgatartó társadalmi rendszer belső hibái folytán süllyedt. A római hódítás következtében megfiatalodott hellénisztikus Kelet számára lehetővé vált az, hogy fejlődési folyamatát most újból, magasabb fokon megismételje. Ezt a fontos körülményt rendszerint figyelmen kívül hagyják; a római császárság kialakulását csak a római történet szemszögéből vizsgálják. De ez hatalmas történeti jelentőségű fordulat volt a hellénisztikus Kelet történetében is. Az új egyesülésben, ez

alkalommal Róma fennhatósága alatt, a Kelet új ösztönzést kapott, melynek révén gazdaságilag felemelkedhetett, és a császárkorban elkerülhetetlenül bekövetkező általános felbomlás közepette is figyelemre méltó állandóságot tanusított; itt a feudalizmusra való áttérés külső hódítások nélkül ment végbe, és Bizánc formailag a kelet-római császárság örököse maradt.

Az a politikai egység, amelyet a római birodalom hozott létre, sokkal szilárdabb és megalapozottabb volt, mint a hellénizmus által teremtett egység. Alexandros nem valósította meg teljesen maga elé tűzött feladatát, nem tudta »egyetértésben és rokoni szeretetben egybeforrasztani a két legnagyobb világrészt« (Diod., XVIII 4, 4, vö. Plut., De fort. Alex. VI), a hellénisztikus monarchiákban pedig a hellénizálódás elsősorban a városi lakosságot érintette; a néptömegek jogi helyzete nemcsak Egyiptomban, hanem Ázsiában és Szíriában sem változott lényegesen. A római császárság sokkal tovább jutott. Amint a polgárjog hovatovább csak formális címmé változott, amely már nem takart semmi reális tartalmat, egyre szélesebb körben nyerték el a provinciák lakosai is. Mint a kyrénéi és a rhósosi feliratok bizonyítják, már Augustus uralkodása alatt feltűnik a kettős polgárság rendszere (vagyis az a személy, aki elnyerte a római polgárjogot, ugyanakkor városának polgára is marad), — így lesz egy bizonyos város polgárságából az egész birodalomra kiterjedő jellegű polgárság. A római polgár, tehát a régi fogalmak szerint Róma *városának* polgára, a római *birodalomnak* lesz polgára, majd később közönséges alattvalója.

A római polgárjognak a császárság korában megfigyelhető kiterjesztését mindeddig nem vizsgálták, mivel az anyag ehhez még nem elégséges.[1] De az a tény, hogy 212-ben a pol-

[1] Ezzel a kérdéssel foglalkozik N. A. Maskin tanulmánya, »A római polgárjog történetéből«, Izv. A. N. SzSzSzR, szerija fil. i filosz., 1945. évf. 5. sz. 359—372. lap. Ch. E. Goodfellow munkája (Roman citizenship, Lancaster 1935) nem kielégítő, amennyiben csak Augustus haláláig követi nyomon az eseményeket. Érdekes, de nagyon szűk korlátok közt mozgó anyag van felhalmozva W. Ramsay postumus művében: »The social basis of Roman power in Asia Minor«, Aberdeen 1951. L. még: Sherwin — White, The Roman citizenship. Oxford 1939.

gári jogoknak az egész birodalom lakossága számára történt adományozása nem váltott ki különösebb hatást a kortársakból, bizonyítja, hogy Caracalla edictumának kibocsátásakor a római polgárjog már nem volt valami becses vagy ritka kiváltság. Caracalla edictuma kétségtelenül csak betetőzte a római polgárjog kiterjesztésének folyamatát, amely két évszázadon keresztül feltartóztathatatlanul haladt előre.

A demokrácia elnyomásának, a politikai élet megszüntetésének másik oldala az volt, hogy a birodalom egész lakossága egyforma jogokhoz jutott. A tartományok fokozatosan felemelkedtek Róma és Italia színvonalára, miközben persze ez a színvonal fokozatosan *süllyedt*. A birodalomnak Diocletianus-féle új közigazgatási beosztása, amely már nem volt tekintettel a régi felosztásra (a senatusi és a császári provinciákra), és amely Italiát is belefoglalta az általános közigazgatási rendszerbe, azt juttatta kifejezésre, hogy a birodalom egész lakossága *egyformán* jogfosztott alattvalókká változott.

Az általános kiegyenlítésre irányuló tendencia nemcsak politikai és jogi vonatkozásban nyilvánult meg. Az egységes birodalom összezúzta és elsöpörte valamennyi provinciában a régi intézményeket, szokásokat, a helyi törvényhozást, a kulturális hagyományokat, sőt még a bennszülöttek nyelvét is feledésre kárhoztatta. Az a sok nemzetiség, amelyet még ezer szál fűzött a régi közösségi életformához, és amely még nem nőtt ki a természetes nemzetségi kapcsolatok közül, egységes néppé olvadt össze, amelyben maguk a rómaiak — populus Romanus Quiritium — is eltűntek. Nyugaton a latin, Keleten a görög (bár nem olyan mértékben, mint Nyugaton a latin) vált uralkodó vagy éppen egyedüli nyelvvé. Érdekes, hogy a keleti görögök is felvették a »római« (Rhómaioi) elnevezést. Az egész lakosság kiegyenlítésére irányuló tendencia szembeszökően megmutatkozott még olyan konzervatív területen is, mint például a vallásban. Az új vallás, a kereszténység, amely nem ismert sem hellént, sem zsidót, sem barbárt, és amely megkülönböztetés nélkül mindenkihez fordult, a császári hatalom akarata *ellenére* is a lakosságnak egyre szélesebb tömegeit hódította meg.

A nivellálódásnak ebben a folyamatában rejlett a római birodalom haladó történeti szerepe, amennyiben így meg-

könnyítette az átmenetet a haladóbb társadalmi-gazdasági formációra, majd később lehetővé tette az európai nemzetek kialakulását.

De nem szabad szem elől tévesztenünk azt sem, hogy a római császárság a rabszolgatartó társadalom *utolsó* fázisa, a formáció felbomlásának stádiuma, amivel együtt járt az osztályellentétek kiéleződése, a dolgozó tömegek elnyomásának fokozódása; ebben az időben érlelődtek az új társadalmi viszonyok elemei, koncentrálódtak azok az erők, amelyek egykor majd — kedvező történeti körülmények között — megdöntik a rabszolgatartó társadalmi rendszert. Éppen ezért az egységes birodalom kialakulása által előidézett gazdasági fellendülés azzal járt együtt, hogy a dolgozókat kegyetlenül elnyomták. A politikai válságok egyre tartósabbak és súlyosabbak lesznek, a rothadás lehellete tör elő a csillogó leplek alól, amelyekbe a császári hatalmat burkolják; még a katonai hatalom is, amelyre a diktatúra támaszkodott, a császári rezsim felbomlásának elemeit rejti magában.

Természetes, hogy a birodalmi lakosság nivellálására irányuló tendenciát nem ismerték — nem ismerhették — fel a római uralkodók, mert csak a legközelebbi — pénzügyi, katonai és közigazgatási — célok és feladatok irányították őket. Az igaz, hogy az új egységeszmék, amelyeket a hellénisztikus filozófiai tanítások hagytak örökül, bár zavarosan és nem konkrét politikai tervek formájában, utat törtek maguknak Rómába is. A »concordia Augusti« nem más, mint a *ὁμόνοια*, a görög filozófusoktól hirdetett egyetértés egyenes folytatása.[1] De a gyakorlatban továbbra is az a meggyőződés volt az uralkodó, hogy Róma mindenek felett áll, minden népnek kötelessége meghódolni előtte. Csak a vallás terén érezték annak szükségét, hogy »a világbirodalmat világvallással tegyék teljessé«. Részben ezt a célt szolgálta a felülről plántálgatott császárkultusz is, a III. századtól kezdve pedig megkísérelték egy egységes vallásnak, Mithras — a »legyőzhetetlen Nap« — val-

[1] Erre vonatkozólag l. azokat az érdekes megjegyzéseket, amelyeket W. Tarn »Alexander the Great and the unity of mankind« c. tanulmányában olvashatunk: Proceedings of the British Academy, 19 (1933) 193. lap.

lásának a bevezetését; végül pedig a kereszténységet ismerték el birodalmi vallásnak, de ebben az időben már be is fejeződött az a kiegyenlítődési folyamat, amelynek tükröződése a kereszténység volt.

Az egységes birodalom kialakítását, azoknak a gátaknak a ledöntését, amelyeket a régi társadalmi és életfeltételek állítottak a népek közé, a lakosság nivellálódását, vagyis mindazt, ami a császárságot a rabszolgatartó társadalom fejlődésének legfelső fokává tette, erőszakos eszközökkel lehetett elérni, amelyek teljesen kimerítették a termelőerőket és a birodalmat végül is zátonyra futtatták.

A császárság intézményesítése magában Rómában először is a köztársasági magistraturák tényleges megszüntetését jelentette. A régi tisztségek névleg továbbra is megmaradtak, de betöltésük már nem választáshoz volt kötve, főleg pedig leglényegesebb hatásköreik átszálltak a császárra. A consulság megtisztelő címmé változott, amelyet a császárok bizalmas híveiknek osztogattak, és a helyzet odáig fajult, hogy 189-ben 25 consul volt. Az éveket továbbra is a consulok nevével jelölték, de semmi közigazgatási funkcióval nem rendelkeztek. Jellemző, hogyan tükröződött a consulság reális tartalmának ez az eltűnése az arameus nyelvben; a Talmudban a görög ὑπατεία (»consulság«) szó »éra« jelentésben fordul elő; így reagált az élő nyelv a helyzet változására. Az ifj. Plinius szavai szerint a tribunusi méltóság »puszta árnyék, cím, amellyel nem jár megtiszteltetés is«. A praetorok meg voltak fosztva abbeli joguktól, hogy a magánjogi normák kidolgozását és megváltoztatását kezdeményezhessék. Az az edictum perpetuum, amelyet Hadrianus parancsára Salvius Iulianus állított össze, egyszer s mindenkorra pótolta a praetori edictumokat, és új »auctoritas« lett a jog forrása: a császár.

A régi, elnevezésük szerint köztársasági magistraturákkal párhuzamosan kialakul a központi közigazgatási apparátus, amely kezdetben szabadonbocsátott, vagy még szabadon sem bocsátott rabszolgákból állott, majd fokozatosan bürokratikus kormányzati szervvé fejlődött. A provinciákkal, bár Augustus alatt megoszlottak a császár és a senatus között, valójában a császár rendelkezett kénye-kedve szerint. Pontus és Bithynia például senatusi provincia volt ugyan, a császárok

mégis procuratorokat neveztek ki oda is, vagy a senatusi proconsul mellé (49-ben), vagy a proconsul helyett (Plínius, Iulius Cornutus, Iulius Severus). Ugyanez történt Lycia és Pamphylia provinciában is. Asiában, tehát proconsuli provinciában, a proconsul pénzügyi megbízottai mellett Augustus uralkodásától kezdve tudomásunk van császári procuratorokról is, akik a császári kincstár javára esedékes adókat beszedték (fiscus Asiaticus). Ezek a procuratorok népes szolgasereggel vonultak fel és háttérbe szorították a senatusi tisztviselőket. A provinciákban még a császári magánbirtokok jószágkormányzói is oly nagy hatalommal rendelkeztek, hogy — mint a tartományi lakosság panaszbeadványaiból kiviláglik — még katonai erő alkalmazását is megengedték maguknak, hogy a lakossággal erőszakoskodjanak.

A római senatus, amely a császárkorban mintegy a köztársaság jelképe maradt, már Augustus uralkodása alatt elvesztette legtöbb jogát és tanácsadó intézménnyé változott, amely a császár minden rendelkezését szolgailag szentesítette. Caligula meggyilkolása után a senatus megpróbálta újjászervezni hatalmát, de a katonák megelőzték és Claudiust kiáltották ki császárrá, a senatorok rövid ideig tartó fellángolása pedig lelohadt. A senatus mellett működött a princeps »személyi tanácsa«, amely a legfontosabb államügyeket megvitatta és a döntéseket előkészítette. A dolog nem egyik vagy másik császár rosszindulatán múlott. Éppen Hadrianus, aki hangsúlyozta, hogy milyen tisztelettel és jóindulattal kezeli a *senatorokat*, súlyos csapást mért a *senatusra*, mert még addig őrzött hatalmának az árnyékát is elvette tőle. A császári edictumok mellett most nem a senatusi határozat, hanem a császárnak a senatushoz intézett válaszirata (rescriptum) lesz a törvényhozás alapvető formája. Ha a senatus fokozatosan jelentéktelen köztársasági csökevénnyé süllyedt, ez csak törvényszerű tükröződése volt annak a politikai fordulatnak, amely a katonai diktatúrára vezetett.

Augustus juttatta tetőpontjára azt a folyamatot, melynek eredményeképpen a népfelkelésből hivatásos hadsereg lett. Az a körülmény, hogy a parasztság tönkrement, politikai jelentőségétől is megfosztotta, és arra vezetett, hogy újtípusú, a

néptől elszakadt hadsereg szerveződött, amely népellenes erőként is szerepelhetett. A hadügy megszervezésében a császári egyeduralom és legfőbb hatalom egészen nyíltan, minden köztársasági fikció nélkül lépett fel. Itt a kompromisszumnak még a látszata sem merülhetett fel, elvégre a hadsereg volt a monarchia támasza. A praetorianus cohorsok és a császár testőrgárdája új erőt jelentettek, amely nemcsak a császárt támogatta a nép ellenében, hanem a császárokra is ráerőszakolta a maga akaratát. Ettől kezdve Rómában és Italiában ugyanúgy megjelentek a helyőrségek, mint a tartományokban. A hatalom kérdését már nem a római alkotmányos szervek előtt, hanem a legio-gyűléseken, a praetorianus vezetők szűk körében döntik el. Galbának császárrá való kikiáltásával kapcsolatban Tacitus megjegyzi, hogy ország-világ tudomást szerezhetett »a császári hatalom titkáról: princeps lehet valaki másutt is, nemcsak Rómában«. (Hist. I 4: evulgato imperii arcano, posse principem alibi quam Romae fieri.) A praetorianus rezsim eleinte csak a válság pillanataiban mutatkozott meg, de a II. század végétől kezdve már ez vált normává.

A császárság első századában Rómában és Italiában a tehetetlenség erejénél fogva továbbra is éltek annak a társadalmi életnek az elemei, amelyről olyan világos képet nyújt Pompeii. A császároknak tekintettel kellett lenniük a százados hagyományokra, amennyiben ezek anélkül, hogy a főhatalom lényegét érintették volna, megkönnyítették a városok igazgatásának feladatát és ugyanakkor elkendőzték a reális valóságot, azt az illúziót keltették a kortársakban (és egyes modern történetkutatókban), mintha semmi különös nem történt volna. Voltaképpen pedig az állam politikai életében való részvételt a társadalmi életnek valami szurrogátuma pótolta, mert ezt a társadalmi életet teljesen kitöltötték a helyi vonatkozású, hétköznapi dolgok.

Ha ilyen volt a helyzet Italiában, még sokkal rosszabb lehetett a tartományokban, ahol a rómaiak hódítói jogon nemcsak a politikai függetlenségtől fosztották meg a leigázott országokat, nemcsak a demokráciát nyomták el mindenütt, hanem általában is arra törekedtek, hogy megváltoztassák a régi társadalmi berendezést, az egészet egységes, közös birodalmi mértékre szabják át. A császárság rendszeresen irtotta

az autonómiának még a maradványait is, ha véletlenül a provinciákban ilyenekről szó lehetett. A »szabad városok« (civitates liberae) száma egyre csökkent; az I. század vége felé még olyan nagy város is elvesztette szabadságát, mint Ephesos, Asia provincia proconsulának székhelye. A helyi önkormányzati szervek a tartományokban csakúgy, mint Italiában, politikai jelentőség nélkül maradtak. A népgyűlések, tanácsok, gerusiák közjóléti kérdésekkel, az uralkodókultusz megszervezésével, játékok és látványosságok rendezésével, vagy azzal foglalkoznak, hogy kérvényező vagy még gyakrabban üdvözlő delegációkat küldenek a császárok elé. Ezek a szervek szánalomra méltó intézményekké fajulnak, melyeknek tagjai a gazdagok adományaiból éltek. A helyi arisztokrácia — minden politikai hatalom híján — kénytelen volt beérni olyan társadalmi funkciókkal, amelyek kimerültek a gymnasionok, színházak, fürdők és hasonló közintézmények felügyeletében, játékok rendezésében stb. A rómaiak szívesen módot adtak a tartományi lakosság tagjainak arra, hogy eljátszadozzanak holmi jólhangzó címekkel, amelyek nem jártak együtt reális hatalommal, viszont viselőiket arra kötelezték, hogy a város szükségleteit a magukéból fedezzék. De a római kormányzat még ilyen szűk határok között sem engedte meg, hogy valaki egyéni kezdeményezésről tegyen tanúságot és nagyobb szabású, önálló intézkedésre gondolhasson. Pliniusnak Traianusszal folytatott levelezése mutatja, hogy a helyi intézmények felett őrködő császári hatalom milyen aprólékos kérdésekbe is belebocsátkozott. A helyi hatóságok még egy fürdőépítkezés kérdésében sem dönthettek a császári helytartó jóváhagyása nélkül. A curatorok, vagyis a tartományi városok pénzügyeit ellenőrző római tisztviselők intézménye, amelyre legalábbis Nerva idejétől kezdve már van adatunk (Dig., XLIII 24, 3, 4), a városi önkormányzatnak még a látszatát is szertefoszlatta.

Ilyen körülmények között elmosódtak azok a régi rendi tagolódások, amelyek egyes tartományokban és városokban fennálltak. A császári hatalom ilyenre nem volt tekintettel, csak a *maga* érdekeivel törődött. »Bár a municipiumi törvény előírja, hogy a tisztségekre történő kinevezések során bizonyos társadalmi helyzettel bíró emberek előnyben részesüljenek, mégis ügyelni kell arra, hogy ezt csak akkor kell tekin-

tetbe venni, ha a jelöltek megfelelők; ezt írja elő az isteni Marcus rendelete. Ha pedig nincsenek megfelelő emberek, akik vállalhatnák az illető hivatalt, megszűnik az immunitas, mint az isteni fivérek rendelték.« (Dig., L 4, 11, 1—2.) Ezek szerint a II. századi törvényhozás rögzíti a régi társadalmi tagolódás eltörlését, mihelyt ez ellentétbe kerül a kormány érdekeivel. Hivatalosan csak a polgárokra és nem-polgárokra való felosztást ismerték el, idővel azonban ez a felosztás is elvesztette reális tartalmát.

A társadalom régi életfeltételeinek megszüntetéséhez hozzájárult a római birodalom adópolitikája is. A provinciákban — meghódításuk után — rendszerint kíméletlen rablást engedélyeztek, majd ezt a fosztogatást folytatták a kapzsi proconsulok, adóbérlők és uzsorások. A császárkorban határt szabtak a római lovagok garázdálkodásának, a fosztogatás most már törvényesebb és módszeresebb jelleggel, de még sokkal kíméletlenebbül folyt. A római adószedő apparátus irgalmatlanul járt el és nem volt tekintettel a különféle társadalmi csoportok régi helyi kiváltságaira. A lakosság egyes kategóriáit (például az orvosokat, építészeket, tanítókat, szénégetőket, gladiatorokat stb.), vagy akár egész városokat is mentesíthettek ugyan az adóktól és kötelezettségektől, de a császár engedélye, nem pedig régi kiváltságaik alapján.[1] Az államkincstárral szemben mindenki egyenlő volt.

Igen sok irodalmi és feliratos emlék bizonyítja azt, hogy az adóprés egyre kíméletlenebbül működött, mégpedig annál inkább, minél előbbre haladt a rabszolgatartó társadalom általános bomlása. Az adószedők — »vámosok« — a leggyűlöletesebb emberfajta. Az evangéliumokban úgy szerepelnek, mint megátalkodott bűnösök. Lukianos az adószedőket egy kalap alá vonja a nyilvánosházak tulajdonosaival, a hivatásos besúgókkal és az útonállókkal. A Talmud a »vis maior«-ral kapcsolatban a rablókkal állítja őket egy sorba. A birodalom közigazgatási szervezete végeredményben olyan gépezetté fejlődött, amely arra szolgált, hogy a lakosságból az éltető nedvek utolsó maradványait is kiszívja.

[1] Az ide vonatkozó törvények a »Digesta« L. könyvében vannak összegyűjtve: IV. §. de muneribus et honoribus; V. §. de vacatione et excusatione munerum; VI. §. de iure immunitatis; XV. §. de censibus.

Nem csekély volt a jelentősége a birodalom nivellálódásának folyamatában a római igazságszolgáltatásnak sem. Csak az olyan bírói végzések bírtak hatállyal, amelyeket a római jog alapján hoztak; így a helyi törvények és a szokásjog érvényüket vesztették. A provinciákban létrehozott törvényszéki körzetek akárhányszor nem estek egybe a régi politikai beosztással. A császárkorban kidolgozott római jog elvont tulajdonosokkal operál, eltérőleg a többi ókori jogrendszertől, amely mind szorosan kapcsolódott a természetesen kialakult népekhez és népi egyedekhez. A római jog nincs tekintettel semmiféle történetileg kialakult sajátosságra, csak a szabadok és rabszolgák közti különbségtételre. Megszünteti a különféle országok törvényhozási sajátosságait, ugyanúgy, mint a római »ius Quiritium«-ot. A római jog az általános kiegyenlítődés folyamatának egyik legszemléletesebb kifejezése.

A nivellálás és azok a kíméletlen rendszabályok, melyeknek alkalmazásával a nivellálódást el lehetett érni, eredménye illetőleg eszközei voltak a provinciák szerves beilleszkedésének az egységes birodalom keretébe, ami a keleti tartományok számára történelmileg elkerülhetetlen lépés volt. Ez a terhes és a dolgozókra nézve egyre kínosabb folyamat az első időkben a rabszolgatartó osztály malmára hajtotta a vizet. A keleti provinciák gazdasági élete felélénkült, lehetővé vált, hogy a társadalmi munkamegosztás nagyobb méretekben kibontakozzék. Kisázsia és Szíria városaiban a termelés és a kereskedelem — az ókori viszonyokhoz képest — magas színvonalat ért el. Ha arra a lesüllyedésre és kirablásra gondolunk, amelyen a provinciák a köztársaság korának végén, a polgárháborúk évtizedeiben keresztülmentek, megállapíthatjuk, hogy a legfejlettebb tartományokban a városok virágzásnak indultak. Ezt a tartós békének és a biztonságos szállítási lehetőségeknek köszönhették; csak így utazhatott például Zeuxis hierapolisi kereskedő 72-szer Phrygiából Rómába, mint ahogyan feliratán erről beszámol. De ez a felvirágzás annyit is jelentett, hogy az osztályellentétek elmélyültek, a társadalom felső rétegei rengeteg vagyont halmoztak fel és hihetetlen fényűzést fejtettek ki, ugyanakkor a tömegek koldussorban sínylődtek, a gazdagok még inkább meggazdagodtak, a szegények pedig végképp tönkrejutottak. Ha a római

rabszolgatartó társadalmon belül folyó mozgalmat meg akarjuk érteni, nem téveszthetjük szem elől ennek a társadalomnak kettősségét és ellentmondásait; akkor kiderül, hogy a birodalom bukása nem véletlenül történt, hanem okai ott rejlettek a rabszolgatartó társadalom lényegében, amely a császárság korában utolsó szakaszát élte át.

Természetes, hogy a római birodalomban elemi erővel lezajlott folyamatok nem mehettek végbe tervszerűen és törések nélkül. Az általános kiegyenlítésre, az egész lakosságnak jogfosztott alattvalókká való változtatására, a bürokratikus egyeduralom megteremtésére irányuló politikai tendencia mellett a gyakorlatban előfordultak a helytől és az időtől függő különbségek, történtek visszakanyarodások és hirtelen fordulatok. A történelem — konkrét valami, és az általános törvényszerűségek csak közös eredőként jelentkeznek benne, néha sajátos formák közt. Teljes kiegyenlítődésre a római birodalomban sem került sor, bár itt tovább jutott, mint a hellénizmus korában. Nemcsak a görögök és az elgörögösödött népek, hanem a Kelet egyes népei is megőrizték nyelvüket és kultúrájukat. Szíria, mint a részben megmaradt »szír-római törvénykönyv« mutatja, megőrizte a helyi jog elemeit. Gyakorlatilag a tartományok római kormányzóinak tekintettel kellett lenniük a helyi sajátságokra, és elismert jogászok készítettek is vezérfonalakat »de officio proconsulis«, amelyekben megvoltak a szükséges útmutatások. A jogászok bizonyos esetekben előírják a municipiumi törvények figyelembevételét (Dig. XLIII 24, 3, 4), bár Ulpianus kifejti (Dig. XLVII 12, 3, 5), hogy a princeps »rescriptum«-ai (rescripta principalia; imperialia statuta) mindenütt érvénnyel bírnak és hatálytalanítják a helyi törvényeket. Egy másik helyen (Dig. XLVIII 3, 4) Ulpianus a döntést a provincia helytartójára bízza, ha nincs kialakult szokásjog. A III. század elején Septimius Severus pénzügyi meggondolásokból kifolyólag önkormányzatot ad a legkevesebb joggal rendelkező provincia — Egyiptom — városainak. Nero szeszélye Athént is »szabaddá« teszi. Mint a papíruszok mutatják (főleg a »Gnómón idiulogu«), a római kormányzat az egyiptomi lakosságot állandó jelleggel különböző kategóriákra tagolja, hogy így minél több bevételt tudjon biztosítani a kincstár számára.

A közigazgatás gyakorlatából rengeteg ilyen példát hozhatnánk fel a nézeteltérések és következetlenségek szemléltetésére. És ez teljes mértékben érthető is. Róma eleinte nem rendelkezett olyan apparátussal, amely a provinciák egész politikai és gazdasági életét irányíthatta volna, és az első időkben — egyes tartományokban hosszabb, másutt rövidebb ideig — felhasználta a helyi hatósági szerveket. Néhol helyükön maradhattak a bennszülött fejedelmek és kiskirályok, máshol pedig, miután megpróbálták közvetlenül kormányozni a provinciát, visszaültették trónusára az illető fejedelmet, tetrarchát vagy királyt. Végül az egyes provinciák nem egyforma erővel szegültek Róma nivelláló törekvései ellen. Ezért van az, hogy a provinciák császárkori életének képe meglehetősen tarka. De éppen ez teszi lehetővé azt, hogy mélyebbrehatóan vizsgáljuk és konkrét vonásokkal gazdagítsuk azt az általános irányzatot, amely végül is a dominatus politikai rendszerére, majd a birodalom bukására vezetett.

A rabszolgamunkára alapozott termelési mód felbomlása természetesen főleg a birodalom gazdasági életében mutatkozott meg. A bomlás legfontosabb kritériuma az, hogy a rabszolgatartó formáció méhében a közvetlen termelők kizsákmányolásának új módszere érlelődött meg. A császárkorra jellemző a colonatus kifejlődése, amely a szabad földbérletből fokozatosan a jobbágysághoz közelálló rendszerré változott. Mikor a rabszolgamunka előnytelensége nyilvánvalóvá lett, a rabszolgatartók arra kényszerültek, hogy új módszereket találjanak a mezőgazdaságban dolgozók kizsákmányolására. A rabszolgamunkára alapozott latifundiumok mellett egyre inkább tért hódít a kisbirtok. A nagybirtokok apró parcellákra szakadoznak, és ezeket bérbeadják. A bérlők »kádereit« a tönkrement és földjéből kiforgatott parasztság szolgáltatta, amely a bérleti szerződések megkötésekor kénytelen volt elfogadni minden feltételt, amit csak a földbirtokos diktált. Ezeknek a szerződéseknek az adósrabszolgaságra emlékeztető feltételeit a törvényhozás is szentesítette. Magától értetődik, hogy a colonusnak nem volt joga a bérbe vett parcella birtoklására. A »Digesta« szerkesztői hangsúlyozzák (XLI 3, 33), hogy a colonust sem a földesúr életében, sem halála után nem illeti meg semmiféle birtokjog (nec vivo, nec mortuo domino

ullam possessionem habet). Ebből a szempontból »a colonus és rabszolga közt nincs semmi különbség«. (Dig. XLI 2, 25, 1.) De még az sem a colonusé, amit munkájával termelt (a föld termése, épületek), sem az általa szerzett felszerelés, sem személyi tulajdona (invecta illata), mivel »a termés hallgatólagos elismerés szerint a földesúrnál letett zálog a bérbevett birtok után, még ha erre vonatkozólag nincs is külön kikötés« (Dig. XX 2, 7; vö. XIX 2, 24, 1), az »invecta illata«-val kapcsolatban pedig csak annyit olvasunk, hogy a colonus *esetleg* rendelkezhetik azokkal a tárgyakkal, amelyeket ideiglenes személyi használat végett odavitt. Ezért van az, hogy a colonusnak nincsen például joga keresetet beadnia, ha a gyümölcsöt vagy a lábon álló termést ellopták tőle, — mert a termés mindaddig nem a colonusé, amíg el nem számolt a föld tulajdonosával. Ugyanennél az oknál fogva a colonust nemcsak vagyonilag vonhatják felelősségre, hanem lopás címén még büntető eljárást is indíthatnak ellene, ha a termés egy részét el találja vinni! (Dig. XLVII 2, 62, 8.)

A súlyos bérleti feltételek arra vezettek, hogy a colonus nem volt képes kivergődni az adósságokból. Az ifj. Plinius, mikor meg akar vásárolni egy birtokot, nem tudja, mitévő legyen: a birtokon dolgozó colonusok már nagyon elesettek. »A régebbi tulajdonos több ízben elárvereztette a zálogtárgyakat; ezzel az eljárásával pillanatnyilag csökkentette a colonusok tartozásait, de a jövőre nézve kimerítette erőiket, melyeknek hiányában tartozásaik most ismét felduzzadtak.« (Ep. III 19, 6.) »A colonusok tartozása« (reliqua colonorum) állandóan szereplő tétele lett a birtokleltáraknak; ez még szorosabbá tette a colonusnak a földbirtokostól való függését, valójában pedig a földhöz kötötte a colonust.

Az elszegényedett szabad parasztokból kikerülő colonusok mellett rabszolgák is dolgoztak, akiket a földesúr kitelepített a földre. A rabszolga azzal, hogy bizonyos szabadsághoz jutott (ennek a mértéke és időtartama a rabszolgatartó akaratától és szeszélyétől függött), hogy peculiumképpen felszerelési tárgyakat, vetőmagot stb. kapott, valójában szinte colonusszá (quasi colonus) változott. Természetesen be kellett érnie rendszerint a legalacsonyabb életszínvonallal, amelyhez azonban a szabad colonus is kénytelen volt igazodni.

A colonusi viszonyok leggyorsabban és legkövetkezetesebben a császári nagybirtokokon fejlődtek ki. Ezek a birtokok ki voltak véve az általános közigazgatás fennhatósága alól; de a császári »saltus« jószágkormányzója különben is olyan fontos személy volt, hogy a helyi hatóságok nem mertek beleavatkozni a dolgaiba, még ha azok ellenkeztek is a törvénnyel. Ezeken a császári birtokokon, amelyek — Frontinus bizonysága szerint — néha egy egész állam területét elfoglalták, a gyakorlat bizonyos szervezeti szabályzatot (lex, condicio) alakított ki. Egy ilyen szabályzat, a »lex Manciana«, már az I. században megvolt; ennek alapján állították össze az afrikai Villa Magna ránk maradt feliratos szabályzatát. Ebben — egyebek között — gondoskodás történik arról, hogy a colonusok évenként néhány napot a földesúr birtokán dolgozzanak (szántsanak, vessenek, arassanak). Ezekre a szabályzatokra hatással voltak a földművesmunkának a Rómához csatolt keleti tartományokban szokásos feltételei; itt helyenként még őrződtek az ókori keleti viszonyok. De lényegében elvileg új jelenségről volt szó: a colonusok már a középkori jobbágyok előfutárai voltak.

Azok a rabszolgák, akik »mintegy colonusi« helyzetbe kerültek, továbbra is rabszolgák maradtak, társadalmi helyzetük nem változott. A colonatus voltaképpen annyit jelentett, hogy a szabad földműves függő, féljobbágy, a polgári jogoktól valójában megfosztott földművessé változott. A birodalmi kormányzat számára, amelynek állandóan harcolnia kellett a fenyegető pénzügyi csőd ellen, a colonatus megkönnyítette, hogy a parasztságot adózó renddé süllyessze.

A parasztokkal szemben a gazdaságon kívüli kényszert is alkalmazták. Tiberius Iulius Alexander, Egyiptom praefectusa, 68-ban kiadott edictumában (OGIS 669, 1. §.) tiltakozik az ellen, hogy »az embereket akaratuk ellenére, erőszakkal földbérletre kényszerítsék«. Hadrianus császár egyik rescriptumában a következőket olvassuk: »Egyáltalán nem emberséges az a szokás, hogy az állami adók és földek bérlőit a következő időszakra is visszatartják, ha az illető tételeket nem sikerül ugyanazért az összegért (más bérlőnek) kiadni; hiszen könnyebben lehet bérlőket találni, ha köztudomásúvá válik, hogy a lustrum (ötéves időköz) elteltével lemondhatnak a bér-

letről, és senki sem fogja őket visszatartani.« (Dig. XLIX 14, 3, 6.) Amint ebből a rendeletből kiderül, már akkor szokásba jött az, hogy a földbérletet ráerőszakolták legalábbis a nagybérlőkre (conductores), akik azután ezt a kötelezettséget áthárították a kisbérlőkre. Egyiptomban pedig rendszerré vált az ἐπιβολή, vagyis az, hogy a bérbe vett földdarabhoz erőszakkal még egy darab megműveletlen földet is hozzácsaptak.

A kormányzat érdeke nem annyira ahhoz fűződött, hogy a föld ne maradjon művelés nélkül, mint inkább ahhoz, hogy az adók és egyéb szolgáltatások rendszeresen befolyjanak. Éppen ezért, mikor rendeleteket adott ki a parlagon heverő földek megművelésével járó kedvezményekről, másrészről egyre nagyobb nyomást is fejtett ki a földművesekre, de ennek következményeivel már nem törődött. A ránk maradt panaszbeadványok tanúsíthatják azt az elmondhatatlan ínséget, amelybe a parasztokat az adóteher, a hivatalnokok és a fékevesztett katonaság önkényeskedése és zsarolása taszította. A földművesek nyomorult helyzete hivatalosan elismert tény volt, és Constantinus császár egyik rendeletében még arról is olvashatunk, hogy a szülők rabszolgának adták el gyermekeiket.

A szabad kisparasztok gazdasági színvonalának hirtelen süllyedésével együtt járt a mezőgazdasági termékek árujellegének csökkenése, a technikai haladás megrekedése, — még azokon a szűk határokon belül is, amelyek között a rabszolgatartó társadalomban technikai haladásról beszélhetünk.

Azt a folyamatot, melynek eredményeképpen a szabad földművelő függő helyzetben élő colonusszá változott, Constantinusnak 332. október 30-ról keltezett rendelete hivatalosan is elismerte. (Cod. Theod. V 17, 1.) Ez a rendelet előírja, hogy »mint a rabszolgákat, vasra kell verni azokat a colonusokat, akik meg akarnak szökni földjükről«.

A szabad parasztok helyzete még olyan termékeny országban is, mint amilyen Egyiptom, alig volt különb a colonusok helyzeténél. Éppen ezért az emberek ellenállást fejtettek ki az adóprés nyomásával és a hatóságok zsarolásaival szemben. Az ellenállás főleg passzív formákban mutatkozott meg: a parasztok elhagyták nyomorúságos gazdaságukat és elmentek, amerre a szemük látott. Egyiptomban az ilyenféle

»sztrájkok« megszokott jelenségnek számítottak és többek között arra vezettek, hogy külön adót intézményesítettek, amelyre vonatkozólag már a II. század elejéről vannak adataink. A *μερισμὸς ἀνακεχωρηκότων* annyit jelent, hogy a szökevények tartozásait falubeli társaikon hajtották be. Mint Philón egyik helyéből (De special. leg. III, 162 Cohn) kiderül, a rokonok és a szomszédok már az ő idejében egyetemlegesen felelősek voltak az adófizetők tartozásaiért. Ennek az intézménynek az eredménye az lett, hogy »csakhamar egész falvak és városok néptelenedtek el, lakosaik elköltöztek, szétszóródtak mindenfelé, ahol arra számíthattak, hogy nem kutatják fel őket«. De a földtől való menekülés nemcsak egyiptomi jelenség, thrakiai és phrygiai dokumentumok ugyanezt bizonyítják.

A császári rezsim elnyomásával szemben kifejtett ellenállás másik, ugyancsak passzív formája volt később a patronatus: a parasztok hatalmas nagybirtokosok védelme alá helyezték magukat, akikkel szemben a kormánytisztviselők tehetetlenek voltak. Már II. Claudius (a III. században) büntetőjogi felelősségre vonással fenyegette meg azokat a személyeket, akik mágnások védelme (patrocinium) alá helyezik magukat. De az ilyen kormányintézkedések nem jártak megfelelő eredménnyel. A szükség arra kényszerítette az embereket, hogy megkerüljék vagy egyenesen áthágják a császári rendeleteket, közben pedig az általános felbomlás és az egyre erősbödő decentralizálási irányzat annyira haladt, hogy a kormányzat nem is rendelkezett reális erővel a patronatus rendszere elleni harc céljaira. Sőt amikor egyik oldalon harcolni próbált a patronatus ellen, a másikon viszont felhasználta, hogy így könnyebben meg tudja oldani az adóbehajtás feladatát, mert a belügyi kormányzat feladatai hovatovább csak erre korlátozódtak. Ennek eredményeképpen a birodalmon belül hatalmas nagybirtokok alakultak ki, mindegyiken belül függő helyzetben levő kisbirtokok, — tehát az elkövetkezendő feudális birtokok mintaképei. Itt azután újból megjelent a szükségleti gazdálkodás, mégpedig a mezőgazdasági technika igen alacsony fokán.

De a parasztok és a jobbágysorba kényszerített colonusok nem érték be a passzív tiltakozás formáival. A III. századtól

kezdve azokon az elszigetelt fellépéseken kívül, amelyeket a kortársak »verekedéseknek« (»rablásoknak«) minősítettek, kibontakoznak a nagyarányú társadalmi megmozdulások. Lendületét tekintve egészen rendkívüli volt a bagaudák forradalmi mozgalma, amely a III. század derekán kezdődött, és a IV., sőt még az V. században is tartott. A mozgalom magával sodorta Galliát és Hispaniát. Ehhez járultak még a rabszolgafelkelések is. Egyáltalán, a colonusok és a rabszolgák a császárság utolsó századaiban rendszerint közösen jártak el. Így volt ez a circumcelliók vagy agonisztikusok mozgalmával kapcsolatban is, akik a donatista eretnekség vallásos köntösében nemcsak forradalmi érzületeik kifejezésére szolgáló eszközt találtak, hanem színteret is, amelyen az osztályharcot folytathatták.

Végezetül — már a császárkor lehanyatlásának szakaszában — a birodalom elleni aktív tiltakozás egyik formája volt az is, hogy a colonusok és rabszolgák összefogtak a barbár törzsekkel, amelyek egyre nagyobb erővel nehezedtek rá a birodalomra. Ez történt Hadrianopolisnál, ahol a gótok megsemmisítették a római haderőt, vagy mikor Alarich feldúlta Rómát. Salvianus az V. században azt írja, hogy az egyszerű ember egyedüli vágya: hogy együtt élhessen a barbárokkal, egyedüli félelme: hogy megint a római törvények hatalma alá kerül vissza. A rómaiak »a barbárok közt keresik a római emberiességet, mivel már képtelenek elviselni a rómaiak közt uralkodó barbár embertelenséget. Inkább azt választják, hogy a rabszolgaság (captivitas) látszata alatt szabadon éljenek, semmint hogy a szabadság látszata alatt rabszolgák (captivi) legyenek.« Látjuk tehát, hogy a rabszolgatartó társadalmi rend forradalmi megdöntését a belső ellentmondások fejlődésének a menete készítette elő, és ennek a forradalmi változásnak a csírái magában ennek a társadalomnak a szerkezetében rejlettek.

De nemcsak a colonusokat taszították jobbágysorba. Mivel az egész lakosság egyenlőképpen osztozott a jogfosztottságban, és adókkal, szolgáltatásokkal agyonterhelt tárggyá vált, a császári hatalom a lekötöttség elvét kiterjesztette mind a tartományok municipiumi közigazgatására, mind az iparo-

sok és vállalkozók testületeire és egyáltalán valamennyi rendre.

A rómaiak szíves örömest kihasználták a leiturgiák intézményét, amelyet ott találtak a provinciákban, hogy a közigazgatás terhét a helyi vagyonos elemekre hárítsák, különösen, ha az adók behajtásáról volt szó. Az adóbehajtókat anyagilag tették felelőssé az adók befolyásáért, és így a leiturgiákkal rendkívül súlyos terhet róttak a lakosságra, amelytől csak úgy lehetett mentesülni, ha valaki megszökött. A sok egyiptomi papírusz az I. századtól kezdve ezt bizonyítja. Például egy 55-ből származó papíruszon (SB 7462) a fejadó beszedésével megbízott hat személy kérvényt intéz Egyiptom praefectusához. Előadják, hogy a számukra kijelölt körzetekben az elszegényedett lakosság részint szétfutott, részint kihalt; kérik a helytartót, ellenőrizze a helyszínen a valódi tényállást. Egy 186-ban keltezett papíruszon (P. Gen. 37) egy faluközösség jelenti, hogy a négy adószedőjelölt megszökött, ezért most a megszököttek helyett másokat jelöl, akik megfelelő vagyonnal rendelkeznek és egyébként is alkalmasak a tisztségre. Egy másik dokumentumban (P. Rain. 20) egy bizonyos személy, aki nemrégiben a kosmétési tisztséget töltötte be, és ebbeli minőségében vagyonának nagy részét elvesztette, megmaradt vagyonának kétharmadát ajánlja fel, csak fiát ki ne nevezzék ugyanarra a tisztségre.[1] Egy Septimius Severushoz és Caracallához intézett kérvényben (202-ből; P. Oxy. IV 705) egy Hórión nevű személy bizonyos tőkét ajánl fel, melynek kamataiból olyan embereket lehetne segélyezni, akiket tönkretettek a kincstár érdekében végzett »leiturgiák«. De még a szökés sem mindig segített az akaratuk ellenére tisztviselővé tett szerencsétlen személyeken. Egy Aurelios Pakysis nevű, római polgárjoggal bíró ember beadványában (216-ból, BGU I 159) a következőket olvashatjuk: »Miután igen terhes leiturgia teljesítésére kaptam megbízást, eltávoztam a faluból, mert képtelen voltam vállalni a leiturgia terhét. De mikor Valerius Datus, a fenséges helytartó megparancsolta, hogy

[1] Az erre vonatkozó anyagot N. Lewis gyűjtötte össze és világította meg Из истории римского гнета в Египте c. tanulmányában: VDI 1939. évf. 1. sz. 19. skk. 1.

mindenki térjen vissza földjére az idegenből, visszatértem. Tekintettel arra, hogy ... Aurelios Sótérichos, városunk censora erősen megnyomorított, ti. az esedékes összeg háromszorosát akarta rajtam behajtani, erről jelentést teszek, és kérem, hogy hallgass ki, és azután rendelkezzél, ahogyan jónak látod.«

A császári hatalom ugyanígy, tehát kényszerítés gyanánt vette igénybe a tartományok municipiumi intézményeit is. A kormányzat egyre inkább korlátozta illetékességüket, ugyanakkor azonban képviselőiket arra kényszerítette, hogy különféle kiadásokkal járó társadalmi kötelezettségeket vállaljanak. Míg azelőtt a municipiumi vezetők, csakhogy a helyi közigazgatás élén állhassanak, szívesen ajánlottak fel bizonyos összegeket a város szükségleteinek fedezésére hivatalbalépésük alkalmából, és tekintélyes pénzeket áldoztak a gymnasionok, színházak, fürdők stb. fenntartására, addig később, minél mélyebbre süllyedt a municipiumok életszínvonala, a tartományok lakosai egyre inkább húzódoztak attól a kétes értékű megtisztelteltetéstől, hogy rendkívüli terhekkel járó közszolgálati állást vállaljanak. Nagyon is terhes dolog volt, ha valaki a curialisok rendjéhez tartozott, amelyből a tartományi magistratusokat, a helyi tanácsok és senatusok tagjait választották. A decuriók boldogok voltak, ha lerázhatták magukról ezt a »megtisztelő« címet. A császári hatalom komoly rendszabályokat foganatosított a decuriók közömbössége és húzódozása ellen. Egyrészről kiszélesítette azoknak a személyeknek a körét, akiket tartományi tisztségekkel meg lehetett bízni. E magistratusok betöltéséhez a megkívánt korhatárt már Augustus 23 évre szállította le az addigi 32-vel szemben. Marcus Aurelius, mint láttuk, a decuriókkal kapcsolatban eltörölte a rendi korlátozásokat abban az esetben, ha »nem volna elegendő ember, aki magistraturát vállalhat«. Hovatovább válogatás nélkül decuriává választottak mindenkit, még szabadonbocsátott rabszolgákat is, ha az illetők megfelelő vagyoni censusszal rendelkeztek és a hivatallal járó költségeket fedezni tudták. Másrészről a gyakorlatban megvalósították azt az elvet, hogy erőszakkal is lehet valakit municipiumi szolgálatra kényszeríteni. A hispaniai municipiumok szabályzata szerint jelentkezők hiányában úgy nevezték ki a városi

tisztviselőket. Mikor a decuriók ki akartak térni kötelezettségeik elől, a kormányzatnak az volt a válasza, hogy formálisan lakóhelyükhöz kötötte őket. »Azokat a decuriókat, akikről bebizonyosodik, hogy elhagyták illetékes városi lakóhelyüket és más helyre költöztek, a provincia helytartója telepítse vissza szülőföldjükre és kényszerítse őket a megfelelő kötelezettségek vállalására.« (Dig. L 2, 1; Ulpianus.)

Az »immunitas«-t, vagyis a tartományi magistraturák viselésétől való mentesítést a császárok különös kegyként adományozták, de azoknak a személyeknek a köre, akik ilyen immunitast élvezhettek, egyre szűkebbre szorult. Diocletianus pénzügyi reformja után, mikor a decuriókat anyagilag is felelőssé tették azért, hogy az adók befolyjanak, a decuriók annyira kétségbeejtő helyzetbe kerültek, hogy közülük nem egy akár még rabszolgának is eladatta magát, csak mentesülhessen attól a megtiszteltetéstől, hogy a helyi »önkormányzat« képviselője legyen.

Ez a jobbágysorba való kényszerítés mindazokra a szervezetekre és egyesületekre is kiterjedt, amelyek a birodalomban fennállottak. Például a III. században szervezett »collegium naviculariorum«, vagyis azoknak a hajótulajdonosoknak a testülete, akik a Róma élelmiszerellátásához szükséges gabona szállítását vállalták, nemzedékeken keresztül ugyanazokból a családokból került ki, maga a foglalkozás pedig kötelezettséggé (munus) változott. Ugyanilyen volt a kiskereskedők (negotiatores) és iparosok helyzete is. Végül még a hivatalnoki kar is a tisztviselők rendjévé változott, és az állami szolgálat kötelezettség lett, amely azonban bizonyos kiváltságokkal is járt.

A nivellálódás folyamata kiterjedt a császárság alapjára: a hadseregre is. Az a hadseregszabályzat, amelyet Augustus dolgozott ki, végleg betetőzte azt a folyamatot, melynek eredményeképpen a népfelkelés hivatásos sereggé változott. De még éltek a köztársasági hagyományok. A hadsereg tagjait eleinte italikusokból, a praetorianusokat pedig főleg római és környékbeli lakosokból toborozták. De a polgárjog jelentőségének csökkenésével párhuzamosan tartományi lakosokat, szabadonbocsátott rabszolgákat és barbárokat is vesznek be a hadseregbe. A Severusok korától fogva még a praetorianus

gárda magvát is barbárok teszik ki. Ez elkerülhetetlen eredménye volt annak, hogy áttértek a hivatásos katonaság rendszerére. A katonai szolgálat hosszúsága (egészen 25 évig) még a proletárokat sem csábította, hiába volt a fizetés és a mindenféle kedvezmény, és a császárok kénytelenek voltak a lakosság valamennyi kategóriájához folyamodni, hogy a megfelelő létszámot biztosítani tudják. Ez a rendszer lehetetlen lett volna a rabszolgatartó társadalom virágzása idején, amikor a katonai szolgálat a polgár kötelessége, egyben kiváltsága is volt, most azonban, amikor a polgári és népi hadsereg császári és népellenes sereggé, landsknechtek seregévé alakult át, természetessé vált.

Cassius Dio tudósítása szerint (XLII, 49) Caesar azt mondotta, hogy két erő van, amely előkészíti, oltalmazza és megszilárdítja a hatalmat (*δυναστεία*): a katonaság és a pénz, de úgy, hogy ez a két erő egymást is támogatja. Csakhogy hamarosan kiderült, hogy a császárok gyengesége éppen ebből a két erőből fakadt. Caesar elgondolása szerint a katonák lehetővé teszik a pénzszerzést, pénzért pedig hadsereget lehet toborozni és biztosítani lehet a hadsereg hűségét. De ha ebben a rendszerben az egyensúly megbomlik, a császári hatalom alapja rendül meg. Mikor a katonák nem szereztek több pénzt, fokozni kellett az adóterheket, ez pedig az ország gazdasági erőinek a kimerülésére vezetett, át kellett térni a zsoldosok természetbeni fizetésére, részben katonai telepek szervezése révén, de akkor meg ezek kezdték veszélyeztetni a császárság létét.

A hadsereget szoros szálak fűzték a császár személyéhez. Jó kifejezést talált erre Galba, mikor ezt mondta a katonáknak: »Én a tietek, ti pedig az enyéim.« (Suet., Galba 20.) Érthető, hogy Tiberius kérlelhetetlen szigorral járt el Iunius Gallio senatorral szemben, »amiért — megítélése szerint — arról akarta meggyőzni a katonákat, hogy inkább az államnak (*τῷ κοινῷ*) legyenek hívei, mint neki«. (Cass. Dio LVIII 18.) De a császárnak és landsknechtjeinek ebben a szoros együttesében az erő az utóbbiak oldalán volt, és a katonák erre csakhamar rá is jöttek. A császárokat a praetorianusok és a katonák emelték trónjukra, de ők is tették le őket. Mind a két fél azon iparkodott, hogy rettegésben tartsa a másikat. »Addig félnek

tőled a katonák, amíg te nem félsz tőlük« — mondotta Septimius Severus.

A császári hadsereg — a lakosság ostora és a császárok megfélemlítője — mégsem volt képes nemcsak hódításokra, de még csak a birodalom megvédésére sem. A birodalom már a II. században védelemre rendezkedik be. De hiába építették ki a majdnem egymást érő határvédelmi erődök rendszerét, hiába telepítették be a határvidékeket barbárokkal, hogy ezek majd megvédik a birodalmat a barbároktól, hiába volt Diocletianusnak és utódainak hadseregszervezési reformja, — a birodalom megvédését mindez nem tudta biztosítani. A vége — mint tudjuk — az lett, hogy »a barbárok megdöntötték Rómát«. És ez nem véletlen katasztrófa volt, hanem elkerülhetetlen eredménye a császári rezsim egész rendszerének.

Fr. Engels »A család, a magántulajdon és az állam eredete« c. munkájának azok a nagyszerű hasábjai, amelyek a római birodalom fennállásának vége körüli állapotokat elemzik, valamint azok a mélyreható fejtegetések, amelyeket a császárkor korábbi periódusáról »Bruno Bauer és a korai kereszténység« c. munkájában olvashatunk, világosan megmutatják a római birodalom fejlődésének alapvető irányzatát. »Ide jutott a római állam a maga világuralmával: létjogosultságának alapja a belső rend fenntartása és a barbárok külső támadása elleni védelem volt. Rendje azonban rosszabb volt a legrosszabb rendetlenségnél is, és a barbárokat, akik ellen a polgárokat állítólag védelmezte, e polgárok úgy várták, mint megmentőiket.« »Általános elszegényedés, a forgalom, a kézművesipar, a művészet hanyatlása, a népesség megritkulása, a városok pusztulása, a földművelés alacsonyabb fokra süllyedése — ez volt a római világuralom eredménye.«[1]

Ez a végeredmény nem véletlennek volt a műve. Magából a császárság lényegéből következik: ez volt a rabszolgatartó társadalom *utolsó* stádiuma, a rabszolgatartáson nyugvó társadalmi-gazdasági formáció felbomlásának a szakasza. Azt a válságot, amelybe a társadalom a világbirodalom megszervezése után jelentkező fellendülés időszaka után szükségképpen

[1] K. Marx—Fr. Engels, Vál. műv. II. köt. Szikra kiadás, 1949, 294—295. lap.

sodródott, már nem lehetett megoldani a rabszolgatartó rend keretein belül, elkerülhetetlen volt a csőd. Róma eljátszotta történeti szerepét, azt a szerepet, amelyet az emberiség előremutató fejlődése során betöltött. Megteremtette az új társadalmi-gazdasági formáció előfeltételeit és éppen ezáltal akadályozójává lett a további előrehaladásnak; ezért volt arra kárhoztatva, hogy a forradalom elsöpörje. A forradalmi erők pedig a birodalmon belül annak eredményeképpen jöttek létre, hogy egyre fokozódtak, egyre mélyebbek lettek a belső ellentmondások.

A birodalom utolsó századainak sötét képe azért ugyanúgy ne leplezze el előttünk a fejlődés fő vonalát, mint fordítva, az első századok eredményeinek a képe: a görögrómai műveltség elterjesztése, utak építése, városok alapítása, a nemzetközi kapcsolatok kiszélesítése, a szárazföldi és tengeri közlekedési vonalak megjavítása és biztonságossá tétele sem. A *világtörténet* szempontjából a római birodalom *bukása* annyit jelent, hogy megtörtént az átmenet a termelési viszonyok *haladóbb* formája felé, a császárság *kialakulása* pedig a rabszolgatartó rend *végének* a kezdetét. A történésznek éppen ezért nincs oka keseregni a III—V. századi hanyatláson és pusztuláson, vagy elragadtatva ünnepelni a »római békét« és ennek I—II. századi eredményeit. A dolog nem az erkölcsi vagy esztétikai *értékelésen*, hanem annak a történeti törvényszerűségnek az elemzésén fordul meg, amely Róma bukására vezetett; azt a helyet kell meghatároznunk, amelyet a római birodalom az európai emberiség történetében elfoglalt.

Egy nemrég megjelent könyvben a szerző, R. W. Moore, amiatt panaszkodik, hogy Gibbon hatása alatt a római császárkorban mind a mai napig nem látnak mást, mint az erkölcsi süllyedést, a kultúra aláhanyatlását, keleti despotizmust; pedig »az emberek büszkék voltak arra, hogy a római birodalomhoz tartoznak, büszkék voltak kiváltságaikra, fáradoztak a civilizáció előmozdításán, törvényeket, társadalmat, utakat, városokat, közigazgatást, békét teremtettek.«[1] Ha a szerző a dolgozókra gondol, akkor igaza van annyiban, hogy a közvet-

[1] R. W. Moore, The Roman commonwealth. Bristol 1943, 252. sk. 1.

len termelők minden körülmények között alkotó erőt jelentettek, és a rabszolgatartó társadalom felbomlási folyamatában ők voltak a szenvedő fél. De itt most nem arról van szó, hogy elmarasztaló vagy felmentő ítéletet hozzunk, hanem arról, hogy tárgyilagosan vizsgáljuk az anyagi életfeltételeket, a termelési viszonyokat, melyeknek összessége a társadalmat alkotja. A birodalom zátonyrajutását csakis ebből a szempontból lehet megérteni és megmagyarázni.

Ha a történeti folyamatot marxista—leninista szempontból értelmezzük, a római birodalom bukása máris nem megoldhatatlan probléma. Inkább az a tény igényel magyarázatot, hogy a császárság (legalábbis formailag) ötszáz évig fennállt. Ennek több oka is volt.

Először is — mint láttuk — az egész Földközi-tenger melléki világot felölelő egységes birodalom kialakulása megelevenítette az újból hanyatlásnak indult *hellénisztikus világot,* lehetővé tette a provinciákban rejlő erőforrások ésszerűbb kihasználását, kiszélesítette a társadalom gazdasági alapját. Másodszor: jelentőséggel bírt az a körülmény is, hogy a Mezopotámiától Gibraltárig és Núbiától Britanniáig húzódó óriási területen a római birodalom volt az *egyedüli* állam, amelynek nem voltak komoly versenytársai. Amikor Keleten megalakult a Szasszanidák újperzsa birodalma, és a barbár törzsek is megindultak, megbomlott a birodalom állandósága, és a századokon keresztül összehordott épület leomlott.

Tekintettel kell lennünk arra is, hogy milyen lassú volt a társadalmi fejlődés tempója az ókorban, kiváltképpen amíg nem szilárdultak meg, nem egyesültek azok a társadalmi erők, amelyek az új termelési mód szervezőiként, a haladó eszmék hordozóiként szerepelhettek.

De az egyik legfőbb ok, amiért a birodalom oly hosszú időn át fennállhatott, Engels szavai szerint[1] az volt, hogy hiányzott a modern proletariátus, vagyis az a szervezett osztály, amely nemcsak arra képes, hogy szervezett osztályharcot folytasson, hanem arra is, hogy kezébe ragadja a hatalmat és forradalmi módon újjászervezze a társadalmat. A rabszolgák és a colonusok spontán harcot folytattak a rabszolga-

[1] Marxhoz intézett levelében: K. Marx—Fr. Engels, Ö. M. XXI. köt. 303. lap. (Oroszul.)

tartó rend ellen, erőik szétforgácsolódtak, nem volt sem egységes programjuk, sem egységes politikai és eszmei irányvonaluk. Ezért volt az, hogy a rabszolgák és colonusok forradalma évszázadokon keresztül tartott, és hogy erőik meg voltak kötve. A barbároknak kellett betörniük, hogy a forradalom a rabszolgatartó társadalmi rend felszámolásával fejeződjék be. De még ezután is hosszú évszázadok kellettek ahhoz, hogy az új, haladóbb: feudális társadalmi-gazdasági formáció megszilárdulhasson. Ilyen körülmények között érthető, hogy a birodalom felbomlásának kóros folyamata oly sokáig elhúzódott és annyi elmondhatatlan szenvedéssel járt a dolgozókra nézve.

Érthető, hogy az általános mozgási törvényszerűségek az eleven valóság konkrét formáiban mutatkoztak. Ez pedig nem egyenes, hanem cikk-cakkban futó vonal. A fejlődés nem volt egyenletes, sem míg felfelé mutatott, sem mikor már lehanyatlott. A Rómával szemben mutatkozó ellenállás erői sem egyenletesen oszlottak meg, hanem a legkülönfélébb formákban jelentkeztek. A birodalom felbomlásával párhuzamosan ez az egyenlőtlenség is fokozódott és arra vezetett, hogy a birodalom különböző tartományaiban a végeredmények is különbözőképpen alakultak.

Ebből a szempontból a római birodalom keleti provinciái kiváltképpen érdekesek. Nemcsak a keletrómai császárság, majd Bizánc történetét, de a középkori Közel-Kelet, az iráni és az arab kultúra történetét sem érthetjük meg teljesen, ha nem vesszük figyelembe azokat a körülményeket, amelyek között a Kelet története a római birodalom keretein belül lezajlott.

Sz. V. Jesevszkij volt az egyik legelső kutató, aki rendszeres áttekintést adott a római — mind a nyugati, mind a keleti — provinciák történetéről. Erről a témáról külön előadásokat tartott 1858-ban a moszkvai egyetemen, majd előadásait »A római világ központja és provinciái« címmel 1866-ban ki is adta. Mommsen »Római történetének« ötödik kötete is a provinciák történetével foglalkozik — Caesartól Diocletianusig. Az utóbbi időben megjelent munkák közül a keleti provinciák történetét tárgyalja T. Frank »An economic survey of ancient Rome« című sorozatának második (telje-

sen), harmadik és negyedik kötete, A. H. M. Jones két speciális tanulmánya (»The cities of the eastern Roman Empire« és »Greek cities from Alexander to Justinian«); terjedelmes fejezetek foglalkoznak a keleti tartományokkal a »Cambridge Ancient History« XI. kötetében is. Mindezeket a munkákat főleg anyaggyűjteményeknek tekinthetjük; a történeti általánosítás és a társadalmi elemzés modernizáló szempontból történik bennük. Különösen elmondhatjuk ezt M. Rosztovcev »The social and economic history of the Roman Empire« című munkájáról, amelyben rengeteg ténybeli adat van felhalmozva, de az egész mű reakciós, és a történeti folyamat mozgatóerőinek elemzése szempontjából még a polgári kutatókat sem elégítette ki.[1]

A római tartományok történetének kutatását nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy forrásaink nem kielégítőek. Az irodalmi anyag végképp nem elégséges. Legfőbb forrásaink a feliratok, papíruszok, pénzek és a régészeti emlékek. Ez az anyag annyira gazdag, hogy áttekintése máris nehéz, de mégis többé-kevésbé esetleges jellegű. A feliratok és papíruszok azért olyan értékesek, mert eredeti dokumentumok, a reális mindennapi életet ábrázolják, és kalauzolásukkal a régmúlt idők valóságos életének közvetlen közelébe férkőzhetünk. Fogyatkozásuk is éppen konkrét, egyéni jellegükből folyik. Teljes bizonyossággal nem vonhatunk le belőlük általános következtetéseket, még akkor sem, ha sok ilyen dokumentummal rendelkezünk. Nem egyszer megtörtént, hogy egy újonnan előkerült dokumentum a tudományban szilárdan meggyökeresedett megállapításokat döntött meg. Az általános jellegű dokumentumok, mint például »a feliratok királynéja« (»Monumentum Ancyranum« és nemrégiben talált új másolatai), »az idios logos gnómónja«, Diocletianus árszabályozó rendelete, — legjobb esetben is csak néhány tucatot tesznek ki. De bár a dokumentumok óriási tömege magában véve nem éppen sokatmondó, összességükben mégis igen sok tényt állapíthatunk meg segítségükkel a gazdasági, politikai és társadalmi életből, rekonstruálhatjuk a római bi-

[1] L. például Hugh Last recenzióját a JRS 16 (1936) évfolyamában.

rodalom népeinek életét és kultúráját, nyomon követhetjük a császárság fejlődésének főbb vonalait és általános irányzatait, az egyes provinciákban megmutatkozó sajátosságokat, valamint a helyi érdekességeket, a Róma nivelláló erejével szemben a provinciákban megnyilvánuló ellenállás fokát és tartósságát.

A keleti tartományok nem egy időben, nem is egyféleképpen illeszkedtek be a római birodalom kereteibe, a római kormányzatnak az egyes provinciákkal szemben folytatott politikája is különböző volt, — ez is az illető időpontban kialakult erőviszonyoktól függött. A római politika még egy és ugyanazon provinciával szemben is nem egyszer változott. A tartományi határokat többszörösen módosították, egyes területeket hol az egyik, hol a másik provinciához csatoltak, változott a közigazgatási beosztás és a provinciai közigazgatás jellege is; néha a provincia megszervezése évtizedekig húzódott. Ezért azután még a »provincia« elnevezés is akárhányszor csak megállapodáson nyugvó megjelölés. A provinciák csak a II. század elején nyerték el többé-kevésbé állandó formájukat.

Az egyik legrégibb és legfontosabb római provincia — Asia volt.

ASIA

Asia provincia határai nem voltak állandók, pontos megállapításuk sem lehetséges. Tulajdonképpen Kisázsia egész nyugati részét magába foglalta (az északi és délkeleti partvidék kivételével). A császárkorban hozzá tartozott Tróas, Iónia, Mysia, Lydia, Karia, Phrygia, valamint a Kisázsia nyugati partja előtt elterülő szigetek, köztük Samos, Lesbos, Chios és Rhodos.[1] A provincia területén olyan jelentős görög városok voltak, mint Smyrna, Ephesos, Pergamon, Milétos, a Lykos melletti Laodikeia. Ezt a gazdag tartományt i. e. 133-ban, Attalos pergamoni király végrendelete alapján csatolták Rómához. A rabszolgák és a szabad szegénység mozgalmának (az ún. Aristonikos-féle mozgalomnak) elfojtása után »Asia« nemcsak óriási jövedelmek forrása lett Róma számára, hanem a kapzsi római magistratusok és vállalkozók nyerészkedésének is a tárgya. Caius Gracchus 123-ban hozott törvénye, a »lex Sempronia« értelmében a provincia tizedet fizetett Rómának; ezenkívül voltak még a vámok és a közvetett adók. Az adókat a publicanusoknak adták ki bérbe. Csak úgy özönlöttek Kisázsiába a gazdag uzsorások és a lovagrendből való pénzemberek, akik azután rabló módra kizsákmányolták a provincia anyagi forrásait és formálisan kifosztották az egész tartományt. Attalos halála után ötven évvel már 100 000 római élt Kisázsiában, de sokan voltak olyanok is, akik nem tartózkodtak ott, csak pénzüket fektették itteni üzletekbe.

A Mithridatés-féle háborúk alaposan kimerítették az or-

[1] L. V. Chapot, La province romaine proconsulaire d'Asie. Paris 1904, 70 skk. 1.

ságot: mindkét küzdő fél irgalmatlanul fosztogatta a kisázsiai városokat és lakosságukat. Sulla 85—84-ben, a Mithridatésszel való békekötés után, »rendet« teremtett a provinciában. Azok a városok, amelyek kitartottak Róma mellett, bizonyos kiváltságokhoz jutottak, területük megnövekedett. Azokat a városokat viszont, amelyek Mithridatést támogatták, elsősorban Milétost, Klazomenait és Samost, kirabolták. Sulla 40 000 főnyi seregét Asia városaiban szállásolta be, mégpedig úgy, hogy a polgárok nemcsak arra voltak kötelezve, hogy az egész hadsereget ellássák, hanem arra is, hogy minden katonának napi 16 drachmát, minden tisztnek napi 50 drachmát fizessenek, azonkívül még két-két teljes felszerelést is kiállítsanak. Hat hónap alatt csak a készpénzkiadások 20 000 talentumot tettek ki. De Sulla még ráadásul 20 000 talentumnyi hadisarcot is rótt Asiára. Appianos tudósítása szerint (Mithr. 63) a városok kénytelenek voltak elszámolni a győztes hadvezérrel, mégpedig az arcátlan katonák fenyegetésére úgy, hogy magas kamatra pénzt vettek kölcsön, biztosítékul pedig elzálogosították »a színházakat, gymnasionokat, falakat, kikötőket és minden egyéb társadalmi tulajdont.«

Az első és második triumviratus polgárháborúinak idején Asiát újból kegyetlenül kifosztották a különféle csoportok képviselői, de még a parthus betörést is át kellett vészelnie. 27-ben, mikor »Asia« néven proconsuli rangú helytartó vezetése alatt senatusi provinciát rendeztek be, a tartomány annyira kimerült és tönkrement, hogy Augustus kénytelen volt eltörölni az ázsiai városok adósságait. A végre beköszöntő, tartós béke lehetővé tette Asia számára, hogy újból elinduljon a gazdasági fejlődés útján, a módosult körülmények között kiaknázza az ország gazdag természeti kincseit.

Asia provincia császárkori történetére vonatkozó forrásaink meglehetősen gyérek. Strabón után az Asiával kapcsolatos irodalmi adatok alig terjednek túl azokon a véletlen említéseken, amelyeket Dión Chrysostomos és Aelius Aristides beszédeiben, a történetírók közül Appianosnál és Cassius Diónál, valamint a jogi szövegekben találunk. Igen fontos anyagot szolgáltatnak a feliratok és részben a pénzek. De a feliratok túlnyomó többsége nem egyéb, mint epitaphium, vagy fogadalmi felirat a császár, valamelyik magistratus,

vagy államférfi tiszteletére. A pénzeken fontos utalásokat találunk a városok politikai történetére nézve, de a társadalom gazdasági életének tanulmányozását alig segítik elő. Ehhez járul még az is, hogy az Asia provinciára vonatkozó és rendelkezésünkre álló adatok időben és térben fölöttébb egyenlőtlenül oszlanak meg, és teljességre nem tarthatnak igényt. Nemcsak részletek, hanem a provincia történetének egyetemes érdekű kérdései is akárhányszor homályban maradnak. A rendelkezésünkre álló anyag segítségével mégis rekonstruálni tudjuk Asia politikai és gazdasági életének főbb vonásait a császárság első századaiban, főleg az I—II. században.

Asia provincia éghajlata mérsékelten forró (a mutatkozó eltéréseket a félsziget változatos felületi tagozódása okozza), természeti kincsei igen jelentősek. Mezőgazdasági téren legfontosabb az itteni búzatermelés, valamint a füge- és olajfaültetvények. Az erdők kitűnő építőanyagot szolgáltattak. Nagy szerepet játszott a gazdasági életben a juh- és kecsketenyésztés. Strabón igen dicséri a Laodikeia környékén (a Lykos mentén) tenyésztett juhok finomszálú gyapjának minőségét és szép fekete színét; ez a gyapjú még a milétosit is felülmúlta, így azután »szép jövedelmet biztosított, és ebből jutott a szomszédos Kolossai lakóinak is, akik ugyanilyen színű gyapjút termeltek«. (Strab. XII 8, 16.) A lydiai és phrygiai gyapjúszövetek birodalomszerte híresek voltak, a milétosi gyapjút még a költők is megénekelték. Igen jó hírnévnek örvendtek Lydia, Karia és főleg a szigetek borai. Strabón szerint a chiosi bor egyike a legjobbaknak, és az ottani szőlőt a rómaiak is igyekeztek meghonosítani. Híresek voltak a rhodosi, kósi és lesbosi borok is. Asia területén — bár nem éppen jelentős méretekben — bányásztak rezet és ezüstöt, Pergamon környékén ólmot, Tróasban vasat és cinket. A kőfejtők igen jó építőanyagot szolgáltattak; kyzikosi fehérmárványt használtak például a halikarnassosi mauzóleum építéséhez is. A dokimeioni kőbányákat (Phrygiában) az állam használta kizárólagos joggal. A halászat nem volt annyira fejlett, mint Kisázsia fekete-tengeri partvidékén és a Propontis partjain, de még így is ezer és ezer embert juttatott kenyérhez.

A kisázsiai bíbor vetekedett a föníciaival. A pergamengyártás nem csupán Pergamon gazdasági életében játszott jelentős szerepet. Sok tengermelléki városban fejlett hajóépítőipar virágzott. A provinciában igen jóminőségű agyagárut is termeltek; az írók és költők elsősorban a samosi vázákat emlegetik.

A provincia lakossága főleg a tengerparti városokban, továbbá a Hermos, Maiandros és mellékfolyóinak medencéjében összpontosult. A lakosság számára vonatkozólag nincsenek adataink, így be kell érnünk hozzávetőleges becslésekkel. Beloch »Bevölkerung«-jának megjelenése óta ezzel a kérdéssel kapcsolatos forrásaink nem gyarapodtak lényegesen. Az egyes városok lakosságára vonatkozólag csak közvetett értesüléseink vannak: tudjuk, hogy milyen létszámú csapatokat állítottak ki katonai célokra, ismerjük a tanácstagok számát, a színházak befogadóképességét, stb. Galénos szerint (V 49) Pergamonnak 40 000 polgára volt, »de ha hozzászámítjuk az asszonyokat és a rabszolgákat is, az eredmény 120 000 embernél is több«.

Ezek szerint Pergamon lakosságának a száma — a gyermekeket is beleértve — elérhette a 220 000-et. Ephesos lakosságát Beloch 225 000-ben állapítja meg. Broughton hozzávetőleges számításai, főleg pedig általános jellegű meggondolásai szerint[1] a 48 969 négyzetmérföld (kb. 125 000 km²) területű Asia provincia lakosainak száma 4 600 000-et tehetett ki, mégpedig:

A szigeteken	300 000
Mysiában és Tróasban	1 000 000
Lydiában és Ióniában	1 200 000
Kariában	700 000
Phrygiában	1 200 000
Kibyra területén	200 000

Broughton számításai szerint a lakosság sűrűsége négyzetmérföldenként 94, vagyis 37/km² volt. Beloch szerint egy

[1] T. R. S. Broughton, Roman Asia. »An economic survey of ancient Rome«, IV. köt. 1938, 815. lap.

km²-nyi területre 44 fő esett. Italia területe két és félszer volt nagyobb, lakossága pedig Augustus korában 20 millióra rúgott, vagyis sokkal sűrűbben lakták.

Asiát különböző törzsek népesítették be, amelyek a kulturális fejlődés különböző fokain állottak. Míg például a lydiaiak a civilizáció és önálló államiság hosszú periódusára tekinthettek vissza, saját írásrendszert is fejlesztettek ki, ősi nagyvárosokkal rendelkeztek, addig Phrygia északkeleti vidékeit olyan törzsek lakták, amelyek még nem nőttek ki egészen az ősközösségi rend viszonyai közül. A tengerparton görög nagyvárosok alakultak ki: Milétos, Smyrna, Klazomenai, stb., ugyanakkor az ország belsejében olyan kis települések bújtak meg, amelyeket a görög, majd a római kultúra alig érintett. Hosszú időbe telt, míg Róma ezeket a beljebb fekvő vidékeket csakugyan birtokba vette; ez azután a provincia további hellénizálódásában jutott kifejezésre.

A Seleukidák alatt Kisázsiában fokozott mértékben folyt a görögösítés. Strabón írja: »A Taurostól délre elterülő tartományok határai annyira összebonyolódtak, hogy a phrygiai, kariai és lydiai, de még a mysiai földeket is nehéz különválasztani egymástól, mert szinte egybeesnek.« (XIII 4, 12; vö. XII 4, 5.) Ezt a helyzetet Strabón a lakosság keveredésével, többszörös áttelepedésével és a hódításokkal magyarázza. Így engedhették meg maguknak a rómaiak, hogy a provincia közigazgatási felosztása során nem voltak tekintettel az etnikai különbségekre.

De a hellénizálódás és romanizálódás főleg csak a városokat, azokon belül is a kiváltságos csoportokat érintette. Mind a hellénizmus, mind pedig a római hódítás korában a hellénizálódás (romanizálódás) annak volt külső kifejezése, hogy a bennszülött lakosság kizsákmányoló elemei bekapcsolódtak az uralkodó osztály keretébe. Ezek a csoportok nyilván rájöttek arra, hogy a provinciák bekapcsolódása a birodalomba nem áll ellentétben osztályérdekeikkel, és ha Nysa város előkelő polgára, Chairemón, Sullának Mithridatés elleni hadjárata során 600 000 modius búzát ajándékozott a római seregnek (SIG³ 741), akkor e mögött a gesztus mögött az rejlik, hogy az illetőnek valóban érdeke fűződött Róma győzelméhez. Ezzel Mithridatés is tisztában volt, ezért számolt le

oly kegyetlenül több városban az arisztokrácia képviselőivel, illetőleg fordítva: ezért akart a városi szegényekre és rabszolgákra támaszkodni. Appianos mindezt nyíltan megírja (Mithr. 48): »... a görög városokat felszabadította, közhírré tette az adósságok eltörlését (χρεῶν ἀποκοπάς), a metoikosokat minden városban polgárokká tette, a rabszolgákat pedig szabadokká, abban a reményben, hogy az eladósodottak, metoikosok és rabszolgák úgy gondolják, hogy Mithridatés uralma alatt az általa adományozott kiváltságok érvényben is fognak maradni, és ezért majd hűségesen fogják támogatni (ἔθνους αὐτῷ γενήσεσθαι). Így is történt.« A császárok viszont, mint tudjuk, valamennyi provinciában elnyomták a demokráciát és a társadalom gazdag felső rétegeire támaszkodtak. Ramsay még azt is megkísérelte, hogy a kisázsiai arisztokrata családokat a császárkortól egészen a XX. századig nyomon kövesse.[1] Ezek a családok értettek ahhoz, hogy Kisázsia sorsának változásaiból, minden politikai fordulatból előnyöket csikarjanak ki a maguk javára. Érdekes az a feliratos anyag is, amelyből kitűnik, hogy milyen karriert futottak be a kisázsiai új polgárok, akik összeolvadtak a görög-római felsőbb rendekkel.[2]

A lakosság nagy tömegei viszont elsősorban kizsákmányolókat láttak az új hellénekben és rómaiakban, és a görög-római kultúra térhódítása itt csak vontatottan haladt. A bennszülött nyelvek a nagy központoktól távol, főleg Kariában, Lydiában és Phrygiában még hosszú időkig tovább éltek. Calder összeállította az I—III. századi új-phryg feliratok (sírfeliratok) gyűjteményét.[3] Az összesen 72 felirat közül 64 kétnyelvű, mégpedig úgy, hogy a sírfelirati szöveg görög, de már a befejező formula, az elátkozás, elgörögösödött phryg nyelven van írva. Ilyen például a 11. számú felirat: *Ἀντίπατρος καὶ Βάβους Πασίωνος Λεωντίῳ ἀδελφῷ ἰδίῳ καὶ Ἀφίᾳ γυναικὶ αὐτοῦ καὶ Γλύκων μνήμης χάριν. ιος τα μανκαι κακουν*

[1] The social basis of Roman power in Asia minor. Aberdeen 1941, 1—6. lap.

[2] Uo., 7—48. lap.

[3] W. M. Calder, Corpus inscriptionum neophrygicarum. JHS 31 (1911) 161—215; 33 (1913) 97—104.

ἀδδακειτε ετιττετιμενος εστου (»aki ezt a sírt meggyalázza, átkozott legyen«).

Calder megjegyzi, hogy a feliratok phryg része nem a hagyományos, megmerevedett formulát képviseli, hanem mind szerkezetében, mind mondattanát illetőleg változásokat mutat; ez pedig azt bizonyítja, hogy élő nyelvvel van dolgunk. Hall kimutatta, hogy a phryg nyelvet még az V—VI. században is beszélték.

Egyáltalában hibát követnénk el, ha azt hinnők, hogy a birodalom nivelláló ereje egyszerre megnyilatkozott és végleges eredményeket mutatott fel. A régi hagyományok csak lassan, nagy nehezen enyésztek el. A rómaiak sokáig elszigetelve éltek a provinciában, nem keveredtek a bennszülött lakossággal, nem léptek be az ottani szervezetekbe. Magukat is másképp nevezik: *οἱ κατοικοῦντες Ῥωμαῖοι* (»római telepesek«), vagy *οἱ ἐργαζόμενοι, πραγματευόμενοι* (negotiatores). Még akkor is külön sóroltatják fel magukat, ha a helyi szervezetek bizonyos döntéseiben részt vesznek: *ὁ δῆμος καὶ οἱ πραγματευόμενοι ἐνταῦθα Ῥωμαῖοι* (IGRR IV 904, stb.)[1] Egy laodikeiai felirat szövege (IGRR IV 860: *οἱ ἐπὶ τῆς Ἀσίας Ῥωμαῖοι καὶ Ἕλληνες καὶ ὁ δῆμος ὁ Λαοδικέων . .*) alapján arra gondolhatunk, hogy az egész provincia római lakossága egységes szervezetbe tömörült. (Vö. IGRR IV 908: *οἱ ἐπὶ τῆς Ἀσίας Ἕλληνες.*)

A rómaiak és római polgárok elkülönülésének legfőbb oka abban rejlik, hogy a római birodalom fennállásának első szakaszában a római polgárjog még lényeges kiváltságokkal járt együtt, és a rómaiak nem óhajtottak egybevegyülni (nem is vegyülhettek össze) a jogfosztott tartományi lakossággal. A rómaiakat a kereskedelmen, uzsoraügyleteken és a természeti kincsek kizsákmányolásán kívül lekötötte az állami szolgálat, ők töltötték be a legfőbb közigazgatási, pénzügyi és bírói tisztségeket, és ez megint csak hozzájárult a lakossággal szemben való elkülönüléshez. A »barbárokat« sokáig lenézték, és ez a lenézés volt mintegy ideológiai igazolása

[1] Vö. a Ramsay művében (»Cities and bishopries of Asia Minor«, II. köt. 298, 299, 511, 533. stb. sz.) többször olvasható kifejezéssel: *ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος καὶ οἱ κατοικοῦντες Ῥωμαῖοι.*

mindazoknak az aljasságoknak, amelyeket a provincia tősgyökeres lakosaival szemben elkövettek. Cicero abban a beszédben, amelyet L. Flaccusnak, Asia 62—61. évi proconsulának érdekében mondott, a vád élét azzal igyekszik elvenni, hogy minden lehető módon rágalmazza és befeketíti Kisázsia népeit: »Mi, vagy ti találtátok ki azt a közmondást, hogy phrygiai embernek javára válik a megbotozás? Hát Kariáról mit mondjunk? Nem ti magatok kiabáltátok ki, hogy ha valami veszedelmes kísérlethez ember kell, legalkalmasabb egy kár? Hát aztán van-e még egy olyan közkeletű, sőt elkoptatott görög szólásmondás, mint az, amelyikkel nevetségessé akarnak tenni valakit, és azt mondják rá, hogy »Mysia lakói közül is legmesszebbről szalasztották« (Mysorum ultimus)? Lydiára pedig még csak szót sem érdemes vesztegetni. Van-e olyan görög komédia, amelyben a főszerepet játszó rabszolga ne lyd volna?« (Pro Flacco 27, 65.) Amikor Apuleius minél kirívóbbá akarja tenni Marsyas faragatlanságát, azt írja róla: Phryx cetera et barbarus. (Flor. 3.) Még Iustinus keresztény író, az »apostoli férfiú« is magasról tekint le Kisázsia lakosaira: »Nem vagyunk mi holmi lenézett fajzat, nem vagyunk barbárok, holmi kariaiak, vagy phrygiaiak!« (Dial. c. Tryph. 99, 4.) Philostratos ilyen szavakat ad a tyanai Apollónios szájába: »... Itt csak pontosi, lydiai és phrygiai rabszolgákat lehet vásárolni. Tömegesen áradnak ide, mert ezek a népek, mint általában minden idegen uralom alatt élő barbár, nem látnak szégyent a szolgai állapotban. Mindenesetre Phrygiában az a szokás, hogy még legközelebbi rokonaikat is eladják és nem törődnek többé az így szolgasorba süllyesztettekkel.« (Vita Apoll. VIII 7, 42.) Nehéz lenne megmondani, hogy ez a Philostratos-szöveg mennyiben tükrözi a történeti valóságot; legvalószínűbb az, hogy ez a szofista abban a védőbeszédben, amelyet Apollónios számára szerkesztett, egyszerűen a százszor elismételt közhelyeket alkalmazza saját érdeklődésének megfelelően, vagyis választékos irodalmi formában. De itt valami más tarthat számot érdeklődésünkre: kiderül, hogy a phrygiaiak nem azért adják el gyermekeiket rabszolgának, mert nincs semmijük, hanem azért, mert még nem jutottak el odáig, hogy fel tudnák fogni a szolgaság szégyenét!

De az általános kiegyenlítésre irányuló törekvés, amely a birodalmat jellemezte, lassanként elsimította az etnikai különbségeket, ugyanakkor még jobban hangsúlyozta és kimélyítette az osztályellentéteket, a gazdagok és nincstelenek, a rabszolgatartók és rabszolgák közt tátongó szakadékot.

Kisázsia hellénizálódása a régi társadalmi viszonyok felbomlására vezetett. Ez mutatkozott meg például a falusi települések jelölésére szolgáló kifejezések tarkaságában: »falu«, »település« (κατοικία), »démos«, »helység« (τόπος), »körzet«, de ugyanígy nem egy kifejezést használtak a több településből álló község jelölésére is: »közösség«, »szövetség« (κοινόν), »nép« (δῆμος), »három faluból álló közösség« (τρικωμία) stb.

A provinciát úgy sajátították ki, eleinte ugyanazokkal a módszerekkel fűzték a birodalom szerves egységébe, mint annak idején a hellenisztikus uralkodók: elsősorban városok alapításával és a szó antik értelmében vett városi élet ápolásával, fejlesztésével. Bár a polis mint államforma rég elvesztette jelentőségét és már csak akadályozta a társadalmi fejlődést, a hellenisztikus egyeduralkodók éppen a polist használták fel a hellénizálás eszközéül. A városok területét úgy növelték, hogy hozzájuk csatolták a közösségi földeket, vagy több várost összetelepülésre kényszerítettek (synoikismos), de új városokat is építettek. A római »Asia provincia« megszervezésének időpontjában az egész nyugati tengerpart és valamennyi sziget városi terület volt. De a polisok természetesen csak formailag léteztek, hiszen nem rendelkeztek a polis-lét legfőbb kritériumaival: a függetlenséggel és autarkiával, csupán alkotó részei lettek egy szélesebb körű politikai és gazdasági egységnek, vagyis valamelyik hellenisztikus államnak. A római birodalom, amely az Attalidák és Seleukidák királyságának romjain még szélesebb körű egységet hozott létre, ugyanezt a politikát folytatta, vagyis a városok, a városokon belül pedig a vagyonos csoportok felé orientálódott.

Már Augustusnak gondja volt Asiára, — az actiumi csata után következő telet itt töltötte. A polgárháború után kimerült provinciának külső segítségre volt szüksége, hogy gazdaságilag talpra tudjon állni. Augustus helyrehozatta azokat a rombolásokat, amelyeket Antonius hajtott végre, fejedel-

mileg megajándékozta a városokat, a senatorokat pedig arra késztette, hogy kövessék példáját. Egy alkalommal saját kincstárának terhére fizette meg az Asiától esedékes évi adót. Augustus és közvetlen utódai templomokkal, csarnokokkal, gymnasionokkal és egyéb középületekkel díszítették a városokat. A 17. évi földrengés után Sardeis városa 10 millió sestertiusnyi segítséget és öt évre terjedő adómentességet kapott. Kiváltságokban részesült Philadelphia, Aigai, Tmólos, Apollónis stb.

Bár nem nagy számban, de azért római telepesközségek is alakultak. Így jött létre Mysiában Iulia Ancyra, Tiberiopolis, Synaus; Lydiában Caesarea Trocetta, Hierocaesarea; Phrygiában Sebasta stb. Terjeszkedtek és szépültek egyes régi városok is, elsősorban Ephesos, a proconsul székhelye, Pergamon, Smyrna. Ugyanakkor azonban fejlődtek a Seleukidák korában alapított városok is: Apameia, Eumeneia, Laodikeia, Stratonikeia, Alabanda, Thyateira.

Belső okok folytán egyes városok virágzásnak indultak, mások (például az ősi Milétos, Halikarnassos és Klazomenai) viszont lehanyatlottak. Az a körülmény, hogy Kisázsia nem kirablásra szánt objektumként olvadt bele a birodalomba, mint ahogyan a köztársasági időkben indult, hanem mint a birodalom integráns része, tág teret nyitott a kisázsiai kereskedők vállalkozásai, a kereskedelem és a tengerhajózás előtt. Közben persze a gazdasági központok az új egységen belül eltolódtak. A birodalom *egész* rendszerében Milétos már nem foglalt el olyan kiváltságos helyet, mint azokban az időkben, amikor még fontos láncszeme volt a keleti kereskedelemnek. A régebben független területek közti politikai határok megszüntetése sok kereskedőváros közvetítő szerepét fölöslegessé tette. Rhodos elvesztette jelentőségét, már nem volt a tengeri kereskedelem legfőbb központja, és a 42. évi rombolás után nem tudott többé talpraállni. Ugyanakkor viszont a Maiandros völgyének, Kelet-Lydiának beljebb elterülő vidékei, továbbá Bithynia, Lykia és Kappadokia régebben határmenti területei bekapcsolódtak a birodalom gazdasági életébe.

A városok fellendülésére következtethetünk a pénzverés alapján is. Nem ismerjük a kibocsátott pénz mennyiségét, tehát a pénzforgalom méreteit sem tudjuk megállapítani, de

maga az a tény, hogy sok város bocsátott ki pénzt, a gazdasági fellendülést bizonyítja. Head adataiból kiviláglik, hogy az I. században több mint száz kisázsiai város veretett pénzt (igaz, hogy majdnem kizárólag rézpénzt); a II—III. században ehhez még körülbelül harminc város járult.

A gazdasági központok eltolódása, a régiek lehanyatlása és újak megjelenése is egyik megnyilvánulása volt a birodalom nivelláló erejének, de ugyanakkor azt is siettette, hogy a régi társadalmi kapcsolatok felszámolódjanak, helyükbe újak, szélesebb körűek lépjenek. A római tartományi politika is ebben az irányban járt el. Különösen nagy jelentősége volt a római bírósági apparátusnak; nemcsak a római törvényeket vezették be mindenütt (így fokozatosan hatálytalanították a helyi törvényeket és szokásjogot), hanem új bírósági kerületeket is szerveztek, miközben nem annyira az ország régi politikai felosztására, mint inkább a római közigazgatás kényelmére, a közlekedési viszonyokra és az utak állapotára voltak tekintettel. Igazságszolgáltatási körzeteket (conventus iuridici) szerveztek Adramyttionban, Pergamonban, Smyrnában, Ephesosban, Sardeisben, Alabandában, Synnadában, Apameiában, Laodikeiában, Kyzikosban, Philadelphiában, majd később (Caracalla uralkodása alatt, OGIS 517) Thyateirában is. Az id. Plinius részletesen felsorolja azokat a városokat és törzseket, amelyek e kilenc »conventus« igazságszolgáltatási körzetébe tartoztak. (Nat. hist. IV 103—126.) Ez a felsorolás azt mutatja, hogy alig ismert »populus«-ok és »civitas«-ok emelkedtek ki, ugyanakkor nem egy nagy városról még csak említés sem történik.[1]

A városok fejlődését mutatják azok az adataink is, amelyek templomok, színházak, gymnasionok, fürdők építéséről, kikötők, vásárcsarnokok kibővítéséről, vízvezetékek, utak építéséről szólnak. Ailios Aristeidés csillogó színekkel ecseteli Smyrna városát: a belvárosi »aranyutca« szebb, mint a neve; megkapó egymásutánban sorakoznak a templomok, gymnasionok, kikötők, piacok, színházak; a sok fürdő között nehéz választani, hogy melyik a legjobb; mindenfelé szökőkutak és

[1] A Plinius-szöveg részletes elemzését l. A. H. M. Jones, The cities of the eastern Roman provinces. Oxford 1937.

vízvezetékek ontják a vizet; a gyönyörű színpadi látványosságok, játékok, versenyek, filozófusviták rengeteg embert vonzanak, az egész város azt a célt szolgálja, hogy minél kellemesebb legyen benne az élet. (Or. XVII.) Smyrna városszépítésére Hadrianus egy millió drachmánál is többet áldozott. Rengeteg pénzt fordítottak Ephesos fejlesztésére is. Itt csak a városi piac hét hektárnyi területet foglalt el. Philostratos szavai szerint a város arról volt híres, hogy lakói kedvelték a táncot, a játékot és a szórakozásokat. (Vita Apoll. IV 2.) A kisebb városokban természetesen az építkezésre fordított összegek is kisebbek voltak, de a görög-római életmód itt is meghonosodott, az pedig sok pénzbe került.

A városi építkezésekhez szükséges anyagi eszközök legfőbb forrása a császári kiutalásokon kívül a helybeli Maecenasok és Herodes Atticusok egyéni bőkezűsége volt; a sok hálálkodó felirat ezt bizonyítja. A nagy- és kisvárosokban fontos szerepet játszottak a gazdag emberek, akik a tartós békét és a szállítási viszonyok javulását kereskedelmi és pénzügyleteik fokozására használták fel. Roppant kincsek halmozódtak fel az ephesosi Artemis-templomban. »Valószínűleg tudjátok az ephesosiakról, — írja Dión Chrysostomos (Or. XXXI, 54 skk.), — hogy náluk, az Artemis-templomban mennyi sok pénzt helyeztek el magánszemélyek, de nemcsak ephesosiak, hanem külföldiek és akárhonnan való emberek is, és hogy még királyoknak és egész népeknek is van ott pénzük. Mi annak az oka, hogy az emberek itt helyezik el pénzüket? A biztonság (*ἀσφάλεια*), ti. még soha senki nem merészelte megszentségteleníteni ezt a helyet, pedig a megszámlálhatatlan háború során a várost már nem egyszer elfoglalták. A számlán (*ἐν κοινῷ*) levő pénzt rendszerint kölcsön szokták adni az ephesosiaknak kötelezvény (*ἀπόγραφαι*) ellenében.« Ailios Aristeidés (XXIII 24) azt írja, hogy Ephesos — »Kisázsia közös kincstára ..., menedékhely a szükségben«.

Az, hogy magánszemélyek és templomok birtokában ilyen kincsek halmozódtak fel, még egyáltalán nem jelenti az *egész* lakosság életszínvonalának egyetemleges emelkedését. Nincsenek adataink arra vonatkozólag, hogy milyen volt a néptömegek helyzete a császárkor kezdeti szakaszában.

A provincia anyagi forrásainak ésszerűbb felhasználása a birodalmi gazdasági rendszeren belül feltehetőleg bizonyos fellendülést idézett elő. De nem kétséges, hogy az osztályellentétek csak még inkább kimélyültek. A gazdálkodás árujellegének fokozódásával kapcsolatban és főleg Róma kíméletlen adópolitikájának nyomása alatt a növekvő pénzszükséglet egyrészt a tömegek lerongyolódására, másrészt az uzsorások és a kereskedők meggazdagodására vezetett. Már maguk azok a módszerek és eljárások is, amelyekkel a provinciát a római világ egységes rendszerébe bekapcsolták, szükségszerűen a társadalmi és gazdasági élet meggyökeresedett formáinak lazulásával és felbomlásával jártak együtt. A politikai életben a városok felvirágzásának időszaka ugyanakkor a városok, mint önkormányzattal bíró társadalmi szervezetek lehanyatlásának a periódusa is volt. És amennyiben a provincia a birodalom keretében továbbra is rabszolgatartó maradt és egy újabb szakaszon csak megismételte az előbbi fejlődési folyamatot, az osztályellentétek is csak kimélyültek és sokasodtak.

Tudomásunk szerint Asiában mintegy harminc szabad város volt. Csakhogy először is ez a szabadság nem volt állandó, akárhány város csak rövid időre nyerte el a szabadságot. Például Kaunos, amelyet Plinius a szabad városok sorában említ, Dión Chrysostomosnál már autonómiájától megfosztottként szerepel. Kyzikos már Tiberius alatt elvesztette szabadságát. Néhány város annak jutalmául, hogy a Mithridatés elleni háborúban a rómaiak oldalán vett részt, ideiglenes szabadságot nyert, de ezt csakhamar el is vesztette. Még Ephesos is, pedig proconsuli székhely és Asia legnagyobb városa volt, legfeljebb az I. század végéig őrizte meg szabadságát. Másodszor: a városok »szabadsága« az uralkodó akaratától, sőt hangulatától függött. Claudius azért adományozott adómentességet Kós városának, mert orvosa, Xenophón, itt született. A kyzikosiak megkorbácsoltak és kivégeztek néhány rómait, akik résztvettek egy zendülésben *(ἐν στάσει)*: ezért a város szabadságát öt évre felfüggesztették (Cass. Dio LIV 73), majd 25-ben végleg megvonták, amiért a császárkultuszt elhanyagolta, ti. az Augustus tiszteletére elkezdett templomépítést nem fejezte be. (Uo., LVII 24.) Harmadszor

pedig, és ez a legfontosabb: ennek a »szabadságnak« a tartalma is ugyancsak korlátozott volt.

Pénzeken és feliratokon a következő jelzőket találjuk városokkal kapcsolatban: *αὐτόνομος, ἱερά, ἄσυλος, ἱερὰ καὶ ἄσυλος* stb., de a menedéknyújtás joga tulajdonképpen nem a városokat, hanem a szentélyeket illette, és ha Kós »szabadsága« a menedékjogra korlátozódott, akkor a város tulajdonképpen semmiféle kiváltsággal nem rendelkezett.

A törvénykezés jogát a legtöbb autonóm várostól még a köztársaság korában megvonták, és ez voltaképpen magától értetődött. Chios a mithridatési háborúban szerzett érdemei jutalmául i. e. 80-ban külön senatusi határozat alapján megtarthatta bíráskodási autonómiáját, de ezt a jogát Antistius Vetus proconsul megszüntette; a chiosiak kérelmére azután egy másik proconsul, kinek neve nem maradt ránk, valószínűleg visszaadta Chios kiváltságát. (IGRR IV 943.) De a közigazgatási rendelkezésektől függetlenül a római jog és a római bíráskodás úgyis kiszorította a helyi jogot már csak azért is, mivel kizárólag a római bíróság döntései támaszkodhattak az államhatalom reális erejére. Pál apostol a korinthosiakhoz küldött első levelében (6, 1) rosszallásának ad kifejezést, amiért a hívek »az igaztalanok előtt, és nem a szentek előtt« merészelnek törvénykezni. Cicero (Ad Att. VI 1, 15) gúnyolódik a kilikiai görögökön, akik diadalmasan fogadták azt a rendelkezést, hogy joguk van megtartani bíráikat: csak játszadozzanak, csak higgyék, hogy önkormányzatuk van.

A városok szempontjából igen lényeges volt az adómentességet jelentő kiváltság. De ez a kiváltság enyészett el a leghamarabb. Amint a Digestából (L 15, 8) láthatjuk, a »ius Italicum«, vagy a római colonia-rang adományozása senkit sem mentesített az adófizetés alól, csak ha a rendelkezés erre külön kitért.

Ami az önkormányzatot illeti, lassanként az is fikcióvá foszlott. A helyi politikai rend megbomlása következtében a helyi intézmények vagy teljességgel megszűnnek, vagy minden néven nevezendő politikai jelentőségüket elvesztik. Az »IGRR IV 783« jelzésű, L. Atilius Proclus tiszteletére állított felirat alapján arra következtethetünk, hogy a feliraton *φιλογέρων*-nak és *συνήγορος τῆς γερουσίας*-nak nevezett Proclus

külön kérelmére engedélyezték a gerusiát. »A gerusia lehanyatlásának története magának a városi közösségnek a lehanyatlását tükrözi. Az a tény, hogy egy állami intézmény kiadja kezéből a közigazgatási funkciókat, nem politikai szervezet többé, hanem csak elhalt szerv, — a polis átalakulását jelzi.«[1] Mommsen kifejezése szerint a gerusia valami klubfélévé változott, amely csak tagjainak állott rendelkezésére.

Ugyanilyen siralmas volt a tanácsok (*βουλή*) helyzete is. Ugyanakkor, amikor illetékességi körük összeszűkült, döntési joguk még ebben a korlátozott hatáskörben is összezsugorodott. A városnak nincs joga például bizonyos megállapított normákon felül saját polgárait mentesíteni a városi kötelezettségek alól. Antoninus egy rescriptumában, melyet a *κοινὸν Ἀσίας*-hoz intézett, úgy határoz, hogy a kisebb városok csak öt orvosnak és három szofistának, a nagyobbak hét orvosnak és négy tanítónak s. i. t. adományozhatnak adómentességet; »ezt a számot sem tanácshatározattal, sem valami ravaszkodással (*παρευρέσει*) nem szabad túlhaladni, csökkenteni viszont lehet«. (Dig. XXVII 1, 6, 3.)

A népgyűlések, ha történetesen még megvoltak — ez pedig ritkán fordult elő —, úgyanúgy, mint a gerusiák és a bulék, csak városrendészeti kérdésekkel, a császárkultusz megszervezésével, vagy azzal foglalkoztak, hogy kérelmet előterjesztő, üdvözlő és az alattvalói érzelmeket tolmácsoló delegációkat küldtek a császárhoz. Akármelyik római tisztviselőnek több reális hatalma volt, mint a helyi önkormányzat képviselőinek. A Digestában (L 3, 2) törvénybeiktatott utasítás szerint a névjegyzékben (album) első helyen a princepstől kinevezett tisztviselők szerepelnek, csak azután következnek a választott községi magistratusok. Azon a feliraton, amelyet Philastros tiszteletére állítottak (IGRR IV 914), a kibyrai »démos« egyebek között azért hálálkodik, hogy Philastros Claudiusszal eltávolíttatott valami Tiberios Niképhoros nevű személyt (nevéről ítélve Tiberius császár szabadonbocsátott rabszolgáját), aki minden évben 3000 drachmát zsarolt ki Ki-

[1] Levy, Etudes sur la vie municipale de l'Asie Mineure sous les Antonins. REG 8 (1895) 242—243.

byrától. Még egy alárendelt rendőrségi szerv (παραφύλαξ) is oly arcátlanul »ajándékoztatja« meg magát a kómarchésekkel (»koszorúkat« zsarol tőlük), hogy a hierapolisi tanács kénytelen külön határozatot hozni ezzel az üggyel kapcsolatban. (OGIS 527.)

A városi pénzügyek ellenőrzésére rendelt kurátorok (λογισταί) intézményesítése után voltaképpen a városi jövedelmekkel való rendelkezés jogát is elvették a helyi szervektől. Ilyen kurátorra vonatkozólag Asiából korábban van adatunk, mint a többi provinciából, — még 92 előttről.[1] Lehetséges, hogy a kurátorokat nemcsak az ellenőrzés joga illette meg. Egy 155-ből való feliraton, amelyet Ramsay idéz (Cities, I 462, 297. sz., l. IGRR IV 788), Apameia (ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος καὶ οἱ κατοικοῦντες Ῥωμαῖοι) hálás szavakkal örökíti meg Tiberius Claudius Granianus gymnasiarchés nevét, aki összesen 34 000 drachmát áldozott egy gymnasion céljára és ezzel hatalmas összeget takarított meg a város számára. Ennek az összegnek a kamatait az évenként járó büntetés (ἐπιζήμιον) fejében a kurátornak fizetik, »úgyhogy a jövőben a város határozata szerint soha többé nem lesz kurátor«. Ebből a feliratból kiviláglik, hogy a kurátornak joga volt büntetést, vagy jóvátételt kirónia, vagy pedig hogy a valaki által kirótt ἐπιζήμιον behajtása végett külön kurátort neveztek ki. A kurátori intézménynek az volt a rendeltetése, hogy helyrehozza a helyi pénzügyeket, de jelentősége főleg abban állott, hogy tulajdonképpen megszüntette a helyi önkormányzatok abbeli jogát, hogy a községi bevételekkel szabadon rendelkezzenek.

A városok bevételei a vízvezetékek és fürdők létesítésére befizetett hozzájárulásokból, a nem magánbirtokban levő városi föld használata fejében fizetett bérösszegekből, kereskedelmi vámokból és kereskedelmi illetékekből, valamint büntetéspénzekből adódtak. Asiában szokás volt az, hogy a sírfeliratokon feltüntettek bizonyos összeget, amelyet a sír nyu-

[1] T. R. S. Broughton, i. m. 810. lap (Publications of the American Society for the Excavation of Sardis VII. 45-re való hivatkozással); E. Gsell, Essai sur le règne de l'empereur Domitien. Paris 1894, 146. lap.

galmának megzavarásáért kellett fizetni; ez a büntetéspénz a tanács javára folyt be, ahol a sírfeliratok másolatait is őrizték. De az elhunyt rokonai nyilván a tanácsot nem tartották elég tekintéllyel rendelkező szervnek ahhoz, hogy a bírságot be is tudja hajtani, éppen ezért gyakori az a kitétel, hogy a bírság a császári kincstárat illeti. Igen sok feliraton olvashatjuk a következő formulákat: *τῷ κατὰ καιρὸν ταμίᾳ, τῷ φίσκῳ, τῶ ἱερωτάτῳ φίσκῳ, τῷ κυριακῷ φίσκῳ, τῷ ἱερωτάτῳ ταμείῳ*, stb.

Ezek a bevételek természetesen nem fedezték a városrendezéshez, a színházak, fürdők, gymnasionok, könyvtárak, kulturális intézmények fenntartásához szükséges költségeket. A hiányt a tisztviselők magánfelajánlásaiból fedezték, akik hivatalukat leiturgia gyanánt látták el. Ilyen adományokkal és felajánlásokkal kapcsolatban oly sok feliratot ismerünk, hogy általában elfogadott vélemény szerint a városi költségvetések anyagi alapját éppen a magánszemélyek bőkezűsége jelentette.

A bennszülött tartományi arisztokrácia természetesen igyekezett kiemelkedni ebből a szűk keretek között folyó provinciális életből, meg akarta szerezni a római polgárjogot, hogy bejuthasson a római »magasabb körökbe«; de az ilyen szerencsés emberek kivételeknek számítottak. A nagy többség megelégedett a közéleti tényked és pótlékaival, elvállalta a mindenféle társadalmi megbizatást, vagyis foglalkozott a császárkultusz megszervezésével, a gymnasionok, játékok, színházak stb. finanszírozásával, a középületek rendbentartásával. Ha valaki városi tisztségekre pályázott, elsősorban bőkezű felajánlásokat vártak tőle, és a pályázók nem is szűkmarkúskodtak. Igen sok felirat örökítette meg a bőkezű magistratusokat, akik jelentős összegeket áldoztak kenekedés céljaira szolgáló olajra, közfürdőkre, színházakra, játékok és versenyek rendezésére, a császárkultusz céljait szolgáló templom építésére, és akik saját költségükön szerveztek küldöttségeket, hogy valamely ünnepi esemény alkalmából Rómában kívánjanak szerencsét az uralkodónak, stb.

Érthető, hogy ilyen körülmények között a közhivatalok ellátására csakis a gazdagok voltak képesek. Gazdag ember pedig sok volt a császárkor elején. Tralleis városáról Strabón

azt írja, hogy »lakosságának jó részét vagyonos (*εὐπόρων*) emberek teszik ki, mint Asia igen kevés városában, ezek töltik be a legfontosabb tartományi tisztségeket, és ezekből kerülnek ki az asiarchések. Ezek közül való volt a nysai születésű Pythodóros is, aki később Tralleisbe költözött át a város híre miatt; itt olyan megtiszteltetésekben részesült, mint még Pompeius barátai közül sem sokan. Fejedelmi vagyona 2000 talentumnál is többre rúgott.« (XIV 1, 42.) Mivel pedig a tisztségek befolyást és megtiszteltetést biztosítottak viselőiknek honfitársaik között, minden elkerülhetetlen kiadás ellenére is pályáztak rájuk. A lakosság gazdag rétegei még bizonyos előnyt is szereztek maguknak ebből a helyzetből: bőkezű ajándékaikkal megvásárolták a rómaiaktól azt a jogot, hogy szabadon szipolyozhassák polgártársaikat, ugyanakkor a szegények elégületlenségét is csökkentették. Igen sok ránk maradt feliraton olvashatjuk a becsvágyó emberek hosszú címfelsorolásait. Egyszerre több tisztséget is viseltek, gyakran éveken át, nem egyszer életük fogytáig. Egy Kolossaiból származó, erősen töredékes feliraton (IGRR IV 870) szerepel valaki, aki a következő tisztségeket viselte: volt stratégos, a bulé elnöke, jegyző, kincstáros, ephébarchos, nomophylax, a városi földek felügyelője, az építkezési munkálatok ellenőrzője stb.; de az ambíció annyira fűtötte, hogy elvállalta az eirénarchés és a paraphylax rendőri tisztségét is; ügyvédként (ekdikos) is működött; éhínség idején leszállított áron bocsátott gabonát a város rendelkezésére. Érdekes egy nysai (lydiai) felirat:[1] *ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος καὶ ἡ γερουσία καὶ οἱ νέοι καὶ ἡ σύνοδος Μ. Ἀπολλώνιον γ' τὸν γραμματέα τῆς πόλεως καὶ παν[η]γυριάρχην καὶ στρατηγὸν καὶ παραφύλακα ἀγορανομήσαντα δ' ἀργυροταμιεύσαντα δίς, ἐπιδόντα δὲ καὶ τὸν υἱὸν Ἀπολλώνιον εἰς τε γραμμάτειαν καὶ γυμνασιαρχίαν καὶ παραφυλακὴν καὶ σειτωνίαν, ὁμοίως καὶ τὸν ἕτερον υἱὸν Ἄτταλον ἐπιδόντα εἰς τε γραμμάτειαν καὶ εἰρηναρχίαν καὶ γυμνασιαρχίαν καὶ ἀργυροταμίαν, καὶ ἐπὶ φθανούσαις λειτουργίαις γενόμενον τὸν Ἀπολλώνιον πρῶτον ἄρχοντα καὶ στεφανοφόρον ἔνδοξον.* (»A tanács és a nép és a gerusia és az ifjúság és a gyülekezet M. Apolloniost, aki már háromszor volt városi jegyző, panégyriarchés, stra-

[1] BCH VII.: Unedited inscriptions of Asia Minor. 15. sz.

tégos, paraphylax, négyszer volt agoranomos, kétszer kincstáros, és aki Apollónios nevű fiát jegyzőségre, gymnasiarchiára, paraphylaxi hivatalra és sitóniára, hasonlóképpen második fiát, Attalost is jegyzői, eirénarchési, gymnasiarchési, agoranomosi és argyrotamiasi hivatalra adta, és aki korábbi leiturgiáin felül még első archón és köztiszteletnek örvendő stephanophoros volt« — ide értendő: »tiszteli meg ezzel a felirattal.«) Itt az apa jóelőre különféle tisztségeket bízatott fiaira.

A legfőbb szerv, amely az egész provinciát egyesítette, a *κοινόν Ἀσίας* volt, élén az asiarchésszel. Modestinus magyarázata szerint (Dig. XXVII 1, 6, 14) az asiarchia ugyanúgy, mint a bithyniarchia, kappadokiarchia — *ἐθνους ἱεραρχία*, vagyis papi főméltóság, amennyiben magának a szervezetnek — *κοινὸν Ἀσίας* — a legfontosabb funkciója az uralkodókultusz megszervezése volt. Formailag ez az egész provincia képviselőinek a gyűlését jelentette volna; a gyakorlatban a kultusz ügyeivel foglalkozott. Határozatokat hozott szobrok felállításáról, ünnepek rendezéséről, a császár tiszteletére épített templomok felszenteléséről, delegációk kiküldéséről. Ezt a szervet a fellebbezés joga is megillette; csakhogy ezt a jogot nemcsak a városok, hanem még akármelyik falusi közösség, sőt magánszemélyek is élvezték. A feliratokon gyakran esik szó arról, hogy valamelyik jóltevő a maga költségén utazott a delegációval Rómába és ott »fényesen és költséget nem kímélve« (*λαμπρῶς καὶ πολυδαπάνως*) látta el feladatát. Nyilván volt valami versengés a városok között: presztizskérdést csináltak abból, hogy kiküldöttjük bőkezűségével és fényűzésével túlszárnyalja a szomszéd város kiküldöttjét. A köztársaság korában a *κοινόν*-nak joga volt előterjesztést tenni arra vonatkozólag, hogy a proconsult zsarolás címén vonják felelősségre.

Voltak helyi *κοινόν*-ok, olyan kultikus egyesülések is, amelyek néha több községet is magukba foglaltak; a *κοινόν* azonban egyébként nem minden esetben jelent szervezetet, hanem akárhányszor csak az illető község polgárainak az összességét.

A közélet lehanyatlását Asiában a provincia történetének minden kutatója megállapítja. Ezt a tényt nem leplezhetik el

még a rhétori szóvirágok sem. Dión Chrysostomos egyik beszédében a phrygiai Apameia város virágzását ecseteli (Or. XXXV 14, sk.): »Ti állotok Phrygia, Lydia és Karia élén, körülöttetek más, igen nagy számú népek élnek: Kappadokia, Pamphylia és Pisidia lakói, akik számára ti biztosítotok piacot, a ti városotok a találkozóhely. Befolyásotok rengeteg kisebb falura és gazdag községre kiterjed. Hatalmatok legbiztosabb fokmérője: adótok magassága; mert szerintem mint ahogyan az igásjószágok közül az a legerősebb állat, amely legtöbbet elhúz, ugyanígy a városok közül azokat tartják természetesen legkülönbeknek, amelyek a legtöbb adót fizetik. Nálatok minden évben vannak törvényszéki ülések, és ezekre valóságos embersokadalom özönlik ide: ügyvédek, bírák, jogászok, kormánytisztviselők, alsóbb magistratusok, rabszolgák, öszvérhajcsárok, kereskedők, iparosok, úgyhogy akinek áruja van raktáron, az itt adhatja el legmagasabb áron. Köztetek nincsenek ingyenélők. Ott pedig, ahol sok ember találkozik, nagy a pénzforgalom, növekszik a gazdagság.« Ebben a panégyrikosban — a dagályos frazeológia és a nyilvánvaló túlzások ellenére, mint amilyen például az, hogy Apameia »áll Phrygia, Lydia és Karia élén« — olyan vonások is rejlenek, amelyek egyáltalán nem vígasztalók a virágzó városra nézve. Apameia messzeágazó kereskedelme valójában arra korlátozódik, hogy a bíróság évenkénti ülésszakával kapcsolatban vásárt szoktak tartani. A város virágzása pedig abban mutatkozik, hogy a római kincstár innen tudja kiszivattyúzni a legtöbb adót.

Természetes, hogy Asia városainak kereskedelme a birodalom keretében feltehetőleg nemcsak azért lendült fel, mert jobban karbantartották az utakat, és hosszantartó béke uralkodott, hanem azért is, mert a görög-római kultúrának az elmaradott vidékekre való kiterjedése következtében nagyobb lett a kereslet, és az Asiával szomszédos országok barbár lakossága is bekapcsolódott a civilizált népek közösségébe. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a lakosság tömegeinek életszínvonala olyan mértékben emelkedett, mint a gazdagok jövedelmei; ellenkezőleg: a szakadék a kizsákmányolt és kizsákmányoló osztályok között óhatatlanul még inkább kimélyült. Ezt segítette elő a kereskedelem sajátos jellege is.

Kisázsia városai »évi pénzsarcot fizettek a régi Rómának. Az így kapott pénzen Róma árukat vásárolt tőlük, és drágán vásárolt. A kisázsiaiak becsapták a rómaiakat, mert a kereskedelem segítségével a sarc egy részét újra visszaszerezték a hódítóktól. De végeredményben mégis a kisázsiaiak voltak a becsapottak. Saját áruikért saját pénzükkel fizettek nekik.«[1] Ezek szerint a kereskedelem volt az a csatorna, amelyen keresztül az egész lakosságtól szedett adók egy része a gazdag kereskedők zsebeibe vándorolt.

W. Ramsay tette közzé azt a mindmáig rejtélyes III. századi feliratot, amelyen az úgynevezett *ξένοι τελωνεῖοι*-ról van szó. (Ramsay feltevése szerint ezek valami keresztényellenes szervezet tagjai lehettek.[2]) Ez a jegyzék felsorolja, hogy a császári birtokon élő különböző személyek közül ki mennyivel járult hozzá a szobor és általában az uralkodókultuszhoz szükséges egyéb tárgyak megvásárlásának költségeihez. A hozzájárulások egyes esetekben feltűnően magas szinten mozognak, elérik a 6000 denariust is. Voltak, akik ebből a lakosság életszínvonalának magasságára próbáltak következtetni. Csakhogy semmiféle adat nem bizonyítja azt, hogy ezek a tehetős *ξένοι τελωνεῖοι* — közönséges parasztok lettek volna. Ezenkívül — Ramsay feltevése szerint — fiktív számokat is ki lehetett mutatni, mint ahogy az ilyen esetekben meg szokott történni. (Például 100 helyett megbeszélés szerint 1000-et írtak.) Végül azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a birodalom általános válságának következtében a denarius értéke a III. században zuhanásszerűen esett. A sírfeliratokon, ahol a sír nyugalmának megzavarójára rendszerint 300—500, de legfeljebb 1000 denariusnyi bírságot rónak ki, 5000-es számok tűnnek fel. (IGRR IV 872 a pótlással.) Ezért elsietettnek kell mondanunk M. Rosztovcev kísérletét, aki Ramsay feliratából azt következtette, hogy a kisázsiai mezőgazdaság helyzete kifogástalan volt.[3]

[1] K. Marx, A tőke. I. köt.[2] Szikra kiadás, 1949. 176. lap.

[2] W. M. Ramsay, Studies in the history and art of the eastern provinces of the Roman Empire. 1906, 319. skk. l.

[3] M. Rostowzew, Studien zur Geschichte des römischen Kolonats. Leipzig 1910, 301. lap.

A városi élet lehanyatlása egyáltalán nem enyhítette a versengést Asia városai között. Ez a vetélkedés az adott viszonyok között egészségtelen jelleget öltött és komikus benyomást tett a kortársakra. Dión Chrysostomos (Or. XXXVIII, 144) nyíltan csúfot űz a tartalmatlan címek hajhászásából. Ephesos feltünteti a pénzein, hogy *καταπλους Α*, vagyis olyan város, ahol a proconsul első ízben száll partra. Pénzeken és feliratokon sok város mondja el magáról, hogy *ἀρίστη, μεγίστη, λαμπροτάτη, πρώτη*. (Head feltevése szerint a *πρώτη* jelző csak annyit jelent, hogy az illető város küldöttsége első volt a császár tiszteletére rendezett felvonuláson; ezért nevezi magát például Magnésia egy pénzen hatodiknak.)[1] Különösen nagy megtiszteltetést láttak a városok abban, hogy templomuk volt az uralkodókultusz céljaira és így viselhették a *νεωκόρος* címet. Ephesos Lucius Verus uralkodása alatt lett »másodszor neókoros«, Caracalla idejében »harmadszor«, Elagabal alatt »negyedszer«, majd Maximinus alatt a pénzeken megint a *τρὶς νεωκόρος* jelzés bukkan fel, nyilván az exstinctio memoriae eredményeképpen.[2] A neókorosi jelleg mint kitüntető cím annyira meggyökeresedett, hogy Sardeis még 459-ben, tehát már a kereszténység uralma idején is *δὶς νεωκόρος*-nak nevezi magát. (Le Bas — Waddington, 628.)

A legfőbb tisztviselő az asiarchés volt; az *ἀρχιερεὺς Ἀσίας*-nak, tehát az uralkodókultusz főpapjának a méltósága nyilván egybeesett az asiarchési állással. Az egyes városok tanácsának élén a stratégos állott, a feliratokon és pénzeken epónymosként előfordul a stephanéphoros is; az elöljáróság élén néha a *συναρχία* nevű testület állott.[3] Különösen a stratégos és a *πρῶτοι ἄρχοντες* hivatalát tekintették megtisztelőnek. De azért a többi magistratusra is szívesen pályáztak az emberek. A rómaiak ezt a hiúságot, a leiturgiák iránt mutatkozó vonzódást arra használták fel, hogy kiépítsék a tartományi köz-

[1] Ezzel a magyarázattal azonban nem egyezik egy smyrnai pénz felirata: *πρώτων Ἀσίας γ' νεωκόρων τῶν Σεβαστῶν κάλλει καὶ μεγέθει*, »városunk *nagysága és szépsége miatt* elsők Asiában, az Augustusok harmadszori templomfelvigyázói.«

[2] Head, Historia numorum, 507—508. lap.

[3] Uo., 609. lap.

igazgatást. A magistratusi választások és az ezekkel járó önkéntes ajándékozások és felajánlások így alakultak kényszerszolgáltatássá: a magistratusok kötelesek voltak saját vagyonukból fedezni a város szükségleteit. A kormányzatnak ez az álláspontja Marcus Aureliusnak és Lucius Verusnak egy rescriptumában nyert hivatalos megfogalmazást: »Azt a rendelkezést, amely arról intézkedik, hogy ha valakit a decuriók közé választanak, magistraturát kap, csak annyiban kell figyelembe venni, amennyiben alkalmas és megfelelő emberről van szó. Ha azonban egyesek annyira vagyontalanok és kimerültek, hogy nemcsak a közhivatalok viselésére képtelenek, hanem még megélni is alig tudnak a magukéból, akkor haszontalan és célját tévesztett dolog ilyen emberekre bízni a hivatalokat, annál is inkább, mivel vannak olyanok, akiknek kinevezése előnyös mind a hivatalra, mind a maguk jólétére, mind pedig a közösség felvirágzására nézve.« (Dig. L 4, 6, pr.) A hivatal jellegétől függetlenül minden magistratustól azt várták, hogy a maga pénzéből járuljon hozzá a vezetésére bízott intézmény kiadásaihoz, és ezek a remények általában teljesültek is. Sajátos leiturgiát képviselt Asiában az, hogy egyes személyek, akik magistraturájukat a várostól, vagy a császártól kapták, a város nevében pénzt verethettek. Ebben az esetben a pénzen szerepel az *ἀνέθηκε* szó: *Πολέμων στρατηγῶν ἀνέθηκε Σμυρ[ναίοις]*. Egy esetben nő volt az illető személy: *ἐπὶ στεφανηφόρου Οὐλπίας Κλαυδιανῆς ἀνέθηκε.* [1] Rendszerré vált a hivatalbalépéskor esedékes felajánlás (summa honoraria), annyira, hogy Philadelphiában például még a jelentéktelen agoranomosi állás elfoglalásakor is a hivatal elnyerője hatalmas összeget, 10 000 denariust fizetett. A rómaiak a szokást törvénnyé fejlesztették, a »honos«-t (a magistraturát) »munus«-szá (kötelezettséggé), és ezzel tulajdonképpen megtették az első lépést azon az úton, amely a rendek teljes kiszolgáltatottságához vezetett.

A rómaiaknak Asiában megvolt a maguk külön apparátusa is. A proconsulon és kíséretén, kancelláriáján, törvényszéki és pénzügyi megbízottjain és munkatársain kívül volt a császári kincstár egyre terebélyesedő apparátusa. Asiában a

[1] Head, Historia numorum. LXVIII. 611. lap.

római államapparátus fő funkciója az volt, hogy behajtsa az adókat és szolgáltatásokat.

A parasztoktól járó tizedet már Caesar meghatározott összegű, pénzben fizetendő adóra változtatta. Ennek az adónak összegszerűségére vonatkozólag nincsenek közvetlen adataink. Appianos tudósítása szerint (Bell. civ. IV 75) Asia proconsula 16 000 talentumot bocsátott Brutus rendelkezésére, és az összeg a provincia adóiból (ἐκ τῶν φόρων τῆς Ἀσίας) gyűlt össze. Appianos szerint (Bell. civ. V 4—6) Antonius Asiában kilenc évre előre szedette be az adót, de a királyokra és a szabad városokra még ezenfelül hadisarcot is vetett ki. Plutarchos azt írja (Ant. 24, 4), hogy Antonius összesen 200 000 talentumot szedett így össze, ami megegyezik Appianos adatával, az évi 16 000 talentummal. Ha Asia falusi lakosságának számát 3 millióra becsüljük, akkor 32 denarius esnék egy főre, beleértve még a csecsemőket is. Ez magas szám, de egyáltalán nem valószínűtlen. Egyiptomban a fejadó helyenként 40 egyiptomi drachmát tett ki, de a parasztok még külön bért is fizettek a föld használata fejében.

Asia lakossága a stipendiumon kívül még egyéb adókat is fizetett: fizette az áruk 2,5%-ának megfelelő kikötői és vámilletékeket (quadragesima), az örökösödési, valamint a rabszolgák szabadonbocsátása után esedékes adót. (Ezt az utóbbit csak római polgároktól szedték.) Megvolt a fejadó (ἐπικεφάλιον: BCH XVII. 553—554. lap, 56. sz.) is, de összegszerűségét és kivetési elvét nem ismerjük. Az adók behajtása »az első tízre« (δεκαπρῶτοι) volt bízva, akik vagyonukkal feleltek azért, hogy a pénzek befolyjanak a kincstárba. A feliratokon találunk azután utalásokat az adók behajtásával foglalkozó kormányügynökökre (exactores) is.

Mivel Asia senatusi provincia volt, az innen származó adóknak is az aerariumba kellett volna befolyniuk. De a császárok lassanként kezükbe kaparintották a provincia pénzügyeinek irányítását. Már Augustustól kezdve megtaláljuk az irodalomban és a feliratokon a fiscus (császári kincstár) procuratorait: procurator Augusti provinciae Asiae, procurator provinciae Hellesponti, procurator provinciae Phrygiae.[1] Eze-

[1] A procuratorok felsorolását l. V. Chapot, i. m. 337. lap.

ket a procuratorokat, mint még sokkal szűkebb hatáskörben eljáró tisztviselőket is, akik a különleges adók behajtására ügyeltek fel, szabadonbocsátottakból és rabszolgákból álló népes hivatalnoksereg kísérte: adiutores, tabularii, a commentariis, stb. Ezek együttvéve látták el a »fiscus Asiaticus« (vagyis a császári kincstár kisázsiai osztálya) ügyeit, amely hosszú időn át a senatus pénzügyi szerveivel párhuzamosan működött. Ez a párhuzamosság óhatatlanul csak súlyosbította a lakosság terheit.

A földadó (stipendium) behajthatása végett földnyilvántartást rendszeresítettek, amelyből késői császárkori töredékek maradtak is ránk. A részletes leírással és értékbecsléssel ellátott telekjegyzékeket levéltárakban őrizték, amelyekben jórészt szintén császári szabadonbocsátottak és rabszolgák (tabularius, arcarius, dispensator stb.) voltak alkalmazva.

Nem csekély terhet jelentettek a provinciára nézve az alattvalói hűségnyilatkozatok különféle megnyilatkozási formái. Meglehetősen sokba került például az uralkodókultusz, amelyben a világbirodalom a világvallást igyekezett megvalósítani. A császárok tiszteletére emelt szentélyek és szobrok, a császárok életének egyes hivatalos dátumaihoz kapcsolódó ünnepségek és küldöttségek a városi költségvetések nem legkisebb tételét jelentették. Ephesos és Pergamon már i. e. 29-ben rendszeresítette az uralkodókultuszt. Augustus az ekkori feliratokon úgy szerepel, mint »az isteni (Iulius) fia« és mint »megváltó«. Egy i. e. 5-ből származó ephesosi kétnyelvű feliraton »Augustaeum«-ról (*Σεβαστῆον:* CIL III 6070) olvashatunk. Ezeket a kiadásokat elsősorban természetesen a magistratusok felajánlásaiból fedezték, de korántsem teljesen. De végeredményben a magistratusok bőkezűségét is a lakosság dolgozó tömegei fizették meg.

Kegyetlen csapásként sújtották a lakosságot a katonai beszállásolások. A phrygiai Eumeneia 138 feliratából 11-et katonák és veteranusok állítottak. Itt az összesen 10 500 latin nyelvű feliratból 545 (5,4%) származik katonáktól. »Hasonló jelenséget Kisázsiának egyetlen másik tartományában sem figyelhetünk meg« — írja Ramsay.[1] A katonák önkényeske-

[1] »Cities . . .« II. köt. 379—380. lap.

dése miatt való panaszkodás az egyik legfőbb motívum a lakosság beadványaiban. De hirhedt nevet szereztek maguknak zsarolásaikkal a rendőrök is. »A béke és a rend hivatásos őrei — írja W. Ramsay, Asia provincia legjobb ismerője — igen könnyen vedlettek át banditákká; közismert rablók viszont az elnyomott lakosság védelmére keltek. De hiszen könnyebb is a törvénytisztelő lakosságot sanyargatni, mint a bűnözőket üldözni... A császári rendőrök és titkos ügynökök a III. században, de már a II. század végén is nagyobb rettegést keltettek κολλητιῶνες-ként elkövetett erőszakoskodásaikkal, mint a gonosztevők.«[1]

A római uralom Asiában lényegbevágó változásokat idézett elő a földbirtokviszonyok tekintetében. Itt a perzsa uralom alatt még a földbirtoknak és földhasználatnak ókori keleti formái őrződtek, vagyis a földet a király vagy az isten (a templomok) tulajdonának tekintették, amelyért az ott dolgozó parasztok adót fizettek és még személyi szolgáltatásokat is kötelesek voltak teljesíteni »a királyi ház« (vagy az isten) javára. A Seleukidák azzal, hogy kiterjesztették és megerősítették a régi polisokat és hozzájuk csatolták a körülöttük elterülő földeket, jelentős mértékben siettették az ókori keleti viszonyok felszámolását. A rómaiak ezen a téren is a kiegyenlítés politikáját követték, amennyiben törekvésük arra irányult, hogy a föld minden használóját vagy földbirtokossá, vagy földbérlővé és colonusszá tegyék.

Érdekes ebből a szempontból egy aizanoi-i felirat (IGRR IV, 571). Avidius Quietus, Asia 125/6. évi proconsula, levelet intéz »az aizanoi-iak vezetőihez, tanácsához és népéhez« azzal a vitával kapcsolatban, amely ott a templom területéhez tartozó földparcellák felosztása során keletkezett. Ezeket a parcellákat (Dittenberger feltevése szerint, OGIS 502) a földművesek örökös bérletbe kapták. Quietus a per anyagát Hadrianus császárhoz terjesztette fel döntés végett és a császári döntés alapján adta ki a megfelelő utasítást Augustus Hesperus procuratornak. Befejezésül Quietus idézi Hadrianus hozzá intézett levelének latin szövegét, továbbá Hesperusszal folytatott levélváltását. »A Quietusnak írott császári levél máso-

[1] W. M. Ramsay, Anatolica quaedam. JHS 50 (1930) 283. lap.

lata: Ha nem lehet megállapítani, mekkora részekre — úgynevezett »kléros«-okra — osztották fel még a királyok az aizanoi-i Iuppiternek szentelt földet, akkor legcélszerűbb, mint magad is gondolod, azt a mértéket alkalmazni, amelyet a szomszédos városokban sem túl nagynak, sem túl kicsinynek nem tartanak. És ha abban az időben, amikor Mettius Modestus[1] úgy intézkedett, hogy a parcellákért adót (vectigal) fizessenek, tudták is, hogy mekkorák ezek a kléros-földek, akkor méltányos, hogy az adót is attól az időtől kezdve fizessék; ha viszont nem tudták, akkor mostantól kezdve mindenképpen kell fizetni. Ha végül bizonyos halasztásra van szükség, hogy mindent megfizethessenek, kapjanak halasztást.

A Quietustól Hesperusnak küldött levél másolata: Mivel tudomásomra jutott, hogy a klérosok méretei különbözőek, a felséges császár pedig döntésében úgy rendelkezett, hogy ne alkalmazzunk sem túl nagy, sem túl kicsiny mértéket abban a körzetben, amely az aizanoi-i Iuppiternek van szentelve, megbízlak, kedves Hesperus, annak felderítésével, hogy mekkora a legnagyobb és legkisebb kléros a szomszédságban, valamint közvetlenül a helyszínen, és ezt tudasd velem levélben.

A Hesperustól Quietusnak írott levél másolata: Uram! Bizonyos dolgokat nem lehet megnyugtatóan elintézni, csakis olyan személyek igénybevételével, akik kellő gyakorlattal rendelkeznek az ilyen dolgokban. Ezért, mikor elrendelted, hogy jelentsem neked, milyen méretűek a klérosok Aizanoi körzetében, azonnal elküldtem . . .«

Sajnos, a tudománynak ebben az esetben nem volt szerencséje: a feliratot valamely okból kifolyólag nem fejezték be, és így nem tudhatjuk, mekkorák voltak az ottani klérosok; ez annál kellemetlenebb, mivel általában nincsenek adataink az asiai földbirtokok méreteire vonatkozólag. De azért a felirat mégis fontos abból a szempontból, hogy elárulja, hogyan változtatták a félig függő helyzetben élő templomi parasztokat kléruchosokká, akik bizonyos összegű »vectigal« fizetésére voltak kötelezve a templomon kívül valószínűleg a fiscus javára is (ezért bízzák az ügyet a procuratorra).

[1] Asia proconsula néhány évvel Quietus előtt.

Az asiai földbirtokviszonyok alakulásának folyamatát Rosztovcev »Studien zur Geschichte des römischen Kolonats« c. könyvének megjelenése óta a polgári történetkutatók helytelen irányban nyomozzák. Rosztovcev és követői tévesen képzelik az ókori keleti földviszonyokat feudalizmusnak és jobbágytartó rendszernek. Mellőzik az említett viszonyok lényegének az elemzését és beérik a formális hasonlóságokkal. Az ókori keleti földbirtok és földhasználat sajátszerűségét K. Marx tárta fel mintaszerűen »A tőkés termelés előtti tulajdonformák« című munkájában. Marx meghatározása szerint Keleten sajátos történeti feltételek folytán nem volt földmagántulajdon,[1] és még a hellénisztikus korban is fennmaradt a közösségi földbirtoklás. A római korban ezek az ősi viszonyok felbomlottak, és a földmagántulajdon vált uralkodóvá, úgy, mint a római birodalomban másutt is. Ez tette lehetővé a colonatusnak, tehát annak a kizsákmányolási formának a kialakulását, amely *megelőzte* a hűbéri rendszert.

A rómaiak az ázsiai provinciák meghódítása során eleinte érintetlenül hagyták a templomi birtokokat; arra gondoltak, hogy a templomok biztosítják leginkább a hódítók érdekeit. Így járt el például Pompeius. Idők folyamán azonban a rómaiak — néhány kivételt nem számítva — megszüntették a templomi birtokokat, vagy legalábbis megváltoztatták jogi helyzetüket, amint ez az aizanoi-i Zeus-templommal kapcsolatos feliratból kiviláglik.

A polishoz tartozó területeken a régi közösségek parasztjai dolgoztak, akik most az ager publicus örökös bérlőivé lettek; az egyes polgárok birtokában levő földeken vagy rabszolgák, vagy bérlők munkáját alkalmazták, vagy pedig maguk a városi polgárok művelték meg városmelléki parcelláikat. Egy kósi feliraton (IGRR IV, 1087) a lakosság következő kategóriáinak a felsorolását olvashatjuk: *τοὶ κατοικοῦντες ἐν τῷ δάμῳ τῷ Ἀλευτιῶν καὶ τοὶ ἐνεκτημένοι καὶ τοὶ γεωργοῦντες ἐν Ἄλευτι καὶ Πέλῃ, τῶν τε πολειτᾶν καὶ Ῥωμαίων καὶ μετοίκων.*

[1] Jól tudta ezt például a makedón Alexandros; egy priénéi feliraton (Inschriften von Priene, No. 1.) kijelenti: . . . *χώραν γιγνώσκω ἐμὴν εἶναι, τοὺς δὲ κατοικοῦντας ἐν ταῖς κώμαις ταύταις φέρειν τοὺς φόρους* (»a földet a magaménak nyilvánítom, azokat pedig, akik ezekben a falvakban élnek, adó fizetésére kötelezem«).

Itt találjuk tehát a Ἅλεις nevű démos katoikosait, két démoshoz tartozó *földbirtokosokat, földbérlőket* (γεωργοῦντες), kósi polgárokat, rómaiakat és metoikosokat.

A városi földeken kívül voltak Asiában a császárok és családtagjaik nagybirtokai, valamint magánszemélyek birtokai. A császári birtokok ismeretét feliratoknak köszönhetjük, amelyek azonban jórészt csak közvetve árulják el, hogy az illető helyen a császári család valamelyik tagjának földbirtoka került el. Néha erre vonatkozó egyenes utalást is találunk; ilyen például az a határkő, amely feltünteti, hogy ott a föld »jobbra a sagalassosiaké, balra Tymbrianassos falváé, Neróé és Claudius Caesar Augustus Germanicusé.«[1] Egy másik határkövön a következő szöveg maradt ránk: finis Caesaris n(ostri).[2] De leggyakrabban onnan szerzünk tudomást a császári birtokokról, hogy a feliratok bizonyos tisztviselőket — procuratores, dispensatores stb. — vagy bérlőket (μισθωταί) említenek. Tacitus szerint (Ann. IV 15) Asia provincia Lucilius Capito nevű procuratorát hivatali hatalmával való visszaélés jogcímén felelősségre vonták. Tiberius császár az üggyel kapcsolatban a következő nyilatkozatot tette: »Felhatalmazása csak rabszolgáimra és személyes birtokaimra szólt (non se ius, nisi in servitia et pecunias familiares dedisse); ha a praetori jogkört bitorolta és még katonai csapatokat is vett igénybe, az én parancsaimat vette semmibe.« A császári birtokok procuratora nyilván oly nagy hatalommal rendelkezett, hogy még katonaságot is vehetett igénybe a lakosság megfélemlítése céljából. Tiberius után a császári birtokok száma és kiterjedése a vagyonelkobzások eredményeképpen megnőtt. Véletlen epigrafikai adatok alapján megállapíthatjuk, hogy csak Phrygiában legalább tíz császári birtok volt. Ezeket a »procurator provinciae Phrygiae« igazgatta. A Synnadában székelő procuratorok tiszteletére számos feliratot állítottak.[3] Nero uralkodása alatt egy Helius nevű szabadonbocsátott rabszolga és a lovagrendű P. Celer ügyelt fel a csá-

[1] W. M. Ramsay, Cities... 336. lap.

[2] BCH VII.: Unedited inscriptions of Asia Minor, 39. sz.

[3] W. M. Ramsay (The social basis of Roman power in Asia Minor, 266. skk. 1.) 14 ilyen feliratot gyűjtött össze.

szári jószágokra; az a körülmény, hogy lovagrendű embert tettek meg procuratornak, e tisztség fejlődését bizonyítja olyan értelemben, hogy a procurator funkciója kibővült, befolyása a formailag senatusi provincia általános közigazgatási ügyeire is kiterjedt.

Ha helytálló Ramsay-nak az a feltevése, hogy a »Cities . . .« I. kötetében (287. lap) közölt felirat Faustina Ummidia Cornificia-ja nem más, mint Marcus Aurelius unokahúga, akkor császári birtokokra kell vonatkoztatnunk a phrygiai δῆμος Ὁρμηλέων feliratainak egy egész csoportját (IGRR IV 887—892). A szóban forgó terület lakossága a feliratokon úgy szerepel, mint δῆμος Ὁρμηλέων; a »Faustina Ummidia Cornificia örököseinek és az Orméleis démosnak és másoknak üdvéért« szentelt feliratokon a következők szerepelnek: a procurator, πραγματευταί (negotiatores, actores), a procurator segédei, μισθωταί (conductores), nagybérlők, akik a maguk nevében kisparasztoknak albérletbe adták a földet. Az utóbbiak megjelölése: ὄχλος (plebs); a procurator, kíséretének tagjai és a »conductor«-ok ugyanúgy jótékonykodnak, mint ahogyan a városi magistratusok »bőkezű« ajándékokkal örvendeztetik meg a polgárokat: pénzt adnak a »népnek« (ha nem is éppen bőkezűen: a 887. számú feliraton például 200 denarius adományozásáról van szó), oltárokat állítanak; a 892. számú felirat 29 személyt sorol fel, akik kisebb pénzösszegeket (50 denariust), vagy természetbeli adományt (7 sextarius olajat) ajánlottak fel. Szerepel még Iuppiter Sabazius papja is feleségestől. A falvak élén a προάγοντες (magistri vicorum) állnak. Ezeknek a II. század végéről és a III. század elejéről származó feliratoknak a segítségével nagyjából képet formálhatunk egy császári birtok szervezetéről. A procuratoron és oikonomoson kívül tudomásunk van a procuratorok »segédjének« állásáról is: »Severus, Augustus szabadonbocsátott rabszolgája, a philadelphiai körzet procuratorainak segédje.« (IGRR IV 1651.)

A császári birtokokon kívül voltak nagybirtokok magánszemélyek kezében is. Tacitus például Rubellius Plautusról írja, hogy »Asiában őseitől örökölt földjei vannak« (Ann. XIV 22: esse illi per Asiam avitos agros). Ailios Aristeidésnek, a híres szofistának és szónoknak nem is egy nagybirtoka

volt Asiában. Igen sok feliraton olvashatunk magánszemélyek nagybirtokairól, és a tulajdonosok közt ott találjuk a legelőkelőbb római arisztokratákat. Ezeknek a magánbirtokoknak a szervezete ugyanúgy alakult, mint a császári birtokoké.[1]

A köztársaság korában még sok paraszti kisbirtok volt; ezek az úgynevezett ἔθνος-ok vagy δῆμος-ok még a közösségi szervezet bizonyos maradványait őrizték. De a közösségi rend felbomlását már semmi sem akadályozhatta meg, és a paraszti egyesülések (κοινά) alapja már csak a helyi isten kultuszának és templomának a közössége volt. A császárkorban ezeket a szabad falusi közösségeket, amennyiben földjüket nem foglalták le a császárok és más nagybirtokosok, legnagyobbrészt a városok területéhez csatolták, úgyhogy az ἔθνη, δῆμοι és κοινά említése a forrásokban egyre ritkább lesz.

A közösségi földbirtoknak ez a felbomlása a kereskedelem és a pénz gazdasági szerepének növekedése folytán a parasztok eladósodására vezetett, ami annyit jelentett, hogy függő helyzetbe jutottak a nagybirtokosokkal szemben. Varro írja (de re rust. I 17, 2), hogy a nagyobb arányú mezőgazdasági munkákhoz bérmunkásokat alkalmaznak; »ezek közé tartoznak azok is, akiket nálunk »obaerati«-nak neveznek, és akik jelenleg oly sokan vannak Asiában, Egyiptomban és Illyricumban«. »Obaerati« annyit tesz, mint »akiket az adósságok terhe nyom«, akik kénytelenek ledolgozni adósságukat, mert máskülönben nem tudnak elszámolni hitelezőjükkel. Ez az adóskategória feltehetőleg később is megvolt; itt kereshetjük annak a szokásnak az eredetét, amely az adóst arra kötelezte, hogy évenként néhány napot a nagybirtokos földjén dolgozzék; ez a szokás rögződött azokban a szabályzatokban, amelyek az afrikai saltusok colonusainak kötelességeit ismertetik. Semmi okunk sincs annak feltételezésére, hogy a kisázsiai nagybirtokokon lényegesen eltérő rend alakult volna ki, mint Afrikában.

A véletlen megőrizte számunkra egy III. század elejéről való érdekes felirat töredékét (Keil — Premerstein, Reisen durch Lydia, III. No. 55.), amely egy Philadelphia melletti

[1] Az asiai magánbirtokokra vonatkozó adatok részletes felsorolását l. T. R. S. Broughton, i. m. 663. skk. l.

császári birtok colonusainak a helyzetét jellemzi. A felirat annak a panaszbeadványnak a szövegét örökítette meg, amelyet a parasztok terjesztettek a császár elé: »... Hogy pedig azt a látszatot keltsék, mintha gyalázatos eljárásuk jogos lett volna, elfogtak és vasra vertek kilenc embert, és kijelentették, hogy kitűnő procuratoraidhoz küldik őket, mivel a kitűnő Aelius Aglaus proconsuli hatáskörben is jogosult eljárni. A kilenc közül egytől váltságdíj fejében több mint 1000 attikai drachmát csikartak ki és szabadon bocsátották, a többieket viszont továbbra is megbilincselve tartották, és mi most nem tudjuk, isteni császár, élve küldik-e el őket a kitűnő Aglaushoz, vagy pedig úgy bánnak el velük, mint a korábbiakkal. Mi pedig, szerencsétlenek, mikor vagyonunkon kívül most már a hozzánktartozókat is elveszítettük, csak azt tettük, amit egyedül tehettünk: jelentettük a dolgot a rendre ügyelő procuratorodnak, Aurelius Marcianusnak és Asiában tartózkodó kitűnő procuratoraidnak. Kérve-kérjük felülmúlhatatlan isteni felségedet, ó legistenibb a valaha is volt császárok közül, figyelj fel a parasztság (*γεωργία*) szenvedéseire, mert az adószedők (*κολλητιῶνες*) és képviselőik olyan akadályokat gördítenek útunkba, amelyek minket, megmaradtakat is halálos veszedelemmel fenyegetnek, és mi az elénk tornyosuló akadályok miatt sem a földet nem tudjuk megművelni, sem pedig jövőbeli fizetési és egyéb kötelezettségeinknek (*ψήφους*) nem tudunk eleget tenni. Kérünk tehát, figyelmezz kegyesen kérésünkre és parancsold meg a nép vezetőjének (*ἐξηγουμένῳ τοῦ ἔθνους*) és kitűnő procuratoraidnak, vigyék bíróság elé az elkövetett galádságot, tiltsd meg nekik, hogy az uradalmi birtokokra beléphessenek és [szüntesd meg] azokat a sanyargatásokat, amelyekkel az adószedők és mások gyötörnek bennünket, akik hivatali kötelességük és leiturgiájuk teljesítése örvén nyomorgatnak, tépnek-szaggatnak minket; hiszen egész [vagyonunk], melyet őseinktől örököltünk, a szentséges császári kincstár ellenőrzése és irányítása alá tartozik a földművelési szabályzat alapján (*τῆς γεωργίας δικαίῳ*). Igazat mondunk isteni felségednek: ha a Te égi jobbod nem bosszulja meg ezeket a hitvány cselekedeteket és a jövőben nem segít rajtunk, akkor mi, életbenmaradottak sem bírjuk elviselni a *κολλητιῶνες* említett ürügyekkel takargatott

mohóságát, kénytelenek leszünk elhagyni atyáink tűzhelyeit és őseink sírjait, és életünk biztosítása végett magánkézben levő földekre (*ἰδιωτικὴν γῆν*) kell átköltözködnünk: ezek a gonosztevők inkább kímélik az ott élőket, mint a Te földműveseidet. Így tehát [el kell] menekülnünk urunk földjeiről, ahol születtünk és nevelkedtünk, és ahol őseinktől kezdve földművesmunkával, híven szolgáltuk urunkat.«

A feliratból kiderül, hogy a császári birtokon örökös colonusok éltek, akik a »földművelési szabályzat« értelmében nemcsak arra voltak kötelezve, hogy bért fizessenek a föld használata fejében, hanem egyéb kötelezettségek vállalására is. Kiderül, hogy bár személyileg szabadok (leiturgiákat vállalnak és különféle kötelezettségeket teljesítenek), sőt még költözködési joguk is van, de valójában jogfosztottak, és az adószedők kényük-kedvük szerint sanyargathatják, gyötörhetik őket. Az ilyen elnyomatás ellen a colonusok csakis úgy küzdhettek, hogy megható kérvényeket írtak a császári procuratoroknak, vagy maguknak a császároknak, — vagy elszökdöstek a császári birtokról. Ezt az utóbbi harci módszert jól ismerjük az egyiptomi papíruszokból; de hogy Asiában és Thrakiában is alkalmazták, az ottani feliratok bizonyítják. Érdekes, hogy »ezek a gonosztevők inkább kímélik a magánbirtokokon élő parasztokat«. A nagybirtokosok nyilván már akkor bizonyos fokú függetlenségre tettek szert az állami apparátussal szemben.

A másik felirat, amely Asia colonusainak III. századi helyzetét jellemzi, Phrygiából maradt ránk. (OGIS 519.) Ez is panaszbeadvány, amelyet egy bizonyos Aurelius Eglectus intézett Philippus Arabs császárhoz a *κοινὸν τῶν Ἀραγουηνῶν* nevében. Ha elfogadjuk Dittenbergernek a 10. sorhoz ajánlott kiegészítését, akkor az *Ἀραγουηνοί* nem rendelkeztek annyi pénzzel, hogy saját költségükön delegációt küldhettek volna a császárhoz, és ezért a szomszédok segítették ki őket: *δῆμος κοινοῦ Τοττεανῶν Σοηνῶν*. M. Rosztovcev — művének olasz nyelvű kiadásában (»Storia sociale e economica dell' impero Romano«, 556. skk. l.) — másképpen javítja a szöveget, és így az derül ki, hogy az *Ἀραγουηνοί* a szövegben említett *Ἀππιανῶν κλῖμα* területéhez tartozó földön éltek, és ezt a területet lakta a *δῆμος κοινοῦ Τοττεανῶν Σοηνῶν*.

Antik szokás szerint Philippusnak és uralkodótársának döntése a szöveg élén olvasható: »Jó szerencsét! Imperator Caesar M. Iulius Philippus Augustus és M. Iulius Philippus, a legnemesebb Caesar, M. Aurelius Eglectusnak Didymus mil(es) cen(tenarius) frum(entarius) útján: a proconsul, a nagyhírű férfiú, meggyőződvén a nekem jelentett vádak alaposságáról, ha kiderülne, hogy a jövőben is történnek ilyen sérelmek, ügyelni fog a dolgokra.« A továbbiakban a feljelentés szövegét olvashatjuk:

»Imperator Caesar M. Iulius Philippusnak, az istenfélő és szerencsés Augustusnak és M. Iulius Philippusnak, a fényességes Caesarnak címzett kérvény Aurelius Eglectustól a κοινόν τῶν Ἀραγουηνῶν παροίκων καὶ γεωργῶν megbízásából, akik a κοινὸν Τοττεανῶν Σοηνῶν[1] appiai démosába tartoznak, T. Vinius Didymus katona közvetítésével. Míg a Ti áldott uralkodástok alatt, ó legistenfélőbbek és legjámborabbak a valaha is élt uralkodók közül, mindenki békésen és nyugalomban élhet, csak mi szenvedünk olyasmit, ami ellentétben áll a [mostani] áldott időkkel, és ezért elétek terjesztjük folyamodványunkat, kezeskedvén kérelmünk méltányosságáért. Mi, a Ti szentséges birtokotok (χωρίον), az egész nép (δῆμος ὁλόκληρος), Hozzátok folyamodunk és a Ti istenségetekhez esdeklünk, olyan hihetetlen mértékben (παρὰ τὸ ἄλογον) elnyomnak és sanyargatnak bennünket azok, akiknek hivatása volna a közérdek védelme. Itt élünk az ország belsejében, és bár nem szállott meg bennünket katonaság, mégis olyan bajokat kell elszenvednünk, amelyek összeegyeztethetetlenek a Ti szentséges uralkodásotok korával. Sanyargatnak bennünket azok, akiket az appiai körzetbe (κλῖμα) küldtek, de letértek a főútvonalakról; azután katonák és a város nagyhatalmú urai és a Ti Caesarianusaitok,[2] akik a közlekedési vonalakról letérve ide özönlöttek, kiszakítottak bennünket munkáinkból, elvették igásjószágainkat a postaszolgálatra, olyasmit követelnek rajtunk, ami nem jár nekik, — vagyis elnyomnak bennünket,

[1] Soa a III. század végén városi alkotmánnyal bírt, mivel az IGRR IV 605. jelzésű felirat szerint tanácsa volt.

[2] Az elkobzott birtokok igazgatására és az adók behajtására rendelt kincstári megbízottak. Hadrianus »tyrannus«-oknak nevezi őket.

és mi nem csekély sérelmet szenvedünk. Ezek miatt egyszer már Hozzád folyamodtunk, felséges Augustus, amikor a praefectus praetorio méltóságát töltötted be, és hogy isteni felségedet meghatotta sorsunk, bizonyítja a döntésedből vett következő idézet: »Megparancsoltam a provincia helytartójának, hogy derítse fel a kérvényetekben előadottakat. Intézkedni fog, hogy többé ne kerüljön sor panaszra.« Mivel azonban ebből a döntésből ránk nézve semmi haszon nem származott, és a faluban olyan terhek fizetésére kényszerítenek bennünket, amelyeket nem lehetne tőlünk követelni, és olyan emberek tűnnek fel itt nálunk, akik minden jog ellenére lábbal taposnak bennünket, de a Caesarianusok is igen sanyargatnak bennünket, — vagyis végünk van, a termés és a föld is tönkremegy . . .«

Ezeknek a *κοινόν τῶν Ἀραγουηνῶν* keretébe tartozó colonusoknak a panasza nem egyedülálló jelenség. Schulten hívta fel a figyelmet arra, hogy a felirat bevezető része pontosan egyezik a thrakiai skaptoparéiek hasonló panaszbeadványának szövegével. Nyilván gyakran került sor ilyen beadványok írására, és már szinte ilyen célokra szolgáló sablon alakult ki.[1]

Ami a kisbirtokosokat és a magánföldek bérlőit illeti, helyzetük aligha lehetett sokkal különb a császári colonusokénál. A rómaiak Asiában nem minősítettek minden földet »királyinak«, mint például Egyiptomban, de valószínűleg mégsem igen feszélyezték magukat a régi földtulajdonosok jogainak semmibevételében. A császárok és magánszemélyek nagybirtokai aligha alakultak mind »törvényes« vagyonelkobzás révén. Érdekes ebből a szempontból Ailios Aristeidés tudósítása. (Or. L 105—108.) Ailios Aristeidésnek csak Mysiában legalább három földbirtoka volt. Amikor ő maga 142-ben Egyiptomban járt, családja még egy birtokot szerzett Mysiában, de ezt »egyes mysiaiak megpróbálták eltulajdonítani . . . Összetoboroztak annyi rabszolgát és bérlőt (*μισθωταί*), amennyit csak tudtak, és felfegyverkezve felvonultak«; végül még a proconsul is beleavatkozott az ügybe, neki kellett Aristei-

[1] A. Schulten, Libello dei coloni d'un domanio imperiale in Asia. Röm. Mitt. 13 (1898) 240. lap.

dést a földbirtok élvezetébe beiktatni. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben a kisparasztok akarták volna megvédelmezni a földhöz való jogukat.

Ha az I—III. századi irodalmat olvassuk, nem egy adatot találunk Asiára vonatkozólag. (Dión Chrysostomos, a tyanai Apollónios levelei, a Philostratos-féle Apollónios-életrajz.) Közben mindig az az érzésünk, hogy a jólét látszata mögött izzó gyűlölet rejtőzik az elnyomókkal szemben, amely nem egyszer nyílt tettekben is utat tör magának. Hadrianus egy Pergamonhoz intézett levelében (IGRR IV 351) kifejezi abbeli reményét, hogy ott nem lesznek többé zavargások.

Mint mindenütt, a legsúlyosabb itt is a bányákban és kőfejtőkben végzett munka volt. Ezeken a császár tulajdonát képező helyeken töltötték büntetésüket a száműzöttek és az elítéltek. A legjelentősebb kőbányákra vonatkozólag (Dokimeionban) 68-tól egészen a III. századig vannak feliratos adataink. Marcus Aurelius uralkodása alatt itt külön procurator működött.

Asia városaiban, főleg a tengerparti helységekben ősidőktől fogva fejlett ipar virágzott. A római korban ipari központok épültek ki az ország belsejében is: a lydiai Thyateirában, a phrygiai Hieropolisban, a Lykos melletti Laodikeiában, stb. Az asiai iparra vonatkozó értesüléseinket az irodalomban (és a Diocletianus-féle árszabályozó rendeletben) olvasható áruelnevezésekből (gyapjú- és lenszövetek, ruházati cikkek, szőnyegek, varrottasok, különféle edények, stb.), valamint közvetve a feliratokon előforduló különféle iparostestületek elnevezéseiből meríthetjük.[1] Persze ezek a feliratok a múltban is, jelenleg is véletlenül kerülnek elő; de azért a legtöbb esetben lehet belőlük bizonyos következtetéseket levonni.

[1] Például tudomásunk van a következő thyateirai kézműves-collegiumokról: fazekasok (IGRR IV. 1205), himationkészítők — *ἱματευόμενοι* (ibid. 1209), gyapjúfestők — *βαφεῖς* (1213, 1239, 1342), gyapjú- és lenszövetkészítők — *λανάριοι* (1252), *λινουργοί* (1226), pékek — *ἀρτοκόποι* (1244), kovácsok — *χαλκεῖς* (1259), *προξενηταὶ σωμάτων* (1257), szíjgyártók — *σκυτοτόμοι* (BCH 1886, 422, 31. sz.). Egy pergamoni felirat révén nemrégiben szereztünk tudomást a fáklyahordók — *λαμπαδῖται* testületéről; l. JHS 60 (1939) 274.

Leggyakrabban a következő testületek (*συντεχνία, συνεργασία, συμβίωσις, σύστημα, συνέδριον*) fordulnak elő: gyapjútépők, ványolók, szövetfestők, takácsok, ruhakészítő munkások; a második helyet a feliratokon a bőrmunkások foglalják el. Más iparok említésével ritkábban találkozunk. Fazekasok például csak egyetlen egyszer szerepelnek egy thyateirai feliraton, bár például a samosi asztali edények nagy keresletnek örvendtek Asia határain túl is. Mégis jogosnak látszik az a feltevés, hogy az árutermelés főleg a szövet- és ruhakészítéssel kapcsolatos iparágakra terjedt ki. Asia provincia fémekben szegény volt, így a fémművesség inkább csak fényűzési és művészeti tárgyak készítésére korlátozódott. Az »Apostolok cselekedeteiben« (19, 24—28) arról olvasunk, hogy »egy Demeter nevű ötvös, ezüstből Diana-templomokat csinálván, a mesteremberekne nem csekély nyereséget ád vala; kiket egybegyűjtvén az ilyenfélékkel foglalkozó mívesekkel egybe, monda: Férfiak, tudjátok, hogy ebből a mesterségből van a mi jóllétünk« stb. Az ephesosi Artemis miniatűr-templomainak, valamint szobrocskáknak és az isteneknek szánt egyéb ajándékoknak a készítése feltehetőleg igen sok munkás kezet foglalkoztatott, ugyanígy a templomok, csarnokok és más középületek építése is. A termelés kisüzemekben, otthon folyt, és a cikkeket a csarnokokban meghúzódó boltokban és műhelyekben adták el.

A testületek egy bizonyos szakma képviselőit egyesítették vallásos és jótékonysági célokra; a római hatóságok csakis ilyen collegiumokat engedélyeztek (collegia licita). Efféle kultikus egyesülések (a közös foglalkozás vagy származás elve alapján) manapság is vannak, például a zsidóknál. Ha a testületek a feliratokon *ἱερός*-nak, *ἱερώτατος*-nak, *σεμνότατος*-nak nevezik magukat, akkor ez valószínűleg nemcsak hiúság, hanem az illető egyesülés »szent« jellegét is kifejezésre akarja juttatni. De amennyiben a testületi tagok, bár kultikus célzattal, de a közös hivatás kritériuma alapján egyesületbe tömörültek, akkor szükségképpen felmerültek a közös hivatásbeli és gazdasági érdekek is.[1] Tekintettel arra, hogy a dol-

[1] Az ILS II 2, 7266 jelzésű római feliraton a halászok és búvárok collegiuma hálóját fejezi ki védnökének, Severusnak azért, hogy fá-

gozóknak nem voltak gazdasági és politikai szervezeteik, bizonyos esetekben — tömegmozgalmak idején — a collegiumok az elégületlenség tűzfészkeivé válhattak. Nem véletlen az, hogy a római hatóságok több ízben is betiltották a collegiumokat vagy hetairiákat. Arra is vannak adataink, hogy Asiában a collegiumok néhányszor »sztrájkokat« rendeztek; ezt a szót persze idézőjelek közé kell tennünk: nem annyira bérmunkások, mint inkább önálló iparosok, sőt esetleg munkáltatók »sztrájkjáról« van itt szó.

Minden valószínűség szerint bérmunkások sztrájkjának köszönhette felállítását az IG XII 5, 129 jelzésű felirat: az agoranomos elsimít valami vitát és intézkedik »a bérért dolgozók és a vállalkozók ügyével kapcsolatban, hogy egyik fél se gyűlölködjék a másik ellen.«[1] Rendzavarással járó sztrájkról tesz említést egy magnésiai felirat a II. század végéről.[2] Az erősen megrongált felirat elején valószínűleg valamiféle egyezségről van szó, melynek felborítása »zavargásokra« vezetett:... *δὲ κατὰ συνθήκας.. αντων*. Majd ezt olvassuk: »... úgyhogy a nép nem egyszer zavargásokat rendez a pékek vakmerő és ostoba beszédeitől feltüzelve a piaci lázongások (*στάσεων*) alkalmával. Ezért büntetőjogilag felelősségre kellett őket vonni. De mivel a nép érdekei előbbrevalók, mint az illetők megbüntetésére [irányuló óhaj], elhatároztam, hogy jelen rendeletemmel belátásra térítem őket. Ennélfogva megtiltom a pékeknek, hogy testületbe szervezkedjenek és vakmerőségekre vetemedjenek; [megparancsolom, hogy] mindenképpen engedelmeskedjenek a köz hasznára irányuló intézkedéseknek, és haladéktalanul bocsássák a város rendelkezésére a kenyér[sütéshez] szükséges munkát. Ezért amelyikükre a jövőben rábizonyul, hogy rendeletem ellenére részt vesz a

---

radozásainak eredményeképpen részesítették és megerősítették őket a ladikozás jogában.

[1] L. W. H. Buckler, Labour disputes in the province of Asia. »Anatolian Studies«, Manchester 1923, 28. skk. 1.

[2] BCH VII, 504. lap, 10. sz.; W. H. Buckler, id. m. 30. skk. 1. 709. szám alatt szerepel ez a felirat az Античний способ производства в источниках c. gyűjteményes kötetben (Leningrád 1933) is, de nem teljesen és nem egészen pontos fordításban.

gyűlésen, vagy hogy zavargásra és lázongásra ösztönzi az embereket, azt letartóztatom és illő büntetéssel sújtom. Ha pedig valaki rosszat forral a város ellen és el akar rejtőzni, lábára fogják sütni a decuria [jelzését]; hasonló büntetés jár annak is, aki menedéket ad neki.«

Ezután következik az ephesosi bulénak a római helytartó rendelete alapján hozott határozata: »Claudius Modestus prytanisságának évében Klareón havának negyedik napján, a bulé külső ülésén Marcellinus kijelentette: tegnap Hermias a műhelyfőnökök (*ἐργαστηριάρχων*) esztelenségének legnyilvánvalóbb jelét [mutatta].«

Az a körülmény, hogy az *ephesosi* pékek sztrájkjával kapcsolatos felirat a Maiandros melletti *Magnésiában* került napvilágra, bizonyítja, hogy nem holmi helyi jelenségről van szó, és hogy a proconsul rendelete nemcsak az ephesosi pékekre vonatkozik.

Hasonló helyzetre enged következtetni egy — sajnos — erősen megrongált pergamoni felirat, melynek korát epigrafikai meggondolások alapján a II. század közepére tehetjük. A proconsul mérlegeli az ügyet, és a bűnösöket (valami középület építkezési munkáiról van szó) két csoportra osztja: »azok iránt, akik megjelentek előttem, hogy tulajdon szememmel lássam őket... szelídséget tanúsítottam... azok viszont, akik nem tudtak mit válaszolni... tudják meg, hogy ha...« A továbbiakban megmaradt egyes szavakból és mondattöredékekből kiderül, hogy a proconsul valamilyen pénz körül támadt vitát simított el (»az akkor szedett kamatokról«, a munkabérről, a munkafelügyelőkről — *ἐργεπιστάται* — olvashatunk), és újabb fenyegetésekkel figyelmezteti az embereket, hogy fejezzék be a munkát.[1]

Forrásainkban nem találunk közvetlen adatokat a rabszolgák számára és a gazdasági életben játszott szerepükre vonatkozólag; a rabszolgatartók nyilván nem érdemesítették rabszolgáikat arra, hogy feliratokat dedikáljanak nekik. Mivel az ipar főleg házi jellegű volt, nagyobbszámú rabszolgát aligha foglalkoztattak az iparban. Lehetséges, hogy a colle-

[1] W. H. Buckler, i. m. 33. skk. l.; Athen. Mitt. 14 (1899) 188. lap. 62. sz.

giumokba rabszolgákat is befogadtak: ezt mind a törvények (Dig. XLVII 22, 3, 2), mind pedig a collegiumok alapszabályai lehetővé tették (ILS II 2, 7212). A rendelkezésre álló dokumentumok alapján arra következtethetünk, hogy a nagybirtokok tulajdonosai a földet inkább colonusoknak adták ki bérbe. Azért az asiai rabszolgamunka jelentőségét nem szabad lebecsülnünk. A provinciának a birodalom keretébe való bekapcsolása azt jelentette, hogy nemcsak az ősi tengerparti városok, hanem az ország belsejében fekvő, világtól elmaradt vidékek is áttértek a rabszolgaerőt foglalkoztató gazdálkodás nagyobb méretű formáira. A rendelkezésünkre álló szegényes adatok alapján is megállapíthatjuk, hogy Asiában igen sok rabszolga volt. Galénos fentebb idézett szövegéből kivilággott, hogy Pergamonban — Galénos idejében és számításai szerint — 40 000 rabszolga élt. Ez még akkor is tekintélyes szám, ha a rabszolgák közül sokan a háztartásokban dolgoztak. Ephesosban volt rabszolgavásár, és a helybeli rabszolgakereskedők emléktáblát állítottak társuknak, egy Alexandros nevű rabszolgakereskedőnek (OGIS 524); *σωματέμπορος*-ról olvashatunk egy thyateirai feliraton (IGRR IV 1257) is. Egy másik felirat bizonysága szerint (IGRR IV 1236) a *κοινὸν Ἀσίας* kérvényezte a rabszolgák szabadonbocsátása esetén fizetendő ötszázalékos illetékteher (vicesima manumissionum) enyhítését; gondolhatjuk, hogy a szabadonbocsátások, tehát a rabszolgák száma is eléggé nagy lehetett, ha ezzel kapcsolatban szükségét érezték annak, hogy a császárt háborgassák. Egy — nem egészen világos — kibyrai felirat egy bizonyos Philagrost egyebek közt azért magasztal, hogy 107 rabszolgát juttatott vissza a városnak. (IGRR IV 914.) Feltehetőleg azokról a rabszolgákról van szó, akik egy földrengés után a mutatkozó zűrzavart felhasználva szabadokká nyilvánították magukat.[1] A városi rabszolgák száma összesen nyilván sokkal több volt 107-nél, de Kibyra nem is volt soha nagy város. A rabszol-

[1] L. Robert (Etudes Anatoliennes, 375. skk. l.) azt a valószínűbb feltevést fejtette ki, hogy Philagros edictum formájában *ítélte oda* a városnak a *κτῆσις*-t 107 rabszolgával együtt. Ebben az esetben a felirat azt bizonyítaná, hogy ezen a magánbirtokon sok rabszolga élt. Ezt a feltevést lerontja a szövegben olvasható *δημοσίους δούλους* kifejezés; de ezt proleptikusan is lehetett mondani.

gákat ugyanúgy, mint minden görög városban, Asiában is a durva munkák végzésére és alacsonyabb rendőrségi feladatok ellátására használták.[1] Az IGRR IV 522. jelzésű dorylaioni feliraton egy helybeli magistratus azt mondja magáról, hogy kora reggeltől késő estig osztogatott olajat a gymnasionban »szabad embereivel és rabszolgáival«. Abból az Ailios Aristeidésszel kapcsolatos epizódból, amelyet fentebb ismertettünk, megtudjuk, hogy felfegyverzett rabszolgák és colonusok támadtak ellene; ez azt mutatja, hogy a rabszolgákat a mezőgazdaságban is alkalmazták. Valószínűleg a pásztorok is elsősorban rabszolgákból kerültek ki; egy hierapolisi (phrygiai) felirat a III. század közepéről világosan erre utal.[2]

A rendelkezésünkre álló esetleges és szétszórt anyag alapján arra az általános következtetésre juthatunk, hogy Asiában elmélyültek az osztályellentétek. Ez elkerülhetetlen eredménye volt annak, hogy a rabszolgatartó társadalom utolsó stádiumába érkezett. Broughton, aki pedig inkább arra hajlamos, hogy túlbecsülje Asia virágzását, megjegyzi, hogy a városokban élő alsó osztályok nem sok jóban részesültek, hogy az általános jólét külső látszata mögött sok nyugtalanság rejlett, és hogy a városi gazdagok bőkezűsködését jórészt szociális biztosításként kell értelmeznünk.[3] Arnim összehasonlítja Dión Chrysostomos 50. és 43. beszédét, és arra a következtetésre jut, hogy Asiában »kormányzatellenes irányzatú titkos társaságok működtek. Ezek tagjainak gyűlölete a tanácsokban képviselettel bíró gazdag és kiváltságos személyek ellen irányult.«[4] Jones fentebb már idézett utolsó munkájában (a görög városokról) azt a végső következtetést vonja le, hogy a görög városok a császárság korában »fölöttébb szűk osztálybázison épültek fel«. Az a tény, hogy a gazdagság néhány ember kezében halmozódott fel, a tömegek pedig proletársorba süllyedtek, Jones szerint arra vezetett, hogy kialakult a vagyonos családok szűkkörű klikkje, amelyeknek

[1] V. Chapot, i. m. 176—177. lap.

[2] L. Robert, Etudes Anatoliennes. P. 1936, 104. lap.

[3] I. m. 812. lap.

[4] H. v. Arnim, Werke und Leben des Dion von Prusa. Berlin 1898, 372. lap.

végül is semmiféle érdekük nem fűződött ahhoz, hogy civilizációjukat és kultúrájukat fejlesszék.[1]

Asia népei mindezek ellenére szilárdan kitartottak a birodalom nivelláló erejével szemben, és a dolgozók megtalálták a formáját annak, hogy a római elnyomás ellen való tiltakozásukat kifejezésre juttassák. Asia népei nemcsak elsajátították a görög-római kultúrát, hanem maguk is hozzájárultak gyarapításához; Smyrnában és Ephesosban a museionok voltak a kultúra tűzhelyei, a pergamoni és ephesosi orvosi iskolák világhírnek örvendtek. A pergamoni születésű Galénos az ókor egyik legnevezetesebb orvosa volt. Alexandros peripatétikus filozófus, Antonius Polemo szofista, a regényíró ephesosi Xenophón, Ailios Aristeidés, a híres szónok, a Maiandros melletti Magnésiából való Alexandros, a mélosi Aphrodité szobrának alkotója, továbbá a tudománynak és a művészeteknek még sok kevésbé híres képviselője[2] bizonyíthatja, hogy milyen virágzó kulturális élet folyt Asiában.

Asia városai tehát elsajátították ugyan a görög-római kultúrát, de azért meg akarták őrizni helyi vonásaikat is. A lokálpatriotizmus és a városok közt ezen az alapon kifejlődő vetélkedés a politikai élet teljes hanyatlásának viszonyai között egészen torz formákban jelentkezik; Dión Chrysostomos méltán űz belőle csúfot. De ezekben a nevetséges és akárhányszor lealacsonyító formákban az a törekvés is megnyilatkozott, amely legalább az önállóság látszatának a fenntartására irányult. A városok tulajdonképpen mind egy színvonalon mozogtak, mégis megtartották főtisztviselőik jelölésére szolgáló *különböző* elnevezéseiket (στρατηγός, στεφανηφόρος stb.). Priéné pénzein ott találjuk Biast, a hét bölcs egyikét, a város szülöttét; Samos pénzein — Pythagorast, Kóséin — Hippokratést, Knidos pénzein — Praxitelés remekművének, a knidosi Aphroditének az ábrázolását. A városok ezzel hangsúlyozzák, hogy mennyi szál fűzi őket a régmúlt dicső történetéhez. Talán a helyi kapcsolatok létesítésére irányuló tö-

[1] A. H. M. Jones, Greek cities from Alexander to Justinian. Oxford 1940, VI. lap.

[2] Le Bas—Waddington gyűjteményének 1618. sz. feliratán egy C. Iulius Longianus nevű, egyébként ismeretlen költő szerepel.

rekvés kifejezését szabad megpillantanunk abban a szokásban, hogy több város közösen veretett pénzt: *Ephesos*, Pergamon, Smyrna, Sardeis, Hierapolis és Laodikeia; *Adramyttion*, Kyzikos, Apameia stb.; *Milétos*, Ephesos, Smyrna, Kós stb.

Arra vonatkozólag nincsenek adataink, hogy az Asiában székelő római hatóságok ellen nyíltan felléptek volna; de az ilyesmi nem is igen volt lehetséges.[1] Persze, a fennálló rend elleni tiltakozás egyik fajtája lehetett a »verekedés« is, amelyen a régi forrásokban akárhányszor zendülést kell értenünk. A rablókalandok és viszontagságok az antik regények és novellák legkedveltebb motívumai közé tartoznak. Egy Tilliboros nevű rablónak, aki oly nagy hírre vergődött, hogy Arrianos érdemesnek találta megírni még az életrajzát is, az ősi Trója közelében volt a rezidenciája.

Hogy a garázdálkodó rablókkal és a belső zavargásokkal meg tudjanak küzdeni, különleges katonai őrállomásokat (stationes) rendeztek be. Jellemző az a fogyatékos írnitudásra való felirat, amelyet egy ilyen állomáson szolgálatot teljesítő katonának állítottak (IGRR IV 886): »Üdvözlet az errejáróknak! Aurelius Irenaeus, közkatona, derekasan harcolt, sok rablót megölt puszta kézzel, míg végül a lykiai Limyrában *természetes halállal* meghalt. Testvérei, Papios és Timios, Apollónios fiai ... állították ezt a kenotaphiumot emlékezetére.« A zavargások lecsendesítése végett Asiában külön tisztséget szerveztek (eirénarchés), amelynek más tartományokban nyomát sem találjuk. Az eirénarchések kötelességeit Antoninus Pius szabályozta, mikor Asia proconsula volt (Dig. XLVIII 3, 6); nemcsak a rablók garázdálkodása ellen küzdöttek, hanem ők képviselték a politikai rendőrséget is. Ezért volt az, hogy bár a rendőrség a városi szervek fennhatósága alá tartozott és a municipiumok költségvetését terhelte, az eirénarchést mégis a proconsul nevezte ki a városi önkormányzat által bejelentett jelöltek — főleg római polgárok, vagy császári libertinusok, sőt nem egyszer rabszolgák — közül.

[1] Az IGRR IV, 914. jelzésű kibyrai (I. századi) feliraton Veranius Philagrus többek között azzal dicsekszik, hogy »elfojtott egy nagy összeesküvést, amely nagy gondokat okozott a városnak«: *καταλύσαντα συν[ω]μοσίαν μεγάλην τὴν μάλιστα λυποῦσαν τὴν πόλιν.*

De a Róma és a fennálló rend ellen ágaskodó ellenzék elsősorban mégis az ideológia terén mutatkozott meg. Minden valószínűség szerint Asiában kell keresnünk a kereszténység első csíráit, legalábbis a kereszténységnek azt az irányzatát, amelyet Róma-ellenes gyűlölet, forradalmi-demokratikus szellem hatott át. A »János jelenéseinek« — a legrégibb keresztény írásműnek — a szerzője Asia következő hét egyházához fordul: Ephesoshoz, Smyrnához, Pergamonhoz, Thyateirához, Sardeishez, Philadelphiához és Laodikeiához. Pál levelei közül egy az ephesosiaknak, egy pedig Kolossai lakóinak van címezve. Ignatios neve alatt maradtak ránk az ephesosiakhoz, magnésiaiakhoz, tralleisiekhez, philadelphiaiakhoz és smyrnaiakhoz intézett levelek. A »János jelenéseit« egészen áthatja a harci szellem és a közeli győzelembe vetett hit; szerzője képet fest arról, hogy milyen kegyetlen lesz a menynyei leszámolás a babylóni paráznával — Rómával — és gonosz világával, ami után majd elkövetkezik az igazságosságnak és a hívők boldogságának ezeresztendős királysága. Itt szó sincs a szeretet és a megbocsátás édeskés prédikálásáról; ellenkezőleg: az egészből csak úgy árad a gyűlölet érzése és a közeli bosszúállás szomjazása; »imé eljövök hamar« (3, 11); »és imé hamar eljövök; és az én jutalmam velem van, hogy megfizessek mindenkinek, amint az ő cselekedete lesz«. (22, 12.) Figyelmet érdemel az a tény, hogy a II. század derekán, amikor kialakul az az egyházi szervezet, amely hajlandó megbékélni a birodalommal, éppen Asiában — Phrygiában — keletkezik a montanisták eretneksége (phrygiai eretnekség), amely híven őrizte és tovább fejlesztette a korai kereszténység forradalmi-demokratikus vonalát. A montanisták elvetették a püspöki egyház szervezésének új elvét, nem akartak megbarátkozni a fennálló társadalmi renddel és várták a megváltó közeli eljövetelét. A Montanus-féle eretnekség hívei megőrizték közösségük demokratikus szervezetét és közös étkezéseit (*συσσίτια* és *συμπόσια*). A montanizmus, amely nem fogadta el a világot, hanem hadat üzent neki (bár csak az égi erők segítségére támaszkodhatott), kedvező körülmények között a Róma-ellenes aktív mozgalom zászlóhordozója lehetett volna. Ezért van az, hogy a keresztény császárok később, az eretnekségek elleni harc során, a montanisták ellen külö-

nösen szigorú rendelkezéseket adtak ki. (Cod. Iust. I 5,5; I, 5,20; Cod. Theod. XVI 5,65.)

De a római elnyomás elleni tiltakozás nemcsak a keresztény mozgalomban jutott kifejezésre. A keleti próféta- és apokaliptikus irodalomban az a vágyálom szólal meg, amely Róma pusztulásával és Kelet újjászületésével kecsegteti az embereket. Suetonius tudósítása szerint (Aug. 31) Augustus, miután elnyerte a pontifex maximusi méltóságot, mindenünnen összeszedette és elégette a közkézen forgó görög és latin nyelvű, névtelen vagy nem eléggé tekintélyes szerzőktől (parum idoneis auctoribus) származó jövendöléseket, és elrendelte a Sibylla-könyvek megtisztogatását. Iustinus azt írja (Apol. I 20,1; I 44,12), hogy a rómaiak halálbüntetés terhe alatt megtiltották Hystaspes könyvének, ennek az Asiában — valószínűleg az i. e. I. században[1] — készült apokaliptikus írásműnek az olvasását. Lactantius, aki ugyancsak kiaknázta Hystaspes (ahogyan írja: Hydaspes) könyvét, idézi a Róma pusztulásáról szóló jövendölést (Inst. div. VII 15): »A római birodalom, amely most az egész földkerekség fölött uralkodik, amely olyan erős és hatalmas, — rettenetes még kimondani is, de kimondom, mert be kell következnie — elpusztul, a Nyugat rabságba süllyed, Kelet pedig visszanyeri hatalmát, hogy parancsoljon.«

Hasonló jövendölést olvashatunk a Sibylla-könyvekben is: »Amennyit Róma ázsiai adófizetőitől kapott, háromszor annyi aranyat fog kapni Asia Rómától és bosszút fog állni bűnös elbizakodottságáért. Ahány ázsiai rabszolga volt Italia lakóinak a házaiban, hússzor annyi itáliai rabszolga fog koldussorban szolgálni Asiában.« (Or. Sib. III 350 skk.) Ugyanilyen szellemben van leírva a sasról (Róma szimbólumáról) és pusztulásáról szóló látomás Esdrás apokrif IV. könyvének 11. fejezetében.

Ezek szerint Asiában továbbra is éltek olyan erők, amelyek nem törődtek bele a szolgaságba. Mivel pedig a római birodalom az uralkodó osztályok érdekeit védelmezte, a Róma-ellenes hangulatok ugyanakkor a kizsákmányoltaknak el-

[1] Hystaspesre vonatkozólag l. F. Cumont, La fin du monde selon les mages orientaux. RHR 103 (1931) 29—96. lap.

nyomóikkal szemben érzett osztálygyűlöletét juttatták kifejezésre.

Asia provincia a császárság három százada alatt olyan sajátos vonásokat mutatott, amelyeket csak régebbi történetével és a helyi viszonyokkal magyarázhatunk. Asia a birodalom rendszerében fontos és szilárd helyet foglalt el, akárcsak a vele szomszédos és hozzá sok mindenben hasonló Pontus és Bithynia provincia.

PONTUS ÉS BITHYNIA

A »Pontus et Bithynia«-nak nevezett provincia mesterséges egyesítés eredménye. Bithynia ugyanúgy, mint Asia provincia tulajdonképpeni alapsejtje is, »végrendelkezés« útján csatlakozott Rómához. I. e. 74-ben IV. Nikomédés bithyniai király Rómát nevezte meg országa örököséül. Mithridatés legyőzése után Pompeius — Strabón szavai szerint (XII 3,1) — »az Armeniához és Kolchishoz tartozó területeket szétosztotta azok között az uralkodók között, akik mellette harcoltak, a többit pedig tizenegy városi közösségre (πολιτείας) osztotta és Bithyniához csatolta, úgyhogy az említett két területből egy provincia alakult. Belső-Paphlagonia területeinek egy részét átadta a Pylaimenés utódaitól származó királyoknak, a galatákat pedig a közülük való tetrarcháknak. Később a római helytartók mindig újabb és újabb felosztásokat rendeltek el, más királyokat és fejedelmeket neveztek ki, egyes városokat felszabadítottak, másokat a fejedelmek alá rendeltek, ismét másokat pedig a római nép közvetlen fennhatósága alatt hagytak.«

Az i. e. 65-ben berendezett új provincia Augustus uralkodása alatt a senatusnak jutott. De a császárok cselekvőleg belenyúltak ennek a tartománynak az igazgatásába, mivel stratégiai szempontból fontos helyet foglalt el, és kormányzókat küldtek oda vagy a senatusi proconsullal együtt (például 49-ben Iunius Cilo volt Pontus procuratora, ugyanakkor pedig Cadius Rufus a proconsuli rangú helytartó), vagy pedig a proconsul helyett. Ilyen volt például az ifj. Plinius (legatus Augusti consulari potestate), majd utána Iulius Cornu-

tus Tertullus (legatus Ponti et Bithyniae), majd Bar-Kochba leverése után (136—137) Iulius Severus. Ezenkívül a császárok procuratorokat neveztek ki még egyes különleges megbízások végrehajtására: az élelmiszerellátás biztosítására, a szállítások ellenőrzésére stb. Marcus Aurelius uralkodása alatt a provincia végleg császári tartomány lett, amelyet egy »legatus pro praetore« kormányzott, egészen a Diocletianus-féle újjászervezésig.

Nem ismerjük annak a »lex Pompeia«-nak a részleteit, amelyre Plinius a császárhoz intézett leveleiben (79, 80, 112, 114, 115) hivatkozik. Cassius Dio szavaiból (XXXVIII 20, 3) arra következtethetünk, hogy Pompeius Asia új rendjének megszervezése során általában tekintettel volt a helyi törvényekre és államberendezésre. De fokozatosan itt is sor került a lakosság nivellálására. A rómaiak kezdetben az egyes községekben fennálló berendezésre támaszkodtak; Pompeius úgy nevezte ki a helyi uralkodókat és fejedelmeket, hogy érintetlenül hagyta a templomok területeit, a többi földet pedig felosztotta tizenegy város (ἕνδεκα πολιτεῖαι) között. Sajnos, Strabón nem sorolja fel név szerint ezeket a városokat. Valószínűleg a fontos stratégiai pontokról és gazdasági centrumokról lehetett szó; Pompeius feltehetőleg fontos szerepet juttatott az új városoknak: Pompeiopolisnak, Magnopolisnak (az addigi Eupatoriának), Neapolisnak (az addigi Phazemónnak) stb. De a római kormányzat legfőbb támaszai itt ugyanúgy, mint a többi keleti tartományban, az elgörögösödött és a fokozatosan hellénizálódó városok voltak. Hiszen elsősorban éppen a városokra nézve volt előnyös a birodalomba való bekebelezte tés, és »Róma nagysága« (maiestas Romae) a városok virágzására épült.

A városok egyenlőtlenül oszlottak meg a tartomány fontosabb részei között. Pontus zord, ritkán lakott és elmaradt területén viszonylag kevesebb volt, mint Bithyniában. A legjelentősebb város, a provincia fővárosa és a proconsul meg a legatus székhelye Nikomédia volt. Nikomédia vetélytársa, Nikaia (Nicaea), pénzein szintén »elsőnek« nevezte magát. Dión Chrysostomosnak, a bithyniai Prusa városában született szónoknak és politikusnak a beszédei azt mutatják, hogy Nikomédia és Nikaia, továbbá Apameia és Prusa között a nagy

versengésben komoly összetűzésekre került néha sor. Pontus területén azok a városok bírtak jelentőséggel, amelyek vagy a tengerpart közelében voltak, vagy látogatott szentélyekkel rendelkeztek: Hérakleia, Sinópé, Amisos, Zela. Körzeti törvényszékek (conventus iuridici) működtek Nikaiában, Apameiában, Hérakleiában, Amastrisban és Amisosban.

Egyes városok megőriztek vagy újból elnyerhettek bizonyos látszat-kiváltságokat. A Digestában (L 15, 1, 10) azt olvashatjuk, hogy Apameia és Sinópé »ius Italicum«-ot élvezett. Több város — Chalkédón, Nikomédia, Nikaia, Kius (Prusias ad mare), a Pontos melletti Hérakleia, Sinópé, Amisos és Kaisareia — a birodalomba való bekebeleztetése óta pénzt is verethetett. Egyes helyeket részben a rómaiak telepítettek be (Hérakleia, Apameia), másokat átszerveztek (így lett pl. Gordiu kómé-ból Iuliopolis, Kabeira-ból pedig először Sebasté, majd később Neokaisareia).

A városok és a városi élet szerepe Pontus és Bithynia területén a római birodalomhoz való csatlakozást megelőzőleg nem volt mindenütt egyforma. Pontus elmaradt ország volt, amelyet helyenként még barbár törzsek népesítettek be. Az ország keleti részén, az ún. Kis-Armenia és Kolchis felé elterülő hegyek »lakói — mind teljesen vadak, főleg a heptakóméiek; még olyanok is vannak köztük, akik fákon és tornyokban laknak ... Vadhússal és makkokkal élnek; az arra járókat úgy támadják meg, hogy leshelyeikről rájuk vetik magukat.« (Strab., XII 3, 18.) Pontus leírása közben Strabón gyakran tesz említést megerősített falvakról (XII 3, 16: *χωρία ἐρυμνά*, XII 3, 17: *ἐρυμνὸν πόλισμα*, XII 3, 31: *καινὸν χωρίον*, XII 3, 38: *φρούριον ἐρυμνόν*, egy helyen — XII 3, 39 — *χιλιόκωμον*, vagyis »ezres falu« szerepel). Pompeius parancsára ezeket a *φρούριον*-okat lerombolták; ugyancsak Pompeius volt az, aki Pontus területén görög jellegű városok építésének politikáját kezdeményezte. Ezek szerint Pontus — a tengeri kereskedelembe bekapcsolódó tengerparti városok és régi görög települések kivételével — még VI. Mithridatés után is félig barbár ország volt, amelyben — a fejletlen ókori keleti közösségek mintájára — még nem tagolódott külön a város és a falu. Pontus számára a római birodalomba való bekapcsolódás előhaladást jelentett. Ami Bithyniát illeti, itt a

hellénizmus korában kialakult bizonyos városi élet, akárcsak Kisázsia többi hellénisztikus országában.

»Pontus és Bithynia« tartomány a birodalom rendszerében igen fontos helyet foglalt el, mivel ez volt a természetes összekötő kapocs Ázsia és Európa között. Ez a tény jutott jelképesen kifejezésre abban is, hogy az európai parton épült Byzantion a kisázsiai »Pontus és Bithynia« tartományhoz tartozott. A tartomány ugyanakkor stratégiai szempontból is igen fontos szerepet játszott Armenia és Parthia viszonylatában. Ezért volt az, hogy a rómaiak különös figyelmet szenteltek ennek a provinciának, utakat építettek, helyőrségeket tartottak fent, császári legatusokat neveztek ki ide.

Pontus és Bithynia területén nem maradt ránk sok felirat, de még a fennmaradtak sem mondanak sokat: legnagyobbrészt sírfeliratok. Viszont ismerjük Pliniusnak abból az időből származó levelezését Traianus császárral, amikor Pontus és Bithynia legatusa volt, továbbá a prusai Dión Chrysostomos beszédeit. Ez a két forrás lehetővé teszi számunkra, hogy közelebbről is megismerkedhessünk a tartományban a II. század elején kifejlődött városi élet részleteivel.

Pontus és Bithynia tartományban csakúgy, mint a többi provinciában is, a városok különféle megtisztelő címeket kaphattak. Például Nikomédiával kapcsolatban egy III. századi feliraton (IGRR III 6) ezt olvashatjuk: »A legnagyobb métropolis, a hadrianusi és severusi Nikomédia, Pontus és Bithynia első városa, kétszeres *neókoros*, szent és menedékjoggal felruházott város, a római népnek régi időtől fogva barátja és hű szövetségese.« Egyes városokat — Chalkédónt, Byzantiont, Hérakleiát, Amisost, Kiust — »szabadoknak« tekintettek, de ez valószínűleg nem tartott sokáig. Ezt abból következtethetjük, hogy Byzantion másodszor is szabadságot kapott Nerótól, majd Vespasianus ezt is megvonta. Csakhogy mindezek a kiváltságok látszólagosak voltak. Amikor Plinius ellenőrzése alá akarta vonni Apameia »szabad« város pénzügyeit, a város lakosai tiltakozásukban ősi kiváltságaikra hivatkoztak; de Traianus elutasította a fellebbezést, úgyhogy Plinius mégis ellenőrzést gyakorolhatott a város belügyei fölött.

Egyáltalán Plinius, mint Traianusszal váltott leveleiből láthatjuk, a városi élet minden apró részletkérdésébe bele-

avatkozik. Alig veszi át a tartomány kormányzását, máris hozzálát és behajtatja azokat az adósságokat, amelyekkel magánszemélyek tartoztak Prusa városának; még azt a kérdést is illetékességi körébe tartozónak tekinti, hogy építsenek-e közfürdőt ebben a városban, és honnan vegyék a pénzt az építkezéshez. Nikomédiában beavatkozik a vízvezeték építésébe, amelybe már rengeteg pénzt öltek, és a helytartó attól tart, hogy esetleg túlságosan sokat költenek rá. Nikaiában elrendeli, hogy gondoskodjanak annak a színházépületnek a karbantartásáról, amelyre több, mint tízmillió sestertiust költöttek, pedig a színházat minden valószínűség szerint magánpénzből emelték. Plinius itt is, akárcsak Nikaiában, megakadályozza a leégett gymnasion helyett másiknak az építését, mert a tervet túlzottan fényűzőnek találja Nikaiához képest. Klaudiopolisban a helytartó a fürdőépítkezés kérdésébe nyúl bele: kijelenti, hogy nem megfelelő helyet választottak a fürdő számára.

Mindezekről az esetekről azért van tudomásunk, mert Plinius megítélése szerint lényeges ügyek voltak és megérdemelték, hogy a császár véleményét is kikérje. Elgondolhatjuk, hogy hány olyan eset volt, amikor Plinius beleavatkozott a városi élet hétköznapi, apró-cseprő ügyeibe, csak éppen nem tartotta szükségesnek a császár megkérdezését!

A helyi önkormányzati szervek Pontus és Bithynia provinciában csakúgy, mint egyéb tartományokban, vagy megszűnnek, vagy elveszítik reális jelentőségüket. A népgyűlés minden jel szerint megszűnt létezni mint rendszeresen működő intézmény. Prusában feltehetőleg betiltották. Dión Chrysostomos szükségesnek találja, hogy köszönetét fejezze ki Varenus Rufus proconsulnak »mind általában a város iránt tanúsított jóindulatáért, mind pedig azért, hogy amikor lakosai népgyűlést akartak összehívni, a proconsul ezt újból (πάλιν) megengedte, mégpedig nemcsak készséggel, hanem örömmel is.« (Or. XLVIII.) Dión szónoklataiból megtudjuk, hogy a népgyűlések összehívásához a római hatóságok előzetes engedélye volt szükséges, és hogy a hatóságok bármiféle összejövetelt meghatározatlan időre betilthattak. De még olyan esetekben is, ha a népgyűlést összehívhatták, nem népgyűlés volt az, hanem olyan alkalom, amikor a szónokokat meghall-

gatták, de már olyan határozatokat nem hozhattak, amelyek bárkire nézve is kötelező erővel bírtak volna.

Állandóan működő intézmény maradt továbbra is a βουλή (tanács) és a γερουσία (az öregek tanácsa).

Hogy a bulé milyen szánalomraméltó állapotban volt, Pliniusnak Traianushoz intézett egyik levele (117) bizonyíthatja: »Akik felöltik a férfi-togát, vagy lakodalmat rendeznek, vagy hivatalba lépnek, vagy valamely középületet szentelnek fel, össze szokták hívni az egész bulét, azonkívül még a nép közül is sokakat (etiam e plebe non exiguum numerum), és mindenkinek két-két vagy egy-egy denariust ajándékoznak.« Érdekes ezzel kapcsolatban az, hogy Plinius szemében még az ilyen tisztára családi jellegű ünnepségek is gyanúsak, éppen ezért megkérdezi Traianustól, hogy engedélyezheti-e az efféle veszedelmes összejöveteleket.

Ami a gerusiák, a bulék és a városi magistratusok funkcióit illeti, először is mindezeknek már puszta létezése is természetesen a császár akaratától függött. Másodsorban ugyancsak a császárnak és képviselőinek akaratától függött minden választás útján betöltött intézmény szervezete és személyi állománya is. Bithyniában Pompeius és Augustus rendezését vették mérvadónak, de Plinius is cselekvőleg beleavatkozott a helyi gerusiák kiegészítésének a dolgába, mégpedig abból a vezérelvből kiindulva, hogy »jobb kiegészíteni a tanácsosok sorait köztiszteletnek örvendő férfiak gyermekeivel, mint a népből származó egyéneket bebocsátani a tanácsterembe.« (Ep. X 79.) Végül pedig a senatusok, tanácsok és magistratusok tényked̄ése itt csakúgy, mint bárhol másutt a provinciákban, arra szorítkozott, hogy nekik kellett gondoskodniuk a gymnasionok, fürdők, színházak karbantartásáról, pénzügyi és egyéb ellátásáról, az uralkodókultusz megszervezéséről, delegációk küldéséről a császárokhoz, hogy ott kifejezésre juttassák hű alattvalói érzelmeiket. Egyébként a a városok joga még ebben az utóbbi pontban is korlátozva volt. A takarékosságra való tekintettel Plinius (ill. Traianus) megtiltotta delegációknak Rómába való küldését, és azt ajánlotta, elégedjenek meg szerencsét kívánó levelek írásával.

A tisztségek leiturgia-jellegűek voltak. A tisztviselők nemcsak, hogy minden fizetség nélkül teljesítették funkcióí-

kat, mégpedig a II. század végétől kezdve kötelező módon, hanem még viselniük is kellett a tisztségükkel járó kiadásokat. A császárság első szakaszában a legelőkelőbbek számára kötelező leiturgiák nem voltak különösképpen terhesek; éppen ellenkezőleg, a vagyonos helyi elemek szinte törték magukat a községi tisztségek után, bőkezűen hozzájárultak mindenféle építkezés költségeihez; hiszen ez volt az egyetlen mód arra, hogy becsvágyukat kielégíthessék. A magistratusok, a gerusia vagy bulé tagjai hivatalbalépésük alkalmával rendszerint felajánlottak bizonyos összeget (summa honoraria), amiért azután többé vagy kevésbé fellengzős dicséretet kaptak, aszerint, hogy milyen összeget ajánlottak fel. A vagyonos emberek számára a leiturgiák egyenesen kívánatosak voltak, amennyiben megtiszteltetést, népszerűséget biztosítottak nekik, és enyhítették azt a gyűlöletet, amelyet a szegények éreztek irányukban. De a közepes vagyonú elemek számára a leiturgiák egyre súlyosabb terhet jelentettek, abban a mértékben, ahogy a római hatóságok a tisztségeket kötelezettségekké változtatták. Pliniusnak Traianushoz intézett egyik (112.) leveléből megtudjuk, hogy éppen Bithynia proconsula, Anicius Maximus volt talán az első, aki a »summa honoraria«-t kötelező felajánlássá tette. Amint a Digesta egyik szöveghelye (L, 12: De pollicitationibus) mutatja, legkésőbb Traianustól kezdve a magistratusoknak minden arra irányuló ígéretét, hogy felajánlást tesznek városi építkezések céljaira, kötelezettségeknek tekintették, olyannyira, hogy ha történetesen nem került volna sor beváltásukra, a »tartozást« még az elővigyázatlan felajánló gyermekein és unokáin is behajtották. A II. század derekától kezdve kezd kialakulni a decuriók rendje, akik a hivatalok és a velük járó költségek viselését kötelező jelleggel vállalták. Így ment végbe eleinte a provincia hagyományos életmódjának felszámolása és politikai életének elcsökevényesítése, majd a lakosságnak jogfosztott alattvalókká, adózó és terhek vállalására kötelezett renddé való változtatása.

Bithyniában megvolt a keleti tartományokban szokásos egyesülés, a *κοινόν*, az egyesülés fejének — a bithyniarchésnek — a rezidenciája Nikomédiában volt. Az ettől független pontusi *κοινόν* Amastrisban összpontosult. Lehetséges azon-

ban, hogy Pontus területén több ilyen szervezet volt, mivel a feliratok Amisosban és Hérakleiában is említenek ilyen pontarchést. A szóbanforgó egyesülések funkciói főleg a kultusz — elsősorban az uralkodókultusz — gondozásában, továbbá bizonyos ünnepségek alkalmával a tartomány képviseletében, valamint a kérvényeknek a császárhoz való juttatásában merültek ki.

A provinciában székelő római hatóságok képviselték az elnyomást. A rómaiak ezeken keresztül gondoskodtak az útépítésről, a városok rendezettségéről; a »római béke« hozzájárult a kereskedelem fellendüléséhez; de mindezt csak a dolgozók kizsákmányolása révén lehetett megvalósítani, úgy, hogy elfojtottak minden önállóságra vagy éppen tiltakozásra irányuló kísérletet. Plinius művelt és tisztességes ember volt, ura pedig, Traianus, emberséges uralkodó. De még az ő keze is súlyosan elnyomta a provinciát. Plinius vagy Iulius Severus inkább csak az üdvös kivételeket jelenti. Dión Chrysostomos, mint dúsgazdag ember, szülővárosában — Prusában — a bulé tagja, természetesen a rómaiakkal tartott polgártársaival szemben, és nem volt kapható arra, hogy lerántsa a leplet a római uralkodókról. De még az ő beszédeiből is kiviláglik, hogy milyen kegyetlen volt a római uralom. Egyik szónoklatában attól a vádtól iparkodik tisztára mosni magát, mintha ő kímélettel kezelné a zsarnokságot: »Dión vétkes abban, hogy nem tiszteli az isteneket sem áldozatokkal, sem himnuszokkal, megzavarja a hazai ünnepi felvonulásokat, továbbá abban, hogy rávette a gonosz helytartót,[1] gyötörje a népet, küldje száműzetésbe, akit csak akar, egyeseket pedig öljön meg azzal, hogy öngyilkosságra kényszeríti őket, mivel az illetők öregségük miatt már képtelenek számkivetésbe vonulni és megválni hazájuktól.« (Or. XLIII 11.) Egy másik beszédében Dión rá akarja venni a nikomédiaiakat, hagyják már abba a viszálykodást a nikaiaiakkal, majd így folytatja: »Kell-e most emlékezetetekbe idéznem, hogy mi van kormányzóinkkal? De hiszen ezt ti magatok is jól tudjátok!«

[1] A célzás valószínűleg Iulius Bassusnak, vagy Varenus Rufusnak szól (100 és 105 között), akiket azután a lakosság panasza alapján törvényszék elé is idéztek.

Rámutat arra, hogy a helytartók ügyesen kihasználják a városok közti viszálykodásokat, hogy így nyugodtan meg tudják valósítani zsarnoki uralmukat. (Or. XXXVIII 36.)

A proconsulok erőszakoskodásai és zsarolásai nem egy esetben szolgáltattak okot törvényszéki eljárásokra. 100 és 105 között így vonták felelősségre Iulius Bassust és Varenus Rufust, korábban (Tiberius alatt) Marcellus Graniust, Claudius alatt pedig Cadius Rufust. De csak igen ritka esetekben sikerült kivívni azt, hogy a proconsult valóban törvényszék elé állítsák, ilyenkor is csak hivatali idejének lejárta után, amikor az eljárásból a lakosságnak már nem sok haszna lehetett.

Rengeteg kellemetlenséget okoztak a tartomány lakosainak a provinciában beszállásolt vagy ott átvonuló csapatok, rekvirálók, adóbehajtók. Ezzel kapcsolatban igen érdekes Plinius egyik levele és Traianusnak erre adott válasza (77—78): Iuliopolis, ez a kicsiny colonia, azzal a kéréssel fordult a helytartóhoz, helyezzen el ott egy centurio vezetése alatt álló katonai osztagot. Amint Traianus válaszleveléből kiderül, Iuliopolis lakosai azért szerettek volna állandó jellegű helyőrséget városukba, hogy megvédje őket a keresztülvonuló katonák önkényeskedéseitől.

Bithynia és különösen Pontus Kisázsiának azokhoz a vidékeihez tartozott, amely a többieknél később hellénizálódott, vagyis nem tekinthetett vissza az önálló polis-lét százados hagyományaira. Ezért Róma itt könnyebben valósíthatta meg következetes politikáját: a politikai és társadalmi élet elcsenevészesítését. Jellemző, hogy a provinciában mind ez ideig nem került elő olyan felirat, amely az Asiában oly gyakori iparos collegiumoktól származnék. Két feliratunk van — egy Nikomédiából (IGRR III 4) és egy Amastrisból (BCH XXV 36, 184. sz.) —, amely a hajótulajdonosok (*ναύκληροι*) vagyonával (telkével és házával) kapcsolatos.

Bithynia és Pontus bekapcsolódása a római birodalomba éppen a terület viszonylagos elmaradottsága folytán a városon kívüli részek számára annyit jelentett, hogy áttérhetnek a társadalmi fejlődés magasabb fokára, a városok számára pedig annyit, hogy teljesebben és ésszerűbben kiaknázhatják az ország termelőerőit. De a római állam egyre fokozódó el-

nyomása meglehetősen hamar határt szabott az új fejlődési fázis által létrehozott növekedésnek és fellendülésnek.

»Pontus és Bithynia« természeti kincsekben gazdag provincia volt. A lakosság legnagyobb része földműveléssel, kertgazdasággal, olaj- és szőlőtermeléssel foglalkozott. Strabón a Lykos és az Iris által öntözött síkságot, amelyet egyik oldalról a tenger, a másikról a hegyek zártak le, a következőképpen írja le: »A síkság sohasem szenved hiányt nedvességben, állandóan zöld, úgyhogy jól tudja tartani a tehéncsordákat és méneseket; gazdagon, sőt megszakítás nélkül nő rajta az ἕλυμος és a köles; a bő nedvesség leküzd minden aszályt, úgyhogy éhínség még sohasem látogatta meg az ottani lakosságot; ráadásul a hegyek olyan tömérdek vadon termő gyümölcsöt szolgáltatnak — szőlőt, körtét, almát, mogyorót —, hogy az erdőben járók az év bármelyik szakában annyit szedhetnek belőlük, amennyit akarnak; a gyümölcsök ott csüngenek a fákon, vagy ott hevernek a lehullott lomb vastag takaróján, vagy ez alatt. A bő táplálék folytán itt a különféle vadakra folytatott vadászat is gazdag zsákmánnyal jár.« (XII 3, 15.)

A jó legelők lehetővé tették azt is, hogy nagy méretekben foglalkozhassanak állattenyésztéssel. Kiváltképpen jó legelők voltak Klaudiopolis (Bithynium) körzetében: itt kecskéket tenyésztettek. Strabón dicsekedve említi az itt termelt salóni sajtot, mint a legjobb és legdrágább fajtát. (XII 4, 7.) Sinópé kertjeiről és arról volt híres, hogy ott fogták a legtöbb halat. A gyönyörű pontusi erdők bőven szolgáltattak építőanyagot, elsősorban hajófát. Amastris városában fejlett hajóépítő ipar virágzott. A tartomány legfőbb kiviteli cikke a hal és a faanyag volt. Nikomédiai hajótulajdonosok (*ναύκληροι*) és kormányosok (*κυβερνῆται*) nemcsak lykiai vagy kilikiai, hanem még neapolisi feliratokon is szerepelnek.[1] Diocletianusnak a legfontosabb cikkek árát szabályozó rendeletében pontusi szőnyegekkel és festékekkel találkozunk.

A tartomány gazdag volt ásványi kincsekben is. Igaz, hogy a chalkédóni rézlelőhelyek, amelyekről valószínűleg a várost is elnevezték, az id. Plinius idejében már kimerültek. De vas is bőven volt. Az ifj. Plinius említ egy márványkiter-

[1] L. Robert, Hellenica. Journal of Phil. 13 (1939) 171. lap.

meléssel foglalkozó marmariust (Ep. X 41), egy picenumi felirat itteni kő-kereskedőről (λιθέμπορος), egy másik (római) felirat pedig πρῶτος λιθέμπορος-ról tesz említést.[1]

Bithyniának és Pontusnak bekapcsolódása a római birodalom keretébe megélénkítette és megszilárdította a provincia kapcsolatait az akkori oikumenével. A városok felvirágzása különösen Bithyniában mutatkozott meg, melynek lakossága Broughton (egyébként meglehetősen problematikus) számításai szerint 1 500 000 főre rúghatott, míg az egész provincia lakossága körülbelül 2 500 000 lehetett.[2] Nikomédia — a provincia legnagyobb városa — és környéke az ifj. Plinius szavai szerint sűrű népességű vidék volt. Az a körülmény, hogy Nikomédia az Ázsiát Európával összekötő út mentén terült el, és jelentős kikötőváros is volt, arra indította Pliniust, ezt a különben igen óvatos és takarékos embert, hogy tervet dolgoztasson ki egy csatorna létesítésére, amely kitágította volna Nikomédia kikötőjét, ugyanakkor pedig össze is kötötte volna a beljebb fekvő vidékekkel. (A Traianushoz intézett 41, 42, 61. és 62. sz. levél.) A várost egyre-másra díszítették különféle középületekkel, majd az elemi csapások — földrengések és tűzvészek — után újból felépítették és rendbehozták. Diocletianus Nikomédiát választotta székhelyéül. Nikomédia lakói messzeterjedő kapcsolatokkal rendelkeztek, és feliratait megtaláljuk a római birodalomnak Bithyniától legtávolabb eső vidékein is.[3]

Nikomédia vetélytársa volt Nikaia. Constantinus császár 325-ben ide hívta össze az első keresztény egyetemes zsinatot. Prusa, ez a viszonylag kicsiny város, szintén felzárkózott a nagyokhoz, és gazdag lakosainak, elsősorban Dión Chrysostomosnak bőkezű adományai révén szép csarnokokra, vízvezetékre, különféle középületekre tett szert. Ez azután a lakosság tiltakozását váltotta ki, mert az embereknek nagyobb szükségük volt a betevő falat kenyérre, mint a díszes csarnokokra.

[1] Ibid., 170. lap.

[2] T. R. S. Broughton, id. m. 815. lap.

[3] L. W. Ruge összeállítását a RE »Nikomedeia« címszava alatt, a 483—485. hasában, valamint L. Robert kiegészítését, id. m. 170. lap.

Pontus városai nem fejlődtek, nem gyarapodtak oly gyors iramban, de azért itt is megmutatkoztak a birodalomban kialakult új életviszonyok. A római kormányzat nagy figyelmet szentelt a Keletet a birodalom északi tartományaival összekötő utak építésének. Ezt az építőmunkát bizonyítja a Nervától kezdve fennmaradt rengeteg mérföldkő. L. Robert, aki a második világháború előtt ennek az útnak a Tieiontól Amastrisig vezető szakaszát kutatta, Antoninus Pius és Septimius Severus idejéből való mérföldkövekre és feliratokra bukkant.[1] Ez az építőtevékenység elsősorban a régi városok fellendülését idézte elő. Például a Fekete-tenger partján épült Hérakleia, amelyet szoros szálak fűztek nemcsak gyarmatvárosához, a tauros Chersonésoshoz, hanem a Fekete-tenger északi vidékének többi városaihoz is, valószínűleg ki is bővítette kikötőjét. L. Robert meggyőző feltevése szerint Hérakleiának Gordianus és Gallienus idejéből való pénzein az ábrázolás (egy többemeletes, piramis alakú épület, melynek tetején lobogó láng ég) nem máglyát jelent, mint ahogy a numizmatikai szakértők gondolják, hanem világítótornyot.[2] Ezek szerint Hérakleia világítótornyot építtetett kikötőjében Építkezések folytak Amastrisban (l. Pliniusnak Traianushoz intézett levelét, 98—99) és Sinópéban is. (Ibid. 90—91.)

De a pontusi tartomány beljebb eső részeiben nem fejlődött ki városi élet. Sőt Bithyniában is a nagy tengerparti városokon kívül, a tengerparttól távol csak kisebb kereskedelmi lerakatok (ἐμπόρια) létesültek; például az egyik feliraton olyan valakiről olvasunk, aki »a Szép földnek nevezett emporionban él« (οἰκῶν ἐν ἐμπορίῳ Καλῷ Ἀγρῷ).[3] A falusi települések bizonyos önállóságát bizonyítják az IGRR IV. kötetének egyes feliratai (11, 14. stb.), amelyeken azt olvashatjuk, hogy a sír nyugalmának megzavarásáért bírságot kell fizetni

[1] L. Robert, Etudes Anatoliennes. 291. skk. l.

[2] Ibid., 249. skk. l.

[3] Ibid., 243. skk. l. Ennek megfelelően az ἐμποριάρχης szót (BCH 1900. évf. 407. lap, 91. sz.) úgy kell értelmeznünk, mint az emporion első tisztviselőjének címét.

a császári kincstár, Nikomédia, valamint a *κώμη Λησανῶν* szavakkal jelzett falusi szervezet javára.

A provincia városainak külföldi kapcsolataira következtethetünk abból a néhány sírfeliratból, amelyet a tartomány területén eltemetett idegeneknek állítottak, valamint a birodalom egyéb tartományaiban talált bithyniai és pontusi pénzekből.[1] Természetes, hogy a legszorosabb kapcsolatok a Fekete-tenger északi partvidékének városaival fejlődtek ki. Ezt bizonyítják azok a feliratok, amelyek Nikaiát, Chalkédónt, Prusát, Amisost, Sinópét, Amastrist, Hérakleiát, Nikomédiát, Byzantiont említik. (IOSPE I² 35, 40, 41, 174, 79, 351, 352, 357, 359, 362, 364, 544, 545; II 42, 21, 39, 44, 43, 2, 285, 286, 287, 298, 299.) Érdekes az IOSPE I² 40. jelzésű felirat, amely felsorolja mindazokat a városokat, amelyek koszorúval tüntették ki Theoklés olbiai polgárt: Olbia, Nikomédia, Nikaia, Hérakleia, Byzantion, Amastris, Tieion, Prusa, Odéssos, Tomoi, Istros, Kallatis, Milétos, Kyzikos, Apameia, Chersonésos, Bosporos, Tyras, Sinópé. A szóbanforgó Theoklés nyilván nagykereskedő lehetett, aki szolid kapcsolatokkal rendelkezett Pontus és Bithynia valamennyi városában.[2]

Egyes ilyen kereskedők személyes ismeretségben állottak még a császárokkal is, és a Hypios melletti Prusiasban külön címként szerepel a *σεβαστόγνωστος*. (Vö. IOSPE I² 42: *προγόνων σεβαστογνώστων*, 43: *γένους σεβαστογνώστου*, II 43: *σεβαστόγνωστ...*, I 79: *μέχρι τᾶς τῶν Σεβαστῶν γνώσεως προκόψαντος*.)

Brixiában (Gallia Cisalpinában) előkerült egy Surgastes nevű istennek szentelt fogadalmi felirat (CIL V 4206); Zeus Surgastes a bithyniai Tieion városának volt az istene. Nyilván bithyniai származású emberekről van szó.[3]

Természetes, hogy ilyen egyedülálló esetekből csak felelőtlenül vonhatnánk le általános következtetéseket. A változások elsősorban a városokat érintették; az ország tulajdonképpen földművelő jellegű maradt, és részben ez volt egyik

[1] Az anyagot összegyűjtötte Broughton, id. m. 372. skk. l.

[2] L. Robert, id. m. 228. lap.

[3] C. E. F. Chilver, Cisalpine Gaul. Oxford 1941, 194—195. lap.

oka annak, hogy Kisázsiának ez a része bizonyos szilárdságot mutatott a IV—V. századi nagy megrázkódtatások idején.

Az agrárviszonyok nem alakultak egyformán a provincia valamennyi körzetében. Strabón közli azt a »Maryandoi«-ról szóló hagyományt, amely szerint »a milétosiak, Hérakleia tulajdonképpeni alapítói, arra kényszerítették a maryandinosokat, akik azelőtt ezeket a helyeket birtokolták, hogy heilótáik legyenek, még pedig úgy, hogy el is adhassák őket, éppen csak külföldre nem (így jött létre köztük megállapodás), — mint ahogyan a krétaiak is dolgoztatták az úgynevezett mnóitéseket, a thessaliaiak pedig a penestéseket.« (XII 3, 4.) Hogy azután később fennmaradt-e ez a primitív rabszolgaság, nem tudjuk. Mivel a falusi területeket lehetőleg a városokhoz csatolták, itt is a polisokban megszokott viszonyok alakultak ki; a városi földet bérbeadták. (Plinius levele Traianushoz, 108.) De még a II. században is voltak pacifikálatlan törzsek, ἔθνη, amelyek nem tartoztak egy polishoz sem, és amelyek valószínűleg kitartottak a közösségi berendezés mellett.

Voltak azután templomi földek is, amelyeken a függő helyzetben élő lakosság dolgozott. Ezeket nevezi Strabón ἱερόδουλοι-nak, vagyis templomi rabszolgáknak. Komanában, csak magában a városban, hatezren voltak. (Strab., XII 3, 34.) Jones joggal tiltakozik Ramsay eljárása ellen, aki eltúlozta a templomi földbirtok szerepét.[1] Az első időkben a rómaiak Pontusban a helyi uralkodókra és a templomokra támaszkodtak, Pompeius változtatások nélkül hagyta Komana alkotmányát, éppen csak a főpap helyére Archelaost, a maga emberét ültette. Ennek a politikának gazdasági kihatásai is voltak, tekintettel arra, hogy a templomok gazdasági központok is voltak. »Komana — írja Strabón (XII 3, 36), — sűrű lakosságú hely és nevezetes kereskedelmi központ (ἐμπόριον) azok számára, akik Armeniából jönnek. Az istennő ünnepélyes felvonulására a városokból és falvakból rengeteg férfi és nő özönlik össze ide.« De az idők folyamán a rómaiak ragadták kezükbe a kormány gyeplőjét, és az I. század dereka táján már majdnem sehol sem vették igénybe a helyi fejedelmek szol-

[1] A. H. M. Jones, Greek cities from Alexander to Justinian. 1940, 309. lap.

gálatait. Lehetséges, hogy a templomi földeket részben el is kobozták.

Azok a feliratok, amelyeken procuratorok, császári libertinusok, vagy rabszolgák említésével találkozunk, azt bizonyítják, hogy itt császári birtokok is voltak. Érdekes az IGRR III 17. jelzésű felirat: ...*ὁ δῆμος Χαρμιδεανῶν ἐξετίμησεν Αὐρήλιον Διόδοτον Σεβαστῶν ἀπελεύθερον κτλ.* Itt a császári birtok valószínűleg olyan földön terült el, amely azelőtt egy bizonyos Charmidésé lehetett, és elnevezését is tőle kapta.

Hogy magánszemélyeknek is voltak nagybirtokaik, bizonyítják azok a feliratok, amelyek oikonomosokról tesznek említést. Egy feliraton (a II. század közepéről) a következőket olvassuk: *Διὶ Ὀλυμπίῳ καὶ Ἀστραπαίῳ καὶ Δήμητρι Καρποφόρῳ Φίλητος εὐχὴν περὶ τῶν δεσποτῶν κτλ.* Itt az az érdekes, hogy a helyi istenek — a földműveléssel összefüggő istenségek: a »villámló« Zeus és a »gyümölcstermő« Démétér.[1] A Supplementum epigraphicum Graecum VI, 673. sz. feliratán egy *Λυρβωτῶν κώμη*-ból való földbirtokos anyjára hagyja életfogytiglani haszonélvezetre, majd anyja halála után Apollón istenre különböző helyeken lévő *μονάγριον*-ját és jószágait. Egyáltalán itt ugyanúgy, mint Lykiában és Asiában is, a földbirtokosok egyidejűleg különböző helyeken szerezhettek földet. Dión Chrysostomosnak — saját szavai szerint — hatalmas birtoka volt, amelyet legalább 400 000 denariusnyi, tehát igen súlyos adósság terhelt; de Prusában sok földbirtokos még Diónnál is gazdagabb volt. (Or. XLVI 5 skk.)

Arra vonatkozólag nincsenek adataink, hogy a mezőgazdaságban milyen mértékben vették igénybe a rabszolgamunkát. A városokban valószínűleg sok rabszolga volt. A városi rabszolgák végezték el a nehéz munkákat, őket alkalmazták rendőröknek és börtönőröknek is. (Plinius, Ep. X 31—32.) Problémát jelentett az úgynevezett *θρεπτοί*-nak, tehát a felszedett és rabszolgákként felnevelt kitett gyermekek helyzete. Plinius az egyik, Traianushoz intézett levelében (65) rámutat arra, hogy »ez fontos kérdés, amely az egész provinciát érinti«.

[1] L. Robert, Etudes Anatoliennes. 243. l.

Irodalmi emlékeink azt bizonyítják, hogy a provinciában korántsem folyt valami nyugodt élet, és hogy a római hatóságoknak volt okuk az izgalomra. A római uralom és a belőle folyó változások, amelyek az anyagi életkörülményekben mutatkoztak, jelentős vagyoni különbségeket idéztek elő, még gazdagabbakká tették a gazdagokat és koldúsbotra juttatták a szegényeket. Ez azután feszültté tette a római hatóságokkal szemben fennálló viszonyt, és kiélezte a harcot a gazdagok és a szegények között. A hetairiák — vagyis a polgárok különféle egyesülései, társulásai — komoly aggodalmat okoztak a császári hatóságoknak. Amikor Plinius Nikomédiában 150 főből álló tűzoltótestületet akart szervezni, Traianus ezt írta neki vissza (a 34. sz. levélben): »Felhívjuk figyelmedet arra, hogy ezt a provinciát és főleg ennek a provinciának a városait felkavarták az ilyen egyesülések (eiusmodi factionibus esse vexatas). Nevezzük ezeket akármilyen okból kifolyólag akárminek, akik együvé tömörülnek, előbb-utóbb hetairiákba fognak szerveződni.« Traianus erre való tekintettel nem engedélyezte tűzoltótestület szervezését. Plinius fél (és aggodalmában osztozik Traianus is) attól, hogy engedélyezzen olyan fogadásokat, amelyek valamilyen családi ünnepséggel kapcsolatban ajándékok osztogatásával járnak együtt. Egyik levelében (92) Plinius jóváhagyás végett a császár elé terjeszti Amisos »szabad város« (civitas libera et foederata) arra irányuló kérelmét, hogy legyen szabad neki segélypénztárat (ἔρανος) szerveznie. Traianus azt feleli (93), hogy mivel Amisos különleges kiváltságok élvezetében van, engedélyezni lehet az ἔρανος-t, »ha az így összegyűjtött pénzt nem zendülések vagy bárminemű tilalmas összejövetelek szervezésére, hanem leginkább arra szoruló polgártársaik segélyezésére fordítják. De semmi hasonlót nem kell engedélyezni egyetlen más városban sem, amely a mi törvényeink szerint él.« Amint Pliniusnak a keresztények ügyében írott leveléből (96) kiderül, Traianus rendelkezése alapján adta ki a hetairiákat betiltó végzését. Dión beszédeiből arra következtethetünk, hogy a hetairiák valóban akárhányszor a szervezeti formát jelentették a »zendülő« tervek megvalósítására.

A gazdagok és szegények közti osztályharc egészen éles, nyílt formákat öltött. Dión Chrysostomos maga a kizsákmá-

nyoló osztályhoz tartozott, mások éhségén nyerészkedett azzal, hogy a gabonaárakat felcsavarta, üzlethelyiségekkel spekulált. Mégsem mondott le a demagóg szónoklatokról, amelyekben a nép barátjának tüntette fel magát. Osztályából való barátai pedig még ezt a képmutató demagógiát sem akarták neki megbocsátani. Dión így mentegetőzik előttük: »Ha én megsajnáltam a népet (*δημοτικούς*), mikor méltó volt a sajnálkozásra, és lehetőleg próbáltam megnyugtatni, ez még egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy szeretem is.« (Or. L 3.)

Dión tehát a néphez fordul és arról akarja meggyőzni, hogy »a kövektől és a tűztől senki sem fél«, és hogy »a nép ereje egészen másban rejlik: elsősorban is az értelmes és igazságos magatartásban«. Dión alighanem tapasztalhatta magán a »kövek és a tűz« hatását. Prusa városának szegényei felbőszültek a gabona drágasága miatt, amelyet az üzérkedők még inkább fokoztak, szembeszálltak tehát a gazdagokkal és a lakosság kiváltságos csoportjaival. Többek között megpróbálták Dión házát felgyújtani, őt magát pedig agyonkövezni. Dión felháborodottan kérdezi: »Hogy a feldühödött emberek (hogy joggal-e, vagy jogtalanul, most nem feszegetem) nem adtak és nem is kértek magyarázatot, hanem elkezdtek kövekkel hajigálózni és házakat felgyújtani, hogy aztán, ha sikerül, gyermekestől-asszonyostól porig égessék — hát miféle emberek képesek ilyenre?« (Or. XLV 11.) Dión szerencséjére a tömeg egy szűk sikátorba (*στενωπός*) zsúfolódott össze, és attól tartva, hogy ott egyenként végezhetnek az emberekkel, szétfutott. Dión egyébként még idejében elrejtőzött feleségével és gyermekeivel.

Dión XXIX. beszédének a címe a következő: »A zendülés elfojtása következtében Nikaiában létrejött megegyezésről.« Ennek a zendülésnek a részleteit és körülményeit nem ismerjük, de a dolog valószínűleg komoly lehetett, mivel Dión — szokása szerint kedvükben járva a nikaiaiaknak — azt mondja, hogy »mikor sor kerül a zendülésre és zavargásra (*στάσεως καὶ ταραχῆς*), akkor a veszély annál nagyobb, minél erősebbek és gyorsabbak a lovak«. (XXXIX 6.) A XLVIII. beszédet is akkor mondotta el, mikor a népi zavargások elfojtása után — ez alkalommal Prusában — békét kötöttek. A Hypios melletti Prusiasban külön rendőri tisztség volt

(phylarchos) a belső béke és egyetértés fenntartására. (*οἱ τῆς ὁμονοίας ἡρημένοι*, vagy *ἀποδεδειγμένοι — φύλαρχοι*, IGRR IV 60, 65, 67, 68, 1421.)

A senatusi provinciába akárhányszor császári legatusokat neveztek ki. Ez szintén azt mutatja, hogy a tartomány külső virágzása a »római béke« korszakában az osztályellentétek kimélyülését és a dolgozók tömegeinek elszegényedését leplezte, és az elszegényedett elemek nem egyszer félreérthetetlen cselekedetekben juttatták kifejezésre forradalmi érzületüket.

A kereszténység a jelek szerint Pontusban és Bithyniában igen elterjedt. Pliniusnak Traianushoz intézett híres levele (X 96), még akkor is, ha arra gondolunk, hogy ezt a levelet a keresztények később átdolgozták, annyit mindenesetre bizonyít, hogy Plinius idejében sok keresztény élt a provinciában.[1] Innen származott a II. század derekának egyik legjelentősebb keresztény alakja, Markión, »a Fekete-tenger hajósa.« A IV. század elején Nikomédia felerészben keresztény város volt. Amikor Diocletianus és Galerius 305-ben kiadta a keresztények ellen irányuló rendeletet, egy előkelő keresztény Nikomédiában, tehát Diocletianus székvárosában letépte a parancsot az oszlopról és széttépte. Ugyanezekben a napokban tűzvész ütött ki a császári palotában, és a gyújtogatással a keresztényeket gyanúsították — alkalmasint nem is ok nélkül, mivel a palotát nemsokára másodszor is tűz pusztította el.

Lukianos ismert művében, az *Ἀλέξανδρος ἢ ψευδόμαντις*-ban azt olvassuk, hogy mikor ez a szélhámos álpróféta Abónuteichosban, Pontusnak ebben a kicsiny városában elkezdte misztikus szertartásait, amelyekkel sikeresen szédítette az embereket, hangosan így szólt: »Ki a keresztényekkel!« Erre

[1] A levél vége (a »Neque civitates tantum... superstitionis istius contagio pervagata est«-től kezdve) megítélésem szerint nyilvánvalóan keresztény interpoláció. A keresztények számának felnagyítása (az isteneknek járó áldozatok elmaradása, a templomok elhanyagolása) mindenképpen megfelel az akkori keresztény propaganda szellemének, viszont teljességgel elképzelhetetlen és semmiképpen sem helyénvaló Pliniusnak, ennek az óvatos politikusnak a császárhoz intézett hivatalos levelében.

a tömeg visszafelelte: »Ki ám az epikureistákkal!« Ebből megtudjuk, hogy Abónuteichosban, ebben a jelentéktelen városkában Epikurosnak is voltak hívei, vagyis a görög kultúra a tartomány legtávolibb zugaiba is elhatolt. Bithyniából származott Dión Chrysostomos, a filozófus és szónok, a szofista Quirinus, a történetíró Arrianos és Cassius Dio.

A III. század folyamán a provincia sokat szenvedett a területén végbement hadműveletektől. A II. század végén több város Pescennius Nigerhez csatlakozott: ezeket Septimius Severus mind kegyetlen büntetéssel sújtotta. A nagy földbirtokokat elkoboztatta, és ezzel a császári birtokokat növelte. A városokra súlyos hadisarcot rótt ki: mind a magánszemélyek, mind pedig a városok kénytelenek voltak a négyszeresét beszolgáltatni annak, amit Pescennius Nigernek adtak. (Cass. Dio LXXV 8, 4; SHA Vita Sev., 9, 7.) Byzantiont feldúlták és kirabolták. Nikaia, amely nyíltan Niger mellé állott, szintén sokat szenvedett, de csakhamar kiheverte. Nikomédia viszont nem ismerte el Nigert és ezért a Severusok kegyeit élvezhette.

A III. század derekán skytha és gót támadások söpörtek végig Pontuson és Bithynián. 257-ben a gótok végigpusztították Pontust, 258-ban bevették, majd kifosztották és felgyújtották Chalkédónt, Nikomédiát, Nikaiát, a tengerparti Prusiast, Apameiát és Prusát. (Zos. I 31—35.) A római birodalom már képtelen volt arra, hogy kézzelfogható segítséget nyújtson a városoknak, amelyek ekkoriban újból falakat kezdenek építeni. (Pl. Nikaia: IGRR IV 39, 40.) Az újperzsa birodalom részéről fenyegető veszély közvetlenül nem érintette ugyan Bithyniát és Pontust, kihatásait mégis érezni lehetett azokban a terhekben, amelyeket a provinciának katonai beszállásolások és súlyos szolgáltatások formájában vállalnia kellett.

Válság lett úrrá az egész birodalmon. Erre az időszakra vonatkozó forrásaink azonban, amelyek megvilágíthatnák a tartomány történetét, teljesen cserbenhagynak bennünket. Éppen ezért meggondolatlanság volna holmi messzemenő következtetéseket levonni. Feliratos források még előkerülhetnek a további régészeti kutatások folyamán. Mégis jellemző tünetnek mondhatjuk, hogy a rendelkezésünkre álló anyagból megállapíthatólag eltűnnek az olyan feliratok, amelyek a

magistratusok bőkezűségét magasztalják; nyilván a decuriók szinte jobbágysorba kényszerített rendjének nem fűződött többé érdeke ahhoz, hogy municipiumaik szükségletére áldozzon; megszűnnek az építkezések is. A Head-féle pénzleírások alapján megállapíthatjuk, hogy a III. század derekától kezdve egyre kevesebb olyan város van képviselve a rendelkezésünkre álló anyagban, amely azelőtt önállóan veretett pénzt. Arra gondolhatunk, hogy a kereskedelmi forgalom csökkenése, a gazdasági élet egyre inkább fokozódó naturalizálódása fölöslegessé tette a pénzverést.

A császárság fennállásának első három évszázada »Pontus és Bithynia« provinciában mélyreható változásokat érlelt. Eltűntek a közösségi rend csökevényei és az ókori keleti földbirtokviszonyok formái; ezzel karöltve járt a császári nagybirtokok felduzzadása, ott pedig feltehetőleg megszilárdultak a colonatusi viszonyok. A tengerparti városoknak a birodalom rendszerében megfigyelhető előnyös helyzete lehetővé tette egyiknek-másiknak (pl. Nikomédiának vagy Nikaiának), hogy megerősödjék és kereskedelmét fent tudja tartani. (Diocletianus árrendelete is ezt bizonyítja.) A római uralom, amely mindent egy színvonalra szorított, itt is megjátszotta történeti szerepét, amennyiben előkészítette a talajt a rabszolgatartásra alapozott társadalmi rend felszámolása számára. Az a három emeltyű, amely — Engels kifejezése szerint — oly nagy erővel hatott: a katonai hatalom, az adóprés és a törvényszéki apparátus, itt is hatott, és a provincia társadalmi viszonyai közel jutottak az olyan típusú viszonyokhoz, amilyenek a birodalom egyéb tartományaiban fennállottak. De a provincia érintetlenül megőrizte gazdag természeti kincseit, és ez a körülmény a császárság vége felé bekövetkező általános összeomlás időszakában Pontust és Bithyniát bizonyos előnyhöz juttatta azokhoz a szegény vidékekhez képest, amelyek az életfontosságú árukban külföldi behozatalra szorultak.

LYKIA ÉS PAMPHYLIA

»Lycia et Pamphylia« provincia nem egyszerre alakult ki. Lykia, mivel a mithridatési háborúban lojálisan viselkedett Rómával szemben, megtartotta szabadságát és a római kormányzat jóindulatát élvezte. Lykia szabadságát Antonius, majd Augustus is megerősítette. Csak 43-ban történt, hogy Claudius az országban mutatkozó belső viszálykodások miatt megfosztotta autonómiájától és császári provinciát szervezett belőle, úgy, hogy hozzácsatolta a szomszédos Pamphyliát is. Pamphylia területének határai meglehetősen bizonytalanok voltak. I. e. 36-ig Pamphylia, a félbarbár Pisidia és Lykaonia tulajdonképpen egyetlen tartomány volt, amelyet Antonius (mint triumvir) Galatiával együtt Amyntas ideig-óráig tartó »királyságához« csatolt. Időnként a szomszédos Kilikia egyes részei is Pamphyliához tartoztak. Még 50-ben is külön procuratora volt. A provincia végleges rendezése 74-ben, Vespasianus uralkodása alatt történt meg. (Suet., Vesp. 8.) 135-ben Hadrianus császár proconsul által kormányzott senatusi provinciává tette. Ennek ellenére mind 139 és 141, mind pedig 149 és 155 között itt is »legatus Augusti pro praetore« szerepel helytartó gyanánt; a császárok nyilván itt sem voltak tekintettel az alkotmányra, hanem a senatusi provinciákba is a maguk megbízottjait küldték ki. Sőt egy Hadrianus korából származó felirat egy bizonyos Carpust, a császár szabadonbocsátott rabszolgáját nevezi meg Lycia provincia procuratora gyanánt. (IGRR III 675; CIL III 14 179.) Számos feliraton találjuk a császári kincstár (fiscus) említését, mint ahova a sír nyugalmának háborgatásáért kirovandó bírságnak be

kell folynia. Lykia és Pamphylia provincia területe mintegy 12 000 km²-t tehetett ki, lakosainak a száma pedig (meglehetősen problematikus számítások szerint) 1 millióra rúghatott. (Lykiában 200 000, Pamphyliában 800 000 lakos.)

A provincia életére vonatkozólag csak igen szegényes irodalmi adataink vannak. Lykia földje meglehetősen sok feliratot őrzött meg számunkra: sírfeliratokat, valamint a császárok, római tisztviselők és helyi szereplők tiszteletére állított fogadalmi feliratokat. Pamphyliában még ilyen feliratokból is csak igen kevés került elő.

Lykia valamikor önálló kultúrát fejlesztett ki; a hellénizmus koráig (az i. e. IV. századig) a görög gyarmatosítástól is érintetlen maradt, úgyhogy megtartotta mind nyelvét, mind függetlenségét. A makedón Alexandros után Lykia elgörögösödött, városai görög neveket vettek fel (így lett a régi Arinából Xanthos, Habéssosból Antiphellos stb.); maga a nép lykiainak nevezte magát és elfelejtette régebbi nevét (Tremilai, vagy Termilai).

Az i. sz. I. század elején Lykia — Strabón szerint — 23 város egyesülése volt. Ezek közül a legfontosabbak (métropolisok): Xanthos, Patara, Pinara, Tlós, Mira és Olympos. A császárkorban azután egyéb városok is kiemelkedtek, annyira, hogy még pénzverési joggal is rendelkeztek. (Terméssos, Balbura stb.) A lykiai városok hajdani szabadságának és egységének emléke jutott kifejezésre többek között abban, hogy a városok pénzeiken nemcsak saját nevüket tüntették fel, hanem azt is, hogy Lykiához tartoznak (*ΛΥΚΙΩΝ.*) Amikor Claudius megfosztotta Lykiát szabadságától, a lykiai közösség (*κοινόν*) delegációt küldött Rómába azzal a kérelemmel, hogy megtarthassa szabadságát és autonómiáját (IGRR III 563), Sagalassos városa pedig (Pisidiában) még az Antoninusok alatt is Róma »barátjának és szövetségesének« emlegeti magát. (IGRR III 348, 350—353.) Egyes feliratokon valami bírói intézményről olvashatunk (ibid. 680, 736; vö. Strab. XIV 3, 3), melynek vezetője választás útján kijelölt helyi tisztviselő volt (ibid. 563: *προστάντα τῆς δωσιδικίας*). A rómaiak valószínűleg a lykiaiakra hagyták becsületbeli ügyeik intézését, vagy pedig megbízható helyi magistratusokra bízták a kevésbé fontos törvényszéki ügyeket.

A római hatóságok itt ugyanúgy, mint más tartományokban, azt a politikát folytatták, hogy a városokat falusi területek odacsatolásával erősítették. A kisebb településeket nagyobb polisokba foglalták (sympoliteia: IGRR III 640). Egy póglai feliraton Publius Caelius Lucianus dicséretét olvashatjuk, aki »a közösségi rend éveiben (ἔτεσιν κοινων[ίας]) a helyi bírói ügyekben ítélkezett«, és »a városi rend éveiben (ἔτεσιν πολι[τείας]) osztogatásokat rendezett.« (IGRR III 409.) Pógla falusi területe nyilván nem sokkal azelőtt szerveződött egyetlen polis köré, és így a falusi közösségi szervezet felszámolódott. Lykiának megvolt a maga legfőbb szervezete, amely a feliratokon (mint más provinciákban is) a következő neveken szerepel: κοινόν (közösség), ἔθνος (nép), κοινὸν τοῦ ἔθνους (a nép közössége). Ez az egész Lykiát felölelő közösség két csoportra (συντέλειαι) oszlott.

A lykiai κοινόν-nak és tanácsának (κοινοβούλιον, ibid. 556) az élén állott a lykiarchés, »a nép archónja«, aki mellett egy közösségi titkár működött. A lykiarchés — az asiarchéstól, bithyniarchéstól stb. eltérőleg — csupán a császárkultusznak volt a vezetője; a főpapi méltóság (archiereus), közelebbről Augustus főpapjának a tisztsége különvált a lykiarcheiától, de ugyanolyan megtiszteltetésnek számított; egy oinoandai feliraton (IGRR III 1506) a császárkultusz főpapja úgy szerepel, mint »a nép vezére« (ἡγήτωρ τῶν ἐγγαίων). A lykiarchés elnökölt azon az évenként összehívott választói népgyűlésen (ἀρχαιρεσιακὴ ἐκκλησία: IGRR III 474, 649 stb.), amelyen a magistratusokon kívül a lykiai közösség tagjainak kiküldöttjei (ἀρχοστάται, ibid. III 473) is részt vettek. És mi volt a feladata ennek a népgyűlésnek? A tisztviselők megválasztása, az érdemes polgárok számára bizonyos megtiszteltetések odaítélése, üdvözlő, alattvalói érzelmeiket tolmácsoló, vagy valamit kérő delegációk küldése a császárokhoz.

A lykiai κοινόν mintájára voltak megszervezve az önkormányzati szervek az egyes városokban is. Itt is megvoltak a tanácsok (bulé), valamint ugyanazok a tisztviselők. Egyes nagyvárosokban (a métropolisokban) gerusiák is voltak, amelyek azonban, mint afféle klubok, nem töltöttek be sem bírói, sem közigazgatási funkciókat; a feliratokon találkozunk gerusiai kincstárosok, titkárok, gymnasiarchések említésével.

Valójában a sok választott tisztség nem volt egyéb megtisztelő címeknél, melyeknek viselői saját vagyonukból voltak kötelesek fedezni a közösség szükségleteit. Így lett észrevétlenül a tisztségből kötelesség, mivel a római hatóságok kihasználták a helyi előkelőségek és vagyonos elemek becsvágyát és hiúságát, hogy ingyen ügynököket szerezzenek, akik azután ellátták a rendőrségi szolgálatot, a maguk pénzéből gondoskodtak a város közműveiről, játékokat és látványosságokat rendeztek, valamint vagyonukkal feleltek a különféle adók rendszeres befolyásáért. Az archiphylax nemcsak tiszteletbeli személy volt, hanem előlegeznie is kellett a lakosság részéről esedékes adót, amelyet azután felosztva hajtott be a lakosságon. (IGRR III 488, 738.) Ebben segítségére voltak a paraphylaxok és a hypophylaxok, akik azonban ugyanakkor rendőri tisztet is töltöttek be. Mivel a tisztviselőjelöltektől (legalábbis a római hatóságok szempontjából) csak azt követelték meg, hogy gazdagok legyenek, a különféle tisztségeket akárhányszor nők látták el. A feliratokon találkozunk női gymnasiarchésekkel, dekaprótoi-jal, démiurgosokkal, prytanisokkal.

A sokféle tisztség, bár mind kiadásokkal járt, mégis csábította a gazdag embereket, akik a hatalomnak és tekintélyességnek ezekben a pótlékaiban próbálták kielégíteni becsvágyukat. A bulék készséggel szavaztak meg mindenféle megtisztelő határozatot jóltevőiknek, így legyezték hiúságukat, de a hozott határozatokat még feliratok formájában is megörökítették. Naiv őszinteséggel feltüntetik azt is, hogy a kitüntetett »vállalta a szobor és a képmás költségeit«. (Ibid. III 738; II 85.) A rekordot mindenesetre a rhodiapolis-i Opramoas döntötte meg, akinek az emlékét egy 1900 soros felirat hirdeti! Fel van ezen sorolva egymásután minden határozat — egyik csak olyan, mint a másik —, amelyben 30 év alatt (124—153) elnyert tisztségeinek adományozása szerepel, valamint a legatusokkal és a császárral ezzel kapcsolatban folytatott levelezés.

Közlünk egy kis ízelítőt az egyik határozatból. »Klaudios Markianos főpapsága évében,[1] ... hó 8. napján. A lykiaiak

[1] I. sz. 131-ben.

egyetemes gyűlésének határozata. Mivel Opramoas, a kétszer Kalliadésnek mondott Apollónios fia, Rhodiapolis polgára, ez a nagyhírű és nagylelkű, mindenféle erénnyel ékesített férfi, olyan ősök leszármazottja, akik lykiarchések voltak és az első helyet foglalták el népük között, akiket nemcsak szülővárosuk, hanem a lykiai közösség is több ízben kitüntetett ajándékaikért, akik valamennyi lykiai város polgárjogát megkapták, stratégosok és hipparchosok voltak; atyja a kétszer Kalliadésnek mondott Apollónios, ez a híres és nagylelkű férfi, akit a hazája és népe érdekében, maga és gyermekei nevében viselt tisztségeiért ötszörös kitüntetéssel és a játékokon való elnökléssel jutalmaztak; ő maga — Opramoas — pedig, miután kora fiatalságától kezdve buzgón foglalkozik a széppel, kifejlesztette magában a nemes gondolkodást, műveltséget és minden lehető erényt, és most méltóságban őseivel versenyez, állandóan elhalmozza hazáját jótéteményeivel, mint tisztviselő, a költségek fedezésével és a kormányzat ellátásával, a lykiai közösségben az archiphylaxi tisztséget páratlan áldozatkészséggel viselte, különös érdemeket szerzett a békéről és nyugalomról való gondoskodásával, nem különben azoknak a feladatoknak intézésével, amelyeket Iulius Frugi, az akkori helytartó bízott rá, rendkívüli buzgóságot és szorgalmat mutatott, olyannyira, hogy fáradozásaiért kitüntetésben részesült valamennyi városban, az egész nép részéről pedig még megelőzőleg — a kitüntetések első, második és harmadik fokozatában —, de a városok azzal is megtisztelték, hogy polgárukká választották, a nép pedig azt kérte, hogy ebben az évben újból kitüntessük, mégpedig a kitüntetések negyedik fokozatával, és a főpapokból álló kiküldött bizottság előtt fenséges uralkodónk jóváhagyását adta, — jószerencsével úgy határoztunk, hogy a most folyó évben is kitüntetjük az alább felsorolandó megtiszteltetésekkel: A lykiai közösség a kitüntetések első, második, harmadik és negyedik fokozatával, aranykoszorúval, bronzszoborral és aranynyal festett arcképpel, amely Opramoast, a kétszer Kalliadésnek mondott Apollónios fiát, Rhodiapolis polgárát, a szép, nemes, nagylelkű, tehetségével és minden erényével kiváló férfit ábrázolja, aki már nemegyszer érdemelte ki a közösség,

külön a városok, valamint a helytartók és a procuratorok méltánylását.« (IGRR III 738, V 1—56.)

A becsvágyó tisztviselők hatalmas összegeket áldoztak a városok kiépítésére és a lakosságnak szánt osztogatásokra, hogy így maguk és családtagjaik számára biztosítsák a kiváltságos helyet a polisban. Például Opramoas, mint feliratán olvashatjuk, a következő felajánlásokat tette — egyes személyeknek és csoportoknak juttatott kisebb adományait nem is számítva:

A lykiai közösségnek	55 000	denariust,
Patarának több alkalommal	38 000	„
Tlósnak közművekre	60 000	„
Olymposnak ünnepségek rendezésére	12 000	„
Korydallosnak gabonára	60 000	„
Myrának	22 000	„
(ezenkívül még több épületet is emeltetett)		
Telméssosnak	35 000	„
Kadiandának	15 000	„
Pinarának	5 000	„
Xanthosnak színház építésére	30 000	„
Oinoandának fürdő építésére	10 000	„
Kalyndának	9 000	„
Bubónnak	2 000	„
Balburának	7 000	„
Arneainak	6 000	„
Chómának	7 000	„
Arykandának	10 000	„
Limyrának	20 000	„
Phellosnak	5 000	„
Antiphellosnak	5 000	„
Phasélisnek	10 000	„
Kyaneainak	15 000	„
Aperlainak	30 000	„
Gagainak	8 000	„

De még egyéb városoknak is adott, éppen csak az ajándék összege a feliraton nem maradt meg.

Sylleionban egy Ménodóra nevű démiurgos — a lakosságnak szánt ajándékokon kívül — 300 000 denariust adományo-

zott árva gyermekek nevelésére (alimentatio), berendezett egy templomot szentélyeivel együtt, csarnokokat építtetett stb. stb. (IGRR III 801—802.) Aspendos városában egy Erymnaios nevű »dekaprótos« és gymnasiarchés kétmillió denariust adott (ibid., III 804) vízvezetéképítésre (romjai mind a mai napig fennállnak). A póglai Publius Caelius Lucianus nem érte be azzal, hogy szülőföldjén, Lykiában, tisztelt nevet vívott ki magának, dicsőséget akart szerezni külföldön is, és ezért egy ínséges évben gabonát küldött Alexandriába. (Ibid., 409.)

Ugyanakkor, amikor igazi politikai életről szó sem lehetett — véget vetett neki a római uralom —, az üres, de mégis sok pénzbe kerülő címek miatt folyó versengés tisztára torz formákat öltött. Például egy bizonyos Molaios fellebbezéssel támadta meg Iulius Paetus procurator előtt azt a határozatot, amely 145-ben Iasón lykiarchés kitüntetését mondotta ki. Ezzel kapcsolatban a lykiai bulé delegációt küldött Antoninus Pius császárhoz, aki azután jóváhagyta a bulé határozatát. (Ibid. 704.) 138-ban Xanthos városa tiltakozását fejezte ki Seneca római helytartó előtt az Opramoas számára megszavazott túlzó megtiszteltetések miatt; az ügy ismét felkerült a császár elé, és 139-ben Cornelius Proculus (Lykia legatusa) közölte az érdekeltekkel, hogy a császár jóváhagyását adta a kitüntetéshez. (Ibid. 738, VII.) De a lykiai senatus akkor is felterjesztette határozatait jóváhagyás végett a római helytartóhoz, sőt magához a császárhoz, ha senki sem jelentett be tiltakozást ellenük. A császári leirat (rescriptum), amely megerősítette a közéleti szereplőknek megszavazott kitüntetéseket, magában véve is kitüntetési okirat volt, és Opramoas hét ilyen kedvező császári rescriptumot idéz említett feliratán.

Persze a lykiai magistratusok tisztában voltak azzal, hogy mindezek a kitüntetések nem egyebek csillogó dísznél. Feliratáikon megemlítik, hogy olyan apáktól származnak, akik annak idején *valóságos* hatalommal járó, magas tisztségeket töltöttek be — stratégosok, hipparchosok, nauarchések voltak. Most viszont, római uralom alatt, a kitüntetés és a hírnév nem annyira a tisztséggel, mint inkább a gazdagsággal járt együtt. A közönséges tisztviselők, akiknek nem volt pénzük bőkezű ajándékokra, nyomorúságos helyzetben éltek: vagyonos polgártársaik kiszolgálói voltak. Egy balburai feliraton

Tróilos magasztalását olvashatjuk, aki az archostatéseknek, buleutéseknek és a lykiai közösség tisztviselőinek *két-két* denariust adományozott. (Ibid. 473.) Az oinoandai Licinius Longus a gerusia ötszáz tagjának minden évben 4—4 modius gabonát és 2—2 denariust ajándékozott. (Ibid. 492.) Opramoas egy 55 000 denariusnyi alapot létesített, melynek kamatait arra szánta, hogy osszák szét az archostatések, buleutések, a közösség tisztviselői, valamint a »más személyek között, akik ilyet kapni szoktak«.

Ezek szerint Lykiában és Pamphyliában csak úgy, mint a többi ázsiai provinciában a politikai élet visszafejlődött, csak a gazdagok élvezhették a közéleti tisztségekkel járó látszatkitüntetéseket, de ezek a tisztségek is egyre súlyosabb terheket jelentő leiturgiákká változtak.

Pamphyliából igen kevés adatunk van a társadalmi életre vonatkozólag. Egy feliraton szerepel a »pamphyliarchés«, vagyis valószínűleg a császárkultusz szervezetének élén álló személy. Pamphylia nem dicsekedhetett a függetlenségnek és szabadságnak olyan hagyományaival, mint amilyenek a lykiaiak emlékezetében még elevenen éltek; ezért azután itt még olyan szurrogátum-jellegű társadalmi élet sem fejlődött ki, mint amilyent Lykiában megfigyelhettünk.

Lykia és Pamphylia különbözött egymástól természeti gazdagság és éghajlat szempontjából is. Lykiában zord az éghajlat, a nyári és téli hőmérséklet különbsége sokkal észrevehetőbb, mint Pamphyliában, amelyet észak felől hegyek zárnak le, a tenger felé — déli irányban — viszont nyitott; az itteni éghajlat szubtropikus jellegű, még a banán is beérik. A gabonaféléken kívül megtermett Pamphyliában a szézám- és olivaolaj, a pálma és a styrax (a pisidiai Selgébeni). Galénos kiemeli az itteni bor gyógyító hatását. A pamphyliai gyapjú híres volt puha fogásáról és fehér színéről; amikor Philostratos el akarja képzeltetni olvasóival az indiai gyapotot, a pamphyliai gyapjúval hasonlítja össze. (V. Ap., III 15.) Lykia szegényebb volt természeti kincsekben, mint Pamphylia, viszont bőven volt erdeiben nagyszerű épületfa (cédrusok), minek folytán Lykiában virágzó hajóépítő ipar fejlődött ki. A lykiai falusi lakosság főfoglalkozása a földművelés volt, míg Pamphyliában jelentős szerepet játszott az állattenyésztés.

A földtulajdon megoszlására vonatkozólag csak igen kevés adatunk van. Lehetséges, hogy a fentebb említett Carpus, Hadrianus szabadonbocsátott rabszolgája, egy császári birtoknak volt a jószágigazgatója; ugyanezt a következtetést vonhatjuk le egy másik feliratból is (BCH 24 [1900] 337), ahol egy »rationalis Augusti«-ról van szó. Magánbirtokokra vonatkozólag több adattal rendelkezünk. Egy sidymai feliraton (IGRR III 584) egy női lykiarchést (lykiarchissa) azért magasztalnak, mert földjeinek jövedelmét felajánlotta, oszszák szét a város polgárai között. Egy erősen töredékes feliraton, amely Oinoanda, Balbura és Bubón területéről több települést felsorol, valószínűleg magánkézben levő nagybirtokokról van szó.[1] A nagybirtok megjelölése a szokott szakkifejezéssel (*οὐσία*) történik, használják még a *μονάγριον* vagy a *κτῆσις* kifejezést, a földbirtokos megjelölése *κτήτωρ* (»birtokos«). Egy Diotimos nevű személy Ariassa városára hagyja »szőlőkből és szántóföldből álló, síkságon és hegyvidéken elterülő birtokát, a rajta levő épületekkel együtt.« (IGRR III 422.) Más feliratokon Tiberius Claudius Agrippa birtokáról (ibid. 451: *χωρίον*), Meleagridés *οὐσία*-járól olvashatunk. (Ibid. 499.)

Lykiában és Pamphyliában a rabszolgamunkát a földeken minden valószínűség szerint nem nagy mértékben vették igénybe, hanem a földet parasztoknak adták ki bérbe. Pinarában, egy Licinius Musaeus nevű földbirtokos (*κτήτωρ τῶν χωρίων*) tiszteletére Zosimos feliratot állít, és ezen *ἐκφοριαστής*-nek, vagyis a természetben járó szolgáltatások behajtójának nevezi magát. (Ibid. 576.) Ebből arra következtethetünk, hogy a parasztok a bért — legalább is részben — természetben fizették.

Forrásainkban találunk bizonyos útbaigazításokat a lakosság különféle kategóriáira vonatkozólag is. Ebben a provinciában is megvan a római polgárok szervezete (*οἱ κατοικοῦντες Ῥωμαῖοι*); Komanában és Olbasában coloniákról is olvashatunk (duumvir coloniae). A már említett Ménodórának és fiának három feliratán (ibid. 800—802) rang szerint lefelé menő sorrendben a városi lakosság valamennyi különféle ka-

[1] L. Robert, Etudes Anatoliennes. Paris 1936, 382. skk. l.

tegóriája szerepel. Olvashatunk az asszonyság ajándékosztogatásairól: »A bulé minden tagjának 20—20 denariust, az elöljáróknak és az ekklésia tagjainak 18—18 denariust; a polgároknak 2—2 denariust; a szabadonbocsátott rabszolgáknak és paroikosoknak[1] 1—1 denariust«; »minden buleutésnek (a bulé tagjainak) 85—85 denariust, minden elöljárónak 80-at, az ekklésia tagjainak 77-et, feleségeiknek 3—3-at; minden polgárnak 9-et, a vindictariusoknak (a szabadonbocsátott rabszolgák egy bizonyos kategóriájának) és a paroikosoknak 3—3 denariust«; »minden buleutésnek 88—88 denariust és 1—1 modius gabonát, az ekklésia minden tagjának 78—78 denariust és 1—1 modius gabonát, feleségeiknek 3—3 denariust, a vindictariusoknak és a szabadonbocsátott rabszolgáknak 4—4-et.«

Mint ezekből és a hasonló feliratokból láthatjuk, egyes személyek hatalmas vagyonnal rendelkeztek, ugyanakkor a lakosság nagy tömege nyomorgott, a gazdagok adományaiból tengődött. Egy oinoandai felirat (ibid. 493) »igen nehéz időkről« tesz említést, közben Caius Liciniust magasztalja, aki gabonát bocsátott a lakosság rendelkezésére, sőt azon felül még 10—10 denariust is ajándékozott minden polgárnak, »úgyhogy a város minden lakója részesült ebben a jótéteményben«. Egy xanthosi feliraton (TAM II 1, 291) Marcius Apollonius segítőalapot létesít az olyan szegények számára, akik nem tudják megfizetni földadójukat. Opramoas Patara minden férfilakosának 1—1 denariust ajándékozott gabonára. Mint Opramoas nagy feliratából láthattuk, külön kategóriában szerepelhettek azok, »akik ilyet kapni szoktak«. Az adóteher súlyát az is fokozta, hogy behajtása során mindenféle visszaélések történtek. A feliratok nem egyszer dicsérőleg említik az archiphylaxokat, akik előre befizették a »szentséges fiscusba« a Lykia részéről esedékes adót, és csak utólag hajtották be az egyes városokban, mégpedig méltányosan. Ezek azonban nyilván külön kiemelést érdemlő kivételek voltak.

[1] A *πάροικοι* kifejezés valószínűleg azokat a személyeket jelöli, akik régebben falun éltek, de a falusi területnek a városhoz történt csatolása után beköltöztek a városba, viszont a polgárjogot nem kapták meg.

Sokat kellett tűrni a katonai beszállásolások miatt is. Sura városa köszönetet szavaz Antigonosnak, Apollón papjának, elsősorban azért, hogy magára vállalta az átvonuló katonai egységek elszállásolásának gondját. (IGRR III 714.)

Nincsenek adataink a provinciában folyó osztályharcról. A feliratok csak a kormányzat főtisztviselői és a gazdagok felé hangoztatott dicshimnuszokat és a szolgai hízelgés megnyilvánulásait őrizték meg számunkra. Tisztára véletlen, hogy Philostratos a tyanai Apollónios életleírásában (I 15) megemlékezik a pamphyliai Aspendosban kirobbant népi lázongásról. Éhínség idején, mikor a gabonaspekulánsok visszatartották a kenyérnekvalót, a nép fáklyákat ragadott, úgy vonult fel a város vezetői elé. Az emberek azzal fenyegetőztek, hogy felgyújtják a várost, ha véget nem vetnek a gabonával folyó üzérkedésnek. Az elöljárók kénytelenek voltak egy szentély falai közt keresni védelmet, de a felbőszült nép — apraja-nagyja — oda is behatolt.

Hadrianus életrajzában (SHA v. Hadr. 5, 2) azt olvassuk, hogy Hadrianus uralkodásának első éveiben »Lykia ... lázongásra mutatott hajlandóságot.« [*Lycia* — a kéziratokban *Licya* vagy *Litia;* Casaubonus konjekturája szerint *Libya;* ezt az utóbbit fogadja el E. Hohl kiadása is — *ac Palaestina rebelles animos efferebant.*]

Lykiában és Pamphyliában a színészek, kelmefestők, takácsok, tímárok kollégiumairól (IGRR III 810: *μέγα συνέργιον*) tudunk. Ezeknek a testületeknek a működéséről viszont már nincsenek adataink.

Az antik társadalom lehanyatlásának viszonyai között az ősi lykiai kultúra nem fejlődhetett, hanem az ország politikai függetlenségével együtt elsorvadt; annyit azonban még a feliratok alapján is következtethetünk, hogy a lykiaiak iparkodtak megőrizni kulturális hagyományaikat. A hellénisztikus kultúra meglehetősen erős gyökereket vert Lykiában. A feliratok azt mutatják, hogy az emberek érdeklődtek a filozófia kérdései iránt. Találkozunk például egy Modestus nevű attaleiai szofista említésével, akit túlzott dicsérettel a »hét bölcshöz« hasonlítanak; egy terméssosi feliraton egy platonista filozófusról olvasunk; Rhodiapolisból tudunk egy Hérakleitos nevű tudósról, aki költő, epikureista bölcselő és nagyhírű

orvos volt egy személyben, és aki még az athéni epikureista filozófiai iskolától is megtisztelő kitüntetésben részesült. Hérakleitos »orvosi és filozófiai műveket írt, és az orvostudomány Homérosának emlegették«. (IGRR III 733.) Az oinoandai Diogenés kastélya oszlopcsarnokának falaira Epikuros leveleiből és műveiből vésetett mondatokat és egész részleteket, amelyek azután most jelentős mértékben gyarapítják az epikurosi filozófiáról való ismereteinket. A lykiai feliratok nyelve, bár bőven vannak benne helyesírási és nyelvtani hibák (ezek jó részét azonban a feliratok kőbevésőinek a rovására kell írnunk), mégis tisztább és műveltebb, mint a provinciális feliratoké általában.

A lykiai vallás a szinkretizmus nyomait mutatja. A feliratok Apollónt »atyai istenként« említik. Rajta kívül útonútfélen találkozunk az Eleuthera (»Szabad«, ill. »Megszabadító«) néven tisztelt Artemis kultuszával. Zeus neve ritkábban fordul elő. Gyakran olvashatunk viszont »a kabir nagy istenek« papjáról, valamint Sarapisnak, a hellénizmus kora óta tisztelt, jellegzetesen szinkretisztikus istenségnek, továbbá Isisnek és az istenek pessinusi »Nagy Anyjának« a papjairól; előfordul a Múzsák papjának az említése is.

A császárkultusz Lykiában korán, jóval a provincia megszervezését megelőzőleg jelentkezett. Kultikus tisztelettel adóztak nemcsak a császárnak, hanem családja tagjainak is. Patarából tudunk »Germanicusnak és Drususnak, mint az emberek előtt megnyilatkozott isteneknek és egész házuknak« életfogytiglan kinevezett papjáról; az illető feliraton Tiberius iker-unokáiról van szó, akik igen korán, szinte csecsemőkorukban haltak meg. Külön tiszteletben részesítették Róma megszemélyesített istenét (dea Roma): külön papjai és papi testületei voltak. A papok gyakran egyesítik kezükben a császárkultusz ellátójának a szerepkörét a régi istenek kultuszával; tudunk például Augustus és Dionysos, Athéné Polias és a »di Augusti«, Roma istennő és Dionysos, Roma istennő és a solymai Zeus papjairól.

A kereszténység Lykiában viszonylag későn jelent meg, — ebben valószínűleg a hellén felvilágosodottság hatását figyelhetjük meg a keresztény »deisidaimoniával« szemben. Pamphylia és Pisidia egyes városai szerepelnek az »Apostolok

cselekedeteiben«. Talán nem véletlen az sem, hogy az a feliraton ránk maradt petició a keresztények ellen, amelyet Maximinus Dazához intéztek, a lykiai Arykandából származik.

Lykia és Pamphylia a szomszédos tartományokhoz — Kilikiához, Asiához — képest a római birodalom rendszerében nem foglalt el jelentősebb helyet, de azért itt is megmutatkozott a birodalom nivelláló ereje, amely gyökeresen megváltoztatta az életformákat. Ez egyrészről arra vezetett, hogy a városok fejlődésnek indultak, és a lakosságnak újabb rétegei kapcsolódtak be a városi életbe, másrészt azonban hozzájárult a rabszolgatartó társadalom válságának az elmélyüléséhez is.

A Severusok után, a provincia III. századi történetéről úgyszólván semmit sem tudunk. Probus császárnak mindenesetre formális háborút kellett indítania a rabló isauriai törzsek ellen, amelyek valósággal uralmuk alá vetették Lykiát és Pamphyliát. A tartományban folyó zavargásokról beszél egy nem egészen világos értelmű felirat az Oinoanda melletti Terméssosból, amelyet Valerianus uralkodásának korára tehetünk: »Valerius Statilius Costust, az Augustusok kiváló szövetségesét, a kikülönített csapatrészek parancsnokát (*πραιπόσιτον βιξιλατιώνων* = praepositus vexillationum), az Oinoanda melletti Terméssos tanácsa, népe és gerusiája, mint jóltevőjét, aki gondoskodott a tenger és a szárazföld békéjéről, és aki tizenkét napon át tartózkodott nagy pompával híres városunkban stb.« (IGRR III 481.) Valószínűleg Rómának egy olyan független »szövetségeséről« lehet szó, aki rendet teremtett a tartományban, és a bennszülött lakosság ezért jóltevőjeként magasztalja. M. Rosztovcev feltevése szerint valamilyen szeparatista mozgalom megnyilvánulásával volna itt dolgunk: a lakosság a római kormányzat segítsége nélkül próbálja biztosítani békés helyzetét.[1] Ezt a következtetést azonban bajosan hangolhatjuk össze a felirat befejezésével, ahol Valerianus császár »szentséges képmásának« a felállításáról van szó.

[1] Storia economica e sociale dell'impero Romano, 555. lap.

KILIKIA

Kilikia mint római provincia, nem egyszerre találta meg helyét a birodalom rendszerében. Ezen a hatalmas területen, amely Szíriát köti össze Kisázsiával, az ellentétek egész sorát fedezhetjük fel. Míg a keleti sík rész (Pedias), amelyet három nagy folyó — a Pyramos, Saros és Kydnos — is öntözött, a bőség országa volt, addig az egyetlen Kalykadnos folyótól átszelt nyugati (hegyes) országrész teljes joggal viselte nevét. (Kilikia tracheia a. m. »a zord, köves, vad K.«) A görög jellegű városok mellett voltak itt a világtól elrugaszkodott vidékek, amelyeken még tovább folyt a nemzetségi-törzsi társadalom élete; rablótörzsek éltek a nagy gazdasági központok szomszédságában, amelyek igen nagy szerepet játszottak a kereskedelemben.

Kilikia — ősi kultúrával rendelkező ország. Különböző elnevezésekkel (Hilakku, Kedi, Kode, Que) szerepel a régi egyiptomi és asszír forrásokban is. A Biblia tudósítása szerint Salamon Que-ben vásárolt lovakat. (I Kir. 10, 28: mqwh); Homéros is említi a kilikiaiakat és városukat, a mysiai »magaskapujú Thébait« (Il. VI 397; 415); a »Kelekeš« név ott olvasható az »északi országok népei« között, amelyek Egyiptomot megrohanták, és ezen az alapon arra gondolhatunk, hogy Kilikia lakói a görögök legközelebbi rokonai és igen régi idők óta telepedtek meg Kisázsiában. A hagyomány a kilikiai városok alapítását a görög eposz hőseivel hozta összefüggésbe: Tarsos Triptolemost, Perseust és Aiast tisztelte alapítója gyanánt; Mopsuhestia Mopsost, Teiresias fiát; Olba — Aiast, és itt még római időkben is a Teukridák dinasztiája uralkodott;

Hésiodos (Strabón szerint) Soloi városát Amphilochosszal, Amphiaraos fiával hozta összefüggésbe.

Lehetséges persze, hogy ezekben a városalapítási legendákban és hagyományokban nem rejlik semmiféle történeti mag sem, ez gyakran megtörténhetik, de azért annyi mindenesetre valószínű, hogy sok kilikiai város eredete a görög történet heroikus korszakába, vagy legalábbis a görög gyarmatosítás korai periódusába nyúlik vissza.[1] Egyes városok — Tarsos, Soloi stb. — *görög* felírással ellátott pénzeket vertek még a perzsa uralom alatt is. Viszont a hegyek közt valószínűleg bennszülött eredetű, barbár törzsek éltek. Az egyik ilyen törzsről (Clitarum natio) Tacitus azt írja, hogy amikor Archelaos kappadokiai király, akinek birodalmához a rómaiak hozzácsapták Kilikia egy részét is, római mintára megpróbálta bevezetni a censust és adókat vetett ki, a törzs a Tauros hegyei közé húzódott és komoly ellenállást fejtett ki Archelaos csapataival szemben. (Tac., Ann. VI 41.) Később, Claudius alatt, ugyanez a törzs[2] — mint máskor is hasonló esetben — egy bizonyos Trosoboros vezérlete alatt megerősített állásokba vonult a hegyek közé, és onnan intézett rajtaütéseket a földművesek és városi polgárok, kereskedők és tengeri utazók ellen. (Ann. XII 45.)

A régi városok mellett újak is nőttek ki a földből. A Seleukidák (Kilikia nagyrészt az ő birodalmukhoz tartozott) sok várost alapítottak vagy emeltek ismét városi színvonalra: az Issos melletti Alexandreiát, Soloit, Selinust, Zephyriont; a Kalykadnos melletti Seleukeia (Kilikia tracheiában) lett Kisázsia déli partvidékén a hellénisztikus kultúra egyik legfontosabb központja. (A mindmáig fennmaradt pompás síremlékek is ezt bizonyítják.) A Ptolemaiosok, akik átmenetileg hatalmukba kerítették Kilikia egy részét, szintén építettek itt városokat (Ptolemaist és Arsinoét).

Abban a korszakban, amikor a Seleukidák birodalma széthullott, a városok autonómiára tettek szert. Így emelked-

[1] A. H. M. Jones, The cities of the eastern Roman provinces. Oxford 1937, 192. skk. l.

[2] A. Wilhelm nyomán Dittenberger arra gondol, hogy Tacitusnál mindkét esetben nem »Clitarum«-ot, hanem »Ciltarum«-ot kell olvasni, vö. OGIS 574.

tek ki a félig független helyi fejedelmek, kiskirályok, az ún. toparchés-ek. Az olbai theokratia, melynek élén az olbai Zeus papjai (az ún. Zénophanés-ek vagy Teukrosok) állottak, fennmaradt még a római időkben is.

Az i. e. II. századtól kezdődőleg Kilikia lett a kalózkodás központja. Ez rettenetes csapás volt nemcsak a tengeri kereskedelemre, hanem a sík vidéken elterülő Kilikiára nézve is, mert a kalózok azt sem kímélték. A kalózok elleni harc ürügyül szolgált a római beavatkozásra, és 102-ben Marcus Aurelius Kilikiát kapta »provincia« gyanánt (a szó régi értelmében). 92-ben a praetori minőségben eljáró Sullának adták provinciául, 88-ban pedig Oppiusnak. 83-ban Kilikia egy részét Tigranés foglalta el, és kitelepítette többek között Soloi város lakosait, hogy Tigranokertát, Armenia új fővárosát benépesítse. Pompeius a kalózok leverése, valamint a Mithridatés és Tigranés fölött aratott győzelmek után visszaállította a provinciát. Soloi is visszanyerte lakosságát, neve pedig »Pompeiopolis«-ra változott.

De a provincia megszervezése kétszáz esztendeig húzódott. Kilikia heterogén részeknek túlságosan bonyolult konglomerátuma volt ahhoz, hogysem könnyűszerrel egységes tartománnyá lehetett volna szervezni. Míg a görög polisok mintájára berendezett tengerparti városokban meg lehetett gyökereztetni a szokásos római tartományi közigazgatást, a beljebb eső területeken sokkal bonyolultabb volt a helyzet. Itt Pompeius inkább azt a megoldást választotta, hogy Syria provincia legatusának felügyelete alatt meghagyta a helyi uralkodókat.

Hierapolisban — Kastabalában — volt az eleinte toparchési, majd később királyi címet viselő Tarkondimotosnak a székhelye. Dinasztiáját meglehetősen jól ismerjük a történetírók (Tacitus, Cassius Dio) megemlékezéseiből, a feliratok és a pénzek anyagából. Philopatór halála után birtokai 17-ben valószínűleg közvetlenül beilleszkedtek a provinciába.

A »zord« Kilikia, amely jórészt Amyntas galatiai király országához tartozott, i. e. 25-ben (Amyntas halála után) részben az új Galatia provinciához, részben pedig Archelaos kappadokiai király fennhatósága alá került, majd Kappadokiának provinciává való szervezése után (17-ben) először fia bir-

tokában maradt, majd 38-ban IV. Antiochos kommagénéi király nyerte el. Vespasianus azután végleg a provinciához csatolta ezt a területet.

Végül a Teukridák — az olbai főpapok — dinasztiája 41-ig tartotta magát. Ekkor Olbát II. Polemón, a bosporosi királyság detronizált uralkodója kapta meg. Ismét Vespasianus volt az, aki e terület látszat-önállóságának is véget vetett.

Egy időben (i. e. 58 és 47 között) Kilikia provinciához tartozott Kypros szigete is. Másrészről a síkvidéki Kilikiát i. e. 27-ben Szíria és Fönícia területéhez csatolták. Vespasianus a »síkvidéki« és a »zord« Kilikiát egy provinciába egyesítette. De a tartomány rendezésének folyamata ezzel még nem ért véget. Antoninus Pius hozzácsatolta Lykaoniát és Isauriát, amely addig Galatiához tartozott.

Egyáltalán a rómaiak ott, ahol nem találtak már kialakult városi életet, hosszú ideig a helyi fejedelmekre támaszkodtak, ideiglenes jellegű »királyságokat« szerveztek, többször is átcsoportosították a provinciákat, akárhányszor pillanatnyi katonai meggondolások alapján, míg csak el nem találták a tartományok szemmelláthatólag legmegfelelőbb elhatárolásának módját. A provinciáknak ez a csoportosítgatása, melynek során nem voltak tekintettel sem a helyi fejedelmekre, sem a hagyományokra, végeredményben erősen hozzájárult a lakosság nivellálódásához, a hagyományok feledésbemerüléséhez, a régi kapcsolatok megszűnéséhez és újak kialakulásához, és nem utolsó sorban a leigázott törzsek és népek körében annak az elképzelésnek a meggyökerezéséhez, hogy nem is annyira ehhez vagy ahhoz a néphez, törzshöz vagy régi államegyesüléshez, mint inkább az egységes római birodalomhoz tartoznak.

A római hatalom — mint más tartományokban is —, amikor a régi társadalmi életfeltételeket felszámolta, elsősorban a városokra támaszkodott, amelyek bizonyos mértékig még őrizték a municipiumi önállóság látszatát. Egyes városok virágzásnak indultak, kiépültek. A kisebb-nagyobb kilikiai városok romjai templomok, színházak, ciszternák, vízvezetékek maradványait mutatják; a feliratok arról beszélnek, hogy meghatározott időközökben játékokat rendeztek és jutalmakat osztogattak szét. Diokaisareiának, ennek az Olba anne-

xiója után épített kicsiny városnak volt egy központi főutcája, melyet oszlopos csarnok, színház és egyéb középületek szegélyeztek. A tartomány fővárosa, a római helytartó székhelye, a Kydnos folyó két partján épült Tarsos, jelentős gazdasági központ volt. Philostratos (V. Ap. I 7) ezt írja: »Sehol sem oly nagy a fényűzés, mint itt. A nagyzolást és a csúfondárosságot erénynek tartják, a választékos öltözködést pedig többre becsülik, mint Athénben a bölcsességet.« Egy Alexander Severus tiszteletére állított feliraton Tarsos a következő jelzőkkel ékeskedik: »Alexanderi, severusi, antoninusi és hadrianusi város, a legelső, legnagyobb és legszépségesebb métropolis, három provinciának — Kilikiának, Isauriának és Lykaoniának — a fővárosa, kétszeres neókoros, az egyedüli, amelyet a praefectusok közül démiurgiákra, kilikarchiákra, szabad közös tanácsra (κοινοβουλίῳ) és sok más egyéb, nagy és megkülönböztetett ajándékra méltattak.« (IGRR III 879, 880.)

Tarsos vetélytársa volt Anazarbos (címe szintén: »három provincia élén álló métropolis, kétszeres neókoros«, ibid. 898), Mopsuhestia — ἱερὰ καὶ ἐλευθέρα καὶ αὐτόνομος, φίλη καὶ σύμμαχος Ῥωμαίων (ibid. 915), Aigaiai, »szabad város«, amelyben Asklépiosnak általános tiszteletnek örvendő szentélye volt stb. Dión Chrysostomos (Or. XXXIV) sokat mulat ezeknek a városoknak a vetélkedésén. Ha a municipiumi élet általános lehanyatlását nézzük, ez a versengés persze torz jellegűnek mutatkozik; a városok elhalmozták egymást címekkel, miközben még olyan kétes értékűektől sem riadtak vissza, mint pl. »Maximiana« vagy »Macriniana«; derűre-borúra rendeztek játékokat, amelyek természetesen okvetlenül »egyetemesek«, »világraszólók« (oecumenici) voltak.[1]

Kezdetben, mikor Pompeius a provinciát megszervezte, feltehetőleg szép számmal voltak szabad városok (civitates liberae); de a rómaiak itt is úgy jártak el, mint bárhol másutt: fokozatosan elvették a városok szabadságát; »szabad« csak Tarsos, Aigaiai és Mopsuhestia maradt. Bulé a feliratok tanúsága szerint a következő városokban volt: Iótapéban (IGRR III 833), Syedrában (ibid. 830), Anemurionban (ibid. 839), Soloiban (ibid. 875: ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος, más feliratokon egy-

[1] Vö. Head, Historia numorum. 715. skk. sz.

szerűen: δῆμος), Tarsosban, Hierapolisban (Kastabala), Mopsuhestiában és Aigaiaiban.

A polis-szervezet mellett — akárcsak Galatiában — továbbra is fennmaradt a törzsszervezet is. A »nagy főpap« (Zénophanés) tiszteletére állított feliratokat az i. e. I. században Ὀλβέων ὁ δῆμος καὶ Καννᾶται nevében fogalmazzák (MAMA III 64—65), vagyis Olba városa a kennatok (vagy kannatok) *törzsével* együtt szerepel; a kennatok és lalasseusok (vagy: lalassisiak) feltüntetése még a római időkből való pénzeken is megtalálható. A városok néha fenntartották egymással a rokoni kapcsolatokat[1], és a pénzeken akárhányszor nem a városok, hanem a törzsek métropolisainak a neve szerepel. Kanytelides-ben egyes sírfeliratok tanúsága szerint ápolták a város kapcsolatait Eleessa Sebastével): a síri nyugalom megzavaróira olyan büntetést helyeztek kilátásba, amelyből »az uralkodó Caesar kincstárába kell befizetni 10 000 denariust, Sebasté városába 8000-et és Kanytelides népének 2500-at« (Wilhelm, Denkschr. Akad. Wien. XLIV, 123. sz.), »a fiscusnak 1000 denariust, Sebasté városának pedig ugyancsak 1000 denariust.« (Ibid. 129. sz.)

A városok igazgatása alig különbözött valamiben a más tartományokban folyó közigazgatástól. Nem világos, hogy mit kell értenünk a fentebb idézett tarsosi felirat kifejezésén: »*a praefectusok* közül démiurgiákra és kilikarchiákra« (δημιουργίαις τε καὶ χιλιαρχίαις ἐπαρχικῶν). A községi közigazgatás élén a démiurgos állott. (IGRR III 844, 851, Olba; 883 stb. Tarsos; 901 stb. Kastabala.) Egyéb tisztségek és leiturgiák közül találkozunk a dekaprótoi-jal (ibid. 834), az élelmiszerellátásról gondoskodó sitónés-ekkel (ibid. 833, 834, Iótapé), munkafelügyelőkkel (ἐργεπόπται, ibid. 849, Olba), gymnasiarchésekkel (ibid. 831, 833, 834, 883), paraphylaxokkal (834), eirénarchésekkel (830), agoranomosokkal (833). Mindezeket a tisztségeket és leiturgiákat különös nagy változatosságban szemlélhetjük az iótapéi feliratokon.

Arra vonatkozólag nincsenek közvetlen bizonyítékaink, hogy a tartomány városai a császárkultusz köré csoportosultak volna (κοινόν), mindenesetre Tarsosban, a métropolisban,

[1] A. H. M. Jones, id. m. 213. lap.

volt egy »közös tanács« (IGRR III 879: κοινοβούλιον) a helyi városi tanács mellett 883); olvashatunk azután kilikarchiáról és kilikarchésról (883, 912). A városi bulék mellett működött egy titkár is. A tisztviselők hivatalbaléptükkor »summa honoraria«-t fizettek (pl. Olbában 1000 drachmát, l. MAMA III 103).

A bulé funkciói a ránk maradt feliratok bizonysága szerint — mint egyebütt is — főleg arra korlátozódtak, hogy bizonyos kitüntetéseket szavaztak meg érdemes közéleti szereplőknek és a város jóltevőinek. A magistratusok »cursus honorum«-ára és bőkezűségére nézve felvilágosítással szolgálhat egy iótapéi, meglehetősen hosszú, de némileg romlott felirat (IGRR III 833): »A tanács és a nép megtisztelte Kendeiost, Apaturiosnak fiát, a buleutések rendjéből (τάγματος) való tiszteletreméltó férfit, Kendeios Philopatridés atyját, aki nagy szolgálatokat tett hazájának ... Buzgón tett eleget démiurgosi kötelességeinek, hibátlanul látta el prytanisi tisztjét, kifogástalan agoranomos volt, fáradhatatlan sitónés ..., aki a maga pénzéből építtetett hazájának egy Poseidón-templomot az isten ábrázolásával és a hozzátartozó szobrokkal együtt, de a közfürdő építésére is adott a magáéból 1025 denariust, és egyébként is nagy bőkezűséget tanúsított: feleségével, Ma-val, Mopsos leányával együtt a gymnasion céljaira is adott 15 000 ezüstdenariust; adott a bulé-tagok közti szétosztásra, borosztogatásra és a polgárok gymnasiarchiájára; maga Ma pedig, mint az isteni Faustina Augusta[1] főpapnője, külön a maga pénzéből építtetett hazájának egy Moira-templomot az istennő szobrával együtt.«

Bármennyire elcsenevészesedett is a bürokratizálódó birodalom nyomása alatt a városok társadalmi élete, a polgárok sokra tartották városuk polgárjogát, amelyre — úgy látszik — akadt pályázó. Tarsosban — Dión Chrysostomos szavai szerint (Or. XXXIV 23) — a polgárok közé való felvételért 500 drachmát fizettek. Lehetséges, hogy ez a lokálpatriotizmus még az ősi törzsi kapcsolatokban gyökerezett. Azok a lamosi polgárok, akik Charadrosban éltek, egy foga-

[1] Marcus Aurelius felesége, meghalt 176-ban.

dalmi feliraton feltüntetik származásukat is (IGRR III 838): *οἱ κατοικοῦντες Χάραδρον ἐπίνειον Λαμωτῶν.*

A Kilikiában élő rómaiaknak is megvoltak a maguk szervezetei (például Mallosban, CIL III 12 223). A provincia megszervezésekor sok római tartózkodhatott itt, úgyhogy Cicero, aki 51/50-ben volt a provincia helytartója, még csapatokat is toborozhatott belőlük. Azon a feliraton, amely a kórykosi barlang közelében, a Zeus-templom maradványai közt látható, szerepel egy névsor, amely mintegy harminc római nevet tüntet fel. (IGRR III 861.)

Kilikiát mint császári provinciát legatus kormányozta. A lakosság vagyona 1%-ának megfelelő adó fizetésére volt kötelezve. Súlyosabb terhet jelentettek a beszolgáltatások és a katonai beszállásolások. Cicero dicsekedve említi (ad Att. V 21, 7), hogy helytartóskodásának hat hónapja alatt senkit sem zsarolt meg, senkit sem terhelt beszállásolásokkal. (Vö. ad Qu. fratr. I 1, 26.) Ez azonban nem zavarta Cicerót abban, hogy Kypros szigetéről, amely akkor olvadt bele Kilikia provinciába, ne hozzon el magával 2 200 000 sestertiust. (Ad fam. V 20, 9; ad Att. XI 1, 2.) Arra, hogy milyen súlyos teher volt a beszállásolás, következtethetünk abból, hogy Kypros 200 talentumot fizetett, csak mentesülhessen tőle. A császárkorban a tartomány kifosztását köztudomásúlag tiltotta a törvényes rend, de azért a bennszülött lakosság helyzete alig könnyebbedett.

A falusi települések szervezetére vonatkozólag csak rendkívül gyér adataink vannak. A polishoz csatolt területeken a falusi települések szervezete valószínűleg bizonyos mértékig a városit utánozta. Az IGRR III 886. jelzésű felirat, amelyet egy Tarsos melletti falu helyén találtak, 2000 denariusnyi büntetést szab ki a kincstár javára és 1000 denariusnyit a kómarchésnek, a falu vezetőjének. A távolabbi körzetekben megmaradt a törzsi szervezet, sőt még a nemzetségi szervezetnek is bizonyos csökevényei.

A városok pénzügyi helyzetére vonatkozólag nincsenek adataink; a városok anyagi jóléte feltehetőleg a leiturgiákra kötelezett személyek és a magános felajánlók bőkezűségétől függött. Még a sírok nyugalmának háborításáért kirótt bír-

ságpénzeket is elsősorban a kincstárba fizették be. Olbából tudunk egy gondnokról (IGRR III 849: *λογιστεύων*).

Érdekes az a felirat, amelyet Kanytelides közelében találtak (IGRR III 264): »A határozat értelmében, ha akadna valaki, aki kilikiai mértékkel mérne, huszonöt denariust fizet a fiscus javára; olyan mértékekkel kell mérni, mint amilyeneket a városban használnak« (vagyis rómaiakat).

A rendőrökön kívül, akik leiturgia formájában teljesítették kötelességeiket (paraphylakes, eirénarchai), a rend fenntartásáról katonák gondoskodtak (ibid. 812: *στατιωνάριος*). Egyáltalán Kilikiában sok katona tartózkodott, már amennyire a sír- és egyéb feliratokból következtethetünk.

Kilikia császárkori gazdasági helyzetére vonatkozólag kevés értesülésünk van. A véglegesen megszervezett provincia hatalmas területet ölelt fel (13 945 négyzetmérföldet, vagyis kb. 35 000 km²-t), melynek lakossága — Broughton hozzávetőleges számításai szerint[1] — 900 000 főt tehetett ki. Ez a lakosság azonban fölöttébb egyenlőtlenül oszlott meg. Míg az ország síkvidéki része (Pedias) termékeny, jól öntözött, szubtropikus éghajlatú föld volt, a víztelen »Kilikia tracheia« zord klimatikus viszonyok közt sínylődött; legfőbb gazdagságát az erdők jelentették, melyeknek nagyszerű építőfáját elsősorban kalózhajók készítésére használták fel. Egyéb természeti kincsekben csak a partmenti szegély volt gazdag. Erdőin kívül híres volt még Kilikia lovairól is.

A termékeny kilikiai síkságon, amely Xenophónt is elkáprázta gazdagságával, kölest vetettek, szőlőt, szezámolajat, szorgót (durvakölest) és pálmát termeltek. Különösen fontos gazdasági ág volt a kender- és lentermelés. Dión Chrysostomos Tarsos lakosságának tömegeit *λινουργοί*-nak mondja. (Or. XXXIV 21.) A Diocletianus-féle ármaximáló rendeletben fel vannak sorolva a Tarsosból és környékéről származó dalmatikák, köpenyek, szalagok, övek, fejdíszek, caracallák (tarka köpenyek). Clemens Alexandrinus azt írja, hogy az ő idejében (a III. század elején) a rómaiak a lent nem Egyiptomban, hanem Iudaeában és Kilikiában vásárolták. Athén-

[1] An economic survey of ancient Rome. IV. köt. 815. lap.

ben nemrégiben Soloi városából való pénzeket találtak[1]; ez közvetve azt bizonyítja, hogy Kilikia és a szárazföldi Görögország között voltak kereskedelmi kapcsolatok. A Szíriából Kisázsia nyugati partja felé vezető út Kilikián haladt keresztül. A római kormányzatnak gondja volt utak építésére és karbantartására. 77-ben vagy 78-ban Vespasianus hidat építtetett Seleukeiában, a Kalykadnoson keresztül. (IGRR III 840.) A CIL III 12 119. sz. felirat a kilikiai kapun keresztül vezető út és híd újjáépítéséről tudósít (ex integro restituit); ugyanezt olvashatjuk a CIL III 21 118. jelzésű feliratán is (Marcus Aurelius); ezt bizonyítják az Anazarbos és Tarsos mellett talált mérföldkövek is. (IGRR III 898 és 882.) Egy fellengzős hangú verses felirat (ibid. 387) egy bizonyos Auxentiost magasztal, aki új hidat épített a Kydnoson keresztül a régi helyett, amely már nem tudott ellenállni a rohanó folyó sodrának. Idők folyamán ezek az utak és hidak tönkrementek; újjáépítésük csak Iustinianus idejében történt meg. (Prokop., De aedific. V 5.)

Hogy Kilikiában császári birtokok is voltak, bizonyítják talán a következő feliratok: IGRR III 928 (Arsadából), Traianus *ἐπίτροπος*-ának említésével, és CIL X 8261, ahol egy bizonyos Valerius Frontinus lakóhelye így szerepel: vico Asseridi d(omini) n(ostri).

Mint Kisázsia egyéb városaiban, a kilikiai városokban is működtek collegiumok, amelyektől feliratok is maradtak ránk. Például a tarsosi Caracalla-szobor felirata azt tanúsítja, hogy a szobrot a *συνέργιον τῶν ἐν τῇ σειτικῇ ὠμοφόρων* (vagyis a gabonapiac teherhordóinak a testülete) pénzéből állították.[2] Egy anazarbosi felirat *συντεχνία λινουργῶν*-t említ (IGRR III 896), egy kórykosi pedig *σύστημα τῶν λημενητῶν λινοπόλων*-t (vagyis a kikötői lenkereskedők szervezetét).

Az a kevés, amit forrásaink Kilikiára vonatkozólag mondanak, a társadalmi élet fokozatos elsorvadásának szokásos képét, a városok ideig-óráig tartó külső csillogását tárja elénk (ezt az utóbbit is az önállóság feláldozásával kellett megvásárolni); láthatjuk, hogy halmozódott fel a gazdagság

[1] Hesperia 5 (1936) 131. skk. l.

[2] AJA 42 (1938) 55—57.

kevesek kezében, míg a tömegek koldussorba süllyedtek. Még Jones is kénytelen elismerni: »Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a városokban az alacsonyabb osztályok nem sokhoz jutottak hozzá, a jólét külső látszata sok nyugtalanságot takart, és a gazdagok bőkezűségét a városokban jórészt alighanem szociális biztosításnak kell tekintenünk.«[1]

Kilikia városai megőrizték fejlett kultúrájukat. Strabón (XIV 3) azt írja, hogy Tarsos lakosai szenvedélyesen szeretik a filozófiát és a tudományokat, és ebből a szempontból túltesznek még Athénen, Alexandrián és a többi helyeken is, ahol filozófus-iskolák és főiskolák vannak. Ha hitelt adunk Philostratosnak (V. Ap. I 7), akkor még Aigaiaiban, ebben a jelentéktelen kisvárosban is képviselve volt valamennyi filozófiai irányzat: a platónikusok, sztoikusok, peripatétikusok, epikureisták és Pythagoras követői.

Vallási szempontból Kilikia igen tarka képet mutat. A görögök »hazai istenei« itt erősen tartották magukat, de a helyi istenségek is nagy tiszteletnek örvendtek. Igen elterjedt a zsidóság,[2] a keresztény hagyomány pedig Pál apostolt Tarsosból indítja útra; az »Apostolok cselekedeteiben« Pál propagandakörutat tesz Kilikiában. A feliratokból ítélve (igaz, hogy igen kevés maradt ránk) a császárkultusz itt nem bírt oly nagy jelentőséggel, mint Asia provinciáiban; az archiereus említésével csak ritkán találkozunk.

*

Kisázsiának eddig vizsgált provinciái mind olyan tartományok, amelyek huzamosan ki voltak téve a görögség befolyásának. Itt a hellénisztikus államok rendszerében városi élet fejlődött ki, messzenyúló kereskedelmi kapcsolatok szálai szövődtek, fellendült a termelés. De a hellénisztikus államok lehanyatlása, amelyet a rabszolgatartó társadalom újabb válsága idézett elő, Kisázsiát a rómaiak zsákmányává tette, akik eleinte alaposan kimerítették Kisázsia felhalmozott kin-

[1] A. H. M. Jones, id. m. 812. lap.

[2] E. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes. 4. kiad. III. köt. 22. l., vö. az IGRR III 858. jelzésű kórykosi felirattal, egy Alexandros nevű zsidó epitaphiumával.

cseit, de azután megteremtették azokat a feltételeket, amelyek lehetővé tették az újabb szakaszra való átmenetet, mégpedig abban az új politikai és gazdasági egészben, amelyet — legalábbis tendenciáját tekintve — a római birodalom képviselt.

De Kisázsiának nem minden területe érezte egyformán a birodalmi egység hatását. Ennek az új egyesülésnek eredményei sok mindentől függtek: a múlt történeti feltételeitől, Róma bel- és külpolitikájától, valamint azoktól a konkrét feladatoktól, amelyeket a római hatóságok egy provincia kizsákmányolása során maguk elé tűztek. Ebből a szempontból nézve érdekesek Kisázsia középső és keleti részének némileg magukban álló provinciái: Galatia és Kappadokia.

GALATIA

Galatia, mint római provincia rendkívül lassan szerveződött meg. A rómaiak kétszáz éven keresztül szabdalták mindenféleképpen, és csak Antoninus Pius alatt nyerte el végleges határait, amelyek között azután Diocletianusig maradt. Maga a tartomány neve is hosszú időn keresztül nem tudott megállapodni. Az ILS 1017. jelzésű I. századi feliraton szerepel egy »legatus Augusti pro praetore provinciae Galatiae Pisidiae Phrygiae Lycaoniae Isauriae Ponti Galatici Ponti Polemoniaci Armeniae.« Egy Hadrianus-korabeli görög nyelvű feliraton (OGIS 535 = IGRR III 316) »Galatia Pisidia Paphlagonia provincia« (ἐπαρχεία) propraetori rangú helytartója van említve. Egy időben (Vespasianus alatt) a provincia kereteibe tartozott Kappadokia is, amelyet azután Traianus önálló tartománnyá szervezett. Syme meglehetősen meggyőző érvelése szerint[1] Galatia provincia megszervezésének megkezdésekor Galatia egyesítve volt Pamphyliával, és például M. Plautius Silvanus egyidejűleg volt Galatia és Pamphylia helytartója (i. e. 25-ben). Mindenesetre Tacitus bizonysága szerint Calpurnius Asprenasnak még Galba adta át Galatia és Pamphylia provincia kormányzását (Hist. II 9); nyilván a két provincia egyesítése természetesnek és kényelmesnek mutatkozott, és nagyon valószínű, hogy Pamphyliának az északi, nem tengerparti része tartozott Galatiához. Egy Antoninus Pius korából való feliraton (IGRR III 290) azután Kilikia,

[1] R. Syme, Galatia and Pamphylia under Augustus. Klio 27 (1934) 122 skk. l.

Isauria és Lykaonia propraetori rangú helytartójának az említésével találkozunk. Ez azt jelenti, hogy az utóbbi két terület Galatiától Kilikiához került át.

Galatia voltaképpen hosszú időn keresztül nem volt összeforrott politikai szervezet, inkább csak földrajzi fogalom. Jellemző, hogy az »Apostolok cselekedeteiben« Galatia — Phrygiától eltérőleg — csak »galatiai föld« néven szerepel. (XVI 6: *τὴν Φρυγίαν καὶ Γαλατικὴν χώραν*, XVIII 23: *τὴν Γαλατικὴν χώραν καὶ Φρυγίαν*, Károlinál mindkét esetben »Galácia tartománya« szerepel.) A »galaták« elnevezése sem állapodott meg egyszerre. A rómaiak a Kisázsiában megtelepedett kelta törzseket eredetileg »gallus«-oknak nevezték; a »Gallo-Graeci« elnevezés először Cicerónál bukkan fel 56-ban.[1] Strabón (XII 5, 1) úgy beszél az országról, mint amelyet »manapság Galatiának és Gallo-Graikiának neveznek.« Ez az elnevezés tette lehetővé egy Caligula-anekdota megszületését: amikor a császár egy napon több gall és görög embert elítélt, dicsekedve mondta, hogy »meghódította Gallo-Graeciát.« (Suet., Gai. 29.) De már Cicerónál (ad Att. VI 5, 3, i. e. 50-ből) feltűnik a »Galatae« megjelölés, majd később a »provincia Galatia« felváltva szerepel a »provincia Galatarum«-mal.

Mihelyt a rómaiak szilárdan megvetették lábukat Kisázsia földjén, Galatia is római befolyás alá került. Polybios tudósítása szerint (XXXI 2) a galaták még i. e. 167-ben követséget küldtek a római senatushoz, amely »meg is adta nekik az autonómiát, de csak azzal a feltétellel, ha megmaradnak településhelyeiken és nem fognak háborúskodni országuk határain kívül.« Ebben az időben a galaták még kitartottak a törzsi szervezet mellett és három törzsre tagolódtak: Tolistobogii, Tectosagi (vagy Tectosages) és Trocmi néven. Mindegyik törzs négy tetrarchiára oszlott, a tizenkét tetrarchiából álló törzsszövetségnek volt egy háromszáz tagból álló tanácsa. Ez a tanács olyan helyen gyűlésezett, amelyet Strabón (XII 5, 1) *δρυνέμετον*-nak, vagyis tölgyes ligetnek mond. A Tolistobogii-törzs volt a legnyugatibb: a phrygiai

[1] L. F. Stählin, Geschichte der kleinasiatischen Galater. Basel 1897, 7. l.

Pessinus körül helyezkedett el, ahol az istenek »Nagy Anyjának« híres szentélye volt; a tectosagák Ankyra körül, a tolistobogiusoktól északkeletre telepedtek meg; míg a Trocmi-törzs a Halys-folyón túl ütötte fel a tanyáját a központi fekvésű Tavium körül.

A galaták állandóságot mutattak, amennyiben megtartották a hűséget a rómaiak iránt. Ezért volt az, hogy Mithridatés megölette a tetrarchiák fejeit és elkoboztatta vagyonukat. Pompeius érintetlenül hagyta a »kiskirályok« (reguli) hatalmát területeik fölött, de Deiotarus tetrarcha fokozatosan kezébe kaparintotta a másik kettő birtokait, és elérte, hogy 44-től »királynak« ismerték el. Deiotarus halála után (41-ben) Antonius az országot Amyntasnak adta át, akinek hatalma Pisidiára, valamint Lykaonia és Pamphylia egy részére is kiterjedt. Actium után Octavianus a polgárháborúban tett szolgálatai fejében neki adta még Kilikia tracheiát is. Amyntas azzal juttatta kifejezésre Róma iránti hűségét, hogy kordában tartotta a rabló bennszülött törzseket és küzdött a kalózok ellen. Augustus szívesen vette igénybe Amyntas szolgálatait, de amikor Amyntas a Homonadenses törzzsel vívott harcban elesett, magát nyilvánította örökösének, és Amyntas birtokait császári provinciává tette.

A tulajdonképpeni Galatia (három törzs szövetsége) magában véve nem jelentett különösebb értéket a rómaiak szemében. Ez a hegyek közt elterülő fennsík nem igen alkalmas a földművelésre. Éghajlata szárazföldi, a tél szigorú. A fennsík középső része vízhiányban szenved, csak a legmélyebb kutak fenekén találnak vizet. A Tatta-tó vize annyira sós, hogy Strabón szerint az a madár, amelyik szárnyával érinti a tó vizét, elnehezedik a szárnyára rakódott sótól és lezuhan. Soatrában, mint Strabón külön kiemeli (XII 6, 1), a vizet úgy *árusítják*. Az itteni életkörülmények egészen kezdetlegesek. A háború még mesterségnek számított, városi élet nem fejlődött ki. Strabón a következőket írja (XII 5, 3): »Pessinustól nem messze folyik a Sangarios folyó. E mellett vannak a phrygek régi lakóhelyei: Midasé és a még korábbi Gordiosé és még másoké. Manapság már nyomát sem mutatják annak, hogy városok voltak; falvak ezek, éppen csak valamivel nagyobbak a többieknél.« Strabón még Ankyrát sem

nevezi πόλις nak, hanem csak φρούριον-nak, vagyis megerősített helynek. Soatra — κωμόπολις, a két (a régi és az új) Isauria: κῶμαι, »van még több is, de valamennyi nem más, mint rablófészek« (λῃστῶν ἅπασαι κατοικίαι). Különösen Isauria ragaszkodott csökönyösen az elavult régi világhoz. Lakosairól még Ammianus Marcellinus is azt írja (XIV 2, 1), hogy »gyakran összebékülnek, majd ugyanolyan gyakran zűrzavart is keltenek mindenütt váratlan rajtaütéseikkel«.

Pisidia északkeleti, hegyvidéki részét, amely Galatiához tartozott, szintén még félig vagy egészen barbár törzsek népesítették be. Kis falvakban éltek, amelyek még megtartották a közösségi szervezetet; az itteni »városok« inkább menedékhelyek voltak, semmint politikai vagy gazdasági központok.[1]

Ez a félvad ország — Galatia — mégis fontos volt a rómaiak számára, mint a Parthiával és Armeniával folyó háborúk hídfőállása. A Bosporostól az Euphrateshez vezető út régebben Nikomédiából indult ki, átszelte a Sangariost, Bithynion és Krateia érintése után átvezetett az Amniason és az Irisen is (ahol az Iris a Lykosba ömlött), és csak ezután kanyarodott el a Fekete-tenger partvidékéről, úgy jutott el déli irányban Nikopolishoz, majd az Euphrates völgyéhez. A lázongó barbár törzseknek a galaták segítségével végrehajtott pacifikálása után az út Nikomédiától Iuliopolison keresztül Ankyrába vezetett, innen ágaztak el azután az utak észak felé, Pontoshoz, keleti irányban (a határ felé), és délre — Kilikiába. Az itteni utak kiépítésére különös gondja volt a római kormányzatnak. I. e. 6-ban megnyílt az út Apameia Kibótostól Ikónionig. Északon 122-ben épült ki az országút; ennek maradványai azok a mérföldkövek, amelyeken a 7. és a 16. mérföld jelölését olvashatjuk. (IGRR III 138. és 145.)

A birodalom keleti határán folyó harcok peripeteiái szabták meg Galatia területi határainak változásait is. I. e. 5-ben hozzácsatolták Paphlagoniát, i. e. 2-ben Pontus Galaticust, 64-ben Pontus Polemoniacust, 65-ben Armenia Minort. Vespasianus 74-ben egyesítette vele Kappadokiát is, úgyhogy ezután a provincia elnevezése is ez lett: »Galatia Cappadocia

[1] L. A. H. M. Jones, The cities of the eastern Roman provinces. 127. és 411. lap.

Armenia Paphlagonia Pontus Lycaonia Phrygia.« De a keleti háború szempontjából nem volt szükség Galatia provincia határain belül különálló Pisidiára, ezt Vespasianus Lykia-Pamphyliához csatolta. Traianus a keleti védelem feladatát Kappadokiára rótta: ezért szervezte önálló provinciává. Még később Antoninus Pius 138 körül különválasztotta Galatiától és Kilikiához csatolta Lykaoniát és Isauriát. »Galatia provincia története tulajdonképpen a római politika története, úgy, amint a rómaiak fokozatosan előnyomulnak az euphratesi határhoz. Hosszantartó, lassú folyamat ez, melynek során a római szellem teljes csillogásában ragyogott, hogy befolyást és nyomást gyakoroljon, nevelje és fegyelmezze a Galatia provinciába foglalt heterogén területek lakosságát.«[1]

Amikor Augustus kisajátította Amyntas birodalmát, feltehetőleg arra gondolt, hogy az új tartomány birtokbavétele, amelyet Amyntas erélyes uralkodásával pacifikált, nem fog nehézségekkel járni. A galata főemberek hűsége minden próbát kiállott, és a császárok hű alattvalókra találtak bennük. Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy a három nagy felirat, amelyen Augustus végrendeletét olvashatjuk, — a Monumentum Ancyranum, a Monumentum Antiochenum és a Monumentum Apolloniense — Galatia területén került elő. Ugyancsak itt találtak egy érdekes esküszöveget (OGIS 532 = IGRR III 137): »Augustus császárnak, az isteni Caesar fiának tizenkettedik consulsága után a harmadik évben, március Nonae-ja előtt való napon[2] a gangrai egyetemes gyűlésen ([π]α[ντηγύρει] ἀ[γορᾷ]) elhangzott eskü, amelyet Paphlagonia lakosai és a köztük kereskedő rómaiak mondtak el: „Esküszöm Zeusra, Gére, Héliosra, valamennyi istenre és istennőre, nem különben magára Augustusra, hogy hű leszek Caesar Augustushoz, gyermekeihez és utódaihoz egész életem folyamán, mind szóval, mind tettel, mind gondolattal; barátaimnak azokat tekintem, akiket ők annak tekintenek, és ellenségeimnek azokat tartom, akiket ők annak tartanak, és érettük nem kímélem

[1] W. M. Ramsay, Studies in the Roman Province Galatia. JRS 12 (1922) 164. lap.

[2] I. e. 3. márc. 6-án. A keltezésre nézve l. Dittenberger megjegyzését ad locum.

sem testemet, sem lelkemet, sem életemet, sem gyermekeimet, hanem mindenféleképpen eltűrök minden veszélyt az ő kedvükért. És ha megtudom vagy meghallom, hogy mondanak, gondolnak, vagy cselekesznek valamit ellenük, ezt jelentem és ellensége leszek annak, aki ilyesmit mondott, gondolt, vagy cselekedett. Akiket ők ellenségeiknek tartanak, azokat [esküszöm] üldözni fogom és harcolni fogok ellenük mind a szárazon, mind a tengeren, fegyverrel és vassal. Ha pedig én követnék el valamit, esküm ellenére, vagy ami nem egyezik pontosan (*στοιχούντως!*) eskümmel, magam átkozom el magamat, testemet, lelkemet, életemet, gyermekeimet és egész nemzetségemet, pusztulást és romlást idézek minden utódomra és minden örökösömre; sem a föld, sem a tenger ne fogadja be testemet és utódaim testét, és ne hozzon nekik gyümölcsöt." Hasonló módon mondta el az esküt mindenki az országban, körzetenként, Augustus templomában (*κατὰ τὰς ὑ[παρχίας]* — itt aligha kell valami közigazgatási felosztásra gondolnunk), Augustus oltárai előtt. Hasonló módon mondták el Phazémón lakosai, akik a most Neapolisnak nevezett városban élnek,[1] mindnyájan elmondták az esküt Augustus templomában, Augustus oltára előtt.«

A császárkultusz Galatiában rendkívüli méreteket öltött. Az idézett esküszövegből arra következtethetünk, hogy az országban már Augustus idejében mindenütt voltak Augustus-templomok és -oltárok. A galaták népe egészében, közösségén (*κοινόν*) keresztül Augustus papjának nyilvánítja magát (CIG 4039: *τὸ κοινὸν Γαλατῶν ἱερασάμενον θεῷ Σεβαστῷ*). Ugyanabban az ankyrai templomban, melynek falába a »feliratok királynőjét« vésték, van egy másik felirat is a császár és Roma istennő tiszteletére: *Γαλατῶν [τ]ὸ [κοινὸν] ἱερασάμενον θεῶι Σεβαστῶι καὶ θεᾶι Ῥώμηι.* (OGIS 533.) A kultuszt különös ünnepélyességgel folytatták le, bonyolult szertartásokat dolgoztak ki. A papi testület tagjai között külön *σεβαστοφάντης*-ek (IGRR III 173, 194, 195, 204, 225, 230, 232),[2] és *σεβαστοφάντισσα*-k (III 162) voltak, akik valószínűleg valamiféle misz-

[1] Phazémón nevét átváltoztatták Neoklaudiopolisra.

[2] »Sebastophantés« szerepel néhány bithyniai feliraton is: IGRR III 22, 63, 69.

térium-szertartást mutathattak be: a pap és a papnő Augustus és felesége, vagy Roma istennő szerepét játszhatta. Különösképpen érdekes az IGRR III 162. jelzésű felirat befejezése: *τὴν εἰκόνα τοῦ κυρίου Σεβαστοῦ καὶ τὸν τίτλον σὺν ταῖς γραφαῖς τοῖς ἱερουργοῖς* — »állította a maga költségén Tiberios K. Stratonikos«. Ebből megtudjuk, hogy — legalábbis 101—102-ben — a császárkultusznak valamilyen írásbafoglalt istentiszteleti rendje (*γραφαί*) volt.[1]

Mint az IGRR III 230. jelzésű feliratban, valamint a pénzeken olvashatjuk, a galaták egyetemlegésen *Σεβαστηνοί*-nak nevezték magukat; ugyanezt a címet használták az egyes törzsek is: *ὁ δῆμος Σεβαστηνῶν Τολιστοβογίων Πεσσινουντίων* (ibid. 226); *Σεβαστηνοί*-nak mondották magukat az ankyrai tectosagák, valamint a taviumi Trocmi is.[2] A galaták néha felvették a császári legatus nevét is.

Ilyen körülmények között csodálkozással állapíthatjuk meg, hogy Galatia egészben véve majdnem semmiféle »jótéteményekben« nem részesült a római kormányzattól, a tulajdonképpeni Galatia pedig — tehát a három törzs területe — a legkevésbé. Plinius 195 »populi ac tetrarchiae«-t sorol fel Galatia provinciában (Nat. hist. V 146—147); ezek közül pénzekről csak néhányat ismerünk, a többiekről egyáltalán semmi adatunk sincs. A Plinius-féle »populus«-ok és »tetrarchiák« minden valószínűség szerint túlnyomórészt jelentéktelen falusi közösségek lehettek. Semmi erőfeszítést nem látunk Róma részéről, amely arra irányult volna, hogy itt városi élet fejlődjék ki. Alig egy-két város nyerte el a coloniarangot: Antiocheia (Strab. XII 8, 14), Germa (Head 748), Ikónion (Hadrianustól), Lystra és még néhány más település a via Sebasta mentén: Parlais, Olbasa, Krémna, Komana (Strab. XII 6, 5; CIL III 6974, 14410 a, b, c). A ius Italicum-ot csak Antiocheia nyerte el. (Dig. L 15, 8, 10.) Még Ankyra, a provincia helytartójának székvárosa is sokáig *φρούριον* maradt; pénzt is csak 80-tól kezdődőleg veretett, akkor sem a maga,

[1] A felirat keltezésére vonatkozólag l. W. M. Ramsay, id. m. 166—168. lap.

[2] Head, Historia numorum. 629—630. lap.

hanem a *Σεβαστηνοὶ Τεκτοσάγοι* nevében. (Általában Claudiustól Traianusig a *κοινόν* verette a pénzt.)

Ez a Galatiához való viszony a dolgok rendjéből folyt. Keleten a rómaiak a polisokat a kormányzat érdekeinek és az állam gazdasági érdekeinek megfelelően használták ki. A római kormányzat ezeket a polisokat egyrészről megfosztotta valóságos szabadságuktól, önkormányzatuktól, másrészről megajándékozta őket — üres címekkel, mégis hatalmuk támaszára, pénzügyi alapjára talált bennük. A birodalmi egység objektív gondolata kisiklott a római uralkodók figyelmének homlokteréből; a tartományok urbanizálását még kevésbé tartották fontosnak, mint a Seleukidák. Egyiptom a rómaiak alatt a szó antik értelmében vett városok nélküli ország maradt; elsősorban jövedelmi tételként szerepelt, és még Severus reformja is főleg pénzügyi meggondolásokra volt tekintettel. A római uralkodók Galatiában is csak azokat a városokat támogatták, amelyek — a provincia délnyugati részében — már előttük is megvoltak és a gazdaságilag fejlettebb tartományok (Phrygia, Kilikia, Lykia és Pamphylia) felé orientálódtak. A rómaiak ahelyett, hogy Galatiát ezeknek a provinciáknak a színvonalára emelték volna fel, végül is egyszerűen elvették tőle Pisidia, Lykaonia, Pamphylia stb. legfejlettebb területeit, és Galatiát természetes határai közé szorították.

A provinciát egy »legatus Augusti pro praetore« kormányozta. (IGRR III 184, 186: *πρεσβευτὴς Σεβαστοῦ ἀντιστράτηγος*, ibid. 223, 273: *πρεσβευτὴς καὶ ἀντιστράτηγος*, ibid. 262: *πρεσβευτής* ibid. 221: *ἀντιστράτηγος* stb.). Ez a helytartó a feliratokon néha általánosabb megjelöléssel *ἡγεμών*-ként szerepel. (IGRR III 154, 162, 171, 189.) A provincia helytartója consularis volt, ha hadműveletek folytak; propraetori rangú helytartó nem rendelkezett legiókkal. Azt a sereget, amelyet Deiotaros római mintára szervezett, legióvá formálták (legio XXII Deiotariana) és Egyiptomba rendelték. Consuli rangú helytartó volt például Tiberius Iulius Severus 114—115-ben, a parthus hadjárat idején. (IGRR III 123.)

A legatus mellett működött egy procurator, aki feltehetőleg csak a pénzügyeket irányította. Megjelölése görögül: *ἐπίτροπος Γαλατικῆς ἐπαρχείας* (IGRR III 264; 54-ből), *ἐπίτροπος*

τῶν Σεβαστῶν Γαλατίας (ibid. 181), ἐπίτροπος τοῦ Σεβαστοῦ (ibid. 317, 318). Procuratori kancellária meglétét bizonyítja az IGRR III 168. jelzésű ankyrai felirat, amelyet »három Augustus (Severus, Geta, Caracalla) szabadonbocsátott rabszolgája«, egy tabularius állított patronusának, Aufidius Iulianusnak, ugyancsak »három Augustus kitűnő procuratorának« a tiszteletére. (Vö. ibid. 169, 170.) Egy taviumi feliraton (ibid. 238, a III. századból) διο]ρθωτὴς [ἐπαν]ορθωτής (vagyis corrector) Γαλατῶν Τρόκμων szerepel. Ikónionban (54-ben) volt egy πρίγκεψ καὶ λογιστής (princeps et curator); curator működéséről Antiocheiából is tudunk (IGRR III 264, 304). Ἐπίτροπος τῶν κυρίων ἡμῶν ἐπὶ λούδων (a muneribus) említésével találkozunk ugyanitt (187. sz.).

A tulajdonképpeni Galatiában római uralom alatt is megmaradt a törzsi szervezet. Az egyik feliraton ilyen címet olvashatunk: ἐπίτροπος Γαλατικῆς ἐπαρχείας καὶ τῶν σύνεγγυς ἐθνῶν (»Galatia provincia és a szomszédos törzsek procuratora«, Ath. Mitt. XII 182). A három törzs — τὰ ἱερὰ ἔθνη — írott forrásainkban továbbra is szerepel. Az OGIS 533. jelzésű nagy ankyrai feliraton, amely felsorolja, hogy a helyi arisztokrácia mennyi jót tett a várossal, olvashatunk többek között egy olyan jótevőről, aki »három törzsnek« rendezett vendégséget és osztogatott olajat; egy másik »két törzsnek egész évre való olajat adott« (bedörzsölésre); de olvashatunk olyan megvendégelésekről is, amelyek két *város* (Pessinus és Ankyra) egész népét érintették. Az ἔθνη és πόλεις itt nyilván azonos jelentésűek, mindenesetre az ἔθνος kifejezés még őrzi reális tartalmát nemcsak Tiberius alatt, hanem később, a II. és III. században is. Ankyra — a tectosagák városa, Tavium — a Trocmi-törzsé, Pessinus —a tolistobogiusoké. Az ősi törzsi hagyományok szívósan éltek tovább, mivel megmaradt a falusi közösségi életforma; azok a κωμοπόλεις, amelyekről Strabón megemlékezik, később sem tűntek el. Galatiában találhatunk olyan több faluból álló egyesülést, melynek központja egy μεσοκώμιον. (IGRR III 154.)

A birodalom nivelláló hatása a világtól elrugaszkodott vidékeken alig mutatkozott meg, mivel ezeknek a területeknek vajmi kevés hasznuk származott abból, hogy a világbirodalomba bekapcsolódtak. Egység a heterogén törzsek között

nem volt. Apollóniában a Lykiából származó thrákok coloniájának saját külön szervezete volt, amely századokon keresztül fennmaradt. (IGRR III 314, 317, 318, 324.) Kaisareia-Hadrianopolisban a βουλή és a δῆμος nem felejti el magát προσειλημμενῖται-nak nevezni, ami annyit jelent, hogy Bithyniából kiválva Galatiához »csatlakoztak« (ibid. 148).

Még a »három törzs« területén belül is vetélkedés folyt a törzsek között. A pessinusi templomban az első öt papi hely feltehetőleg a bennszülött papi nemzetséget illette, a galaták a következő öt hely volt. Csakis ez lehet az értelme az OGIS 540 (IGRR III 230) jelzésű felirat szövegének, amely szerint egy Héras nevű előkelő galata »tizedik volt a főpap után, a galaták közül pedig az istenek Nagy Anyjának ötödik életfogytiglan választott papja Pessinusban és Midaionban«. Itt sokáig fennmaradtak a bennszülött nyelvek. Még Hieronymus (Ad Galatas 2, 3) megállapíthatta, hogy a galaták nyelve élő nyelv és hasonlít ahhoz a dialektushoz, amelyet Trierben beszéltek. Az »Apostolok cselekedeteiben« (XIV 11) a lystrai nép »felkiálta, lykaoniai nyelven mondván«. Még a IV. századból is tudunk egy Reus Boussaurigios nevű, hellénizálódott kelta istenről.[1] A galatiai arisztokrácia nem felejtette el, hogy »vezérektől« és »királyoktól« származott. Nyilván egészen természetes, hogy egy Tiberius korából való feliraton (OGIS 533) Pylaimenés — Amyntasnak, az utolsó királynak a fia — említést tesz királyi származásáról. De még az a felirat is, amelyet a II. század derekán állítottak Iulius Severus tiszteletére, részletesen előszámlálja az illető előkelőség rokoni kapcsolatait: »Deiotaros királynak, valamint Amyntas (Brigates fia) és Amyntas (Dytilaos fia) tetrarcháknak, nemkülönben Attalosnak, Asia királyának a leszármazottja« stb. (IGRR III 173.) Királyi ivadékként van feltüntetve Iulius Severus felesége, a gall nevet viselő Karakilaia is. (Ibid. 190.) Egy (valószínűleg a III. századból való) verses sírfeliraton a megboldogult úgy emlékezik meg atyjáról, mint aki ἐν δήμοις ἄρχειν πέλεν ἐκ βασιλῆος (ibid. 146, 7. sor).

[1] JHS 30 (1910) 164. lap.

Ankyrában tizenkét phylé volt (IGRR III 208: *αἱ δώδεκα φυλαί*), és mindegyik phylé élén egy-egy phylarchos állott. Csábító az a feltevés, hogy itt Strabón tizenkét tetrarchiájával van dolgunk. Csakhogy vagy számokkal jelölve szerepelnek (IGRR III 192), vagy pedig sablonos neveket vettek fel (Nea Olympia stb.), és csak négynek van bennszülött eredetű neve: (az első) *Μαρουραγηνή* (ibid. 194, 199), (a hetedik) *Παρακα... λινή* (ibid. 173), (a harmadik) *Μηνορ.ξειτῶν* (ibid. 202), (az ötödik) *Διαγέξων* (ibid. 191; CIG 4020). Ezeknek a neveknek az értelmezése nem világos. A *Μηνοριξειτῶν* valószínűleg összefügg Men isten nevével; Men volt Antiocheia »hazai istene«. (IGRR III 303.) A fogadalmi feliratokból arra következtethetünk, hogy a phylék Ankyrában jelentős szerepet játszottak.

A tulajdonképpeni Galatia »városai« csak lassú és hosszantartó folyamat eredményeképpen változtak római típusú városokká. A városok mind a pénzeken, mind a feliratokon továbbra is *törzsi* központok maradnak, nem pedig római minta szerint szervezett *területek*. Ankyra egy feliraton (IGRR III 180) úgy szerepel, mint *Γαλατία Σεβαστὴ Τεκτοσάγων* métropolisa; de máskor is egyszerűen ezt írják: *ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος Σεβαστηνῶν Τεκτοσάγων* (CIG 4010). Egy pessinusi feliraton ezt olvashatjuk (IGRR III 226): *ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος Σεβαστηνῶν Τολιστοβωγίων Πεσσινουντίων*. Taviumból semmiféle városi szervezetről nincs tudomásunk; az IGRR III 238. jelzésű feliraton a *Γαλάται Τρόκμοι* »corrector«-áról olvashatunk; vagyis nem is a város, hanem csak a Trocmi-törzs nevét tüntették fel rajta. Ankyra egy bizonyos idő múlva (a II. században) elnyerte a szokásos városi alkotmányt, — hiszen métropolis volt, a helytartó rezidenciája. De Ankyra városi megszervezésében nem a *βουλὴ καὶ δῆμος*, nem is a politikai szervezet és a község érdekei, hanem a császárkultusz volt a szervezési elv. Míg a provinciákban a *κοινόν* (a polisok rég kialakult rendszerével) az illető polisok egyesülése volt, Galatiában fordítva: a *κοινόν* szolgált kiindulásul Ankyrának, mint római városnak a megszervezéséhez. A pénzekből és a korai feliratokból ítélve a *κοινὸν Γαλατῶν* (vagy *κοινὸν Σεβαστηνῶν Γαλατῶν*), melynek székhelye Ankyrában mint a legatus székvárosában volt, vezető szerepet játszott Ankyra társadalmi

életében;[1] a κοινόν volt a hellénizálódás közvetítője; a galatarchés, archiereus néha a »helladarchés« (IGRR III 211, 202), vagy »a hellének közt az első« címet vette fel (ibid. 173).

Keltezhető feliraton a βουλή καὶ δῆμος Ankyrában csak a II. század közepétől kezdve tűnik fel. Ankyra a II—III. században városi alkotmányra tesz szert és elnyeri a megfelelő címeket: »a leghíresebb métropolis« (IGRR III 206), »Galatiának kétszeresen neókoros métropolisa« (ibid. 237) stb. Hasonló feliratokat ismerünk Antiocheiából, Lystrából stb. Pisidia, Lykaonia, Paphlagonia városaiban, amelyek inkább Phrygia, Lykia, Bithynia felé orientálódtak, a városi önkormányzat megszervezésének alapjául a hellénisztikus hagyományokat vették. Ankyrában ezt a szervezetet mesterségesen honosították meg.

Ami a κοινόν-t illeti, a feliratokon (OGIS 533; IGRR III 162) szereplő névsorokból következtethetőleg a királyi nemzetség leszármazottaiból, a földbirtokos arisztokráciából és a gazdagokból tevődött össze. Teljes mértékben helyesnek mondhatjuk W. M. Ramsay feltevését (id. m.), amely szerint a κοινόν tagjait Augustus, ill. helytartói nevezték ki, és ez egyáltalán hibátlan összhangban állott a római politikával, amely arra irányult, hogy a provinciában elnyomja a demokráciát.

A βουλή tagjait valószínűleg a vagyoni cenzus és a szolgálati állás alapján jelölték ki, mint ahogyan ezt Plinius levelezéséből Bithyniára vonatkozólag tudjuk. A buleutések névsorát a bulographos állította össze és tartotta nyilván. (IGRR III 179, 206.) Ankyrában a városnak nem minden lakosa élvezte a polgárjogot. Volt itt egy külön tisztviselő, a politographos (ibid. 179, 204), akinek a kötelessége valószínűleg az volt, hogy vezette, időnként ellenőrizte és kiegészítette a polgárok névjegyzékét. Dittenberger ezzel kapcsolat-

[1] A galatiai κοινόν aligha foglalt magába a tulajdonképpeni Galatia határain kívül fekvő területeket. Nincsenek is adataink a tulajdonképpeni Galatián kívüli κοινόν-okról. Az IGRR III 134. jelzésű feliratban a »paphlagoniarchés« nem egyéb konjekturánál; a feliraton csak ... ἀρχῆς olvasható. A Gangrában lakó paphlagónok fentebb idézett esküje a κοινόν részvétele nélkül hangzott el. Később Pompeiopolis nevezi magát Paphlagonia métropolisának.

ban (az 547. sz. felirathoz) idézi a CIL III. kötetének pótlásában kiadott 6928. sz. feliratot, amelyben a végrendelkező azzal a kikötéssel hagy egy bizonyos pénzösszeget »civitati Nacolensium«, hogy kamatait minden évben osszák szét a polgárok között, mégpedig »politographia facta«, vagyis a névjegyzékek ellenőrzése után.

Az OGIS 534. jelzésű feliraton *γ]ερουτεία* szerepel, de azt már nem tudjuk megállapítani, hogy miről is van itt tulajdonképpen szó: megtisztelő címről, vagy a gerusiában viselt tagságról. Az ekklésia említései (IGRR III 192, Ankyrából: *τιμηθεντα ἐν ἐκκλησίᾳ*, ibid, 226, Pessinusból: *τιμηθέντα ἐν ἐκκλησίαις*) még nem bizonyítják azt, hogy Galatiában működött a népgyűlés: csupán arról van szó, hogy a valamelyik magistratus kitüntetésére vonatkozó határozatokat nyilvánosság előtt hirdették ki.

Galatiában a városi tisztségek ugyanazok voltak, mint más provinciákban: *ἄρχοντες* a *πρῶτος ἄρχων* vezetése alatt, agoranomos, gymnasiarchés, epimelétés, eirénarchos; a feliratokon nem szerepelnek azoknak a tisztviselőknek a megnevezései, akik a *βουλή*-t vezették (*πρόεδρος, γραμματεύς* stb.), persze ebből kockázatos dolog volna bármiféle következtetést is levonni, annál is kevésbé, mert Galatiából egyáltalán igen kevés felirat maradt ránk. De ha figyelembe vesszük, hogy a fogadalmi feliratokon rendszerint részletesen felsorolják a megtisztelt személy valamennyi tisztségét (honores), a *βουλή*-ban vezető szerepre hivatott tisztségek említésének mellőzése feljogosíthat bennünket arra a feltevésre, hogy a *βουλή* nem volt állandóan működő és nagytekintélyű intézmény.

Legtekintélyesebbek a császárkultusszal összefüggő tisztviselők voltak: a galatarchések, archiereusok (férfiak és nők), a sebastophantések stb.

Mint egyéb provinciákban, a tiszteletbeli magistratusok itt is jelentős összegeket áldoztak gabona- és olajosztogatásokra, játékok rendezésére, a középületek karbantartására. A városi pénzügyek alapja éppen a magistratusok bőkezűsége volt.

A Galatiára vonatkozó források szegényes volta különösen akkor válik érezhetővé, ha a provincia gazdasági életét próbáljuk meg vizsgálni. A tulajdonképpeni Galatia sztyeppés

vidéke nem igen volt gazdag természeti kincsekben. A földművelés nem sok jövedelmet hajthatott a Tatta-sóstó körül elterülő víztelen vidékeken; viszont — Strabón szerint (XII 6, 1) — »csodálatos juhokat« tenyésztettek itt, amelyeknek a gyapja azonban durva volt. Egyesek ebből szerezték óriási vagyonukat; például Amyntas több mint 300 juhnyájat (ποίμνας) legeltetett ezeken a síkságokon. A végnélküli legelőkön még vadszamarak is kószáltak. A galatiai ószvéreket Plutarchos (De cupid. div. 2) az olyan fényűzési tárgyak sorában említi, amelyek a gazdagokat a tönk szélére juttathatják. Az állattenyésztésen kívül nagy szerepet játszott a gazdasági életben a föld- és a kertművelés; itt bor kevés termett, olajfa egyáltalán nem volt, viszont annál több alma, körte és mogyoró. Pessinusból tudunk egy kertész-testületről ([σ]υ-[στ]ήμα[τ]ος κηπουρῶν.[1] A galatiai királyok gazdagságának az alapja a föld és a jószág volt. Amyntasnak háromszáz nyája legelt, de Cicero Deiotarust is »a legszorgalmasabb földművelőnek és állattenyésztőnek« mondja.

A természeti viszonyoknak megfelelően Galatia lakossága is feltehetőleg ritka volt. Statisztikai adatok egyáltalán nem állanak rendelkezésünkre. Broughton általános meggondolásokból kiindulva[2] a provincia lakottságára vonatkozólag a következő számokat ajánlja:

Pisidia és Pamphylia, 8515 négyzetmérföld (termékeny síkság, több jelentős város)	800 000 lakos
A tulajdonképpeni Galatia, 15 625 négyzetmérföld (kevés város, túlsúlyban vannak a legelők)	500 000 „
Lykaonia 16 015 négyzetmérföld	400 000 „
Összesen 40 155 négyzetmérföld és	1 700 000 lakos

Az a körülmény, hogy gyapjú volt bőven (Plinius is dicséri: Nat. hist. 29, 13), elősegítette a textilipar kifejlődését és a készruhákkal való kereskedelmet. Az IGRR III 228. jelzésű, erősen töredékes feliraton Traianus köszönetét fejezi ki

[1] An economic survey of ancient Rome. IV. köt. 884. lap.
[2] Uo. 815. lap.

a pessinusiaknak ajándékaikért: két φιβλατώρια -ért (fibulatoria: összekapcsolható köpeny, vö. Diocletianus árszabályozó rendeletének XIX 16. pontjával) és két csomag τριμίτων-ért (»trilix«: két vékony és egy durvább fonalból álló »hármas« szövet; vö. Diocletianus árrendeletének XIX 28. pontjával). Az »Expositio totius mundi« című (350 táján készült) földrajzi összefoglalásban azt olvassuk, hogy Galatiában élénk ruhakereskedelem virágzik.

De a lakosság főfoglalkozása mégis a földművelés volt. Arra vonatkozólag, hogy a földbirtok hogyan oszlott meg, és milyen volt a közvetlen termelők helyzete, kevés adattal rendelkezünk. Deiotarosnak, ennek a »szorgalmas földművelőnek és állattenyésztőnek«, valamint Amyntasnak, 300 juhnyáj gazdájának feltehetőleg hatalmas földbirtokai voltak, amelyeket a λαοὶ βασιλικοί népesítettek be. Augustus, mikor az »örökséget« Amyntastól átvette, minden valószínűség szerint megtartotta a királyi föld legfőbb tulajdonosi jogait. De azért Amyntas leszármazottjai (például Pylaimenés, OGIS 533) gazdag emberek maradtak. A föld egy része nyilván megmaradt nekik. A galatiai császári birtokokra vonatkozólag csak esetleges és nem jellemző adatok állnak rendelkezésünkre.[1] Az a tény, hogy Augustusnak és Liviának voltak »Amyntiani« nevű rabszolgái és libertinusai, Caligulának pedig »Pylaemenianus« nevű rabszolgája, azt bizonyítja, hogy Amyntasnak és fiának, Pylaimenésnek földbirtokai rabszolgástól jutottak a császárok tulajdonába. Augustus galatiai procuratora feltehetőleg a császári birtokok jószágkormányzója volt. Az IGRR III 335. jelzésű feliraton azt olvassuk, hogy L. Pupius Praesens procurator 64-ben mezsgyékkel határoltatta el a földeket egymástól, »hogy ami jobbról van, a sagalassosiaké legyen, ami pedig balról, Tymbrianassos falváé.« Egy lykaoniai felirat (ibid. 240) egy »verna«-ról (a gazda házában nevelkedett rabszolgáról) tesz említést, akinek ura a

[1] L. O. Hirschfeld, Der Grundbesitz der römischen Kaiser in den ersten drei Jahrhunderten. Kleine Schriften 516. skk. l.; T. R. S. Broughton, An economic survey of ancient Rome. IV. köt. 587. skk. l. Nagy figyelmet szentel a császári birtokok kérdésének számos, kisázsiai vonatkozású tanulmányában W. M. Ramsay.

császár, ő maga pedig eirénarchos. Az eirénarchos rendőri tisztsége leiturgia volt, amelyet a helybeli polgároknak kellett vállalniuk. »Császári rabszolga«, aki egy személyben eirénarchos is, nem jelenthet mást, mint a császári birtokon a rendőrségi ellenőrzés képviselőjét. »Örökség« révén, vagy egy magánbirtok elkobzása útján létrejött császári birtokról van szó azon a feliraton, amelyet J. G. C. Anderson tett közzé.[1] Ennek szövegében arról olvashatunk, hogy Claudius Valerianus procuratornak, a *χωρία Κωνσι[δ]ιανά* oikonomosának (= villicus) a költségén egy szentélyt rendeztek be és láttak el szobrokkal. Nyilvánvaló, hogy itt olyan földbirtok lett (Hadrianus alatt) császári birtokká, amely azelőtt Considiusé volt: praedia Considiana. Lykaoniában számos felirat bizonyítja, hogy ott császári birtokok voltak. »Augustus szabadonbocsátott procuratora« síremléket állíttat egy rabszolgának (*θρεπτῷ*, IGRR III 243). Egy másik feliratot (ibid. 250) Augustus szabadonbocsátott rabszolgáinak állítottak: az *ἀπελευθερός* Aelius Tertiusnak és a *θρεπτός* Hermophilosnak. Augustusnak egy otthon felnevelt rabszolgája (verna), aki *καγκελλάριος* (cancellarius) volt, apjának, Aurelius Chrysanthesnek és anyjának, »az úr« (vagyis a császár«) rabnőjének (*δούλη*) állíttat sírfeliratot. (Ibid. 256.) Ikónionban *Ὀνήσιμος Καίσαρος*, vagyis a császárnak egy rabszolgája emeltet stélét. (Ibid. 266.) Néhány feliraton olyan vernáról olvashatunk, akinek a gazdája nincs megnevezve (ibid. 253, 254); de már maga az a körülmény, hogy a latin kifejezést (*οὐέρνας*) használják, azt bizonyítja, hogy az illető római birtokosnak, valószínűleg a császárnak *verna*-i voltak.

Ami a magánkézben levő nagybirtokokat illeti, erre vonatkozólag még kevesebb közvetlen adat áll rendelkezésünkre. Nyilván jogunk van annak megállapítására, hogy a császárkorban nem voltak túlsúlyban az olyan egyének, akik — Strabón szavai szerint — juhtenyésztésből gazdagodtak meg. Azok a jótevők, akik a lakosság közt olajat, gabonát osztogattak, a maguk költségén játékokat stb. rendeztek, vagyonukat csakis földbirtokaik kizsákmányolásából szerezhették. Erre vonatkozólag közvetlen bizonyítékaink is vannak. A már

[1] An imperial estate in Galatia. JRS 27 (1937) 18. skk. l.

említett »praedia Considiana«-n kívül tudunk »praedia Quadratiana«-ról is, amelyek a császár tulajdonába mentek át. Egy felirat (CIL III 265) Iulius Fortunatust, Flavius Audax procuratorát említi. Sergius Paulus földbirtokának méreteire következtethetünk abból, hogy a rá vonatkozó feliratokat egymástól 20 km távolságban levő helyeken találták. Az IGRR III 279. jelzésű feliraton egy Valeria [Lon]ga nevű női oikonomosról olvasunk. L. Septimius Appianus megtiszteli egy pragmateutés emlékét, aki valamikor szívesen fogadta. (Ibid. 257.) A »nagybirtok« megjelölésére itt is, akárcsak más helyeken, a χωρίον vagy κτῆσις szót használják.

Nincsenek adataink arra vonatkozólag, hogyan gazdálkodtak a földeken, milyen volt a közvetlen termelők helyzete. Valószínű, hogy a földeken a régebbi λαοὶ βασιλικοί örökös bérlői minőségben dolgoztak, beszolgáltatásaikat természetben teljesítették, ami azután a nagybirtokosoknak — például Iulius Severusnak, Pylaimenésnek, a király fiának, vagy a kelta nevet viselő Albiorixnak, Ateporix fiának — lehetővé tette, hogy hatalmas mennyiségű gabonát halmozzanak fel. A feliratokon említett rabszolgák — jószágkormányzók, felügyelők, oikonomosok. Egy Kommodos nevű rabszolga (δοῦλος) az IGRR III 252. jelzésű feliraton emléket állíttat tizenegyéves fiának, valamint ugyanakkor — még életében — saját magának és feleségének. Ebből az következik, hogy az illető Kommodos szintén nem lehetett közönséges rabszolga, hanem kiváltságos helyet foglalt el.

Hogy milyen volt a földművesek élete, nem tudjuk. Mivel a gazdálkodás naturális jellegű volt, a korlátolt szükségleteket csak fedezni tudták valahogy; a városokban a magistratusok bőkezűsége, a gazdagok ajándékai tették ki a költségvetés jelentős tételét; a lakosságot az első elemi csapás vagy rossz termés esetén az éhínség fenyegette. Gabonahiányról tesz említést az IGRR III 206. jelzésű felirat; egy másik szerint (ibid. 226) gyakran látogatják meg az emberiséget »nehéz idők«. Nem csekély bajt okoztak a barbár támadások (ibid. 206: βαρβαρικαὶ ἔφοδοι), valamint a katonabeszállásolások (pl. ibid. 173).

Galatiának nem volt különösebb haszna abból, hogy bekapcsolódott a birodalom egészébe. A lakosság nagy tömege

csak gazdát cserélt: még tapasztaltabb, még kíméletlenebb urakra tett szert, akik az ősi patriarchális életmódra nem akartak tekintettel lenni, az ország gazdasági életét viszont nem tudták magasabb szintre emelni. A császárkultusz összefogta a galatiai társadalom magasabb köreit és elősegítette ezek lassú hellénizálódását, de azt már nem látjuk, hogy a hellénizálódás vagy romanizálódás a lakosság szélesebb rétegeire kiterjedt volna. Valószínűleg ezzel kell azt is magyaráznunk, hogy a kereszténység itt csak nagy üggyel-bajjal tudott gyökeret verni. Bár az »Apostolok cselekedetei« (14. fej.) szerint Pál propagandát fejtett ki a provincia legfejlettebb vidékein — Antiocheiában, Ikónionban, Lystrában, Derbében —, mégsem tudta leküzdeni a zsidó propagandát. A »galatákhoz írott levél« bizonyítja, hogy milyen makacsul kitartottak itt az emberek az ószövetségi »törvény« mellett, és a kereszténység a tulajdonképpeni Galatiában valószínűleg egészen a II. század derekáig nem jutott el a pogányok közé.

KAPPADOKIA

Galatia, mint láttuk, társadalmi berendezésében és életében a barbárság nem csekély maradványait őrizte. Ezzel szemben Kappadokia — a római birodalom legkeletibb kisázsiai provinciája — olyan ország volt, amelyben a civilizáció már ősrégi időkben gyökeret vert. Itt már az i. e. III. évezredben volt asszír kolónia. Lehetséges, hogy a hellénizmus idején ennek helyén épült fel Anisa városa, amely azután az I. században eltűnt a föld színéről.[1] Kappadokia volt a legfontosabb része a hettita birodalomnak. Természeti viszonyai mégis úgy alakultak, hogy el volt szigetelve mind a Fekete-tengertől, mind Kisázsia déli partjaitól, de nem volt megfelelő összeköttetése a nyugati parttal sem. Mindez hozzájárult Kappadokia »konzerválásához«, akadályozta és késleltette hellenizálódását. Alexandros halála után Kappadokia Eumenésre szállott; de tulajdonképpen még meg is kellett hódítani, mivel maga Alexandros nem foglalta el. A görögösödés a társadalom felsőbb köreit is csak könnyedén érintette, míg a lakosság nagy tömegei megőrizték anyanyelvüket, kitartottak az ősi életforma mellett. Mint a kevés kappadokiai felirat mutatja, a hivatalos görög nyelv mellett továbbra is használták az arameust, amely az asszír uralom korától kezdve hivatalos nyelv volt Elő-Ázsiában. A görög és latin nyelv még a római korszakban sem hatolt tovább Kappadokiában a városoknál, de még a városokban is azoknak a személyeknek szűk körénél, akiknek közvetlenül érintkezniük kellett a rómaiakkal.

[1] L. F. Cumont, A propos d'un décret d'Anisa en Cappadoce. REA 34 (1934) 135. lap.

Kappadokiában szembetűnő világossággal mutatkozik meg a rómaiaknak a provinciák szervezésében gyakorolt közigazgatási politikája, amelyet Strabón is kiemelt (XIII 4, 12); a rómaiak nem voltak tekintettel sem az etnikai, sem a történetileg kialakult politikai felosztásokra. I. sz. 17-ig Kappadokia Archelaos király főségе alatt maradt. Archelaos nemcsak ezt a görög nevet viselte: a bennszülöttek nyelvén neve Sisinés volt. Majdnem ötvenesztendős uralkodás után Tiberius megfosztotta trónjától, Kappadokiát pedig procurator által kormányzott tartománnyá szervezte. Bár Archelaost azért idézték Rómába, hogy feleljen a vádakra, amelyek szerint összeesküvést szőtt a birodalom ellen (Cass. Dio LVII 17), a per folyamán azonban valószínűleg mégsem került sor Archelaos elmarasztalására;[1] a kappadokiai királyság megszüntetését külpolitikai okok idézték elő.

Kappadokia provincia története szorosan összefügg a Róma és Armenia, ill. Parthia közti kölcsönös kapcsolatok történetével. Ezek a kapcsolatok szabták meg minden időben a provincia határainak módosulásait, valamint egész állapotát.

Nero uralkodása alatt, az Armenia és Parthia ellen folytatott háború idején Corbulo — Tacitus megjegyzése szerint (Ann. XV 25) — rendkívüli, majdnem olyan teljhatalmat kapott, »mint amilyent a római nép valamikor Pompeiusnak adott, amikor rábízta a kalózok elleni hadműveletek irányítását«. A polgári közigazgatás ugyanakkor érintetlenül megmaradt, Kappadokiát továbbra is változatlanul procurator kormányozta.[2] Viszont valószínűleg Kappadokiához csatolták Kilikia síkvidéki részeit, mivel azon a feliraton, amelyet Colder tett közzé,[3] az ajánlás egy bizonyos Proculusnak szól: proc(uratori) Nero[nis Cl]audii Ca[esaris] Aug(usti) Germa(nici) [pr]ovinciae [Capp]adociae et Ciliciae.

[1] L. W. S. Gwatkin, Cappadocia as a Roman procuratorial Province. The University of Missouri Studies V, 4 (1930) 7—16. lap. Arra, hogy Archelaos talán csakugyan nem volt lelkes híve Rómának, abból a tényből következtethetünk, hogy elődeivel ellentétben, akik *φιλορώμαιοι*-nak nevezték magukat, Archelaos mindenütt *φιλόπατρις*-ként szerepel a feliratokon. (OGIS 357—361.)

[2] L. W. S. Gwatkin, i. m. 41. skk. l.

[3] JRS 2 (1912) 99. skk. l.

Amikor a parthusokkal hosszúlejáratú béke kötésére került sor, Armenia trónjára pedig a Nero által megkoronázott Tiridates ült, minden jel arra mutatott volna, hogy nincs ok Kappadokia katonai védelmének fokozására. Suetoniustól mégis úgy értesülünk (Vesp. 8), hogy Vespasianus »a barbárok állandó betörései miatt« legiókat küldött oda és a provincia élére az addigi lovag helyett consuli rangú helytartót állított.[1] Gwatkin hajlandó arra a feltevésre, hogy »a barbárok betörésein« a sarmata törzsek, de különösen az alánok részéről érezhető nyomást kell értenünk.[2] Sokkal valószínűbb azonban az, hogy Rómának nem a barbárok elleni védekezés volt a célja két legiónak a provinciába való irányításával: a legiókat Armeniae retinendae — Armenia megtartása végett — küldték ki, mint ahogy annak idején Corbulónak is ez volt a rendeltetése. (Tac., Ann. VIII 8.) A Nero-féle háborúk során elszenvedett kudarcok azt mutatták, hogy Kappadokia — sebezhető hely, hogy itt állandóan erős sereget kell tartani; mindebből pedig az következett, hogy Kappadokiát, az addig procuratori tartományt consuli rangú legatus által kormányzandó provinciává kell átszervezni. Ugyanakkor a feliratok azt mutatják, hogy Kappadokiát a Flaviusok alatt egyesítették Galatiával, Pisidiával, Phrygiával, Lykaoniával, valamint Kisázsia középső és keleti részének egyéb körzeteivel. Armenia meghódítása után ott is új provinciát szerveztek (Armeniát), amely azonban csakhamar elveszett; Kappadokia mindenesetre csak ekkor nyerte el azokat az állandó jellegű határait, amelyek között azután egészen Diocletianusig, consuli rangú legatus vezetése alatt megmaradt.

A tulajdonképpeni Kappadokián kívül a provincia állományába tartozott még Pontus Galaticus, Pontus Polemoniacus és Armenia Minor is.

[1] Ez a körülmény támogatja F. Horowitz feltevését (»Le príncipe de création des provinces procuratoriennes.« Rev. Phil. 13 [1939] 47. sk., 218. sk. l.), amely szerint procuratorok az olyan határmenti provinciákat kormányozták, amelyekben nem voltak legio-állomáshelyek. Amikor Kappadokiába két legiót vezényeltek, a kormányzást legatus vette át.

[2] I. m. 57. skk. l.

Kappadokia, de különösen a »kis« Armenia rendkívül fontos helyet foglalt el a birodalom keleti határainak védelmi rendszerében. Éppen ezért itt erős iramban folyt a stratégiai fontosságú hadiutak kiépítése.[1] Erről az építőtevékenységről nemcsak a régi földrajzi és itinerarium-írók számolnak be, hanem a rengeteg felirat is. Különösen sok idevágó felirat maradt ránk a III. századból, amikor a parthusok, majd a Sassanidák új-perzsa birodalma részéről fenyegető veszély egészen reálissá vált. (CIL III 12162—12211 stb.; IGRR III 131.) »Kis« Armenia útkereszteződési csomópontja északon Satala volt, délen pedig Meliténé, ahonnan az utak legyezőszerűen ágaztak el minden irányban.

Érthető, hogy ez az útépítés együttjárt a kapcsolatok megszilárdulásával mind a provincián belül, mind pedig a birodalom egyéb tartományaival és »Nagy« Armeniával is. Általában azonban Kappadokia a császárkorban csakúgy, mint a hellénizmus korában elmaradt ország volt, ahol nem fejlődött ki városi élet, de az agrárviszonyok is sokáig őriztek akárhány olyan primitív vonást, amely az ókori keleti társadalmakat jellemezte.

Kappadokiára vonatkozó forrásaink igen gyéren csordogálnak: csupa véletlen említés az irodalomban, valamint kevés felirat, de még ezek közül is a legtöbb nem a tulajdonképpeni Kappadokiára, hanem a provinciához tartozó pontusi területekre vonatkozik. Kedvezőbb a helyzet numizmatikai szempontból, de ez a forrás — jellegénél fogva — kevésbé kifejező.

Kappadokia nem gazdag ország. A hegyektől körülfogott fennsík éghajlata jellegzetesen szárazföldi, nem kedvez a déli gabonafélék és gyümölcsfák termesztésének. Strabón megjegyzi (XII 2, 1), hogy Meliténé környéke az egyedüli vidék Kappadokiában, ahol kertkultúra van, ahol megterem az olajfa, és a göröggel vetekedő monarisi bor. Mazaka (a későbbi Kaisareia) városáról Strabón azt írja, hogy lakóhelyül nem alkalmas, mivel nincsen vize, körülötte pedig a föld sík ugyan, de teljesen terméketlen, és nem is művelték soha. Az állattenyésztés a jelek szerint fontos szerepet játszott a provincia

[1] L. V. Chapot, La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe. Paris 1907, 347. skk. l.

gazdasági életében. (Strab. XII 7, 10.) Strabón adata szerint (XII 17, 8) Kappadokia — a pénzben fizetett adón kívül — minden évben 1500 lovat, 2000 öszvért és 50 000 juhot szolgáltatott be a perzsáknak. Kappadokiában ősidőktől fogva — már a hettita birodalom idejében is — fejlett volt a lótenyésztés, és a provincia gazdasági életében továbbra is jelentős helyet töltött be. Egy bizonyos Palmatiusnak Valerianus császár által elkobzott birtokán tenyésztették a gyorsaságukról híres »Palmatius-féle lovakat« (equi Palmatiani), amelyek még az V. században is a külön praepositi felügyelete alatt álló »grex dominicus« állományába tartoztak.[1]

Kappadokiában vasat is bányásztak. (Plin., Nat. hist. 34, 142.) Mivel Mazakában (Kaisareiában) rendezték be a római pénzverésnek (elsősorban az ezüstpénzek verésének) szinte a központját, azt is feltehetjük, hogy itt ezüstbányászat is folyt. Kappadokiában termeltek ki továbbá ásványi festékeket is; különösképpen dicséri Strabón a miltos nevű fémet. (XII 3, 10.) Bányászták azonkívül az onyxet és valamiféle fehér követ, melynek a színe az elefántcsontéra emlékeztetett, és amelyből kard- és tükörfogantyúkat készítettek. Ezt a követ külföldi országokba is exportálták. (Ibid.) Suetonius tudósítása szerint (Dom. 14) Domitianus ezekkel a »phengis«-nek nevezett (Plinius, Nat. hist. 36, 46) kövekkel vonatta be azoknak a csarnokoknak a falait, amelyekben rendszerint sétált, hogy tükör-felületükön láthassa, mi történik a háta mögött.

Kappadokia ezek szerint olyan természeti kincsekkel rendelkezett, amelyek rendkívül érdekelték a kizsákmányoló római kormányzatot. A lakosság tömegeinek pedig abból a csekély jövedelemből kellett megélniük, amit — igen szűkösen — a földművelés és állattenyésztés nyújtott. A gazdálkodás általában szegényesen folyt, nem ösztönözte fejlődésre sem a termelést, sem a kereskedelmet, nem járult hozzá a rabszolgatartásra alapozott termelési mód fejlesztéséhez. A provinciának a birodalomba való bekapcsolása itt nem járt olyan észrevehető eredményekkel a közgazdaság fellendülését illetőleg, mint Kisázsia egyéb tartományaiban.

Strabón azt írja, hogy Kappadokia a királyok korában tíz

[1] W. S. Gwatkin, i. m. 22. lap.

stratégiára oszlott, és a tíz közül csupán kettőben voltak városok: Tyanitisben és Kilikiában. Az előbbinek a métropolisa Tyana városa volt, »a Tauros-hegység lábánál, a kilikiai kapu bejárata előtt, ahol a legkényelmesebb és leggyakrabban igénybevett átkelési lehetőség van Syria felé«. (XII 2, 7.) A másik város Mazaka (Kaisareia) volt. Ez a város terméketlen és víztelen helyen épült ugyan, a királyok mégis ezt a városépítésre alkalmatlan helyet választották, Strabón szerint azért, mivel itt volt annak a vidéknek a központja, amely rendelkezett »mind fával, mind építőanyaggal, mind pedig legelőterülettel, amelyre nekik, mint állattenyésztőknek nagy szükségük volt«. (XII 2, 9.) Strabón nem is ismer több várost, még Meliténét sem, csak »megerősített helységeket« (*φρούρια ἐρυμνά*), »városkát« (*πολίχνιον*), »erődítményt« (*ἔρυμα*), »faluvárost« (*κωμόπολις*) említ. (XII 2, 6.)

Fontos szerepet játszottak a templomi területek, melyeknek nagy központjai félig városi jellegű települések voltak. Ilyen volt elsősorban is a kappadokiai Komana (Hierapolis), a Ma-kultusz központja; »itt rengeteg az istentől megszállott ember (*θεοφορήτων*) és a templomi rabszolga. A lakosság a kataoniaiakból kerül ki, akik mind a király alattvalói, mégis inkább engedelmeskednek a főpapnak. Az utóbbi rendelkezik a templommal és a templomi rabszolgákkal, akik — mikor ott jártunk — hatezernél is többen voltak, férfiak és nők vegyesen. A templomhoz hatalmas föld is tartozik, a jövedelmet a főpap élvezi, aki a második helyet foglalja el Kappadokiában a király után; de a királyok és papok legnagyobbrészt ugyanannak a nemzetségnek a tagjai.« (Strab. XII 2, 3.) Venasában Zeusnak (Ahura-Mazdának) volt temploma, »mintegy háromezer templomi rabszolga településével (*κατοικία*) és igen termékeny földdel, amely a papnak minden évben tizenöt talentumnyi jövedelmet biztosított.« (XII 2, 6.) A harmadik híres templom *Ζεὺς Δαχιῆος* temploma volt.

Mindebből olyan kép rajzolódik elénk, amely sokkal inkább emlékeztet az ókori keleti, semmint a hellénisztikus társadalmi viszonyokra. Annak kiegészítéséül, hogy Kappadokia régebben tíz stratégiára tagolódott, Strabóntól megtudjuk azt is, hogy a rómaiak Antiochos legyőzése után barátságot kötöttek a törzsekkel és a királyokkal (*πρός τε τὰ ἔθνη καὶ*

τοὺς βασιλέας), mégpedig úgy, hogy ez a megtiszteltetés külön-külön járt ki minden királynak és együtt az egész népnek. (XII 2, 11: καὶ αὐτῷ δὲ τῷ ἔθνει κοινῇ) Ebből arra következtethetünk, hogy a királyi hatalom itt nem képviselt központosított monarchiát. A »stratégiák«, akárcsak a kihasított templomi területek, többé-kevésbé független tartományok voltak, és csak névleg tartoztak a király főhatalma alá. A perzsa monarchia a törzseknek és népeknek rosszul összeforrasztott konglomerátuma volt, a satrapák pedig az Achaimenida-birodalom széthullásának korszakában valójában független uralkodókká tornászták fel magukat. Olyan távoli, a világtól elrugaszkodott tartományban, mint amilyen Kappadokia volt, az egyes »stratégiák« kormányzói szintén sokkal szorosabban kapcsolódtak a helyi területi közösséghez, mint a satrapa központi hatalmához. Az államiság kezdetleges formái lehetővé tették ezeknek a »stratégos«-oknak, az arisztokrata nemzetségek képviselőinek, hogy utódaikra hagyományozható, félig-patriarchális hatalomra tegyenek szert törzstársaik fölött. Ilyen örökös »satrapákról« ír Prokopios (Armenia Minorból, De aedif. III 1, 17): »Az Euphrates innenső oldalán elterülő Armenia élén ... öt armeniai nemzetségű satrapa állott; ezt a tisztséget mindegyik örökség révén nyerte el és haláláig viselte. A római császártól csak hatalmuk külső jelvényeit kapták.« A szomszédos Sóphéné helytartóiról a Codex Theodosianusban (XII 13, 6) azt olvassuk, hogy ugyanúgy kötelesek »aurum coronarium«-ot fizetni a birodalomnak, mint a satrapák, »secundum consuetudinem moris antiqui«. (387-ből való rendelet.)

A rabszolgasorba süllyesztett lakossággal dolgozó, valójában független templomi területek jellemzőek a rabszolgaság kezdetleges formái közt élő, fejletlen keleti társadalomra. Mivel az ország nem volt gazdag természeti kincsekben, és a termelőerők is alacsony szinten mozogtak, a rabszolgafölösleget nem lehetett a termelés kiszélesítésére felhasználni; a templomok, a királyok és egyéb rabszolgatartók jobban jártak akkor, ha a rabszolgákat a tartomány határain kívül értékesítették. A kappadokiai rabszolgákról a költők közül is többen megemlékeznek: Horatius, Persius, Martialis, Iuvenalis. Kappadokiának a birodalomba való bekapcsolása itt a régi,

kezdetlegesebb viszonyok felbomlását siettette. Bizonyos szerepet játszhatott itt az úthálózat fejlesztésén kívül az, hogy a bennszülött lakosságot katonai szolgálatra alkalmazták, mégpedig nemcsak a segédcsapatokban, hanem a legiókban is.[1] A katonai szolgálat a veteránokat a római polgárjog élvezetéhez juttatta, beléjük oltotta a görög-római kultúra elemeit, és mivel a segédcsapatok (auxilia) magában a provinciában állomásoztak, az új viszonyok közvetítői lettek törzstársaik felé is. Magától értetődik, hogy a birodalom nivelláló hatása bizonyos fokig Kappadokiában is megmutatkozott. A rómaiak egyáltalán nem voltak hajlandók arra, hogy a hatalmat megosszák a helyi fejedelmekkel és templomokkal, tehát a régi életformát sem hagyták érintetlenül. A tartomány romanizálódása mégis csak üggyel-bajjal haladt előre. A városi élet, amelyen keresztül elsősorban mutatkozott meg a római befolyás, Kappadokiában nem jutott annyira, mint a szomszédos, gazdaságilag fejlettebb tartományokban. Ptolemaios még a II. században is főleg falusi jellegű településeket — κῶμαι — talál Kappadokiában.[2]

A kappadokiai városok mindezek ellenére — bár vontatottabb iramban — mégis gyarapodtak. Míg Strabón még csak két várost ismer: Kaisareia-Mazakát és Tyanát, a II. században már sokat találunk, főleg »Kis« Armeniában és Kappadokiának a Fekete-tenger felé eső részein: Satalát, Meliténét, Amasiát, Sebastopolist, Sebasteiát, Neokaisareiát, Komanát. Pénzt azonban nem mindegyik város veretett, nem mindegyik érte el a hellénisztikus városokra jellemző szervezeti formákat.

Prokopios elbeszélése alapján elképzelhetjük, hogyan keletkeztek ezek a városok (De aedif. III 4, 15—18): »Volt egy kis falvacska a régente úgynevezett Kis Armeniában, nem messze az Euphrates folyótól, ahol egy osztag római katonából állott a helyőrség. Ennek a falvacskának Meliténé volt a neve, a katonai osztagé pedig »legio«. Itt a rómaiak valamikor régen négyszögalakú erődítményt építettek a sík terepen.

[1] Th. Mommsen, Gesammelte Schriften. VI. köt. 20. skk. l.

[2] E. Kuhn, Städtische und bürgerliche Verfassung des römischen Reiches. II. köt. 233. skk. l.

Ez teljességgel elegendő volt a katonák számára, hogy meghúzódjanak benne, ugyanitt tartották katonai jelvényeiket is. Később, Traianus római császár parancsára, ez a helység megkapta a városi rangot, és ez lett az itteni tartomány fővárosa. Idők folyamán Meliténé városa egyre nagyobb és népesebb lett. Mivel a falakon belül már lehetetlen volt építkezni (mint mondottam, ez az erőd igen kicsiny méretű volt), az erődítmény körül elterülő síkságon kezdtek építkezni; itt emelkedtek a templomok, épületek, hatósági intézmények, itt volt a vásártér, a különféle áruk eladására szolgáló boltok; mindenfelé kikövezték az utcákat, csarnokokat, fürdőket, színházakat és minden egyebet építettek, ami csak egy nagy város díszére válik.«[1]

Mivel jelenleg nem áll rendelkezésünkre elegendő forrás, azt sem tudjuk megállapítani, hogy az új városokban mennyire honosodott meg a görög jellegű városi szervezet. Az a tény, hogy Kappadokiában mindeddig alig egy-két feliratot találtak, magában véve is szemléltetheti a városi élet fejletlenségét. Majdnem egyáltalán nincsenek olyan feliratok, amelyek a magistratusok bőkezűségét hirdetnék. Egyetlen ilyenfajta nagyobb feliratunk (OGIS 529) Sebastopolisból való. Bizonyíthatólag tudunk a komanai és a hierapolisi *βουλὴ καὶ δῆμος*- ról (IGRR III 121, 125); ugyanitt van adatunk egy kevert nevű (125: Iulius Antonius Mithra Appa) és egy tisztán bennszülött nevű prytanisra (121: Maibuzanos); tudunk azután egy gymnasiarchésról, a prytanisok és epimelétések testületéről,[2] agoranomosról (IGRR III 115); archónokról, a sebastopolisi és sebasteiai *βουλή*-ról és *δῆμος*-ról (ibid. 113, 114, 119). Amasia címe a pénzeken: *Ἀδριανεία Σεουηρεία Ἀντωνινιανὴ Ἀμασία μητρόπολις νεωκόρος πρώτη τοῦ Πόντου.* Neokaisareia a pénzeken ugyancsak métropolisként szerepel (vö. IGRR III 115), Kaisareia-Mazaka és Komana természetesen szintén. Néhány egészen jelentéktelen település is elnyerte a colonia-rangot, az ottani közigazgatás megszervezésére vonatkozólag azonban nincsenek adataink. A feliratokon

[1] Vö. Sz. P. Kondratyev fordításával, VDI 1939. évf. 4. (9) sz.

[2] Anatolian Studies presented to Sir William Ramsay. Manchester 1924, I. köt. 399. skk. l.

olvashatunk pontarchésekről, Pontus Polemoniacus κοινόν-jainak vezetőiről (IGRR III 115, 116) és armeniarchésről (ibid. 132), de már kappadokarchésről csak a Digestában (XXVII 1, 6, 14) olvashatunk, a feliratokon nem. A jelek szerint az egyetlen, valóban hellénizálódott város Tyana volt, amelyet Philostratos (V. Ap. I 4) »görög városként« jellemez és gazdagságát is kiemeli; ezt valószínűleg azzal kell magyaráznunk, hogy a kilikiai kapu előtt feküdt, és kapcsolatai voltak Asiával és Kilikiával.

Arra vonatkozólag, hogy Kappadokia mint római provincia, milyen mértékben kapcsolódott be az áruforgalomba, csak véletlenül ismeretes feliratos és numizmatikai adatok alapján következtethetünk. Már eleve feltehetjük, hogy ez a természeti kincsekben szegény és a termelés alacsony szintjén mozgó tartomány aligha foglalhatott el jelentősebb helyet a kereskedelemben. Kaisareia-Mazakából való pénzeket találtak igen távoli helyeken: a Balkán-félszigeten és a dunai tartományokban, Palesztinában és a Kaukázus vidékén, Korinthosban és Dura-Európosban. De ezt nem Kaisareia kereskedelmi kapcsolataival kell magyaráznunk, hanem azzal, hogy itt volt a fél-, egy- és kétdrachmás római *birodalmi ezüstpénz* veretésének a központja. Ezeken a pénzeken latin felírást találunk, keltezésük a császári évek szerint történik, és egyáltalán megfelelnek a római szabványnak.[1] Egészen nyilvánvaló, hogy nem a helyi forgalom céljaira voltak szánva. Bronzpénzeket nem sok város veretett.

Egészen különös véletlent tárnak elénk a dura-európosi pénzleletek. Itt a 2817 pénzdarab közül 518 bronz való Amasiából, tehát több, mint Antiocheiából (356); a pénzek számát tekintve Amasia csak Edessa (896) és Nisibis (643) mögött marad el. Az amasiai pénzek mind Septimius Severus uralkodásának idejéből valók, és a különös tényt valószínűleg éppen ez magyarázhatja: a III. század elején — a syriai eseményekkel kapcsolatban — a mezopotámiai forgalomra szánt pénzek verése átmenetileg szünetelt, és az amasiai pénzek kerültek forgalomba; a durai leletek közt sem Septimius előtt,

[1] Head, Historia numorum. 752. skk. l.

sem utána nincsen egyetlenegy amasiai pénzdarab sem.[1] Maga Amasia városa aligha rendelkezhetett kiterjedtebb kereskedelmi kapcsolatokkal, ha például arra gondolunk, hogy ez a Fekete-tenger déli partján fekvő város nem szerepel az északi partvidék feliratos anyagában, az IOSPE gyűjteményében.

A Corpus Inscriptionum Latinarum III. és II. kötetében találkozunk kappadokiaiak említésével, távol hazájuktól: a Balkán-félszigeten és Italiában; de ezek egészen ritka esetek. Egy Traianus-korabeli sebastopolisi feliraton (IGRR III 112) olyan valakiről olvashatunk, aki a maga költségén építtetett egy csarnokot és egy egész üzletsort (ἐργαστήρια).

Mindezek az adatok nem elégségesek kategorikus következtetések levonására, de már ez a tény is (hogy ti. nem elégségesek) bizonyos mértékben jellemző. Figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy Kappadokiában mindeddig nem került elő egyetlen egy olyan felirat sem, amely a Kisázsiában elterjedt testületekről említést tenne.

A római uralom természetesen változásokat idézett elő a földviszonyokban. Archelaos detronizálása földbirtokainak elkobzásával járt együtt. Tacitus előadása szerint (Ann. II. 42) Tiberius, mikor Kappadokiát procuratori tartománnyá szervezte, felére csökkentette a kereskedelmi forgalom után kirótt illetéket (centesima rerum venalium), mégpedig azzal a meggondolással, hogy az új tartományból eredő bevételei fedezni fogják azt a károsodást, amelyet a katonai kincstár (aerarium militare) az illetékcsökkentés révén szenvedett. Archelaos fő jövedelmi forrása a föld volt, ebből halmozta fel kincseit, amelyet egy alaposan megerősített ἔρυμα-ban (Nora — Néroassos) őriztetett. Archelaos még egy földműveléssel foglalkozó értekezést is írt, amelyre az id. Plinius is hivatkozik. (Nat. hist. 18, 73.) Valószínűleg részben elkobozták, de mindenesetre átszervezték a templomi birtokokat. A feliratok azt bizonyítják, hogy Komana polisszá szerveződött (IGRR III 121, 125), ezzel pedig együttjárt az, hogy a falusi lakosság részben a polishoz csatolt, sőt talán ott is lakó föld-

[1] A. R. Bellinger, The eighth and ninth Dure Hoards. New-York 1939, 2. és 68. skk. l., és a 14. lap melletti tábla.

művesek sorába került. A rómaiaktól szervezett új városok természetesen szintén kaptak földterületeket. Ugyanakkor azt a sok φρούριον-t, amely régebben »részint a királyoké, részint barátaiké volt« (Strab. XII 2, 9), felszámolták, bár — mint fentebb láttuk — a nagybirtokosok és »satrapák« még a késői császárság korában is megmaradtak. Sajnos, forrásaink nem szolgáltatnak olyan konkrét anyagot, melynek alapján az agrárviszonyok megváltozásának és a római típushoz való közeledésének folyamatát megrajzolhatnók. Csak feltevésképpen említhetjük, hogy ezeknek a változásoknak az irama ugyanolyan vontatott lehetett, mint a városi élet kifejlődésének menete. Kappadokiában feltehetőleg a római időkben is számos eleme maradt meg a közösségi és patriarchális életformának, és ezek az elemek csak megkönnyítették azt a fordulatot, amely a keleti feudális viszonyok kialakulására vezetett.

De az idők szelleme megmutatkozott Kappadokiában is. Egy amasiai verses sírfeliraton (IGRR III 103) azt olvassuk, hogy az elhúnyt Késombrotos kiváló jogász volt (ἐν νομικῇ προὔχοντα) és törvényszéki ülnökként működött Bithynia helytartója mellett. Egy másik (sebastopolisi) verses sírfeliraton (ibid. 118) egy Maximus nevű tudós grammatikusról van szó.[1] Az új vallás, a kereszténység szintén elterjedt a provinciában, bár később, mint Kisázsia egyéb tartományaiban. A III. század derekán a kappadokiai Kaisareia egyház a keresztény teológia egyik központjává fejlődött, és Cyprianus levelezést is folytatott Firmilianus kaisareiai püspökkel.

A III. század folyamán Kappadokia sokat szenvedett az ellenséges betörésektől. Barbár betörések, amelyekről Sueto-

[1] A tartomány romanizálódásával kapcsolatban példaképpen hivatkozhatnánk arra a maga nemében páratlan zelai feliratra (IGRR III 109), amely a sír nyugalmának háborításáért kiróható bírságot 474 *sestertius*ban szabja meg. Szerintünk azonban itt nem romanizálódással van dolgunk. A különös szám — 474 — minden valószínűség szerint egy arameus név, vagy szent, mágikus szó betűinek számértékét képviseli; mivel 474 drachma vagy denarius a sírfelirat szerzője szemében túlságosan nagy összeg volt, drachmák helyett sestertiusokat írt. Ezzel a feltűnően alacsony összegű bírsággal szemben egy tyanai felirat (Rev. Phil. 13 [1939] 210) 10 000 denariusnyi bírsággal fenyegetőzik.

nius tesz említést, korábban is történtek. Egy 137-ből való sebastopolisi felirat Arrianost, a híres történetírót magasztalja, hogy mint a provincia helytartója visszaverte az alánok támadását, és ezzel kapcsolatban írta meg *Ἔκταξις κατ' Ἀλανῶν* című munkáját. A III. században Kappadokia gyakran vált hadi események színterévé. 231-ben Ardasir, a perzsa birodalom új uralkodója, hadat indított Róma ellen és ennek során végigpusztította Kappadokiát. Támadást intézett Kappadokia ellen Ardasir 240-ben is, utóda, I. Sahpur pedig 257-ben. Valerianus császár foglyulejtése után a perzsák Kappadokia jelentős részét elfoglalták és földig dúlták a tartomány fővárosát, Kaisareiát. Ugyanakkor a provincia pontusi területeit észak felől a forrásokban gótoknak és skytháknak nevezett népek támadták meg és pusztították végig. Kappadokia, mint Kisázsiának több más tartománya is, Zénobia palmyrai birodalmához került. Mikor Aurelianus visszafoglalta az országot és megsemmisítette a palmyrai királyságot, Tyana ellenállást fejtett ki, mire a császár azzal fenyegetőzött, hogy katonáinak szabad rablást engedélyez a városban, de azután fenyegetését nem váltotta valóra.

Ezek a hadi események végleg aláásható a provincia erőit, és ha Kappadokia később kiheverte ezeket a sebeit, gyógyulását bizonyos mértékig annak köszönhette, hogy beletartozott az egységes birodalomba.

Kappadokiának, mint római tartománynak a történetét nem ismerjük eléggé. Talán majd újabb felfedezések segítségével tisztábban láthatjuk azokat a változásokat, amelyek itt Róma befolyásának eredményeképpen végbementek. De véleményünk egyelőre csak az lehet, hogy valamennyi kisázsiai provincia közül Kappadokia formálódott át legkevésbé a római uralom hatása alatt.

SYRIA

Syria volt az egyik legfontosabb római provincia. Nagy kitüntetésnek számított, ha valaki helytartója lehetett. Pertinax életrajzírója (2, 11) megjegyzi, hogy a későbbi császár más provinciák sikeres kormányzásával »érdemelte ki Syriát« (Syriam meruit). Domitianus, miután Agricolát már előbb is elhalmozta megtiszteltetésekkel, Syria helytartójául szemelte ki, mivel ezt a provinciát szokták a »jelentősebb személyek számára fenntartani« (Tac., Agr. 40: maioribus reservatum). Syria — terület szempontjából — nem maradt el a Seleukidák birodalma mögött, még ha virágkorának tetőpontján nézzük is, amennyiben mintegy 200 000 km²-t foglalt el, lakosságának száma megközelítette a tízmilliót, és jelentős nagyvárosai is voltak. Qu. Aemilius Secundus feliratán (ILS 2683) azt olvassuk, hogy a Quirinius parancsára végrehajtott apameiai népszámlálás eredménye 117 000 polgár volt. Ebből arra következtethetünk, hogy Apameia lakossága Augustus alatt valószínűleg 400—500 000 körül járt. Antiocheia legalább akkora területet foglalt el, mint Alexandreia, és időszámításunk kezdete körül 300 000 lakosa volt. A Tigris melletti Seleukeia, melynek lakossága az I. században elérte a 600 000-et, még Marcus Aurelius idejében is 300—400 000 lakost számlált. A 66—70. évi felkelést megelőző időben Jeruzsálemnek is mintegy 100 000 lakosa volt. Ezek szerint a városi lakosság tette ki a provincia népességének jelentős hányadát, vagyis mindenképpen fejlett városi élettel van dolgunk. Syria híres volt természeti kincseinek gazdagságáról is; Mamertinus a Iulianus magasztalására írott panegyrikosban (362-ben) Syriát gazdag és termékeny országnak mondja.

Syria volt a keleti kereskedelem legfontosabb központja: közvetített a Kelet és a római Nyugat között, és a birodalom roppant jelentőséget tulajdonított Syria közvetítő szerepének: Róma keleti katonai politikáját elsősorban éppen ez határozta meg. Végül Syria több tartománya virágzó kultúrával rendelkező ország volt, amely azonban nemcsak a hellénisztikus kultúrát sajátította el, hanem őrizte az ősi időkből rá hagyományozott, eredeti kultúrát is.

Ezek a körülmények tették tehát Syriát a római birodalmi rendszer legfontosabb láncszemévé, de ugyanakkor ezek a körülmények nehezítették meg a rómaiak számára az ország megszervezését is. A történelem folyamán Syria területén kialakult államok és szabad városok figyelemre méltó szívósságot tanúsítottak és csak nehezen hajoltak meg Róma nivelláló befolyása előtt. A római gyarmatosítás itt nem is mutathatott fel komolyabb sikereket. A római kereskedők mindenütt tapasztalt és energikus bennszülött vetélytársakra akadtak. A rómaiak Syria lakosait eleinte barbárokként kezelték. Cicero »rabszolgaságra született népnek« nevezi őket, a hitvány embereket pedig a »megvásárolható szírekhez« hasonlítja. (De or. II 60.) Csakhogy ezek a »barbárok« fejlett kultúra részesei voltak, és a rómaiaknak nem sikerült kiszorítaniuk Syria népeinek sem görög, sem semita kultúráját; sőt még inkább ők maguk kerültek Syria kulturális befolyása alá. »A régebben syriai Orontes már a Tiberisbe ömlik« (iam pridem Syrus in Tiberim defluxit Orontes), panaszkodik Iuvenalis (III 62).

A szírek és rómaiak közti konkurrencia természetesen nem segítette elő baráti viszony kialakulását. Egy római katona a Szinaj-félszigeten ezt írta a falra: »Pusztuljanak a szírek a latin nyelvet beszélő rómaiak elől!« (CIL III 86), egy másik katona pedig ezt véste Syriában a sziklába: »A szírek — gonosz fajzat« (*κακὸν γένος*). Mindkét emlék azt bizonyítja, hogy a rómaiak és szírek később is idegenek maradtak egymás számára.

Syria birtokbavételét még az a körülmény is megnehezítette, hogy az ország roppant területén élő népek a társadalmi és kulturális fejlődésnek különböző fokaiig jutottak, és rendkívüli simulékonyság kellett ahhoz, hogy az egész lakos-

ságot egységes egésszé forrasszák a birodalommal. A császári hatalom a tartományok átcsoportosításaihoz folyamodott: a különszabdalt területeknek hol autonómiát adott, hol megint elvette; nem egyszer nagyarányú felkeléseket kellett elfojtani, sőt egy időben (a III. században) Syrián belül még egy önálló monarchia is alakult (a palmyrai királyság), amely Egyiptomot is hatalma alá kényszerítette.

Syria provincia határai nem egyszer változtak. Területe akkor volt legnagyobb, amikor északon a kisázsiai Tauros-hegységtől lent délen egészen Arábiáig és Egyiptomig, nyugaton a Földközi-tengertől, keleten az Euphrates középső és alsó folyásáig minden hozzá tartozott, sőt egy időben még Kisázsia déli szegélye is Syria része volt. Az ország politikai egysége, úgy, ahogy a makedón Alexandros és a Seleukida-dinasztia megteremtette, nem bizonyult tartósnak, bár nyomtalanul sem tűnt el egészen. Még a II. századból is ismerünk egy fogadalmi feliratot, amelyet Nikopolis város tanácsa és népe állított »Alexandrosnak, Philippos fiának«,[1] Durában pedig egy 180-ból származó dokumentumon (DP 23) epónymosokként Zeus, Apollón, az ősök és Seleukos Nikatór király papjai vannak megnevezve. Az ilyenfajta említések azt bizonyítják, hogy politikailag milyen nagy benyomást tettek az emberekre a hellénisztikus világ egyesítésére irányuló kísérletek, de az ilyen kísérletek nem vezettek és nem is vezethettek valóságos egyesülésre. Syria gazdaságilag és politikailag különnemű területek konglomerátuma maradt.

Syria földrajzi viszonyai meglehetősen változatosak. A legkulturáltabb terület az a partmenti szegély, amelyet kelet felől az észak-déli irányban húzódó hegyvonulat határol. A Tauros nyúlványai északon Kisázsiától választják el Syriát, majd a Bargylos és a Libanon következik, amelyet az ókorban magastörzsű cédrusokból és tölgyekből álló sűrű erdő borított. A sík partmenti csík dél felé összeszűkül; Phoeniciában nem szélesebb 50 kilométernél, de a hegyek nem egy helyen egészen a tengerig nyúlnak és így elszigetelik Phoenicia egyik városát a másiktól. A hegyvonulatot szorosok sza-

[1] L. Jalabert—P. Mouterde, Inscriptions grecques et latines de la Syrie. I. köt. Paris 1929, 163. sz.

kítják meg: ezeken keresztül vezetnek a természetes összekötő utak a Földközi-tenger medencéje és a keleti országok között. A Karmel-hegytől délre a völgy kiszélesedik, majd még délebbre beleolvad az arábiai sztyeppékbe és sivatagba. A Libanontól keletre húzódik az Antilibanon hegylánca.

Forrásaink (Cicero, Phil. XI 12, 31) Syriának számos királyáról, tyrannosáról, dinasztájáról és tetrarchájáról emlékeznek meg. Iudaea az i. e. II. század derekától függetlenséget vívott ki magának, és a harcias papkirályok: Simon, Ióannés, Hyrkanos és Alexandros Iannaios hatalmas területeket csatoltak birtokaikhoz, többek között a partmenti phoeniciai és filiszteus városokat is. Kommagéné önálló ország volt, ahol iráni eredetű, de a Seleukidákkal is rokonságot tartó dinasztia uralkodott.[1] Emesában és Arethusában Sampsigeramos önálló dinasztiája kormányzott. A keleti és déli vidékek arab és egyéb törzsfők fennhatósága alá tartoztak, akik több nagy egyesülést hoztak létre. A Libanon hegyei közt az ituraeusok, akiket Cicero (Phil. II 44, 112) »valamennyi nép közül a legbarbárabbaknak« nevez, olyan államot szerveztek, amely Ptolemaios (Mannaios fia) alatt (kb. 85—40) hatalmát egy időben nyugaton egészen a Földközi-tengerig, keleti irányban Damaskosig terjesztette, de behatolt még Galilaeába is. Délkeleten az i. e. II. század végén alakult ki a nabataeusok erős királysága, amely egy időben egész Koilésyriát és a Damaskostól Petráig húzódó hatalmas területet magába foglalta. A nabataeus királyság számos építészeti emléket, valamint pénzeket és feliratokat hagyott maga után, amelyek bizonyíthatják hatalmát.

Egyes polisok szintén önállóságot vívtak ki és pénzeiken feltüntették »szabadságuk« új érájának évét: Tyros — i. e. 126-tól, Sidón — 111-től, Askalón — 104-től, Bérytos — 81-től.

[1] Egy ephesosi feliraton a következőket olvassuk: *βασιλέα Ἀντίοχον δίκαιον ἐπιφανῆ φιλορώμαιον καὶ φιλε... τὸν ἐγ βασιλέως Μιθραδάτου Καλλινίκου καὶ βασιλίσσης Λαοδίκης θεᾶς Φιλαδέλφου τῆς ἐκ βασιλέως Ἀντιόχου Ἐπιφανοῦς Φιλομητο..ος Καλλινίκν* (Waddington III, 2, 136; vö. OGIS 385, 386, 387, 383.) A híres nimruddagi domborművön látható Antiochos »őseinek« egész galériája, Dareiostól, Hystaspés fiától kezdve egészen Arsamesig és Mithridatésig. (OGIS 390—402.)

Róma érthető okokból nem tudta egyszerre birtokba venni ezt az óriási területet, amely oly változatos társadalmi formákat, sok különböző államalakulatot mutathatott fel, amelyek mindegyikének megvoltak a maga történeti hagyományai. Tulajdonképpen Syria véglegesen nem is szerveződött provinciává egészen Diocletianusig. Pompeius ugyanúgy, mint Syriának utána következő helytartója, Gabinius, kénytelen volt tekintetbe venni a meglevő helyzetet, és feladatát az első időkben abban látta, hogy hatalma alá kényszerítse Syria valamennyi — egymástól erősen eltérő — területét. E területek gyökeres átszervezésére nem is gondolt, csak feldarabolásukra és katonai erejük meggyengítésére.

Kommagéné önálló »királyság« maradt; III. Antiochosnak 17-ben bekövetkezett halála után egyesítették a provinciával, de Caligula újból királyi trónra ültette (majd rövidesen ugyanő le is tétette) IV. Antiochost; 46-ban Claudius ismét visszahelyezte királyságába, és Kommagénét véglegesen csak Vespasianus kebelezte be 72-ben; fővárosa, Samosata, ekkor vette fel a »Flavia« melléknevet. De még 99/100-ban is megtörténik, hogy Antiochos Philopappos mint római magistratus szobra alá szerényen athéni phyléjének feltüntetésével vésette oda a nevét, de a közös feliraton királynak nevezte magát. (OGIS 409—413: *βασιλεὺς Ἀντίοχος.*) Ez persze csak tartalmatlan cím volt; a rómaiak feltehetőleg megengedték neki, hogy ünnepélyes alkalmakkor ezzel vígasztalja magát; annyit mindenesetre láthatunk belőle, hogy az önálló Kommagéné emléke még elevenen élt.

Iudaea szintén megőrizte önkormányzatát II. Hyrkanos főpap uralkodása alatt; világi — királyi, vagy ethnarchési — címet mindenesetre már nem viselt; de ami a legfontosabb: Iudaeát igen szűk határok közé kényszerítették; a Hasmoneusoktól elfoglalt tengerparti városokat, valamint a koilésyriai és Jordánon túli területeket »felszabadították«, vagyis elszakították Iudaeától; voltak, akik ekkor belügyeik intézésében autonómiát kaptak, de adót kellett fizetniük és vállalniuk a birodalomnak járó szokásos szolgáltatásokat. Iosephus Flavius (Ant., XIV 4, 4) felsorolja a legfontosabb városokat, amelyeket Pompeius »felszabadított«: Gadara, Hippos, Skythopolis, Pella, Dion, Samaria, Marissa, Azótos, Iamnia, Are-

thusa; a tengerparti városok közül: Gaza, Ioppe, Dora, Stratónos pyrgos (a későbbi Kaisareia). Iosephus Flavius jegyzéke korántsem teljes, mivel más városok pénzein is (amelyek régebben Iudaeához tartoztak) a Pompeius-féle éra alkalmazását figyelhetjük meg, ami annyit jelent, hogy Pompeius ezeket is »felszabadította«. Minden jel arra mutat, hogy már Pompeius alatt megszerveződött az a Jordánon túli városszövetség, amelyet »Tíz város« néven tartottak számon. Plinius szerint (Nat. hist. V 18, 74) ebbe a szövetségbe a következő városok tartoznak: Damaskos, Philadelphia, Raphaneiai, Skythopolis, Gadara, Hippos, Dion, Pella, Gerasa, Kanata. De a »Tíz város vidéke« (Decapolitana regio) megjelölés csak megszokáson alapult: hol ezek, hol más városok tartoztak a tömörüléshez. Gabinius nem érte be Iudaea területének erőszakos összeszűkítésével sem, hanem még a megcsonkított Iudaeán belül is további felosztást rendelt el; a jeruzsálemi központi synedrion helyett »öt synedriont szervezett és az egész népet öt kerületre tagolta, úgyhogy a zsidók egy részének az igazgatása Jeruzsálemből, a másiké Gadarából, a harmadiké Amathusból, a negyediké Jerikóból, az ötödiké pedig a galilaeai Sepphórisból történt.« (Ios., Ant. XIV 5, 4.)

Rómában Syria meghódítása után nem sokkal kitört a polgárháború, amelyet Keleten a parthus háború még bonyolultabbá tett. Mindez csak még inkább megnehezítette Róma számára azt, hogy a leigázott országot közvetlen uralma alá vethesse. Nem is csodálkozhatunk azon, hogy 40-ben a senatus — Antonius és Octavianus megegyezésének megfelelően — Héródést iudaeai királlyá nyilvánította és felhatalmazta, hogy a belső zavargásokat maga csendesítse le. Később Augustus még inkább kiszélesítette Héródés birtokait: királyságához csatolta Gadarát, Samariát, Hippost, Gazát és egyéb tengerparti városokat, Ioppét, Stratónos pyrgost (Turris Stratonis), egész vidékeket (Trachonitist, Batanaeát, Auranitist), Zénodóros tetrarchiáját, a Genezáret-tótól északra és északkeletre. 6-ban Augustus úgy találta, hogy már nincs szüksége a király szolgálataira: Héródés fiát letétette a trónról és Iudaeát közvetlenül a római procurator fennhatósága alá rendelte (Agrippa is csak rövid időre lett ismét király 41 és 44 között); az illető procurator pedig vagy Syria legatusa alá

tartozott, vagy önállóan kormányozta Iudaeát. De a nagy iudaeai háború (66—73), a 115—117. évi felkelés, valamint Bar-Kochba hősies harca 132—135-ben azt bizonyítja, hogy Iudaea meghódítása rendkívül nehéz feladat volt Róma számára.

Ituraea ugyancsak megtarthatta uralkodóit Róma fennhatósága alatt is. Miután Lysaniast 34-ben Antonius parancsára megölték, Ptolemaiosnak (Mannaios fiának) királysága széthullott. Egy része Héródés fiának, Philipposnak, majd később I. és II. Agrippának jutott; az utóbbi meg is tartotta birtokában egészen haláláig.[1] Az ituraeus birtokok központja (Chalkis) Claudius korában Héródésnek (Héródés hasonló nevű unokájának) a birtoka volt, aki a királyi címet is viselhette. Halála után (48-ban) Chalkis ugyancsak II. Agrippára szállott és az övé is maradt 53-ig. Bizonyos numizmatikai adatok alapján arra következtethetünk, hogy Chalkist 92-ben kebelezték be közvetlenül Syriába.

Bár Pompeius és Scaurus syriai helytartó azzal dicsekedett, hogy meghódította a nabataeusok királyságát (pénzt is vertek, amelyen a térdenálló III. Aretas nabataeus király ábrázolását és a következő felírást látjuk: Rex Aretas M. Scaur. aed. cur. ex SC), de tulajdonképpen csak arról volt szó, hogy a nabataeusok hadisarc fizetését ígérték. Országukat csak 106-ban hódította meg Cornelius Palma syriai helytartó és »Arabia« néven külön provinciát szervezett belőle.

Az id. Plinius közlése szerint (Nat. hist. V 23, 82) Syriában még az ő korában is »tizenhét barbár nevű tetrarchia volt«.

Az eddig felsorolt adatokból következtethetünk arra, hogy milyen lassan és nehezen ment Syria szerves bekapcsolása a római birodalomba.

Végül is Septimius Severus 194-ben Syriát két provinciára osztotta: Koilésyriára (ezen a néven Észak-Syriát értették) és Syria-Phoenicia provinciára; az utóbbi északon Apameiáig és Laodikeáig, keleten Damaskosig terjedt, de még a

[1] II. Agrippa halálát rendszerint 100-ra szokták tenni. Ezt a dátumot azonban valószínűleg nem tehetjük 96-nál későbbre, l. A. H. M. Jones, The cities of the eastern Roman provinces. 460. lap.

távoli Palmyrát is magába foglalta. Syria-Phoenicia fővárosa Tyros volt.

Syria a III. századi válság idején egyesült újból. Odenathus palmyrai uralkodó felvette a királyi címet,[1] és miközben forma szerint »corrector totius Orientis« minőségében, a római császár nevében járt el, valójában nemcsak Syriát foglalta el, hanem Arábiát és Kisázsia egy részét is, fia (Vaballathus) pedig anyjával, Zénobia királynővel együtt felvette az »Augustus« címet, birtokába vette Egyiptomot és majdnem egész Kisázsiát, úgyhogy tulajdonképpen egy Rómától független keleti birodalmat hozott létre. Aurelianus császár 271—273 között két hadjáratban leverte Vaballathust, visszaállította Róma keleti hatalmát, Palmyrát pedig oly alaposan leromboltatta, hogy utána soha többé nem támadt fel.

Syria meghódítását megkönnyítette a rómaiaknak az a tény, hogy a Seleukidák birodalma széthullott. Ezt azonban éppen a legfejlettebb városok és tartományok szenvedték meg leginkább. A hellénisztikus monarchiák nem tudtak többé megfelelni azoknak a feladatoknak, amelyek végett annak idején szerveződtek: nem tudtak gondoskodni az önmagát túlélt rabszolgatartó társadalom fenntartásáról azzal, hogy a lehanyatlott, önellátó és önmagára korlátozott polis helyett új, nagyobb méretű politikai és gazdasági egyesüléseket hozzanak létre. A hellénisztikus birodalmak széthullása elkerülhetetlenül bekövetkezett. A hellénizmus hatalmas lökést jelentett, amely előrelendítette a zsákutcába jutott rabszolgatartó társadalmat, új, sajátságos kultúrát teremtett, a görög befolyás szférájába vont sok keleti népet. De a hellénizmus útja újabb zsákutcába vezetett, mivel gyökeres forradalom nélkül nem volt kijutás a szabadba. A római hódítás ilyen körülmények között újból lélegzethez juttatta a hellénisztikus országokat, lehetővé tette számukra, hogy újból átvészeljék a válságot és még néhány századdal kitolják a társadalom rabszolgatartásra alapozott rendjének végleges bukását. Az akkori emberek persze nem ismerték fel tudatosan ezt a történeti folyamatot. Szubjektív szempontból azt érzé-

[1] Egy palmyrai feliraton (Lidzbarski 462, 14. sz.) Odenathus neve mellett a »mlk mlk« (királyok királya) jelzőt találjuk.

kelték, hogy csendességre áhítoznak az i. e. II. század derekától megszakítás nélkül tartó zűrzavarok után, vissza akarják állítani és ki szeretnék szélesíteni a gazdasági kapcsolatokat, várták a kereskedelem felélénkülését, a barbárok közé szerették volna vinni a termelés fejlettebb típusát. Ezért volt az, hogy a tengerparti kereskedővárosok ellenállás nélkül fogadták a római uralmat, és kezdettől fogva csak a tengerparti sávot kormányozta közvetlenül a római legatus.

Egészen más lapra tartoznak egyes keleti vidékek és azok a tartományok, ahol az egyesülés szükségességét nem érezték, vagy ahol történetileg kialakult és még szívós államok voltak. Itt a rómaiaknak a bennszülött uralkodókra kellett támaszkodniuk. Ehhez járul még az is, hogy egy olyan hatalmas provincia közigazgatási apparátusának megszervezéséhez, mint amilyen Syria volt, sok évtized, sőt évszázad kellett.

A királyok, tetrarchák stb. persze tulajdonképpen mind csak római megbízottak voltak, és például az, hogy Marullusnak, Iudaea procuratorának helyébe Agrippa »királyt« ültették, majd őt megint procuratorral, Cuspius Fadusszal váltották fel, nem változtatott a Róma és Iudaea közti viszony valóságos szerkezetén. Maguk a »királyok« is talán királyok voltak alattvalóik szemében, de a római tisztviselőében már csak barbárok, legjobb esetben korántsem a legfelső kategóriához tartozó római polgárok. Suetonius megjegyzi (Aug. 60), hogy a baráti és szövetséges királyok elhagyták országukat, hogy Rómában, vagy — ha a császár arra utazott — a provinciában kifejezésre juttassák előtte hűségüket. Ilyen alkalmakkor a királyi méltóságjelvények nélkül, egyszerű togában jelentek meg, mint a cliensek. Iosephus Flaviusnál (Ant. XIX 8, 1) olvasunk egy jellemző epizódot, amelyből meglát-hatjuk, milyen lenézéssel és ugyanakkor milyen bizalmatlansággal nézték ezeket a »királyokat«. I. Agrippa tiberiasi rezidenciájában összetalálkozott Antiochos kommagénei király, Sampsigeramos emesai király, Polemón pontosi uralkodó és végül tulajdon fivére, Héródés chalkisi király. Ugyanakkor érkezett oda Vibius Marsus syriai helytartó. Agrippa — tisztelete jeléül — vendégeivel együtt az előkelő személy elé sietett a várostól hét stadiumnyi távolságra. De Marsus ezt a találkozást más szempontból nézte. Gyanúsnak tűnt fel előtte

ez a királyi összejövetel, »úgy gondolta, hogy több uralkodónak ilyen szoros érintkezése nem járhat különösebb haszonnal Rómára nézve«. Éppen ezért mindegyikhez elküldte egy tisztviselőjét, és azt ajánlotta nekik, azonnal térjenek vissza otthonukba.

Nehéz volt megegyezésre jutni a még nemzetségi társadalomban élő nomád arabokkal is. A rómaiak fokozatosan vonták be őket a civilizáltabb népek körébe, csábították őket, hogy telepedjenek meg, de azért sokáig nem bántották életmódjukat, a törzsfőket pedig arra használták, hogy közvetítői legyenek a római befolyásnak és hatalomnak. Például az IGRR III, 1264. jelzésű feliraton *οἱ ἀπὸ ἔθνους νομάδων* szerepelnek; sok feliraton olvashatunk arab sejkekről, mint hatósági képviselőkről (ibid. 1247, 1298, 1171 stb.); a syriai feliratokon gyakran előfordul egy valószínűleg örökölhető cím: *'srtg*, vagyis a görög *στρατηγός*. Egy Hadrianus — Antoninus Pius-korabeli feliraton (OGIS 616) »a nomádok ethnarchéséről és stratégosáról« olvasunk.

Mindezek a kiskirályok, akár az újonnan kinevezettek, akár az örökös joggal uralkodók, hatalmukat Rómától nyerték, és ezt Róma el is vehette tőlük bármely pillanatban. A nabataeus királyok címei közt szerepel a rhn'm', amit görögre a *φιλόδημος* szóval fordíthatnánk: vagyis ezzel is hangsúlyozni akarták hatalmuk népi forrását. De a rómaiak nem sokat törődtek az ilyen igényekkel. A királyok reális hatalmát az általános politikai helyzet, de még inkább befolyásuk és kapcsolataik határozták meg. A király mindenesetre nem hagyományozhatta koronáját arra, akire akarta. Még Heródes, a rómaiak »barátja és szövetségese« is kénytelen volt jóváhagyás végett Róma elé terjeszteni végrendelkezését és családi intézkedéseit. A királyok nem voltak felhatalmazva arra, hogy önálló külpolitikát folytassanak: nem köthettek szövetségeket és szerződéseket, nem háborúskodhattak. Csak bronzpénz veretésére volt joguk. (Ez a kiváltság különben jelentéktelen városokat is megilletett.) Országuk belső igazgatásában önállóságot élveztek, de persze csak addig, amíg összeütközésbe nem kerültek a római érdekekkel. Törvénykezési joguk sem terjedt ki a római polgárokra. Különösen fontos esetekben még a nagyhatalmú Heródes is köteles volt íté-

leteit Augustus elé terjeszteni jóváhagyás végett. A királyok az adókat belátásuk szerint szedték és a római kincstárba többé-kevésbé rendszeres hozzájárulást küldtek. Ez nemcsak a »tributarii«-ra vagy a »stipendiarii«-ra vonatkozik, hanem a »szövetségesekre« (socii) is, bár az utóbbiakra nézve nem voltak megállapítva fix normák és határidők. A királyok ezen kívül kötelesek voltak segédcsapatokat is küldeni a birodalmi seregbe.

A királyok, hogy trónjukon maradhassanak, kénytelenek voltak a császárok és kegyeltjeik, a legatusok és a helytartói kíséret kedvében járni, rá voltak kényszerítve a cselszövésekre és megvesztegetésre, hatalmas összegeket kellett költeniük arra, hogy uralmuk külső fényét biztosítani tudják. Ebből a szempontból különösen a iudaeai Héródés volt fáradhatatlan, aki óriási építkezéseket folytatott és rengeteg pénzt áldozott messze Iudaea, sőt még Ázsia határain is túl. De az ilyen királyok nagyságát igen drágán kellett megfizetni, és azok a kisebb uralkodók, akik a nagyokat utánozták, annyira kimerítették és tönkretették országuk termelőerőit, hogy a lakosság nem egyszer szabadítóit látta a rómaiakban.

A királyok fenn akarták tartani országuk elszigeteltségét, és hatalmuk béklyók közé szorította a kereskedő rend kezdeményezéseit, amelynek viszont ahhoz fűződött érdeke, hogy egységes birodalom jöjjön létre. Ezért volt az, hogy például Iudaeában a iudaeai háború alatt az arisztokrácia legelőkelőbb körei karöltve jártak el a rómaiakkal, és akaratuk ellenére bonyolódtak bele a háborúba. Iosephus Flavius közlése szerint (Ant. XVIII 2, 5) Kommagénében III. Antiochos halála után (17-ben) »az egyszerű nép felkelt az arisztokrácia ellen; mindkét párt deputációt küldött (Rómába). Az arisztokrácia azt kérte, változtassák a tartományt római provinciává, a nép viszont ki akart tartani régi királyai mellett.« Ezek szerint teljes mértékben a helyzetnek megfelelően járt el Pompeius, amikor a kisebb tartományok »tyrannosait« megfosztotta hatalmuktól és az életképes városokat felszabadította a királyok hatalma alól.

A syriai szabad városok helyzete általában alig különbözhetett a birodalom egyéb városainak helyzetétől, bár egyesek tovább élveztek autonómiát és több joggal rendelkeztek,

mivel a római uralom Syriában általában véve csak lassan és üggyel-bajjal vert gyökeret.

Az úgynevezett »civitates liberae« helyzetét az általános helyzet határozta meg: (elméletileg) mentesek voltak az adóktól, joguk volt bronzpénz veretésére, megállapíthatták a helyi vámokat, megtarthatták törvénykezési jogukat polgári és kisebb büntető ügyekben, megtartottak valamelyes pénzügyi önkormányzatot és bizonyos helyi szokásokat.

De mindezek a kiváltságok fokozatosan semmivé zsugorodtak össze. A birodalom általános tendenciája éppen arra irányult, hogy mindent egy színvonalra szállítson és az önkormányzati szerveket bürokratikus apparátussal cserélje fel. Az ifj. Plinius szavai szerint a szabadságnak már az I. század elején is csak az árnyéka és neve maradt meg. (Ep. VIII 24: umbra et residuum libertatis nomen.) Dión Chrysostomos az »úgynevezett« szabadságról beszél (Or. XLIV p. 512), a tarsosiaknak szomszédaikkal támadt vitájukkal kapcsolatban pedig arra mutat rá, hogy tulajdonképpen mind a két fél — ὁμόδουλοι. (Or. XXXIV p. 428.) Amikor Vespasianus adót vetett ki a szabad városokra, és elrendelte, hogy ezek is a római helytartó (ἡγεμών) fennhatósága alá tartozzanak, Pausanias szerint (VII 17) ezt azzal a megokolással tette, hogy a hellének elszoktak a szabadságtól. (Ἀπομεμαθηκέναι τὴν ἐλευθερίαν τὸ Ἑλληνικόν.) Plutarchos feltehetőleg a reális állapotokat tükrözi, amikor így ír (Praec. ger. reipubl. 32): »A népek annyi szabadsággal bírnak, amennyit a hatalmon lévők adnak, és szerintem többre nincs is szükség.« Semmi értelme sincs a címekre és méltóságokra való törekvésnek. »Valóban, mit is ér a nagy méltóság, a hírnév azoknak, akiknek ez osztályrészül jutott? A proconsulnak jelentéktelen parancsa máris megsemmisíti, vagy másnak juttatja; de még ha megmarad is, komoly jelentősége nincsen. Ha egy főtisztviselő hivatalba lép, nem mondhatja magának azt, amit Periklés, aki valahányszor csak felöltötte a chlamyst, figyelmeztette önmagát: „Periklés, ne feledd, hogy szabad embereken, helléneken, athéni polgárokon uralkodol." Legfeljebb ezt mondogathatja: „Én is alattvaló vagyok, városom is a császár proconsulainak és procuratorainak van alárendelve."« (Ibid. 13.)

A városi szabadság visszafejlődése érthető okokból csak lassan, észrevétlenül ment végbe. Rómának nem voltak olyan kidolgozott törvényei, amelyek helyettesíthették, vagy eltörölhették volna a helyi törvényeket és jogszokásokat. Papinianus például rámutat arra, hogy a koilésyriai Antiocheia városának még az ő idejében is hatályos az a törvénye, amely szerint Antiocheiát kiváltságos jog illeti meg az elhunyt vagyona után járó illeték behajtásánál. (Dig. XLII 5, 37.) De a kormányzat általános rendelkezései hatálytalanították az ellenkező értelmű helyi rendelkezéseket. Ulpianusnál olvassuk: »Az isteni Hadrianus rescriptumában negyven arany bírságot rendelt a kincstár javára azoktól, akik a város kerületén belül temetik el halottjukat, valamint azoktól a hivatali szervektől, amelyek ezt megengedték; a temetkezési helyet el kell adni, a hullát pedig más helyre kell temetni. De mi történjék akkor, ha a municipiumi törvény megengedi a városon belül való temetkezést? Az uralkodó rescriptuma után azt kell vizsgálni, nem történt-e kihágás, mivel a rescriptumok általános érvénnyel bírnak, és a császári rendelkezések mindenütt hatályosak és érvényesek.« (Dig. XLVII 12, 3, 5.)

Idők folyamán a központi hatalom egyre mélyebben belenyúl a municipiumi élet minden jelentéktelen apróságába. Ékesen bizonyíthatja ezt Pliniusnak Traianusszal váltott levelezése. Jellemző ebből a szempontból a Digesta egyik szöveghelye (L 10, 3): »Magánszemély építtethet új épületet a princeps előzetes engedélye nélkül is, kivéve az olyan eseteket, amikor ez más várossal való vetélkedésre vezetne, vagy vitákra adna alkalmat, vagy pedig ha cirkuszról, színházról, amphitheatrumról van szó. Közösségi célokra új épületet emelni a princeps engedélye nélkül tilos, mint ahogyan a rendeletek során rámutattunk. Új épületen senkinek a nevét sem szabad feltüntetni, csak a princepsét, vagy azét, akinek a költségén az építkezés folyt.«

A »szabad városok« (civitates liberae) száma nem volt állandó, sem általában nagy. Még kevesebb volt azoknak a városoknak a száma, amelyek a »colonia« címet elnyerték és a »ius Italicum«-ot élvezték. Ulpianus felsorolja ezeket (Dig. I 15, 1): »Tudnunk kell, hogy vannak egyes italiai joggal rendelkező coloniák, mint például Syria-Phoeniciában Tyros, ez

a ragyogó város, ahonnan én is származom; földjeiről híres, sok évszázadon keresztül ősi, hatalmas, erős, és ezt a rómaiakkal kötött szövetségnek köszönheti; az isteni Severus és a mi császárunk megadta neki a ius Italicum-ot kiváló hűségének jutalmául, amelyet az állam és a római birodalom iránt tanúsított. Bérytos is ebben a provinciában van: augustusi colonia, amely sokat köszönhet Augustus kegyének (mint ahogyan az isteni Hadrianus mondotta egyik beszédében), és a ius Italicum-ot élvezi. Héliopolis ugyancsak elnyerte az isteni Severustól az italiai colonia alkotmányát a polgárháború alkalmából. Colonia még Laodikeia Koilésyriában, amelynek az isteni Severus adta meg a ius Italicum-ot a polgárháborúban tanúsított érdemei jutalmazásául. Colonia azután Ptolemais, Phoenicia és Palesztina között, de csak a colonia elnevezést nyerte el. A mi császárunk a phoeniciai Emesának is megadta a colonia rangot és ius Italicum-mal ruházta fel. Itt kell említenünk Palmyra városát, amely Phoenicia provinciában fekszik, a barbár törzsek és népek közelében. Palesztinában két colonia volt: Kaisareia és Aelia Capitolina, de a ius Italicum birtoklása nélkül. Az isteni Severus coloniát létesített Sebastében is.« A numizmatikai adatok szerint coloniának tekintették még Sidónt (Elagabal — Alexander Severus uralkodása alatt), Neapolist (a régi Sichemet, Philippustól Gallienusig), Nysát és Skythopolist (Nero — Gordianus).[1]

A feliratokon és pénzeken a városokat rengeteg címmel halmozzák el. A tyrosiak a következőképpen említik városukat (OGIS 595): *ἱερὰ καὶ ἄσυλος αὐτόνομος μητρόπολις Φοινίκης καὶ ἄλλων πόλεων καὶ ναυαρχίς*; a *μητρόπολις*-t leszámítva ugyanezt a címet adja magának Tripolis is (OGIS 587); a tengerparti Laodikeia, amely a »Iulia« nevet vette fel, így örökíti meg magát (OGIS 603): *ἱερᾶς καὶ ἀσύλου καὶ αὐτονόμου ναυαρχίδος συγγενίδος φίλης συμμάχου κοινωνοῦ δήμου Ῥωμαίων*. Néha a címek olyan terjedelmesek, hogy nem férnek rá a pénzre, és így csak a címek kezdőbetűit tüntethetik fel. (Gadara egyik pénzén például csak ez a felirat szerepel: IAARKEY.)

[1] Head, Historia numorum. 798. skk. l.

De a pompás címek akárhányszor teljesen tartalmatlanok. A városok jogai és kötelességei nem egyformán oszlottak meg; a központi hatalom kénytelen volt tekintettel lenni a helyi hagyományokra; még a különféle kötelezettségek teljesítése során is figyelembe vették a helyi törvényeket és szokásokat. (Dig. L 4, 1, 2: leges cuiusque civitatis et consuetudine longa intellegi potuerunt.) A legjelentősebb önállósággal Palmyra rendelkezett; Palmyra elszigetelt helyzete, kereskedelmi jelentősége, Parthiához való közelsége feltehetőleg arra késztette a római kormányzatot, hogy ne fejtsen ki erősebb nyomást lakosaira. A megszokott magistratusok mellett nem hivatalosan valószínűleg továbbra is megmaradtak és befolyással is bírtak a hajdani törzsfőnökök leszármazottjai. Ezek közül emelkedtek ki a III. század derekán Palmyra uralkodói, Odenathus és utódai is. Egy 251/2-ből származó kétnyelvű feliraton Septimius Hairanés, Odenathus fia, szír nyelven reš Tadmor- (»Tadmor feje«)-ként szerepel (görögül: *ἔξαρχος Παλμυρηνῶν.*) Egy 266/7-ből való feliraton Septimius Vorodes címei közt egy iráni eredetű kifejezést találunk. (OGIS 645: *ἀργαπέτης.*)

A syriai városok közigazgatási szervezetét csak a feliratok alapján ismerjük, azok pedig csak esetleges anyagot szolgáltatnak; ezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy Syria városaiban — bizonyos változtatásokkal — ugyanazok a magistraturák voltak, mint a többi keleti provinciában. A városok egyesülésének intézménye, a *κοινόν* amely Kisázsiában annyira el volt terjedve, itt majdnem ismeretlen.[1] *Τὸ κοινὸν Ἀργαίνης* (IGRR III 1146) egyszerűen egy Argainé nevű falu helyi közösségét jelenti. A jelek szerint a császárkultusz itt nem vert gyökeret, ezért van az, hogy ezen a talajon kultikus egyesülések sem jöttek létre.

A kétnyelvű feliratokon a *βουλὴ καὶ δῆμος* szavakat nem fordítják le a bennszülött semita nyelvekre, hanem csak átírják. Ennek alapján arra gondolhatunk, hogy itt nem fejlő-

[1] Egy tisztára vallásos jellegű egyesülés (*κοινὸν Φοινικῆς*) neve olvasható Tyros város egyik pénzén; az ábrázolás a *κοινὸν Φοινικῆς* templomát mutatja. Feliraton a *φοινικάρχης* csak Syria-Phoeniciának Syriától való különválása után (Septimius Severus alatt) figyelhető meg. (OGIS 596.)

dött ki olyan politikai élet, mint a görög polisokban. A rómaiak általában elnyomták a demokráciát, megszüntették a népgyűléseket (ekklésiákat) ott, ahol azelőtt megvoltak, viszont támogatták a vagyoni cenzus szerint kiemelkedő arisztokráciát. Az a tény, hogy a »honores« (megtisztelő hivatalok) »munera«-vá (előírt és kiadásokkal járó kötelezettségekké) változtak, a hivatalviselő személy számára egy bizonyos meghatározott vagyoni cenzust írt elő. Végül is ez lett az egyedüli feltétele annak, hogy valaki közéleti szerephez juthasson.

A gyakran előforduló *βουλευτής* cím (IGRR III 1131, 1134, 1163, 1187, 1201 stb.) — a szövegösszefüggésből kiindulva — nem a működő tanács tagságát jelenti, hanem csak olyan cím, mint a »veteranus« stb.

Elöljáróként *πρόεδρος* (IGRR III 1235, Kanata; 1196, Philippopolis; 1321, 1325, Bostra, stb.), a coloniákban pedig duumvirek szerepelnek. Gerasában egy gymnasiarchés említésével találkozunk, akit a felirat azért magasztal, hogy olajat és 500 drachmát ajánlott fel egy templom felépítésére (OGIS 622). »A tíz első« (dekaprótoi), különösen Palmyrában, ősi helyi intézmény volt. Valószínűleg ezzel kell magyaráznunk azt, hogy egy kétnyelvű palmyrai díjszabás szír szövegében a görög *δεκάπρωτος*-nak a palmyrai 'šrth' felel meg. Gerasában egy életfogytiglan megválasztott »dekaprótos«-ról olvashatunk. (OGIS 621.) Egy philippopolisi felirat (IGRR III 1201) syndikost említ; ez — a Digesta (L 4, 18, 13) szerint — olyan személy, »akit egy bizonyos ügy intézésére vagy védelmezésére választottak«.

A falu nem vett részt a politikai életben, nem volt más, mint a város kizsákmányolásának tárgya. A feliratokon szereplő falusi »stratégosok« gyakran — különösen a semita feliratokon — nemzetségi címet jelölnek.

A falusi népgyűlések nem voltak szervezett *βουλή*-k, hanem véletlen »összecsődülések«; *ὄχλου γενομένου τῆς κώμης ἐν τῷ θεάτρῳ*,— olvassuk az IGRR III 1192. jelzésű feliraton. Az ilyen »összecsődülés« közös megállapodás alapján hozhatott bizonyos határozatokat (*ἔδοξε τοῖς ἀπὸ ... κώμης ἐκ κοινῆς α[ὐτῶν] εὐδοκήσ[εως]*, Waddington, 2535), de az ilyen határozatok nem bírtak közjogi, csupán magán-jelleggel. Elmaradt vidé-

keken, ahol a városok ritkák voltak, közigazgatási központként, ahol helyőrség is tartózkodott, kivált egy nagyobb falu, amelyet μητροκωμία-nak neveztek. De a falusi területeket általában a városokhoz csatolták, és egyes városok hatalmas területeket képviseltek. Iosephus Flavius ír arról, hogy Damaskos lakosai pereskedtek a sidóniakkal a helyes határok tisztázása végett. (Ant. XVIII 6, 3.) Ez annyit jelent, hogy Damaskosnak közös határa volt a tőle messze fekvő Sidónnal.

A syriai városok történetét nem igen ismerjük. Az irodalomban (Strabónnál, Iosephus Flaviusnál, Pliniusnál, Tacitusnál, Cassius Diónál, a Talmudban stb.) csak véletlen utalásokat találunk; Syriában viszonylag kevés felirat maradt ránk; a numizmatikai anyag minden egyes város történetének fontos periódusait öleli fel és értékes adatokat szolgáltat elsősorban a kronológiára vonatkozólag; de a pénzek feliratai csak igen ritkán mondanak valamit, általában igen szűkszavúak. Az anyagi emlékek — város- és templomromok, stb. — néha gazdagok, de tanulmányozásuk nem minden esetben történt rendszeresen. Azok az ásatások, amelyeket az utóbbi években Gerasában és Durában nagy arányokban és rendszeresen folytattak, jelentős mértékben gyarapították a tudományt. De sok városra vonatkozólag legfontosabb forrásaink továbbra is a feliratok, a pénzek és az esetleges irodalmi említések. Viszonylagos alapossággal csak azokat a városokat tanulmányozták eddig, amelyek jelentősebb szerepet játszottak a történelemben: Jeruzsálem, Antiocheia, Kaisareia stb.

A rendelkezésünkre álló anyag alapján Syria városaival kapcsolatban mégis kiemelhetünk néhány közös vonást.

A »szabad« városok szabadsága nagy mértékben feltételes szabadság volt. Róma nivelláló hatása Syriában csakúgy érződött, mint a többi tartományban. A római adóapparátus Syriában romboló hatással működött: megsemmisítette az ősi hagyományokon nyugvó helyi kiváltságokat. Mint más provinciákban, itt is csak azok az ítéletek voltak hatályosak, amelyeket a római jog alapján hoztak, éppen ezért a helyi polgári törvénykezés, hogy ne legyen tehetetlenségre kárhoztatva, kénytelen volt alkalmazkodni a római joghoz. A legnagyobb római jogászok — Ulpianus, Papinianus, Paulus — éppen Syriából kerültek ki, és Bérytosban a III. században volt egy

jogi iskola, amelyet Grégorios Thaumaturgos úgy említ, mint »a római jog valóságos akadémiáját.« (*εἰς Ὠριγένην προσφωνητικὸς καὶ πανηγυρικὸς λογός*, p. 186, ed. Voss.) A városok politikai jogai, amelyek különben is már csak forma szerint voltak meg, egyre kisebb térre szorultak, majd meg is szüntek, és a legtöbb város kezdettől fogva a *ὑπήκοοι* (»alattvaló«) és *ὑποτελεῖς* (stipendiariae) városok kategóriájába sorolódott. Főleg a katonaszolgáltatás alól való mentesség jogát hagyták figyelmen kívül, és Vespasianus kora óta a latin nyelvű feliratokon gyakran szerepelnek a cohortes (alae) Ascalonitarum, Canathenorum, Damascenorum, Sebastenorum, Tyriorum.

De a syriai városok nem adták be a derekukat ellenállás nélkül Róma nivelláló ereje előtt. Jellemző, hogy sem a Seleukidák, sem a rómaiak nem tudták elfelejtetni a régi városneveket. Semmi csodálatos nincs abban, hogy Aelia Capitolina újból felvette a szent nevet, Jeruzsálem nevét. De az már elgondolkoztathat bennünket, hogy az a város, amelyet hivatalosan évszázadokon keresztül Philadelphiának neveztek, most ismét Ammon lesz, vagyis a régi bibliai név (Rabbat-Ammon) közben is élt mindvégig, és végül is kiszorította azt az új elnevezést, amelyet II. Ptolemaios adott a városnak. Epiphaneia nyolcszáz év elmúltával visszatért a régi elnevezéshez (Hamath) és ismét Ham nevét vette fel. Aké, amelyet Ptolemaisra kereszteltek át, most megint Akka. Apollónia neve most Artuf, amelyet valószínűleg Rešef isten régi nevére kell visszavezetnünk; Larissa a Šaizar nevet vette fel, amely összefügg az amarnai szövegekben említett Zinzar város nevével. Az Orontés mellett (a régmúltban oly híres Kadeš helyén épült) Laodikeia ismét Kadis lesz. A bibliai Beth-Šean, amelyet Skythopolisra változtattak, a modern Beisanban született újjá. A régi elnevezéseknek ez az elevensége bizonyítja azt, hogy milyen kitartással csüngött a syriai lakosság az ősi hagyományokon, és hogy elvetette a hellénisztikus-római újításokat.[1] A rómaiak által adott új név csak

[1] Erre utal Ammianus Marcellinus (XVI 8, 5) is: Quorum [a városokról van szó] ad praesens pleraque licet Graecis nominibus appellentur, quae iisdem ad arbitrium imposita essent conditoris, primigenia tamen nomina non amiserunt, quae iis Assyria lingua institores veteres indiderunt.

olyan esetekben maradt meg, ha a régi város teljesen megsemmisült, és az újjáépített városnak a rómaiak új nevet adtak. Például Izrael fővárosa, Samaria, melyet Héródés (Sebasté néven) újjáépíttetett, ezt a nevét mind a mai napig őrzi (Sebastiya). A bibliai Sichemnek, amely Neapolis néven született újjá, ma is Nablus a neve; Stratónos pyrgos (Turris Stratonis, Migdal-Aštart hellénizált neve), amely Kaisareia néven új várossá alakult és Iudaea procuratorának volt a székhelye, megőrizte a Kaissaria nevet.

Idegenben a szírek összetartó (legtöbbnyire kultikus) társaságokat szerveztek és fenntartották kapcsolataikat szülővárosukkal. Például az OGIS 591. jelzésű feliraton egy bizonyos Apollophanésről olvasunk, aki 33 éven keresztül volt a palesztínai Marissában élő sidóniaknak a vezetője. Délos szigetén Poseidón Bérytosból származó híveinek egyesülete (*τὸ κοινὸν Βηρυτίων Ποσειδωνιαστῶν*), — kereskedők, hajótulajdonosok, közvetítők — szobrot állítanak Roma istennőnek egyesületükhöz és hazájukhoz való jóakaratáért. (OGIS 591.) Egy palmyrai katona a távoli Britanniában, miután egy ottani bennszülött (natione Catalauna) nőt vett feleségül, időnek előtte elhunyt feleségének sírjára latin nyelvű feliratos követ állít, de öt szót hazai nyelvén is hozzátesz. Igen érdekes az a 174-ből való felirat, amelyen a Puteoliban élő tyrosi kolónia tagjainak métropolisukhoz intézett kérését és a tyrosiaknak erre adott válaszát olvashatjuk. (OGIS 595.) A puteoli-i kolónia a nehéz idők miatt panaszkodik: nem tudják előkeríteni a 250 drachmát az isteneik szentélyének használt helyiség bérére. Régebben sokan is voltak, gazdagok is voltak, de számuk most megfogyatkozott. És most még egyéb kiadásaik is vannak: agónt akarnak rendezni, tataroztatni kell az egyesületi helyiséget (*στατιῶνος*) is császár uruk ünnepnapjainak megülésére. Most nincs olyan jövedelmük a tengerhajózásból és a kereskedésből, mint a tyrosi kolóniának a királyi Rómában. Ezért 250 drachma segélyt kérnek és igérik, hogy a többi költséget maguk is előteremtik. Tyrosban elbírálják a puteoli-iak kérését. A kérdést a következőképpen vetik fel: a puteoli-iak vagy Rómától kapnak 250 drachmát, vagy a római kolónia átadja (tagdíjakból eredő) bevételeit a puteoli-iaknak, és utóbbiak ebben az esetben a maguk költ-

ségén tartják fent mindkét σταιῶνες-t. Ebből kiviláglik, hogy Tyros bizonyos szempontból irányította idegenben élő honfitársainak szövetségeit.

Phoenicia városai, ezek a par excellence kereskedővárosok voltak leginkább kitéve a görögösödésnek, de a filiszteus városok is teljesen hellénizálódtak és végleg elfelejtették anyanyelvüket. Pénzeiken hangsúlyozzák kapcsolataikat a hellénizmussal, a görög mitológiából vett jeleneteket ábrázolnak; Ptolemais császárkori pénzein láthatjuk a kalászokat tartó Triptolemost, Persephoné elrablását, Perseust és Medusát. Sidónban Dido, Kadmos és Phoinix ábrázolásával találkozunk. Tyrosi pénzeken még olyan jelenetet is találunk, amelyen Kadmos szerepel, amint a görögöknek nyújtja az ABC betűit: ez is a phoeniciai kultúra ősiségét volt hivatva ország-világ elé tárni. Magától értetődik, hogy mivel a pénzek római (korábban: Seleukida-) pénzek voltak, okvetlenül szerepelniük kell rajtuk a szokásos római szimbolumoknak, a császár vagy legatus arcképének, nevének stb. Annál érdekesebb, hogy i. e. II. századból való bérytosi pénzen a következő phoeniciai felírást olvashatjuk: ll'dk' 'š bkn'n, — vagyis: »a kánaáni Laodikeiáé«. Egy i. e. I. századból való byblosi (autonóm) pénz ugyancsak phoeniciai felirata: lgbl qdšth (»a szentséges Gebalé«), az ábrázolás Astarté és Isis templomát mutatja. Gazában egyes császárkori pénzeken a semita »m« betűt látjuk, ami valószínűleg Marna isten kezdőbetűjét jelzi. Hierapolis pénzein az oroszlánon álló Atargatis, vagy Astarté és Baal-Kewana szobraival díszített templom ábrázolását találjuk; a felirat: Θεοὶ Συρίας. A pénzekből és feliratokból, valamint bizonyos irodalmi adatokból arra következtethetünk, hogy Gazának külön naptárrendszere volt.[1] Bár a syriai városok pénzei római keltezést használnak (a »szabadság« — vagyis a Pompeius által történt leigáztatás — éráját, az actiumi érát, a coloniai jogok elnyerésének az éráját, stb.), a nemcsak bennszülött semita nyelveken, hanem görögül is fogalmazott feliratokon és magánjogi dokumentumokon a Seleukida-érát és egyéb helyi időszámítási rendszereket használnak, nem egyszer a császári keltezéssel együtt.

[1] L. E. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes. II. köt. 116. skk. l.

Nyugaton a latin, a római birodalom legtöbb keleti országában a görög nyelv kiszorította a bennszülött nyelveket. Kisázsia fejlett nyelveiből, amelyek pedig az írásbeliségig is eljutottak (lyd, lykiai stb.), csak gyér nyomok maradtak. Ugyanakkor a császárkori Syriában sajátos írásbeliség alakul ki (a legrégibb szír szöveg, egy 243-ból való kereskedelmi szerződés, a legutóbbi durai ásatások során került elő (DP 120), és új irodalmi nyelv jön létre.

Mindez azonban megint csak azt bizonyítja, hogy Róma Syriát nem hódította meg teljesen. Ennek a jelenségnek az okát a történeti körülményeken kívül abban kell keresnünk, hogy a római birodalomba való bekapcsolódás igazában csak a partmenti szegélyen segítette elő a gazdasági fejlődést és felelt meg az uralkodó osztály érdekeinek, amely a Seleukidák örökségének újból való összeforrasztását a kereskedelem kiszélesítésére használta fel. A többi tartomány, főleg északkeleten és délen, csak Róma elnyomó hatalmát érezte, amelyet nem kárpótoltak gazdasági előnyök.

A Syria gazdasági életére vonatkozó értesüléseink igen gyérek és szórványosak. Sok adatot találunk a Talmudban; de a kazuisztikus előadásmód arra int bennünket, hogy a Talmud adatait óvatos kritikával fogadjuk; ezen kívül nem is mindig lehet megállapítani, hogy egyik vagy másik közlés Palesztinára, vagy Parthiára vonatkozik-e. A görög és latin szerzők rendkívül kevés adatot szolgáltatnak Syria gazdasági életére vonatkozólag, csakúgy, mint a korai keresztény irodalom. A római írók főképpen azt hangsúlyozzák, hogy milyen üdvös következményekkel járt a római jog elfogadása és az oikumenének egyetlen hatalom alatt való egyesítése. Aelius Aristides így kiált fel Marcus Aurelius előtt mondott panegyrikosában: »Elképzelhető-e jobb és hasznosabb társadalmi rendszer, mint ez a mostani? Most mindenki félelem nélkül indulhat útnak, ahova akar, nyitva áll előtte minden kikötő, az utazók a hegyek közt csak olyan veszélytelenül közlekedhetnek, mint a városiak városuk utcáin.«[1] Az id. Plinius pedig Italiát dicsőíti: »Valamennyi föld táplálója és szülő-

[1] L. M. P. Charlesworth, Trade-routes and commerce of the Roman Empire. Cambridge 1924, 3. lap.

anyja, amelyet az isteni végzet arra szemelt ki, hogy még az eget is tündöklőbbé tegye, egyesítse a sokféle országot, szelídítse az erkölcsöket, a nyelvi érintkezésben a sok nép különféle, durva nyelveit összeforrassza, az embereket (irodalmi) nyelvhez és emberséghez segítse, röviden: egyetlen hazája legyen az egész világ valamennyi népének.« (Nat. hist. III 39.) Néhány évszázaddal később ugyanezt a gondolatot ismétli meg a költő Claudianus (Cons. Stil. II 154): »Ezeknek a békés erkölcsöknek köszönhetjük azt, hogy az idegen idegenben is úgy érzi magát, mintha otthon volna, hogy mindenütt ihatunk a Rhodanusból és meríthetünk az Orontésből, hogy mindnyájan egyetlen nép vagyunk.« A fentebbiekből kiderült, hogy Syriára ez nem áll egészen. Az Orontés és a Rhodanus valóban találkozott egymással: syriai rabszolgákat, katonákat és kereskedőket találunk a római világ legtávolabbi zúgaiban is. De a Kelet és Nyugat mégsem forrt össze; különösképpen Syria megőrizte mind bennszülött nyelveit, mind pedig gazdasági életében helyi szokásait.

A természeti kincsek Syriában nem egyformán, hanem a földrajzi viszonyok változatosságának megfelelően oszlottak meg. A Libanon hegyei építőanyagban voltak gazdagok, amelyet ugyanúgy szállítottak külföldre, mint a fáraók idejében. A völgyekben babért, datolyapálmát, füge-, gránátalma- és szikomórfákat neveltek. Különösen a Jerikói völgy volt híres pálmafáiról; a iudaeai pénzek szokásos ábrázolása a pálmafa, vagy pálmagally. A friss és szárított füge fontos helyet foglalt el a syriai és palesztinai étkezésben. Majdnem mindenfelé elterjedt az olajfakultúra; az olaj fontos szerepet játszott a gazdasági életben, és az olajpréselésre szolgáló felszerelés maradványai sok olyan helyen is megőrződtek, amely ma pusztaság. A szőlő is mindenütt megtermett, a leghíresebb borokat az Orontés völgyében, Phoeniciában és Palesztinában szüretelték. Eusebios a »tíz város« közé tartozó Avilát »bortermő városként« említi. Syria kertjeiben minden elképzelhető gyümölcs megtermett. Exportcikk volt a virág is; híresek voltak az antiocheiai és askalóni liliomok. Az illatos olajokat tartalmazó növények hihetetlen változatossága Syria sok lakosát juttatta keresethez: gondoljunk arra, hogy az ókorban az illatszerek milyen nagy keresletnek örvendtek. A balzsam-, nár-

dus- és styraxgyanta-termelés terén Syria szinte egyedárusági jogokat élvezett. Strabón közlése szerint (XVIII p. 800, 15) a zsidók mesterségesen korlátozták a balzsamtermelést, hogy az árak ne csökkenjenek.

A földművelés csak a folyóvölgyekben volt lehetséges, ahol az árpa és a búza — a föld megművelésének fejletlen technikája ellenére is — mesébeillő terméseket hozott;[1] de vetettek takarmányféléket, valamint lent és kendert is. A földművelés azonban megkövetelte a kutak, ciszternák és csatornák igénybevételével folyó mesterséges öntözést. A földművelés jövedelmező foglalkozás volt; a rabbik is nyilván azért tiltották meg az aprómarha tenyésztését Palesztinában (Baba Kama VII 10), mivel a földnek ilyen kihasználását nem találták ésszerűnek. A pusztákon és a félsivatag jellegű helyeken nagy és apró szarvasmarhákat, szamarakat, keleten és délen pedig főleg tevéket tenyésztettek. Syria több finom gyapjúfajtát is termelt. Martialis az ajándékozásra szánt »apophoreta« között (XIV 159) megemlíti a tyrosi gyapjút is. Syria több helyén foglalkoztak lenvászonkészítéssel, ennek kivitele a phoeniciai kikötőkön keresztül történt. *Ἱμάτιον Συριακόν* szerepel egy I. századból való egyiptomi papíruszon is. (BGU VII 1666.) Diocletianus árrendeletében külön fel vannak tüntetve a byblosi vásznak.

A phoeniciai tengerpart ősidők óta híres volt az onnan exportált szárított és sózott halról. Az ország belsejében hal nem igen akadt, mivel a kevés syriai folyó túlságosan gyorsfolyású, a Holt-tengerben pedig a halak nem élnek meg. Az az evangéliumokból ismeretes elképzelés, mintha a halászat nagy szerepet játszott volna Palesztinában, legfeljebb a Tiberiasi-tó jelentéktelen körzetére vonatkozólag igazolható bizonyos mértékben.

Jelentős helyet foglalt el különösen Phoenicia gazdasági életében a kelmefestés. A növényi festékeken (a sáfrányon és az askalóni hennán) kívül Tyrosban a murex és buccinum

[1] I. századi papíruszokon említik a *πρῶτος* minősítésű syriai búzát; egy II. századból származó papíruszon — vetőmagkiosztással kapcsolatban — szerepel *δεύτερος* minőségű syriai búza. L. C. Vaggi, Siria e siri nei documenti dell'Egitto greco-romano. Aegyptus 17 (1937) 29. skk. l.

nevű tengeri csigákból készítették azt a minden árnyalatban — a halványkéktől a bíborvörösig — használható festékanyagot, amelynek sehol sem volt párja. A textilanyagok festésében Phoenicia volt az első. Hogy a bíborszínűre festett kelméket milyen drága pénzen tudták értékesíteni, Plinius egyik adata elárulhatja: egy font súlyú »purpura dibapha« (kétszer mártott bíborszövet) ezer denariusba került. Tyrosba és Bérytosba még Kínából is importáltak nyersselymet feldolgozás és festés végett.

Ásványi anyagokban Syria szegény volt. A phoeniciaiak valamikor hispaniai és kyprosi gyarmattelepüléseikről szerezték a vasat és a rezet. A római korban a fémeket Indiából és Kisázsiából szállították. De azért Syriában is voltak ügyes mesterek: mind a damaskosi acél, mind a nemesfémekből készített phoeniciai műtárgyak megérdemelt jóhírnek örvendtek. Igen sokra tartották a sidóni üvegkészítményeket, melyek gyártásában a phoeniciai mesterek a tökéletesség magas fokára jutottak.

Mindezek a természeti kincsek a Földközi-tenger partvidékén és a Libanontól nyugatra húzódó termékeny kultúrsávban összpontosultak, de még ott sem egyenletesen. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a művelt terület az ókorban sokkal nagyobb volt, mint a későbbi századokban. Ezt nehéz munkával, mesterséges öntözéssel és a római kormányzat katonai jellegű intézkedéseivel lehetett elérni. A következő nemzedékek nem tudták megőrizni a múlt hagyatékát, és a sivatag újból előrehatolt a valamikor kultúrált területekre.

A lakosság foglalkozása elsősorban a földművelés, szőlőtermelés és kertészkedés, csekélyebb mértékben állattenyésztés és halászat volt; jelentőséggel bírt az ipar és főleg a közvetítő kereskedelem. Bár Syria, amint láttuk, sok cikket termelt kiviteli célokra, a syriai népek gazdagságának és jelentőségének alapja mégis inkább a közvetítő kereskedelem volt.

A föld Syriában csakúgy, mint Róma egyéb akkori provinciáiban, a nagybirtokosoknak, elsősorban a császárnak és családtagjainak a kezében összpontosult. Iudaea meghódítása után (70-ben) minden földet elkoboztak. Ugyanígy kobozta el később Severus sikertelenül harcoló vetélytársának, Pescennius Nigernek a birtokait. Antonius Kleopatrának ajándékozta

a phoeniciai tengerpartot »az Eleutheros folyótól Egyiptom határáig, Tyros és Sidón kivételével, mivel tudomása szerint ezek a városok ősidőktől fogva önállóságot élveztek«. (Ios., Ant. XV 4, 1.) Kleopatra még »Arábia egy részét és Jerikó környékét is« ajándékba kapta. »Ez a vidék szolgáltatja a legkülönb balzsamot, de rengeteg gyönyörű datolyapálmával is dicsekedhetik.« Héródes bérbevette tőle ezeket a földeket. (XV 4, 3.) Iosephus Flavius közlése szerint Salómé, Héródes király nővére, Livia császárnőre hagyta »Iamniát, az egész toparchiát, a síkságon fekvő Phasaelis és Archélais városát, ahol kitűnő gyümölcsöt termő nagy pálmaültetvények vannak«. (Ibid. XVIII 2, 2.) A császári kincstár birtokaihoz tartoztak az En-Gaddi-i kertek (Jeruzsálem közelében), amelyek értékes balzsamot szolgáltattak. A balzsam egyáltalán a császári kincstár egyedárusági cikke volt. Az IGRR III 1077. jelzésű felirat procuratort említ, vagyis a syriai császári birtokok jószágigazgatóját. Ezek a birtokok, valamint a magánszemélyek nagybirtokai lettek később az egyház gazdagságának forrásai.

Magánszemélyeknek szintén voltak Syriában hatalmas birtokaik. A trónjuktól megfosztott uralkodók megtartották földtulajdonosi jogaikat. A Misnából tudunk Eleazar ben Azarja, Tarfon, Nahum, I. Juda patriarcha stb. mesés birtokairól. Eleazar ben Ḥarsom földbirtokán oly sok rabszolga dolgozott, hogy közülük akárhányan nem is ismerték személyesen urukat.

A parasztok tömege éppen ezért kénytelen volt földet bérelni.

A Baba-Meṣia című talmudi traktátusban egy külön fejezet foglalkozik a földbérlet kérdésével. Ebben az értekezésben Misna és Tosefta kétféle bérlőt különböztet meg: *soker*-t és *ḥoker*-t. Az előbbi pénzben fizeti meg a bér összegét, az utóbbi természetben, meghatározott díjszabás szerint; az olyan bérlőt, aki a földet természetben, a termés egy bizonyos része fejében, nem pedig meghatározott mennyiségért veszi bérbe, arisznak mondták. A bérleti szerződésben az arisz így ír: »Én felkelek, szántok, vetek, aratok, kévét kötök, csépelek és a pelyvától megtisztítom és halomba rakom a gabonát neked, te pedig jössz és elveszed a felét, én pedig mun-

kámért és költségeimre a másik felét.« A bérlet időtartama rendszerint hat esztendő volt. Éppen ezért a Misna szerint olyan bérlőnek, aki ennél rövidebb időre veszi ki a földet, nem szabad lent termelnie, mert az kimeríti a földet. A bérlőt nem tekintették nemcsak a föld, de valószínűleg még a termés jogszerinti birtokosának sem (a gazdával való elszámolásig). Ezért a hoker nem köteles beszolgáltatni a papnak az első zsengéket, »de felajánlást és tizedet fizet mind a hoker, mind az arisz.« (Bik. I 3—II 3.) A bérlő az illető helység szokásainak megfelelően köteles megművelni a földet. »Valaki bérbevette felebarátja földjét és nem akar gyomlálni és így szólt hozzá (a föld tulajdonosához): Mi közöd az én dolgomhoz, ha egyszer megfizetem a bért? Az ilyen embert nem hallgatják meg, mert az illető (a föld tulajdonosa) így válaszolhat neki: Te innen holnap elmehetsz, és akkor a föld nekem dudvákat fog teremni.« (B.—M. IX 4.) A szerződésben az arisz így ír: »Ha a földet hagyom üresen és nem művelem meg, fizetni fogok a megművelt szerint.« (Ibid. IX 3.) Elemi csapás esetén a bérösszeg csökkentéséről csakis akkor lehet szó, ha a csapás általános jellegű: »Valaki bérbevette felebarátja földjét, és a földet letarolta a sáska, vagy tönkreverte a szélvihar; ha ez a csapás az egész országot érte, a föld tulajdonosa csökkenteni fogja a bérösszeget, de ha nem országos csapás, akkor nem fogja csökkenteni a bért. R. Juda ezt mondja: Ha a földet pénzért vette bérbe, a tulajdonos sem az egyik, sem a másik esetben nem fogja csökkenteni a fizetendő bért.« (IX 6.) Ha olyan földdarabot vett valaki bérbe, amelyen forrás fakad, vagy fa van, és a forrás elapad, vagy a fát kivágják, a bér összegét ezért nem fogják csökkenteni. (B.—M. IX 2.) A bérlő köteles azoknak a költségeknek egy részét is viseli, amelyek a földmérő, oikonomos működésével, vagy a föld javításával járnak. (B.—M. 103/b.) A bizonyos időtartamra szóló bérleten kívül a Talmud ismeri az örökös földbérletet is. (Tos. Ter. II 11.)

Teljes joggal következtethetjük, hogy ugyanilyen bérleti feltételek voltak nemcsak Palesztinában, hanem más földművelő vidékeken is, mivel a talmudi normák megegyeznek mind a babylóniakkal, mind a rómaiakkal.

Természetesen a földbérlőkön kívül voltak kisbirtokos magánszemélyek is, de a birtokolt föld tulajdonjoga a városokat, vagy a császári kincstárat illette. A Seleukidák korabeli λαοί helyzete aligha változott lényegesen. A kisbirtokosok kötelesek voltak telkeikért adót fizetni a legfőbb földtulajdonosnak. Megvolt az egyetemleges felelősség elve is. A közösségi szervezet bizonyos formáinak megőrzését bizonyítják olyan feliratok, mint pl. IGRR III 1146: κοινὸν Ἀργαίνης, 1154: Σωρανηνῶν γεωργοὶ ἀνέθηκαν (a II. század végéről, vagy a III. szazad elejéről).

A latifundiumokat és a császári birtokokat nem mindig adták ki bérbe, hanem rabszolgák igénybevételével is művelték. A Zénón-féle papíruszokból tudjuk, hogy Apollóniosnak, a Ptolemaiosok dioikétésének (pénzügyminiszterének) Palesztinában volt egy nagy birtoka, és Egyiptomból vitette oda munkásait és rabszolgáit. Semmi okunk sincs annak feltételezésére, hogy a föld kihasználásának ezt a módszerét a római korban nem gyakorolták. A Talmudban (Ioma 35/b) azt olvassuk, hogy Eleazar ben Harsomnak éppen a birtokán igen sok rabszolgája volt. A Talmud más esetekben is beszél sok rabszolgáról, mégpedig nemcsak háziakról, hanem olyanokról is, akiket a mezőgazdaságban foglalkoztattak.

Azok a nomád törzsek, amelyek áttértek a helybenlakásra, de továbbra is élték nemzetségi-törzsi életüket, valószínűleg olyan falusi közösségeket alkottak, amelyek adóval és kötelező beszolgáltatásokkal tartoztak sejkjeiknek, vagy ahogyan a semita feliratokon gyakran szerepelnek: 'srtg'-aiknak.

Nincsenek adataink arra vonatkozólag, hogy mekkora helyet foglalt el a syriai földbirtokok között a magánkézben lévő kisbirtok. De hogy ilyen földtulajdon is kétségtelenül volt, akár a talmudi törvénykezésből is kitűnik. Ismerünk olyan kicsiny parcellák (szőlők) eladásáról szóló szerződéseket, amelyek mindössze 54—55 drachmába kerültek. Durában nagyobb telkek eladásával kapcsolatos okmányokat találtak. (700—2000 drachmáért.) Egy dokumentumon arról van szó, hogy egy házat a hozzátartozó gyümölcsfákkal együtt 175 denariusért adnak el. (Pap. 101, 227-ből.) Sajnos, ezekben a dokumentumokban csakúgy, mint Philostratosnál (V. Ap. VI

39, vö. Euseb., Hist. eccl. III 20), nincsenek megadva a telekméretek, és így a föld árát sem tudjuk meghatározni. Gondolnunk kell továbbá arra is, hogy a »királyi föld« birtokosai (possessores, tehát nem tulajdonosai!) is megvásárolhatták és eladhatták parcelláikat.

Igen fejlett volt Syriában az ipar. Az üveggyártás, gyapjú- és selyemszövetek készítése és festése, fémtárgyak előállítása nagy méretekben folyt és magas színvonalon mozgott. A nagyszabású építőmunkálatok azt bizonyítják, hogy bőven állottak rendelkezésre szakképzett építőmunkások és ügyes mesterek.[1] Semita nyelvű feliratokon tucatjával szerepelnek különféle mesteremberek, köztük városi szabadfoglalkozású egyének is: orvosok, elbeszélők, fordítók, írnokok, könyvelők, közvetítők, asztrológusok. Nagyon valószínű, hogy a foglalkozások apáról fiúra öröklődtek, mint ahogyan ezt a régebbi időkre vonatkozólag a Krónikák könyvéből tudjuk. Az egyik talmudi traktátusban (Joma III 11) ezt olvashatjuk: »A következő személyek megrovásban részesülnek: Garmu házának tagjai nem akarták továbbhagyományozni a színkenyérkészítés mesterségének előírásait; az Avtinas-ház tagjai nem akarták továbbhagyományozni a füstölőszerek készítésének tudományát; Hagros lévita ismerte az éneklés művészetét, mégsem akart tanítani másokat.«

Az iparosok ugyanúgy egyesületekbe tömörültek, mint a hajósok és a kereskedők, mégpedig elsősorban a közös kultikus érdekek alapján. Az IGRR III 1031. jelzésű (258-ból származó) feliraton az arany- és ezüstművesek egyesületéről (συντέλεια) olvashatunk; ennek a kétnyelvű feliratnak (Lidzbarski 462, 13. sz.) palmyrai szövegében a görög συντέλεια szónak a *tgm'*, tehát szintén görög szó (τάγμα) felel meg, amely egészen meggyökeresedett a palmyrai nyelvben. Ez is azt bizonyítja, hogy az iparosokat és egyéb foglalkozású személyeket tömörítő egyesületek általánosan elterjedtek.

[1] Egy 226-ból való aleppói felirat megnevez néhány személyt, akik közösen dolgoztak egy építkezésnél: felügyelőket (ἐπιμελητῶν), márványfaragókat, kőműveseket stb. L. F. I. Uszpenszkij, Археологические памятники Сирии. Изв. Русск. Арх. Инст.-а в Константинополе, VII. köt. Szofija 1902, 164. lap.; vö. IGRR III 1009. 129-ből, Kefr-Nebo.

A syriai városok virágzásának alapja a külkereskedelem volt. Elsősorban saját gyártmányú cikkekkel kereskedtek: színes szövetekkel, üveggel, fémtárgyakkal, épületfával, borral, olajjal, szárított gyümölcsökkel, illatszerekkel. A balzsamexport császári egyedáruság alá tartozott; Iudaea meghódítása után öt évvel a kincstárnak a palesztinai balzsamból befolyó jövedelme 800 000 sestertiust tett ki. (Plin., Nat. hist. XII 111.) A kiviteli cikkek között szerepeltek természetesen másodlagos fontosságú, alkalmi áruk is; láttunk például syriai búzát Egyiptomban, bár Syria általában alig tudta fedezni a saját szükségletét is.[1]

A kereskedelmi ügyletek méretei rendkívül változatosan alakultak. Kiskereskedelmet lehetett folytatni már 50 drachma »tőkével« is (M. Pea VIII 9); másrészről viszont voltak olyan nagykereskedők is, akiknek érdekeltségei messze földekre kiterjedtek. Szövegeink különbséget tesznek tengeren túli kereskedelemmel foglalkozó (*ναύκληροι, ἔμποροι*), kül- és belkereskedelmet folytató (*πραματευταί*, negotiatores), és közvetítő kereskedők (*ἐγδοχεῖς*) között. A kereskedők egyesületekbe tömörültek még a jelentéktelen belkereskedelemmel kapcsolatos ügyletek lebonyolítására is. Skythopolisból például tudunk egy *ἄμφοδος σειτική*-ről, vagyis gabonakereskedők egyesületéről. (Suppl. epigr. Graec. VIII 43.) A kereskedelmi ügyleteket pénzemberek finanszírozták, akik hosszúlejáratú hitelt bocsátottak az érdekeltek rendelkezésére. A hitelügyletek mintapéldájaként említhetjük azt az esetet, amelyet egy jogász eszelt ugyan ki, de nyilván a kereskedelmi gyakorlat alapján: »Kallimachos tengeri kereskedelemre pénzt vett kölcsön Stichustól, Seius rabszolgájától, Syria provinciában, Bérytos városában — Brundisium városáig. A pénz hitelezése úgy történt, hogy a hitelező zálogba vette a hajózásnak mind a kétszáz napjára azokat az árukat, amelyeket

[1] A semita nyelvekben igen sok állatnak, növénynek, halnak a neve görög jövevényszó. Ezt a tényt részben azzal magyarázhatjuk, hogy bizonyos nyersanyagféléket (például gyógynövényeket) először a görögök és rómaiak használtak fel. De a tulajdonképpeni okot abban kell keresnünk, hogy a helyi termékek (például: »hal«), amelyeknek megvoltak a helyi, mégpedig *különböző* elnevezései, közös megjelölést igényeltek, mihelyt kereskedelmi forgalomba kerültek.

az adós Bérytosban szerzett, hogy onnan Brundisiumba szállítsa, valamint azokat is, amelyeket Brundisiumban szándékozott vásárolni, hogy onnan Bérytosba szállítsa. Egyezség jött tehát köztük létre, melynek értelmében Kallimachos, mihelyt megérkezik Brundisiumba, a legközelebbi szeptember Idusáig új árukat vásárol és onnan visszaindul Syriába, vagy ha eddig a határidőig nem tudna árut vásárolni és nem indulna vissza Brundisiumból, haladéktalanul visszafizeti az egész pénzösszeget, mintha a vállalkozás lezárult volna, és megtéríti valamennyi költségüket azoknak a személyeknek, akik majd átveszik a pénzt, hogy Rómába juttassák.« (Dig. XIV 1, 122, 1.) A továbbiak során egyebek között arról olvasunk, hogy a kereskedőt a pénzember képviselőjeként egy másik rabszolgája kíséri. Ebben a szövegben az az érdekes, hogy a pénzügyleteket rabszolgák intézik uruk helyett. Az a körülmény, hogy a Brundisiumban lefizetett pénzösszeget Rómába, és nem Bérytosba juttatják, azt bizonyítja, hogy ismerték és alkalmazták a betétek és átutalások rendszerét.

Az ügyleteket Syriában — mint Keleten általában mindenütt — írásban bonyolították le. »Aki tanúsítvány és hivatalos irat nélkül ad pénzt, kísértésnek teszi ki az adóst.« (B.—M. 756.)

A kereskedelmi haszon feltehetőleg igen magas volt, mivel az ókori kereskedelem viszonyai között a kereskedő elsősorban azt a jelentős különbséget aknázta ki, amely egy bizonyos árunak termelési és fogyasztási helyén mutatkozó ára között fennállt. Az árak közt még egymáshoz közeleső vidékeken is jelentős volt a különbözet. Iosephus Flavius önéletrajzában (13, 74—75) azzal vádolja meg a giskalai Ióannést, hogy kihasználta a galilaeai és kaisareiai olajárak közti óriási eltérést.

De a kereskedőknek, kereskedővárosoknak és az államnak is a legnagyobb hasznot a Kelettel folytatott kereskedelem biztosította. Innen értékes árukat hoztak be: a templomi szertartások céljaira szolgáló myrrhát és tömjént, drágaköveket és illatszereket Arábiából; fűszerféléket, gyöngyöt, finom szöveteket, kikészített bőröket, elefántcsontot, gyémántokat Indiából; ugyanonnan rabszolgákat is importáltak; Kínából a legfontosabb behozatali cikk a selyem volt. Ez a kereskede-

lem a közvetítésről gondoskodott; a keleti ritkaságok fogyasztója az italiai arisztokrácia és a császári udvar volt. Ennek a kereskedelemnek a központjai egyrészről a tengerparti városok (Gaza, Askalón, Ioppe, Ptolemais, Kaisareia, Tyros, Sidón, Byblos, Bérytos, Tripolis, Laodikeia) voltak; másrészről roppant jelentőséggel bírtak ebben a kereskedelemben azok a városok, ahonnan a karavánutak közvetlenül kiindultak: Damaskos, Petra, Bostra, Palmyra, valamint a közvetítőállomások: Gabala, Gerasa, Philadelphia, stb.

A kikötővárosoktól utak vezettek a déli és keleti kereskedelem legfontosabb központjai felé. Petrán (majd miután Traianus meghódította Arábiát, Boström) keresztül haladtak a karavánutak a Perzsa-öböl felé (a sivatagon keresztül), valamint a Vörös-tenger felé. A II. században a keleti kereskedelem fő központja Palmyra volt; innen indultak a karavánok délre és Arábiába, főleg pedig keletre, az Euphrates felé; a kereskedők az Euphrates mellett épült Durán keresztül ereszkedtek le az Euphrates és Tigris torkolatáig, Charax Hyspaosinu kikötőjéig, ahova az Indiából jövő hajók befutottak, Foratig vagy Vologesiaig, a Tigris melletti Seleukeiáig, Ktésiphónig, és innen még tovább: Irán, India és Kína felé. A másik út a tengerparti Seleukeiától és Antiocheiától indult ki az Euphrates felső folyása mellett lévő Zeugma felé, és innen vagy az Euphratesen le, vagy Edessán és Nisibisen át Armeniába, majd még tovább: a Fekete- és a Kaspi-tenger felé. Az Orontés mentén kiépült út Antiocheiát Palmyrával kötötte össze.

A karavánkereskedelem fáradságos és kockázatos dolog volt. Jelentős őrséget kellett tartani, hogy a karavánokat meg lehessen védeni az arab sejkek rajtaütései ellen. Le kellett küzdeni a természeti erők stb. okozta nehézségeket és megpróbáltatásokat. Az arab törzsek, melyeknek területén keresztül a karavánok haladtak, vám fejében váltságdíjat követeltek, de fizetségre tartottak igényt a legelők használatáért, valamint a támadásoktól való megvédésért is. A római kormányzat azzal, hogy a szíriai sivatag nomád törzseit meghódította és pacifikálta, az addig veszélyes kalandnak tekintett karavánkereskedelmet rendszeres iparrá tette. Utakat építettek, és gondoskodtak karbantartásukról, biztonságukról. He-

lyenként mind a mai napig fennmaradt az az út, amely Antiocheiából Chalkisba, majd innen Babylónba és a keleti kereskedelmi központok felé vezetett. Ezt az utat hatalmas kövekkel rakták ki. Rövid távközökben őrállomások voltak, amelyekről a legközelebbi városoknak kellett gondoskodniuk. Itt-ott megmaradtak az állomásépületek romjai is: kis épületek voltak ezek, amelyekhez a szamarak és tevék bekötésére szolgáló istállók csatlakoztak. Azokban a városokban, amelyeken karaván út haladt keresztül, nagy vendégfogadók és raktárhelyiségek is épültek.

A palmyrai feliratok alapján elképzelhetjük egy karaván (görögül *συνοδία*, palmyrai nyelven: šjrth) szervezetét. A karaván vezetője a synodiarchés, rb šjrth volt. Érdekes, hogy a karaván társaság tagjait palmyrai nyelven bnj šjrth-nek, tehát »a karaván fiainak« nevezték. Ebből arra következtethetünk, hogy a karaván eredetileg egy törzs tagjaiból állott össze; legtöbbnyire a synodiarchések is egy családhoz tartoztak, nemcsak azért, mivel az ő kezükben összpontosult a gazdagság, hanem a nemzetségi kiváltság erejénél fogva is. Például egy 193-ból származó felirat (Lidzbarski 458) egy Taimarsa nevű synodiarchést és fiait magasztalja; ugyanilyen feliratot (OGIS 638) állítottak fivérének, Iaddaios-nak a tiszteletére is; de synodiarchés volt már az apjuk is. Gyakran olvashatunk arról, hogy a synodiarchés vállalta a karaván visszautazásával kapcsolatos gondokat és költségeket (Foratból, Vologesiából, Charax Hyspaosinu-ból); az említett Taimarsa ezen kívül még 300 régi verésű aranydenariust ('thjqjn) is adott.

Palmyrának a keleti kereskedelemben játszott rendkívül fontos szerepe nagy politikai kiváltságokat is biztosított számára. Palmyra, mivel sivatag választotta el mind Syriától, mind a parthus birodalomtól, meglehetősen függetlennek érezte magát mindkét állammal szemben. A rómaiak célirányosnak találták, ha Palmyra autonómiáját nem tapossák el teljesen. Itt megmaradt a *πρόεδρος* vezetése alatt ülésező gerusia, a népgyűlés, megmaradtak az archónok és a »tíz első«. A Palmyrában székelő római helytartó magas állású személy volt és 200 000 sestertiust élvezett. Septimius Vorodes az OGIS 646. jelzésű feliraton úgy szerepel, mint »dukénarios«, procurator Augusti és *δικαιοδότης μητροκολωνείας*, aki ugyan-

akkor ellátta a stratégosi és agoranomosi tisztséget is, továbbá elnöke volt a Zeus-Bel isten papjai által rendezett szent lakomáknak (*συμποσιάρχης*). Egyik-másik hivatal Palmyrában semita nevet viselt; ezek valószínűleg a római hódítást megelőző időkből valók. (A »dekaprótoi« — 'šrth, »agoranomos« — rb šwq.) A lakosság phylékre tagolódott, amelyek még őrizték nemzetségi hagyományaikat. Az OGIS 635. jelzésű (178—9-ből származó) feliraton olvashatjuk a következő megnevezést: *οἱ ἐγ γένους Ζαβδιβωλείων*. Egy 21-ből származó palmyrai kétnyelvű feliraton (Lidzbarski, p. 457) egy bizonyos Hašam dicséretét olvassuk, akinek a bnj kmr' (Kamar fiai, a görög szövegben *φυλὴ Χαμαρηρῶν*) és a bnj mthbwl (Mathbol fiai, a görög szövegből kimaradt) szobrot állítottak. Néha egyenesen a phd (»törzs«) megjelölést is alkalmazzák.[1]

Hadrianus colonia rangjával és »ius Italicum«-mal tüntette ki Palmyrát. A »colonia« címet a palmyraiak aligha tartották sokra. Bár a város hivatalosan *Ἁδριανή* lett, a magániratokban változatlanul a régi név: Tadmor, néha: Palmyra szerepel; a híres díjszabás palmyrai szövegében a fellengzős görög *στρατηγὸς λαμπροτάτης Κολωνείας*-nak a szerény 'srtg' dj qlnj' felel meg.

Palmyra autonómiájának legfényesebb bizonyítéka az a hosszú, de nem jó állapotban ránkmaradt két- (görög- és palmyrai) nyelvű szöveg, amelyet Abamelek-Lasarew fedezett fel: Palmyra városának 137-ben elfogadott vámdíjszabása. Addig nem volt szilárdan meghatározott tarifa, az adóbehajtók a szokásnak megfelelően jártak el, és ez — a kereskedelmi élet bonyolultsága miatt — nézeteltérésekre vezetett az adóbérlők és a kereskedők között. Az új díjszabásnak az volt a rendeltetése, hogy világosságot teremtsen az adózási rendszerben. A díjszabást a palmyrai népgyűlés hagyta jóvá, az adókat és vámokat a palmyrai adóbérlők hajtották be, ezeket az archónok, dekaprótosok és syndikosok ellenőrizték; a behajtott összegek a városi kincstárba folytak be. Erre többek között abból következtethetünk, hogy ugyanez a rendelet szabályozza a víztartályok használatáért fizetendő összeget, a

[1] J. Cantineau, Tadmorea. Syria 14 (1933) 191. skk. l. Vö. Lidzbarski, p. 478, 2—3. sz.

palmyrai sóárusítás jogáért kirótt adót (a só nyilván egyedárusági cikk volt), és még néhány más tételt, ami mind kétségtelenül a helyi költségvetést érintette. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a római kincstár nem kapott semmit a palmyrai adókból és vámokból; Róma éppen csak a palmyraiakra bízta az adó- és vámtarifa megállapítását és saját apparátusukkal történő behajtását, de azért Palmyrától kapott évenként egy bizonyos meghatározott összeget, vagy a jövedelem egy bizonyos hányadát. A díjszabás egyik helyén utalás történik Germanicus rescriptumára, egy másik helyen pedig egyenesen ezt olvashatjuk: »Minden terhelés nélkül behajtott tevéért az adószedő egy denariust hajt be, mint ahogyan Caesar szabadonbocsátott rabszolgája (procuratora), Kilix is ennyit hajtott be.«

Ami a vámmal terhelt árukat illeti, felsorolásuk nem sok helyet vesz igénybe: legfontosabb a bíborszövet, a bor és az olaj; legpontosabban az olajra kivetett vám van részletezve; egy teverakomány olaj vámja, ha alabástrom edényekben van — 25 denarius, ha kecskebőrtömlőkben — 13 denarius, stb. Szerepelnek a felsorolásban még bőrök, szárított gyümölcsök, valamint rabszolgák; az utóbbiak két kategóriára oszlanak (mint a Digestában is, XXXIX 4. 16, 3): fiatalokra (παῖδες, n'r) és »veterani«-ra (a palmyrai szövegben szintén vtrn-t találunk). A díjszabás valószínűleg még egyéb fontos tételeket is felölelhetett, de mind a görög, mind a palmyrai szöveg erősen töredékes, és akárhány sort nem is sikerült eddig megfejteni.[1]

Syria lakossága csakúgy, mint más tartományoké, adók fizetésére és szolgáltatások teljesítésére volt kötelezve Róma javára. A legfontosabb adókat: a fejadót (tributum capitis) és a földadót (tributum soli) kezdettől fogva szedték, de ezek nem is jelentettek újdonságot, mert mind a kettőt fizetni kellett a római hódítás előtti időkben is. Ezek alól nem mentesítették még a colonia-rangú városokat sem. »Az isteni Vespasianus Kaisareiát colonia rangjára emelte, de azt nem tette

[1] A díjszabás szövege: OGIS 629; Lidzbarski, Handbuch der nordsemitischen Epigraphik, 461. skk. l. Orosz nyelven (kivonatosan) ismertette a szöveget A. Ranovics, Первоисточники по истории раннего христианства.

hozzá, hogy lakosait a ius Italicum is megilleti, viszont mentesítette őket a tributum capitis fizetése alól; de az isteni Titus ezt úgy értelmezte, hogy a város mentes a földadó alól is.« (Dig. L 15, 8, 7.) Caracalla »Antiocheiát coloniává tette, de az adókat fenntartotta«. (Dig. L 15, 8, 5.) Ez annyit jelentett, hogy Syriának még »szabad«, »autonóm« stb. fővárosa is fizette az adókat. A fejadó fizetésére kötelezve volt Syriában minden férfi 14—65 éves koráig, a nők pedig 12—65 éves korukig. (Dig. L 15, 3 pr.) Appianos közlése szerint (Syr. VIII 50) »Syria és Kilikia lakosai évenként kimutatható vagyonuk 1/100-részét kötelesek adó fejében megfizetni.« Ez a vagyonadó — *δημόσια* — gyakran előfordul talmudi szövegekben is (djmwsn'j alakban). Iudaea lakosai 70 után — még ezen felül — fejenként egy didrachmát fizettek a »fiscus Iudaicus« javára. A pénzbeli adón kívül volt még természetben esedékes adó is: az annona (a talmudi szövegekben: 'rnon'). Volt még szállásadó (Ios., Ant. XIX 6, 3; Antiocheiában — Malalas bizonysága szerint — »füstpénz«); a bazárra vitt áruk után fizetendő »kíméletlen« adót Iosephus említi (Ant. XVII 8, 4); Vitellius adót vetett ki a gyümölcsfákra (ibid. XVIII 4, 3). Az IGRR III, 1080. jelzésű felirat egy bizonyos *κοινὸν τῆς τριακάδος*-ról, vagyis a »tricesima« — 1/30 — beszedőinek a testületéről tudósít. Tudunk végül arról, hogy Syriában adózás alá esett az iparűzés (*χρυσάργυρον*).

A véletlenül ismeretes adókon kívül voltak még valószínűleg egyéb, főleg helyi adók is, amelyekre vonatkozó adatok nem maradtak ránk. Például a legutóbbi durai ásatások során olyan dokumentumok kerültek elő, amelyek a rabszolgákra, ruhára, bőrökre, húsra, a jószág legeltetésére, az oázis vizének használatára stb. kivetett helyi adók meglétét bizonyítják. »Aurum coronarium« címén a császárnak szánt koszorúra »ajánlottak fel önként« bizonyos összeget, amint erről többek között a Talmudban olvashatunk. (Baba Batra 143 a.) Nem csekély terhet jelentett az »annona militaris«, vagyis az átvonuló csapatok, vagy arra utazó tisztviselők, esetleg a császár elszállásolása és ellátása sem. Itt is, mint más tartományokban, akadnak feliratok, amelyek hálásan örökítik meg jóltevőik nevét, akik magukra vállalták holmi nevezetes ven-

dég fogadásának a költségeit. (IGRR III 1054, Palmyrából, 130.)

Jelentős hiányt okozhattak a lakosság költségvetésében a különféle bírságok és kárpótlás stb. címén követelt összegek. A »büntetés«, »bírság« jelentésű ζημία szó átment az arameusba is (zmjwn).

Az adókat a római kincstári apparátus ugyanolyan kíméletlenséggel hajtotta be, mint mindenütt. A Misna az adószedőt az erőszak alkalmazása szempontjából a rablóhoz hasonlítja. (B. Kamma X 2; Ned. III 4.) Ha egy »ḥāber« (farizeus) adószedő lesz, kizárja magát a ḥāberok közül és nem méltó többé a bizalomra. (Tos. Demai III.) »Ne fizessenek alamizsnapénzt sem az adószedők pénztárából, sem a tolvajok erszényéből, mert mindez rablott pénz.« (B. Kamma 113 a.) Az evangéliumokból tudjuk, hogy a szegény nép milyen gyűlölettel tekintett a »vámosokra«. De az adókat és egyéb szolgáltatásokat nem mindig sikerült kipréselni, és az adófizetők hátralékban maradtak; a λείψανον szó meghonosodott az arameus nyelvben is (ljps). A nem fizetőket kegyetlenül üldözték és teljesen tönkretették.

Az adókon kívül Syriában voltak személyes és vagyoni szolgáltatási kötelezettségek is. Ezek a »munera« ugyanolyan súlyos terhet jelentettek, mint az adók. A posta intézményét a Misnában (B.—M. VI 3) úgy tekintik, mint valami elemi csapást. A lakosság köteles volt igásállatot, szállító alkalmatosságokat előteremteni, ha a hatóságok úgy követelték, karban kellett tartani az utakat, a postaállomásokat: ezek a postával kapcsolatos kötelezettségek szinte a földesúri robot mintaképei. Súlyos csapásként érintette a lakosságot a csapatok és a tisztviselők beszállásolása és »megvendégelése« is. Az e címen elkövetett visszaélések érezhető károkat okoztak. A lakosság, hogy ezt a kötelezettséget a törvényesség keretei közé szorítsa, közköltségen átvonulóknak szánt otthonokat rendezett be, de alkalmasint ez az intézkedés sem küszöbölte ki a visszaéléseket. Iulius Saturninus, Syria helytartója, egy II. század végéről vagy a III. század elejéről való feliraton a következőket közli a Trachónitis-körzetben lévő Phainé nevű nagyobb falu (μητροκωμία) lakosaival: »Ha akár katona, akár magánszemély erőszakkal követelne nálatok szállást, jelent-

sétek nekem, és elégtételt szolgáltatok nektek; mivel van átvonulási szálláshelyetek, nem vagytok kötelesek az arra utazók számára bármit is felajánlani, és senki sem kényszeríthet benneteket, hogy az átvonulókat házaitokba befogadjátok.« (OGIS 603.)

A személyes kötelezettségek — a leiturgia címén személyes vagyonjogi felelősséggel viselendő hivatalok — a lakosság közepes vagyonnal rendelkező, valamint vagyontalan rétegeinek ugyanolyan súlyos megterhelését jelentették, mint egyéb provinciákban is. A Talmud, amely pedig mindenképpen gátat akart volna vetni a zsidóság Palesztinából való kivándorlása elé, mégis megengedi az emigrálást, ha csak így tudja valaki elkerülni a leiturgiákat és a tanácstaggá való megválasztást. A római közigazgatás itt is két bőrt akart lehúzni az emberekről. »Ha byblosi születésű vagy, de bérytosi lakosként jelented be magadat, joggal köteleznek tisztségek vállalására mindkét városban.« (Cod. Iust., de muneribus originariis, 10, 39, 1; vö. Dig. L 1, 29: »a telepes engedelmeskedni köteles mind a lakóhelye szerint illetékes magistratusoknak, mind pedig azoknak, akiknél a polgárok névjegyzékében szerepel; és nemcsak a jogszolgáltatás hatálya alá esik mindkét municipiumban, hanem minden társadalmi kötelezettséget is vállalnia kell.«) Ez a kettős alárendeltség különösen érzékenyen sújtotta a syriaiakat, akik üzleti ügyekben gyakran távoztak el szülővárosukból, és másutt telepedtek meg, nem is mindig Syriában, hanem a provincia határain kívül.

A syriai adóterhek súlyosságát különböző korok szerzői is kiemelik. Tacitus megjegyzi (Ann. II 42), hogy Tiberius uralkodása alatt Syriára és Iudaeára elviselhetetlen adóteher nehezedett; Appianos a Iudaeát sújtó adókra tesz célzást (Syr. VIII, 50). Pescennius Niger életrajzírója azt az anekdótát közli (7, 9), hogy mikor a szírek az elviselhetetlenné vált adóteher csökkentését kérték, a császár ezt felelte: »Ha tehetném, megadóztatnám még a levegőt is.«

Ilyen körülmények között a lakosság tömegeinek az élete természetesen súlyos volt. A »római béke« a gazdagok számára lehetővé tette, hogy még jobban meggazdagodjanak, a szegényeket viszont végleg koldúsbotra juttatta. Egy köze-

pes, vagyontalan család költségvetésére vonatkozólag következtethetünk azokból a normákból, amelyeket a Misna ír elő a feleség eltartására (Ket. V 8): »Aki közvetítő útján adja ki feleségének az élelmet, az hetenként legalább 2 kab búzát, vagy 4 kab árpát köteles neki adni (R. Jose mondta: csak az Idumaea környékén élő R. Jismael rendelt az asszonyoknak árpát), és adjon fél-kab hüvelyest és fél-log olajat és egy kab szárított füget vagy egy mna friss füget; de ha ilyennel nem rendelkezik, akkor utaljon ki neki megfelelő mennyiségű más élelmiszert; és adjon neki takarót, gyékényt és szőttest és adjon neki fökötőt és övet a derekára, egy pár lábravalót minden ünnepre és egy 50 zuz értékű ruhát minden évben; még pedig úgy, hogy ne adjon neki új ruhát nyáron, ősszel pedig elhordottat, hanem adjon neki egy 50 zuz értékű ruhát ősszel, mivel nyáron elhordhatja a viseltes holmit.«[1] Ehhez a helyhez Tosefta a következő magyarázatot fűzi: »És adjon neki poharat, fazekat, korsót, mécsest és lámpabelet; bort ne adjon neki, mert szegény emberek feleségei nem isznak bort; párna sem kell neki, mert szegény emberek feleségei nem alszanak párnákon.« Ilyen volt a (törvény szerint) eszményi életszínvonala egy közönséges munkásembernek. Ha pedig ehhez még elemi csapás, rossz termés is járult, amely ellen a mezőgazdaság akkori technikai felkészültségével lehetetlen volt védekezni, akkor a lakosság nagy tömegei az éhínség minden szörnyűségét végigszenvedték. Akárhányszor még a gazdag városok is ínséget szenvedtek.

Sidón pénzein egy modiust (gabonamértéket) láthatunk, ezzel a felírással: »aeternum beneficium«, — az éhínség idején a lakosságnak nyújtott segítség emlékezetéül. Ugyanezt az ábrázolást láthatjuk ugyanezzel a felírással egy laodikeiai pénzen is. »Úgy lássak vigasztalást, mint ahogyan Akkóban láttam, hogy egy asszony a lovak patái alól szedegette ki az árpaszemeket« — kiált fel R. Eleazar. (Tos. Ket. V 9.) Euse-

[1] Egy kab — 2,2 liter, egy log — 0,55 liter; egy mna (a szöveg külön feltünteti, hogy »mindez italiai mértékekben értendő«, mnh 'tlq) — 358,5 gramm, egy zuz megfelel egy drachmának (a syriai drachma megfelel 3/4 denariusnak).

bios ijesztő képet fest arról az éhínségről, amely 312-ben Keletet végigpusztította. Ha figyelembe vesszük, hogy Eusebios gyűlölettel tekintett a kereszténylüldöző Maximinusra, és teljes hatalmában akarta bemutatni isten büntető jobbját, és ezért túlozta a szörnyűségeket, a helyzetkép még akkor is eléggé borzalmas: »... Egy mérő búzát 2500 attikai drachmáért adtak. A városokban megszámlálhatatlan tömegű ember elpusztult, még több a kisebb helyeken és a falvakban, úgyhogy az adófizetők névsora, amely addig tele volt sok földbirtokos nevével, most szinte csupa áthúzás volt, mivel majdnem mindenki éhenhalt vagy a járvány áldozata lett. Egyesek arra kényszerültek, hogy legkedvesebb holmijaikat kótyavetyéljék el a gazdag embereknek egy kevés élelemért; mások lassanként felélték minden vagyonukat és a legszörnyűbb szegénységbe süllyedtek; voltak, akik kis szénacsomókat dörzsöltek szét, vagy válogatás nélkül megettek minden mérges növényt és attól pusztultak el ... Mások egészen kiasztak ... nem tudtak megállni a lábukon és az utca kellős közepén rogytak össze. Amint feküdtek arccal a földnek, egy falat kenyérért imádkoztak és utolsó lehelletük vétele közben is az éhség miatt siránkoztak, bár hangosan már panaszkodni sem tudtak, annyira elgyengültek. Azok az emberek pedig, akik gazdagok hírében állottak, a sok segély szétosztogatása után megrémültek a kérők tömegeitől, és éppen ezért érzéketlenekké és kegyetlen szívűekké váltak, mivel arra számítottak, hogy csakhamar őket is olyan bajok fogják meglátogatni, mint a könyörgőket. A város terein és utcáin a csupaszon ott hagyott hullák napokon keresztül temetetlenül hevertek, — rettenetes látvány volt, — egyeseket pedig a kutyák faltak fel.« (Hist. eccl. IX 8.)

Az egyházatyák ugyanakkor megörökítik a gazdagok kis csoportjának fényűző életét is: azok még nagyobb vagyont harácsolnak össze a tömegek ínségéből. A társadalmi ellentétek hihetetlen módon kiéleződtek.

Az országos bevételek jelentős hányadát a városok építkezéseire, berendezésére és szépítésére fordították. Az első helyet ebből a szempontból természetesen Syria helytartójának székvárosa, Antiocheia foglalta el. Nem egy császár élt ebben a városban hosszú ideig; el is halmozták kedvezéseik-

kel. Antiocheia autonómiát élvezett, pénzein *Ἀντιοχέων μητροπόλις*-nak nevezte magát. (A felírás mellett azonban ott volt az »SC« jelzés is, amely Antiocheia függő helyzetére utalt.) A város nemcsak bronzpénzeket verethetett, hanem kevésbé értékes ezüst tetradrachmákat is; az antiocheiai tetradrachma csak három római denariusnak felelt meg. Az ezüstpénz veretésének kiváltságát azzal magyarázhatjuk, hogy az állami pénzverő egyik részlege Antiocheiában működött. A római hódítás előtt a négy város — Antiocheia, Apameia, Laodikeia és a tengerparti Seleukeia — közösen verette bronzpénzeit.

A Seleukidák birodalmának székhelye hatalmas város volt; de a rómaiak alatt is csak még nagyobb, még szebb lett. Az ókori Antiocheiát archeológiai szempontból még nem vizsgálták, viszont vannak róla leírások az antik szerzőktől, elsősorban Ioannés Chrysostomosnál. Antiocheia központi útvonala egy hatalmas sugárút volt, amely kelet-nyugati irányban 6 km hosszúságban húzódott. Az egész utcát kőből épült, masszív három-, sőt ötemeletes házak szegélyezték. Az útvonal hosszában mindkét oldalról nyitott oszlopcsarnokok épültek: ide menekültek az emberek a perzselő hőség, vagy az eső elől, itt folyt le az utcai élet. Az útkereszteződéseket boltozatos ívek díszítették; a legkáprázatosabb a középső volt, ahonnan a főútvonalak szétágaztak. A városnak vízvezeték- és csatornarendszere volt, éjszakánként kivilágították. Mindegyik utcában volt vagy egy pompás templom, vagy középület, fürdő, vagy amphitheatrum. A paloták és templomok oszlopai aranylemezekkel voltak borítva, mindenfelé szobrok állottak, az isteneknek és az így megtisztelt politikusoknak, közéleti szereplőknek a szobrai. A magánházak szépségben és pompában versenyeztek a középületekkel. A házak csarnokait aranyozott oszlopok díszítették. A falakat kívülről-belülről márvánnyal borították, szobrokkal, mozaikokkal, festményekkel, drágaságokkal, műtárgyakkal ékesítették. Itt, az előtérben nyüzsgött a rengeteg rabszolga, míg gazdáik és a vendégek szórakoztak és lakomáztak. A szegénység kiszorult a perifériákra. Itt az emberek nyomorúságos viskókban éltek, — ez még jobban kiemelte a gazdagok fényűzését és semmittevését.

Antiocheia Daphné nevű külvárosában, amelyet egészen elborított az elképzelhetetlenül szép babér- és ciprusfák zöldje, a Seleukidák által épített Apollón-templomban volt az isten híres szobra, Bryaxis műve. Volt itt még temploma Artemisnek, Zeusnak és Isisnek is. Itt volt az a stadion is, amelyben ugyanolyan ünnepélyességgel tartották meg az olympiai játékokat, mint Olympiában. A játékok vezetője — az alitarchés — magasállású tisztviselő volt, és funkcióit nem egyszer a császárok látták el.

Artemis és Aphrodité tiszteletére májusban 30 napig tartó ünnepet ültek. Az ünnep nevének (Maiuma) értelme nem világos. Féktelenül kicsapongó, vidám ünnep volt ez, amelyet még a keresztény császárok is kénytelenek voltak engedélyezni, akármennyi pogány illetlenségre adtak is ezzel alkalmat. Arcadiusnak és Honoriusnak 396. április 25-i rendelete a következőképpen hangzik: »Kegyességünknek úgy tetszett, hogy a provincia lakosainak újra megadassék a Maiuma vigassága, azzal a kikötéssel azonban, hogy legyenek tekintettel az illendőségre.« (Cod. Theod. XV 6, 1.) Ugyanezek a császárok 399-ben ugyanezzel az indokolással (»hogy túlságos korlátozásuk miatt ne érezzenek fájdalmat«) újból engedélyezik az ünnepi játékokat (ludicras artes), — de már nem a Maiumát, »ezt az útálatos és illetlen látványosságot«. (Cod. Theod. XV 6, 2.) Antiocheia lakosai az ókorban jókedélyű emberek hírében állottak, akik szívesen hódoltak mindenféle élvezetnek, szerették a játékokat, szórakozásokat, és minden ilyenben nagy hévvel vettek részt. Amikor Iulianus császár Antiocheiában tartózkodott, a városban csipkelődő röpiratokat terjesztettek, amelyekben — egyebek közt — még a császár »filozófusi« szakállát is kicsúfolták. Érdekes, hogy Iulianus ezekre a támadásokra nem szigorú rendszabályokkal, hanem — ugyancsak egy pamflettel (»Misopógón« a. m. »Szakállgyűlölő«) válaszolt.

A Földközi-tenger partvidékén hellénizálódott városai között Antiocheia volt a hangadó. Templomokat, palotákat, cirkuszokat, színházakat, fényűző magánházakat építettek saját költségükön magánemberek, a császárok, fejedelmek, tetrarchák, akik — mint Héródés — így akarták népszerűségüket biztosítani a nagy és befolyásos politikai központokban.

Apameiában is megvolt a másfél kilométernél hosszabb, kétoldalt nyitott oszlopcsarnokokkal szegélyezett főutca; a kilenc méter magas, fehér korinthosi oszlopokat még külön figurális ábrázolásokkal is díszítették. A város központjában egy hatalmas bazilika emelkedett. A Zeusszal azonosított Bel temploma óriási építmény volt, melynek roppant kőtömbjeit vaskapcsok tartották össze. Amikor Theodosius császár alatt megjelent a rendelet, hogy a pogány templomokat le kell rombolni, az akkori ostrom-technika minden vívmányát fel kellett vonultatni, hogy az apameiai Bel-templomot le tudják dönteni.

Palmyrában a főutca valamivel rövidebb volt, mint Apameiában, viszont sokkal fényűzőbb; az utca mentén húzódó oszlopcsarnok négy sorban egymás mellett emelkedő, gigászi, 18 méter magas oszlopokból állott, amelyekben külön fülkék voltak szobrok számára; az oszlopsorokat kettesével tető kötötte össze, amelyen helyenként második oszlopsor emelkedett, és ott is lehetett sétálni; az útkereszteződéseknél, ahol a főutcát oldalirányból jövő oszlopsorok metszették, négyfelé néző boltozatos ívek tornyosultak. A Nap templomának fennmaradt romjai szemléltethetik ennek a korinthosi (márvány- vagy gránit-) oszlopokkal díszített épületrendszernek a nagyszerű voltát: az oszlopok száma megközelítette a négyszázat. Az oszlopokon mindmáig láthatók az aranyozás nyomai; a domborműveken és mellszobrokon kívül fülkékben elhelyezett egészalakos szobrok is fokozták a pompát.

A syriai városok építészete tulajdonképpen hellénisztikus jellegű, de sokat megőrzött a keleti örökségből is: az épületek és oszlopok óriási méreteit, a díszítésben mutatkozó tisztára keleti motívumokat. Minél messzebb kerülünk a Földközi-tengertől és a kereskedelmi központoktól, annál több keleti elemet találunk a syriai művészetben. Jellemzőnek mondhatjuk ebből a szempontból a híres héliopolisi (baalbeki) templomot, amelyet az archeológusok feltártak. Ez a semita Hadadnak (a romanizált Iuppiter Heliopolitanus néven Európában is tisztelt istennek) szentelt templom, amelyet Antoninus Pius restauráltatott, világcsodának számított és még ma is elkápráztatja szemlélőit nagyszerűségével és csodálatos díszítményeivel. Atargatisnak, a »syriai istennőnek« Lu-

kianos által is leírt temploma szintén megőrizte a keleti szentélyek minden vonását, mint ahogyan az istennő kultusza is keleti jellegű volt. Bár Héliopolis római colonia volt (Colonia Iulia Heliopolitana), itt a művészi ízlést, a vallásos elképzeléseket, kultikus szokásokat nem a rómaiak határozták meg.

A rómaiak csak az útépítésben, vízvezetékekben és katonai építkezésekben voltak mérvadók. Ezek a római korból származó építmények akárhány esetben egészen napjainkig fennmaradtak és részben még ma is használatban vannak, ott, ahol a valamikor kultúrált vidékek nem változtak sivataggá.

Egyáltalán a romanizáció a római birodalom keleti tartományait csak egészen felületesen érintette. A római befolyás még a nagy városokban és római coloniákban is alig volt észrevehető. A rómaiak — természetesen — nem tudták kiszorítani a görög kultúrát.

A hellénizmus szintén nem jutott el a Kelet életének minden szférájába, sok tekintetben maga érezhette a Kelet befolyását, és csak kevéssé érintette a néptömegeket, különösen a mélyebben bentfekvő vidékeken. A hellénizmus uralma mégis vitathatatlan volt, amennyiben ez elsősorban az uralkodó osztály kultúráját jelentette. A római befolyás közvetítője csak a hellénizmus lehetett, amely magára Rómára is erősen hatott. Igaz, hogy Róma megpróbálta ráerőszakolni a keleti tartományokra is nemcsak rendszerét, hanem nyelvét, szokásait, erkölcseit is. Cassius Dio írja, hogy Claudius, mikor Lykia képviselőinek fogadása során észrevette, hogy az egyik kiküldött nem ért latinul, megfosztotta római polgárjogától, mert — mint mondotta — nem lehet valaki római polgár úgy, hogy ne tudjon latinul. (X 17; vö. Suet., Claud. 16.) Pedig Claudius jól ismerte és becsülte is a görög nyelvet. (Suet., Claud. 42.) Római polgár még akkor is, ha provinciális volt, jogérvényes végrendeletet csak latin nyelven írhatott. A tyanai Apollónios Philostratos életrajzában (V 36) amiatt panaszkodik Vespasianusnak, hogy »Hellast olyan ember kormányozza, aki nem ért görögül«. Az egész birodalom hivatalos nyelve a latin volt, bár a keleti tartományok számára a rendeleteket görögül adták ki. A latin nyelv volt az uralkodó a hadseregben is. Az utóbbi évek durai ásatásainak eredményeképpen a történetkutatók megismerkedhettek egy katonai

levéltárral, a katonai ügyvitellel.[1] Kétségtelen, hogy a hadsereg révén terjedt el mindenfelé az a »sermo castrensis«, amely egyik kiindulási pontja volt a román nyelvek kialakulásának, és a syriai katonák feliratait latin nyelven fogalmazták. Syriában — mint más provinciákban is — a rómaiak »conventus«-okba tömörülték, és a helyi arisztokrácia, hogy bejuthasson Róma befolyásos képviselőinek köreibe, megtanult latinul. A jogászok a római jogot csak latinul tanulmányozhatták. Az Italiával kialakult kereskedelmi kapcsolatok szintén megkövetelték a latin nyelv ismeretét.

Ezek szerint a latin nyelv különféle utakon jutott el Keletre, ebben az esetben Syriába. De ez csak a felületeket érintette, a latin tudás nem eresztett gyökereket. Míg a syriai semita nyelvekbe átkerült görög szók száma ezreket tesz ki, a latinokból alig tudnánk néhány százat összeszámlálni. A Syriából származó sok író, tudós és filozófus mind görögül írt. Philón jegyzi meg Augustusról, hogy »Hellast sok Hellásszal gyarapította (*Ἑλλάδα Ἕλλασι πολλαῖς παραυξήσας*) és *elgörögösítette* a barbárokat.« (Leg. ad Cai. 22.)

Ahol nem mutatkozott meg közvetlenül katonai erő, az adóapparátus, a római jog és törvénykezés romboló hatása, ott a római befolyás nem is hatolt tovább a társadalom felsőbb rétegeinek perifériájánál. A római hatás az életben főleg abban mutatkozott meg, hogy elterjedtek a gladiatori játékok és a cirkuszi látványosságok. A régi görög játékok új, római neveket kaptak: *Αὐγούστεια, Σεβάστεια, Καισάρεια, Τραιάνεια* stb. Héliopolis pénzein a következő felírást találjuk: Cert[amina] sacra Cap[itolina] Oec[umenica] Ise[lastica] Hel[iopolitana]. De a szírek még itt is inkább a hellénséggel szövődött kapcsolataikat hangsúlyozzák. Tyrosi pénzeken *Ἡράκλεια*-t, *Ὀλύμπια*-t, Apameia pénzein *Ἥλια Πύθια*-t láthatunk.

De Syriában a hellénizmus sem aratott végleges győzelmet. Először is a görög nyelv főleg a városok és a felsőbb társadalmi rétegek nyelve maradt, és nem szorította ki a helyi sémi nyelveket. A rengeteg ránk maradt kétnyelvű (görög és

[1] L. M. Rostowtzeff, Das Militärwesen von Dura. »Papyri und Altertumswissenschaft« (München 1934) 351. skk. l.; idem, Les archives militaires de Doura. Comptes rendus de l'Acad. des Inscr. et Belles-Lettres, Paris 1933, 309. skk. l.

szír) és háromnyelvű (görög, latin és szír) felirat azt mutatja, hogy a nép tömegei között anyanyelvük, a sémi volt az élő nyelv; a görög — ritkábban latin — szöveg rövidebb, jellege is hivatalosabb, formális, ugyanakkor a semita szöveg teljesebb és bensőségesebb.[1] A sírfeliratok nagy tömegeit pedig csak sémi dialektusokban vésték kőbe.

De nemcsak a népi nyelv maradt meg: a római korban nem szünetelt a semita nyelvű irodalmi tevékenység sem. Tovább folyt a bibliai könyvek összeállítása, amelyek részben bekerültek az ó-testamentum keresztény kanonjába is: Tóbiás könyve, Esdrás IV. könyve, Baruch szír apokalypsise és még néhány más. A római korban keletkezett a Misna, ez az arameizált zsidó nyelven írott monumentális alkotás, valamint a Talmud jelentős része, továbbá a kiterjedt Midras-irodalom nem csekély hányada. Jeruzsálem 70. évi lerombolása után Jabne (Jamnia) városában akadémia-jellegű iskola alakult, amelyben tudós rabbik (»talmidé ḥakamim«) a »törvény« magyarázásával foglalkoztak, azt a megváltozott viszonyokra alkalmazták és új »halaká«-kat (kultikus és polgárijogi jellegű törvénytételeket) szerkesztettek. Ugyanitt folyt a »halaká«-k rendszerezésére irányuló munka, melynek eredményeképpen született meg a Talmud néven ismeretes vallási kódex. A jabneihez hasonló akadémiák létesültek Lyddában, Sepphorisban, Tiberiasban, Usában is. A rómaiak szemében az akadémia feje számított a zsidók lelki vezetőjének, és éppen ezért számos kiváltságot és mindenféle mentességet élvezett.

Ugyanakkor hatalmas irodalom jön létre (arameus nyelvjárásban) a mandaeus vallással kapcsolatban. Számos mandaeus szöveg maradt ránk feliratok formájában is (a híres mágikus csészék). Szír nyelvre fordítják a négy evangéliu-

[1] Példa gyanánt egy 21-ben állított palmyrai szobor alapzatának kétnyelvű feliratát idézzük. A palmyrai szöveg: »Hašamnak, Neši fiának, Bulha Hašam fiának szobra, amelyet Kamar fiai és Mathbul fiai állítottak neki azért, hogy vezette őket és békességet teremtett köztük és kielégítette valamennyi törzstársát nagyban és kicsinyben egyaránt, — hűségük jeléül. A 333. év Kanun havában.« (Seleukida-éra szerint.) Görög szöveg: »A Chomar-phyléből származó Malichos Kesaiosnak, Bullaios fiának, melléknevén Asasnak — Palmyra népe jóindulata jeléül.« (Lidzbarski, 457.)

mot (mepareša), és ezzel együtt forog közkézen a négy evangéliumból készített Tatianos-féle kompiláció (az ún. Diatessarón). A II. század végén Syriában működik a gnósztikus Bardésanés; »ez az igen tehetséges és a szír nyelvet kitűnően ismerő ember anyanyelvén dialogusokat írt Markión és mások ellen . . . azonkívül még sok egyéb munkát is. Tanítványai . . . ezeket szírről görög nyelvre fordították.« (Eus., Hist. eccl. IV 30.) Az ókori szerzők különösen »A végzetről« című munkáját idézik gyakran. Míg Nyugaton a keresztény propaganda nyelve a latin volt, a Balkán-félszigeten és Kisázsiában a görög, Syriában a szír szolgált erre a célra; ebben is a monofizita és jakobita egyház ellenzéki hangulata jutott kifejezésre a hivatalos görög orthodoxiával szemben. A szír nyelvű keresztény irodalom központja Edessa volt.

A legkevesebb eredeti vonás a jog területén őrződhetett meg. A római jog osztatlanul uralkodott. De mivel sem a praetori jog, az »edictum perpetuum«, sem a sok különféle parancs és rendelkezés nem képviselt rendszeres törvénygyűjteményt, mindez nem is lehetett tekintettel minden olyan lehetséges esetre, amikor beavatkozásra és a törvény szankcióira volt szükség.

Ezért a polgári jog terén sok nem világos és előre nem szabályozott elem maradt a törvényben, a provincia lakosai pedig ilyen esetekben helyi szokásaikat és helyi törvényeiket követték. Amint az esetek felmerültek, a római jogászok megfelelő döntéseket hoztak a római jog szempontjából, a császárok és képviselőik edictumai az egyes kérdésekkel kapcsolatban az egész birodalomra nézve kötelező törvény erejével bírtak. Ezenkívül, amilyen mértékben növekedett a római polgárok száma, ugyanabban a mértékben gyarapodott azoknak a személyeknek a kategóriája is, akikre a kizárólagosan római jog normái kiterjedtek.

Mindazonáltal a helyi szokásjog, vagy a Keleten befogadott görög jog továbbra is sok mindenben hatályos maradt.[1]

[1] Így például az egyik durai pergamen-szövegben (DP 23, 180-ból) egy rabszolgának és egy szőlőskert felének az eladása a görög jognak megfelelően van szabályozva. L. C. Brandford, Die zivilen Archive von Dura. »Papyri und Altertumswissenschaft«, 379. skk. l.

De a rómaiak kénytelenek voltak tekintetbe venni a helyi viszonyokat még olyankor is, amikor voltak megfelelő törvénykezési normák. Római polgárnak görög nyelven szerkesztett végrendelete érvénytelen volt. De azokban a tartományokban, ahol a görög nyelv dominált, nem lehetett megkövetelni az újdonsült római polgároktól, hogy mindjárt tudjanak latinul is, és így óhatatlanul engedményekre került sor. (Dig. XXXVI 1, 76 pr.)

Míg büntető ügyekben a törvénykezés kizárólag a római törvényszéket illette meg, addig polgári perekben — mindenféle vagyonjogi vitában — a lakosság (mivel nem ismerte a római jogot, félt a római bíráktól, de a nyelvüket sem értette) gyakran inkább a régi, a rómaiak előtti bírákhoz fordult és a szokásjog alapján kért döntést. Igaz, hogy az ilyen bírósági döntések csak erkölcsi erővel bírtak, viszont akárhány esetben ez az erő eléggé komoly volt; közelebbről: a rabbik tekintélye a »törvénynek« a zsidók belső életében fennálló uralma mellett nem maradt el a római hatóságoknak erőszakra alapozott tekintélye mögött. Ezért a polgári jognak a Talmudban való kidolgozása nem volt pusztán elméleti jellegű.

Érthető, hogy idővel a római bíráskodás kiszorította a helyi jogot. Még a korinthosiakhoz intézett első levél szerzője amiatt panaszkodik, hogy a keresztények peres ügyeikkel inkább a római bírósághoz folyamodnak: »Megszégyenítéstekre mondom: Hát nincs ti köztetek egy bölcs ember sem, aki ítéletet tehetne az ő atyjafiai között? Hanem atyafi atyafival törvénykezik, még pedig hitetlenek előtt?« (VI 5—6.) De a helyi jog normáinak a gyakorlatban való huzamos alkalmazása ott tükröződik a dokumentumokban. A különféle ügyleteket, házasságot, végrendelkezést a görög jognak, vagy a helyi szokásoknak, vagy a rendelkezéseknek megfelelően bonyolítják le. Az az V. századból származó, Hierapolisban talált szír kódex (valószínűleg görögből készült fordítás), amely főleg a családi és örökösödési jog szabályaiból van összeszedve, számos közös vonást mutat a görög és a keleti joggal.[1] Például az örökösödés rendje abban az esetben, ha nincs

[1] L. L. Mitteis, Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches. Leipzig 1891.

végrendelet, sokkal inkább emlékeztet a bibliai-talmudi normákra, mint a görögökre és a rómaiakra.

De ezen felül még azt is feltételezhetjük, hogy a keleti jog is hatott a rómaira. A Misna (δευτέρωσις) ismeretes volt a római jogászok előtt, és a római jog egyes megállapításai a talmudi törvényekben találják magyarázatukat.[1]

Ezek szerint bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a jog terén Syria mind elméletben, mind gyakorlatban számos elemét őrizte a római kor előtti jognak. Legkevésbé áll ez a nyugati tengerparti vidékre, ahol a fejlett városi élet megkövetelte, hogy minél szorosabban kapcsolódjanak a római rendeletekhez; Bérytosban még római jogi iskola is alakult, amelyből kiváló jogászok kerültek ki. De a beljebb eső területeken és Keleten a rómaiak nem tudták teljesen kiszorítani a polgári jog görög és helyi normáit.

Syriának a görög-római világra tett hatása a vallás terén mutatkozik legszembetűnőbben. A világvallás (mint a világbirodalom járuléka) megteremtésének a szükségessége a szinkretizmusban, a görög-római és a keleti istenségek összeolvadásában és a monoteisztikus vallás létrehozására irányuló törekvésben jutott kifejezésre. Ez az utóbbi úgy történt, hogy a sok isten attributumait egyetlen istenre ruházták. Syria ebben is nem az utolsó szerepet játszotta.

Először is rá kell mutatnunk a hellénisztikus korszakban kialakult zsidó monoteizmus szerepére. A zsidó propaganda tagadhatatlan sikereket ért el nemcsak Kisázsiában és Egyiptomban, hanem Syriában is, ahol a judaizmus vallási központja volt. Iosephus Flavius azt írja, hogy Antiocheiában a zsidók azzal, »hogy hitüknek sok hellént megnyertek, ezeket az utóbbiakat is bizonyos mértékig közösségük alkotó részeivé tették.« Végeredményben Jahve, a zsidó egy-isten, a keresztény atyaisten személyében legyőzte valamennyi pogány vetélytársát. A zsidó monoteizmus hatással volt a zsidók közvetlen szomszédaira, a szírekre, akik bizonyos monoteisztikus eszméket hamarabb vettek át, még mielőtt a görög-római kultuszban meghonosodtak. Ez, ha semita, különösen ha két-

[1] L. S. Meyer, Die Rechte der Israeliten, Athener und Römer. Leipzig 1862—66, különösen a II. köt. 204—206., 234., 238. skk. l.

nyelvű feliratokat olvasunk, rögtön szembetűnik; a II—III. századi semita feliratokon rendszerint nem nevezik meg az istent, hanem elvont formulát használnak: »legyen az ő neve örökre áldott, a jóé és kegyesé« (Lidzbarski, 477. skk.), míg a görög és a latin szöveg ugyanezeken a feliratokon konkrét istenségeket nevez meg. Például egy 114-ből származó palmyrai feliraton (Lidzbarski, 474) a görög *Διὶ ὑψίστῳ καὶ ὑπηκόῳ*-nak a palmyrai szövegben lbrjk šmh l'lm' felel meg, vagyis: »áldott legyen az ő neve örökre«. Egy másik (134-ből származó) feliraton (Lidzbarski, 477) a görög *Διὶ μεγίστῳ Κεραυνίῳ*-nak lb'l šmn mr' 'lm' felel meg, tehát: »az égi úrnak, a világ urának«.

A syriai kultuszok sokfelé elterjedtek a birodalom nyugati felén is. A syriaiak idegen földön sem felejtették el isteneiket. Egy 78/79-ből való puteoli-i felirat szövegéből megtudjuk, hogy a tyrosi eredetű szírek az isten parancsára oda is elvitték magukkal *Ἥλιος Ἀρεπτηνός* szobrát. (OGIS 594.) Fentebb már láttuk, hogy Délos szigetén működött a bérytosi származású »Poseidóniastés«-ek vallásos szervezete, és hogy Rómában és Puteoliban társaságok (*στατιῶνες*) szerveződtek a tyrosi istenek híveiből. De ezek az istenek hovatovább világuralomra tartanak igényt. A damaskosi Baalt, a héliopolisi Hadadot, a dolichéi Baalt a rómaiak is tiszteletben részesítik Iuppiter Damascenus, Iuppiter Heliopolitanus, Iuppiter Dolichenus néven. A syriai Atargatis szent galambja ott röpköd sok város fölött (Tib. I 7, 51), a »syriai istennő«, »mindenek hatalmas anyja« (Apul., Met. VIII 25) pedig Isisszel versenyez abban, hogy melyikük legyen a föld és az ég úrnője.

A syriai vallás legfőbb diadalma az volt, hogy Rómában is bevezették Emesa város istenének, Elagabalnak a tiszteletét. És amikor Aurelianus mesterségesen meg akarta honosítani a »legyőzhetetlen nap« (Sol invictus) egységes kultuszát, az istenség megtestesüléseként a Palmyrából elhurcolt Belszobrokat állította fel templomában.

Syriának helyi istenei is voltak, akiknek tisztelete részben az ősi kultuszok csökevényeivel, részint a közösségi életforma sajátosságaival függött össze. Utalhatunk például a karavánok védelmezőiként tisztelt palmyrai istenekre, Arsura

és Azizosra,[1] a hegyek, folyók, állatok kultuszára. De a syriai népek vallásának jellegét nem ezek határozzák meg; Syria — a hiedelmek változatossága közepette — vallási szempontból tulajdonképpen megőrizte eredetiségét, és a fejlődés során végigment azon az úton, amely egységes birodalmi vallás létesítésére vezetett, és ehhez nem egy szükséges elemet éppen Syria szolgáltatott.

Syria nem csekély mértékben gyarapította a római kultúrát is. Számos filozófust, tudóst és írót adott a világnak, akik óriási hatással voltak a görög-római kultúrára. Közvetlenül a római hódítás előtt találkozunk az apameiai Poseidónios alakjával, aki filozófus, történetíró és földrajztudós volt egy személyben, aki kortársainak megérdemelt becsülését élvezte és előkelő helyet foglalt el az ókori filozófia és tudomány történetében. Syriában igen erős filozófiai hagyományok éltek. A szofista Isaios, a tyrosi Maximus, Oinomaos, a gadarai kynikus, Nikomachos, a gerasai pythagoreus, az apameiai Numénios, Platón és Pythagoras követője, vagy a neoplatónikus Porphyrios, kinek a neve nem egyéb, mint a szír Malh fordítása, és még sok más syriai származású gondolkodó tekintélyes helyet foglalt el a görög filozófiában. Flavia Neapolisból (a régi Sihemből) származott Iustinus keresztény filozófus és apologéta. A történettudomány sokat köszönhet a damaskosi Nikolaosnak, Iosephus Flaviusnak, a byblosi Herennius Philónnak. A legújabb phoeniciai régészeti leletek bebizonyították, hogy Philón ősi phoeniciai források alapján írta meg mitológiai konstrukcióit. Syria adta a világnak »a klasszikus ókor Voltaire-jét« — a samosatai Lukianost. Itt virágzott ki a görög regény. Ennek a műfajnak legjelentősebb képviselője Héliodóros (»Aithiopika«); regényes motívumoknak a vallásos ekstatikával való összeszövődését figyelhetjük meg az úgynevezett »Tamás-aktákban«. Syria nemcsak kiváló szónokokat adott, hanem jelentős rhétor-iskolákat is teremtett Apameiában, Kaisareiában, Chalkisban, Gazában, Tyrosban. A bérytosi jogi iskoláról már megemlékeztünk. Bérytos és Antiocheia híres volt orvosi iskoláiról is.

[1] L. M. Rostowzeff, Tha Caravan gods of Palmyra. JRS 22 (1932) 107. skk. l., valamint H. Seyrignek ezzel kapcsolatos megjegyzéseit: Antiquités syriennes. Syria 15 (1935) 155. skk. l.

Antiocheiában alakult ki az a keresztény iskola is, amely sikeresen vette fel a versenyt az alexandreiai katechéta-iskolával.

Láthatjuk tehát, hogy a római kultúra sok mindent köszönhetett Syriának. Ez teljes mértékben törvényszerű jelenség: hiszen a világbirodalomnak az volt a rendeltetése, hogy a közös forgalomba bekapcsolja a provinciák minden — anyagi és szellemi — erőforrását, — történeti szerepét is ebben kell keresnünk.

EGYIPTOM

Egyiptom különleges helyet foglalt el a római birodalom rendszerében. Ezt az ősrégi civilizációval rendelkező országot a rómaiak nem a szokásos provinciák típusa szerint szervezték meg, amelyeket proconsul, legatus vagy procurator igazgatott. »Beszámolójában« (Res gestae) Augustus csak ennyit mond: »Egyiptomot a római nép fennhatósága alá helyeztem« (Aegyptum imperio populi Romani tradidi, *Αἴγυπτον δήμου Ῥωμαίων ἡγεμονίαι προσέθηκα*). Valójában Egyiptomot egyéni birtokának tekintette, amely fölött — mint a Ptolemaiosok és a régi fáraók utóda — ő uralkodik. Egyiptomban óriási vagyonokat koboztatott el a maga javára (ezek értékét Tenney Frank 250 millió sestertiusra teszi), és ezek a kincsek tették számára lehetővé azokat a bőkezű osztogatásokat, amelyeket a »Res gestae«-ben ő maga is említ, és amelyekről Suetonius is megemlékezik. (Aug. 41.) Egyiptom kormányzása a császár valamelyik bizalmas hívének a kezében volt, aki a praefectusi címet viselte; az I—II. században Egyiptom praefectusát a lovagok közül nevezték ki. A praefectus nem annyira a római államnak volt a képviselője, mint inkább a császár meghatalmazottja; ezért használja Philón is az *ἐπίτροπος* (procurator) szót.

Az egyiptomi tömegek szemében a császár — király volt, mint addig, ennek megfelelően fáraónak nevezték és megadták neki a *θεὸς ἐκ θεῶν* címet. (OGIS 650.) Abban a nevezetes papíruszban, amelyet 1920-ban Philadelphiában találtak és »Epistula Claudiana«-nak neveztek el, Claudius azt írja Alexandreia lakosainak, hogy nem tart igényt isteni megtiszteltetésre; de amikor Aemilius Rectus, Egyiptom praefec-

tusa, nyilvánosságra hozza a levelet, Claudiust a kísérő szövegben mégis »istenünknek« nevezi.

Egyiptom praefectusa itt teljhatalmú úr volt, aki egyedül a császártól függött; éppen ezért ezt az állást tekintették az egyik legfőbb méltóságnak. Ulpianus bizonysága szerint (Dig. I 17, 1) Augustus egyenrangúnak tartotta a proconsulsággal, Strabón pedig azt írja (XVII 1, 12), hogy az Egyiptomba küldött praefectus »a király helyét tölti be«. Cornelius Gallus, Egyiptom első praefectusa egy háromnyelvű feliratot hagyott maga után, melynek alapján elképzelhetjük, milyen jelentőséggel bírt a nagyhatalmú praefectus, és hogy volt megszervezve Augustus egyiptomi hatalma. A felirat görög szövege (OGIS 654) a következőképpen hangzik: »Caius Cornelius Gallus, Caius fia, római lovag, akit Caesar az egyiptomi királyok megsemmisítése után első emberként állított Egyiptom fölé, aki tizenöt nap leforgása alatt kétszer aratott győzelmet a csatában, legyőzte a felkelt Thébaist, és részint rohammal, részint ostrommal elfoglalt öt várost — Boresist, Kóptost, Keramikét, Megalé Diospolist és Ophiéont —, közben megölte a felkelés vezéreit és seregével áthatolt a kataraktán, amely addig járhatatlannak bizonyult minden sereg számára, és meghódította az egész Thébaist, amelyet a királyok nem tudtak elfoglalni, majd Philaiban fogadta az aithiopsok követeit és királyuktól proxeniát kapott, végül Aithiopia egyik toparchiájában, Triakontoschoinosban tyrannost nevezett ki, — ajándékul szenteli ezt a hazai isteneknek és a segítő Nílusnak.« A praefectus a felirat szövegében uralkodói hangot pendít meg — ő az »első Egyiptom fölött« —, a fáraóknak kijáró magasztalások stílusában ír magáról. Ami a thébaisi felkelést illeti, ha arra gondolunk, hogy milyen hamar elfojtották, aligha lehetett jelentős megmozdulás. Az öt város között is — Thébai (*Διόσπολις μεγάλη*) és Kóptos kivételével — jelentéktelen falvak szerepelnek.[1] Érdekes mindenesetre az a megjegyzés, hogy Thébai körzete a Lagidák alatt is felkeléseknek volt a tűzfészke.

Ez a gazdag gabonatermő ország, amely roppant nagy szerepet játszott Italia élelmezésében, amely ősidők óta mesz-

[1] L. W. Dittenberger megjegyzését (OGIS, ad locum).

szeterjedő kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett, és óriási jövedelmet biztosított uralkodóinak, — a császár számára hatalmas gazdasági erőt jelentett, míg a császári hatalom bármely ellenfelének a kezében veszedelmessé válhatott. Ezért volt az, hogy Augustus féltékenyen vigyázott hatalmára ebben a provinciában, és még azt is megtiltotta, hogy a senatorok és az előkelő lovagok névre szóló engedély nélkül Egyiptom földjére lépjenek. Amikor Germanicus 19-ben körutazása során Egyiptomot is meglátogatta, Tiberius szigorú megrovásban részesítette. (Tac., Ann. II 59, Cass. Dio LI 17.)

Augustus Egyiptomot azonnal *ὑποτελής* -nek nyilvánította (Cass. Dio LI 13), vagyis az egyiptomi lakosságot adófizetésre kötelezte. Egyáltalán Augustus szemében Egyiptom elsősorban is jövedelmi forrás volt. Sem ő, sem utódai nem engedték, hogy itt municipiumi élet fejlődjék ki; a Ptolemaiosoktól örökölt bürokratikus apparátus mentesítette a római uralkodókat attól, hogy támaszt keressenek a helyi municipiumi intézményekben, mint ahogyan más provinciákban történt. Augustus előírta az alexandreiaiaknak, hogy községi életüket bulé nélkül folytassák. (Cass. Dio loc. cit.: *ἄνευ βουλευτῶν πολιτεύεσθαι ἐκέλευσεν.*) Hogy Alexandreia a III. századig bulé nélkül élt, Cassius Dio idézett helyéből és a Historia Augusta Severus-életrajzából (c. 11) tudjuk: Deinde Alexandrinis ius buleutarum dedit, qui sine publico consilio, ita ut sub regibus ante vivebant, uno iudice contenti, quem Caesar dedisset. A ránkmaradt alexandreiai dokumentumok egészen a III. századig nem említik a bulét. Viszont az Ailios Aristeidés tiszteletére állított feliraton (OGIS 709) a következőket olvashatjuk: *ἡ πόλις τῶν Ἀλεξανδρείων καὶ Ἑρμούπολις ἡ μεγάλη, καὶ ἡ βουλὴ τῶν Ἀντινοέων νέων καὶ οἱ ἐν τῷ Δέλτα τῆς Αἰγύπτου κτλ*, — ez egyenesen azt bizonyítja, hogy Alexandreiában nem működött *βουλή*. Dittenberger a felirathoz írott magyarázó jegyzeteiben azonban annak a véleményének ad kifejezést, hogy *βουλή* Alexandreiában is volt; szerinte a *ἡ πόλις τῶν Ἀλεξανδρείων* szavakból ez olvasható ki. A legutóbbi felfedezések minden ezzel kapcsolatos kétséget eloszlattak. Az a Norsa és Vitelli által feldolgozott papírusz (Bull. de la Soc. Roy. d'Archéol. d'Alex., 25), amely azután a PSI X. kötetében látott napvilágot, ismerteti az alexandrei-

aiaknak Augustushoz intézett kérését az alexandreiai bulé intézményesítésére vonatkozólag. A papírusz közzététele élénk vitákat támasztott, amelyekben a legjelentősebb egyiptológusok — Bell, Schubart, Viereck, Wilcken stb. — vettek részt.[1] A vita főleg arról folyt, hogy mit kértek tulajdonképpen az alexandreiaiak: a bulé bevezetését vagy visszaállítását, vagyis hogy volt-e Alexandreiának bulé-ja a Ptolemaiosok alatt, vagy nem; megszüntette-e Augustus az ottani bulét, amely addig működött, vagy nem engedélyezte újbóli megszervezését. Az alexandreiaiak az elutasítás után sem nyugodtak. Mint az »Epistula Claudiana«-ból láthatjuk, kérésüket Claudius alatt is megismételték. De Claudius is elutasította őket. Kitérő válaszában a következőket írta: hogy a régi királyok alatt mi volt, nem tudja megmondani (*οὐκ ἔχω λέγειν*), de hogy Augustus és utódai alatt nem volt bulé, azt mindenki jól tudja, éppen ezért az ügy komoly kivizsgálást igényel.

Ami a másik két görög polist illeti, amely Egyiptomban a Ptolemaiosok idejében fennállott — Naukratis és Ptolemais —, az Ailios Aristeidés tiszteletére állított és már említett felirat szövegéből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ezek sem nyerték el a »civitas libera« jogállapotát és nem rendelkeztek községi tanáccsal; mindenesetre az eddig talált dokumentumokon bulé említésével ezekben a városokban nem találkozunk egészen a III. századig. Csak a Hadrianustól — kedvelt Antinoosának emlékezetére — alapított Antinoupolist szervezték meg a görög polisok mintájára.

Az egyiptomi görög városok nemcsak hogy önkormányzattal nem rendelkeztek, hanem városonkívüli területeik sem voltak, amelyek az ottani közigazgatás alá tartoztak volna (bár földbirtoklási joguk volt); a nomosok a stratégos fennhatósága alá tartoztak.[2]

Természetes, hogy Alexandreia, Egyiptom fővárosa, a világkereskedelem legjelentősebb központja és a görög-római

[1] L. H. Idris Bell, JEA 17 (1931) 126; id., The problem of the Alexandrian Senate. Aegyptus 12 (1932) 173. skk. l.; U. Wilcken, AP IX. köt. Viereck, Noch einmal die *βουλή* von Alexandria. Aegyptus 12 (1932).

[2] P. Jouguet, La vie municipale dans l'Egypte Romaine. 1911, 118. skk. l.

kultúra tűzhelye, különleges helyet foglalt el. Cornelius Gallus feliratának latin szövegében »praefectus Alexandreae et Aegypti«-nek nevezi magát, vagyis Alexandreiát szembeállítja Egyiptommal; ugyanígy szerepel az OGIS 679. jelzésű feliraton egy főpap címzése is: *Ἀλεξανδρείας καὶ Αἰγύπτου πάσης*. Az alexandreiai polgárok számos kiváltságot élveztek, amelyek arra ösztönözték az embereket, hogy törekedjenek az alexandreiai polgárjog megszerzésére. Mint Pliniusnak Traianusszal váltott leveleiből láthatjuk (Ep. 5—6), ahhoz, hogy Egyiptom lakosai a római polgárjogot elnyerhessék, nélkülözhetetlen feltétel volt az alexandreiai polgárjognak az élvezete. Hogy azután mi volt a tartalma az »alexandreiai polgárjognak«, milyen jellegűek voltak az ezzel járó jogok és kötelességek, — nem tudjuk pontosan. Még azt sem tudjuk, hogy az alexandreiai polgárok mentesek voltak-e a fejadó fizetése alól. Alexandreiában és a többi polisban a polgárok görög minta szerint phylékre és démosokra oszlottak, a legnagyobb valószínűség szerint a területi hovatartozandóság kritériuma alapján. Közigazgatási tekintetben Alexandreia öt körzetre tagolódott; ezeket a görög alfabéta első öt betűjével jelölték: *A, B, Γ, Δ, E* (Pseudo-Kallisthenés [I 32] szerint ez a jelölés nem egyéb, mint az *Ἀλέξανδρος Βασιλεὺς Γένος Διὸς Ἔκτισε* szavak kezdőbetűi); ezek a körzetek az *egész* lakosságot felölelték, míg a démosokba és phylékbe csak egy bizonyos körzet *polgárai* tartoztak. Egy bizonyos phylébe és démosba való felvétel nyilván nélkülözhetetlen feltétele és bizonyítéka volt az alexandreiai polgársághoz való tartozandóságnak. Ugyanez volt a helyzet Ptolemaisban és Naukratisban, majd később Antinoupolisban is.

A démosban való nyilvántartással kapcsolatban történt az ephébos-listákra való felvétel is. Évégből az apa egy okmányokkal és esküvel megerősített nyilatkozatot nyújtott be az exégétésnek. A jelölt társadalmi helyzetének az ellenőrzését és az ephébos-listára való felvételének a procedúráját *εἴσκρισις*-nek nevezték, azokat pedig, akik annak idején az ephébosok közt foglaltak helyet, *ἐφηβευκότες*-nek.

A polgárok közül nevezték ki (ahol pedig bulé volt, választották) a magistratusokat (*ἀρχαί*) a vagyonos elemek sorai közül. Egy ptolemaisi feliraton (OGIS 668) a város ne-

vében »6470 személy« nyilatkozik, és azok, »akik Claudius második évében szerepeltek az ephébosok között« (ἐφηβευκότες). Valószínű, hogy ez a »6470 személy« a tehetős polgárokat képviselte.

Ezen a kétes értékű »ius honorum«-on kívül a polgárok (legalábbis Alexandreiában) mentesek voltak a leiturgiáktól Alexandreia határain kívül. Tiberius Iulius Alexander praefectus edictumában (OGIS 699, 6. §) a következőket olvassuk: »Augustus kegyeivel van összhangban az is, hogy az előkelő származású (εὐγενεῖς) alexandreiaiak, még ha ügyeik intézése végett (διὰ φιλεργίαν) Alexandreián kívül (ἐν τῇ χώρᾳ) tartózkodnak is, nem kötelesek semmiféle leiturgiát teljesíteni. Emiatt ti gyakran panaszkodtatok, én pedig magam fogok ügyelni arra, hogy az előkelő származású alexandreiaiak közül senki se köteleztessék városon kívüli leiturgiákra« (εἰς λειτουργίας χωρικάς).

Alexandreiának azokat a lakosait, akik nem rendelkeztek alexandreiai polgárjoggal, οἱ ἀπὸ Ἀλεξανδρείας-nak nevezték, megkülönböztetésül a polgároktól (Ἀλεξανδρεῖς). Politikai jogállásuk különbözőképpen alakult. A zsidók, akik Alexandreiában két területet foglaltak el az öt közül (Philón idejében), külön önkormányzati egységet (πολίτευμα) alkottak, volt ethnarchés-ük (Philón szerint genarchés-ük) és synedrion-juk (gerusia). Iosephus Flavius (Ant. XIX 5, 2—3) Claudius két rendeletét idézi. Ezekben a császár megerősíti azokat a kiváltságokat, amelyeket az alexandreiai zsidók ősidők óta élveztek. Az »önkormányzat« természetesen csak az istentiszteletre és a közösség belügyeire terjedt ki.

Ami a többi várost, a nomosok métropolisait illeti, itt egészen a III. századig semmi olyan eleme sem volt a municipiumi életnek, amit alkotmányszerű okiratokban rögzítettek volna. De azért itt is különváltak a »hellének«, nem annyira etnikai származásuk, mint inkább vagyoni helyzetük folytán. Ezek a censusszal bíró csoportok, amelyek bebocsátást nyertek a gymnasionokba (οἱ ἀπὸ γυμνασίου), kiváltságos réteget képviseltek, amely kiváltságokat élvezett a fejadó összegét illetőleg, és jelölteket nevezhetett meg a helyi tisztségekre.

Egyes (sajnos, egyelőre nem eléggé kategorikus) adatok arra vallanak, hogy az egyiptomi falvakban a közösségi rendnek jelentős csökevényei őrződtek. A falvak nem élvezték a jogi személynek kijáró jogot, és ezért a hivatalos okiratokban aligha várhatjuk, hogy a közösségi tulajdon világos nyomaira bukkanunk.[1] De a faluszervezet mindenesetre megőrizte a régebbi közösségi rend csökevényeit, amelyeket a rómaiak arra használtak fel, hogy a földművelő lakosságot kizsákmányolják. A földművesnek a közösséghez való kötöttsége, amely valamikor a közösségi földbirtokláson alapult, azzá változott, hogy a földművest kötelező erővel falujában vették nyilvántartásba, ezzel pedig az járt együtt, hogy kötelezettségeket kellett vállalnia az állam javára. Az »origo«-hoz (*ἰδία*) való kötés a közösségi rend kétségtelen maradványa, amely alól azonban kicsúszott a régi gazdasági alap. A papíruszokon előforduló *κοινόν* kifejezés (a falusi szervezet jelölésére),[2] amely az ázsiai falusi közösségek feliratain szereplő *κοινόν*-ra vagy *δῆμος*-ra emlékeztet bennünket, azt bizonyítja, hogy a falunak megvolt a maga ősi szervezete, ezt azonban a kormányzat — valószínűleg — nem ismerte el hivatalosan. A falusi irnokon (*κωμογραμματεύς*), az uralkodó hatalom képviselőjén kívül továbbra is megvoltak a kómarchés irányítása alatt működő »öregebbek« (*πρεσβύτεροι*). A falusi lakosságnak ezek a képviselői fokozatosan a kormányzat megbízottjaivá váltak, a hatóságok rendelkezéseit hajtották végre, a kómarchés funkciói pedig semmivé zsugorodtak össze. De a falu belső életében, a kormányzat részéről kivetett terhek (pénzbeli és természetben esedékes szolgáltatások) elosztásában, a leiturgiák teljesítőinek kijelölésében a falusi szervezet fontos szerepet játszott. A falu lakosai határozatokat hozhattak kitüntetések odaítélésére, szobor felállítására stb. vonatkozólag. Egy feliraton, amelyet Balbillus praefectus tiszteletére állítottak (OGIS 666), a következőket olvashatjuk: *ἔδοξε τοῖς ἀπὸ κώμης Βουσίρεως ψηφίσασθαι*. vagyis a határozat hozói a bulé-döntések formuláit használták.

[1] L. P. Jouguet, i. m. 207. skk. l.; az ide vonatkozó anyag összegyűjtve itt található meg.

[2] P. Jouguet, i. m. 208. lap.

Tekintettel arra, hogy Egyiptom — mint provincia — sajátos viszonyok között élt, itt a birodalom nivelláló hatása is erőtlenebbül és vontatottabban mutatkozott meg. Az évezredek folyamán állandósult szokások itt csak lassan, nehezen mentek feledésbe. Az ősi vallás, szokásjog és nyelv mind a hellénisztikus, mind pedig a római uralom alatt megőrződött. A rómaiak Egyiptomban bürokratikus kormányzati rendszert találtak, amely teljes mértékben lehetővé tette az ország kincseinek kíméletlen kizsákmányolását, — éppen ezért vették át és alkalmazták is bizonyos módosításokkal.

A kormányzat élén a praefectus legközelebbi segítőtársai állottak: a *δικαιοδότης* (iuridicus), az *ἴδιος λόγος*, aki számos procurator közvetítésével elsősorban a patrimonium vagyonát és jövedelmeit kezelte, azután az archiereus és az archidikastés (legfőbb bíró). Az ország Felső- és Alsó-Egyiptomra tagolódott; ehhez járult még délen harmadiknak a »Heptanomis« nevű tartomány. Minden egyes tartomány élén az epistratégos állott. Az egyes nomosokat a stratégos irányította, aki a nomos legnagyobb városában, métropolisában rendezte be székhelyét. A nagyobb nomosokban, például Arsinoéban, két-három stratégos is volt. A nomosok *τόποι*-ra oszlottak; a legalsó közigazgatási egységek az önálló települések (*κῶμαι*) voltak. A métropolisokban a központi hatalom közvetlen megbízottjain és ügynökein kívül voltak még *ἀρχαί* (honores), vagyis olyan tisztségek is, amelyeket a helyi előkelőségek jelöltjei töltöttek be. Ezek listáját a stratégos az epistratégos elé terjesztette, az pedig sorshúzás útján nevezte ki a jelölteket az egyes tisztségekre. Ezek a métropolisokban működő *ἄρχοντες* — az exégétések, kosmétések, gymnasiarchések, archiereusok, agoranomosok, euthéniarchések, hypomnématographosok — tulajdonképpen hivatalnokok voltak, nem pedig községi tisztviselők. A topogrammateusok és kómogrammateusok, a toposok és kómék titkárjai voltak az államhatalom tulajdonképpeni képviselői a legalacsonyabb közigazgatási egységekben. Az erősen szétágazó, óriási pénzügyi apparátus tartotta számon a lakosság sok különféle csoportját, és érdeke is fűződött valamennyi lakossági kategória fenntartásához, amely csak a makedón, majd a római hódítás eredményeképpen kialakult. A viszonylag nemrég talált »Gnómón idiu

logu« (BGU V 1), az egyik legfontosabb papírusz-dokumentum, világosan mutatja, hogy Egyiptom lakossága milyen bonyolult rendszer szerint oszlott kategóriákra — rendi, törzsi és helyi kritériumok alapján.

A gnómón (»útmutató«, »díjszabás«), mint az elébocsátott bevezetőben olvashatjuk, kivonat az Augustus alatt készült első gnómónból és a hozzáfüggesztett későbbi kiegészítésekből, magyarázatokból és utasításokból, amelyeket részint a császárok, részint a senatus, Egyiptom praefectusai és az idios logos vezetői adtak ki. A »gnómón idiu logu«-t Antoninus Pius uralkodása alatt szerkesztették. (36. §.)

A gnómón nem olyan jellegű, hogy az idios logos apparátusának jogait és kötelességeit akarná rendszeresen összefoglalni; mint az előszóban a szerző megjegyzi, csak útmutatással akar szolgálni az idios logos gyakorlatában felmerülő legtipikusabb esetekben.

A gnómón a lakosság következő kategóriáit különbözteti meg: 1. Római polgárok; külön vannak feltüntetve azok a személyek, akik katonai szolgálataik jutalmazásául, a »honesta missio« után nyerték el a polgárjogot; 2. hellének,[1] feltehetőleg ide tartoznak a görög polisok — Naukratis, Ptolemais és Antinoupolis — polgárai, valamint a »hellének«, vagyis a métropolisok hellénizálódott és a görögökkel összekeveredett gazdag rétegei, mint az a bizonyos »6475« (*τῶν ἐν τῇ Ἀρσινοίτῃ ἀνδρῶν Ἑλλήνων ϛυοε'*) valamint azoknak a klérosoknak a birtokosai, amelyek azelőtt a Ptolemaiosok telepeseinek a birtokában voltak (katoikosi földek). 3. Alexandreiaiak, akik külön kiváltságokat élveztek, bár olyan jellegű önkormányzattal, mint a görög polisok, nem rendelkeztek. Nincsenek adataink arra vonatkozólag, hogy az ephébosok közé soroltak (*ἐφηβευκότες*), valamint *οἱ ἀπὸ γυμνασίου* az egyiptomi métropolisokban — Oxyrhynchosban, Memphisben, Hermupolisban stb. — bírtak-e valamiféle hivatalosan rögzített, reális kiváltságokkal; mindenesetre megtisztelő helyet foglaltak el, és az alexandreiai zsidók nem hiába akarták megszerezni azt

[1] Különös Bickermannak az a határozott kijelentése (Arch. Pap. 9 [1928]), amely szerint a »Gnómón« nem is tesz említést hellénekről. Bickermann nyilván megfeledkezett a 18. §-ról.

a jogot, hogy részt vehessenek a gymnasiarchések által rendezett játékokon, — mint ahogy ez Claudiusnak az alexandreiaiakhoz intézett leveléből (41-ből) kiderül.[1] 4. Nem világos az *ἀστοί* kategóriája, pedig gyakran előfordul a »Gnómón«-ban. Az *ἀστοί* a rómaiak alatt (39. §), viszont az egyiptomiak fölött állanak (46, 47. §); polgárjoggal (alexandreiaival?) is rendelkeznek, mint a 47. §-ból kiderül; az antinoupolisi polgároktól eltérőleg nem házasodhatnak össze egyiptomi asszonyokkal.[2] Természetes megoldásnak kínálkoznék az alexandreiaiakkal való azonosításuk, mivel éppen Alexandreiát szokták *ἄσιν*-nek nevezni, ha a 49—50. §-ban félreérthetetlenül nem különböző kategóriába tartozókként szerepelnének. Bickermann[3] annak a sejtésének adott kifejezést, hogy az *ἀστοί* szó azokat az alexandreiaiakat jelöli, akiket még nem vettek fel valamelyik meghatározott démosba, és akiket éppen ezért egyelőre még csak helyi hovatartozandóságuk szerint neveznek meg. Valóban, P. Meyer (a 40. §-hoz fűzött megjegyzésében) rámutat arra, hogy az i. e. III. században »a démosba még nem sorolt alexandreiaiaknak« *(τῶν οὔπω ἐπηγμένων εἰς δῆμον)* külön kategóriájuk volt. Csakhogy ezek a »Pap. Hal. 1.« jelzésű papíruszon külön megjelöléssel *(περιτολιτογραφημένοι)* szerepelnek.[4] Ezenkívül az *ἀστοί* a »Gnómón«-ban túlságosan nagy helyet foglalnak el ahhoz, hogy-

[1] Az úgynevezett »Epistula Claudiana« hatalmas irodalmat termelt, főleg azzal kapcsolatban, hogy egyesek feltevése szerint a dokumentumban utalás történik a kereszténységre. L. H. Idris Bell, Jews and Christians in Egypt. London — Oxford 1924; S. Reinach, RA 20 (1924) 228—231. l.; Th. Reinach, REJ 39 (1924) 113—114. l.; RHR 90 (1924) 108—122. l.; G. de Sanctis, Riv. di Fil. 2 (1924) 473—513. l.; St. Lösch, Epistula Claudiana, 1930; Ch. Guignebert, RHR 98 (1932) 199. skk. l.; H. Stuart Jones, Claudius and the Jewish question at Alexandria. JRS 16 (1926) 17. skk.; V. M. Scramuzza, The Emperor Claudius. Cambridge 1940, 71—78. l.

[2] L. az antinoupolisi tanács ülésének jegyzőkönyvét, W. 27. Érdekes, hogy a prytanis a »connubium« jogát felszólalásában *κατ' ἐξαιρετόν* kiváltságnak tekinti, míg egy másik tanácstag ugyanebben »privilegium odiosum«-ot lát.

[3] E. Bickermann, A propos des astoi dans l'Egypte gréco-romaine. Rev. de Phil. N. S. 1 (1927).

[4] L. »Dikaiomata.« Auszüge aus alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen, hrsg. von der Graeca Halensis. Berlin 1913.

sem esetleges, átmeneti kategóriának lehetne minősíteni őket. Sokkal valószínűbb az, hogy az ἀστοί fogalma a görög polisok polgárainak és talán a οἱ ἀπὸ Ἀλεξανδρείας-szal jelzett helléneknek meghatározatlan kategóriájára vonatkozik. 5. Egyiptomiak. Ezen a kategórián belül a »Gnómón« nem tesz semmiféle különbséget a métropolisok és κῶμαι lakossága között. Éppen ezért megcáfoltnak tekinthető a legtöbb egyiptomi történésznek az a véleménye, amely szerint a városi és falusi lakosság jogai között elvi különbség volt.

A megnevezett öt kategória felsorolásából és jellemzéséből kiviláglik, hogy milyen bonyolult és zűrzavaros volt a lakosságnak jogi csoportokra való felosztása. A »hellének« összekeveredtek az alexandreiaiakkal és az ἀστοί-jal, az utóbbiak az alexandreiaiakkal. A szabadonbocsátott rabszolgák ugyanazoknak a szabályoknak a hatálya alá estek, mint patronusaik; ezért a »Gnómón« különbséget is tesz a rómaiak, az ἀστοί stb. szabadonbocsátott rabszolgái között. De ezenkívül külön szerepelnek még a Latini (22. és 26. §) és a lex Aelia Sentia alapján szabadonbocsátott rabszolgák is (20. §).

Polgári jogi kódex hiányában a hatóságok szemmellátható-lag a császároknak, praefectusoknak, idios logosoknak különböző időkből származó szabályzatait, rendelkezéseit és magyarázatait vették tekintetbe, amelyek azután nagy zűrzavart okoztak a terminológiában, számtalanszor adtak alkalmat önkéntelen jogsértésekre és tág teret engedtek a közigazgatási önkény számára is. A »Gnómón« ebben a kérdésben nem ismer irgalmat: »Aki a hivatalos iratokban nem (helyzetének) megfelelően tünteti fel adatait, bírságul vagyona negyedrészét fizeti, társ'ai és bűnrészesei (ügynökei) szintén vagyonuk negyedrészét kötelesek fizetni.« (42. §.) »Ha egy egyiptomi úgy véteti nyilvántartásba a fiát, mintha ephébos volna, vagyonának hatodrészét fizesse büntetés gyanánt.« (44. §.)

A felsorolt legfontosabb társadalmi kategóriákon kívül a »Gnómón« még néhány tisztára etnikai és lokális csoportot is említ: *a)* Kyréné lakosait (11. §); *b)* Paraitónion lakosait (57. §); *c)* a szigetlakókat (48. §); Schubart feltevése szerint itt a partmenti helységek, valamint az Alexandreia és Kyréné közti szigetek lakosairól van szó; nyilván valami nem-egyiptomi, bennszülött lakosságcsoport, bizonyos olyan kiváltságok bir-

tokában, amelyek az egyiptomiak fölé emelték tagjait; *d)* syriaiak; *e)* idegenek (*ξένοι*, a papíruszokon gyakran *ἐπίξενοι*), vagyis olyan személyek, akiknek a lakhelye nem azonos origo-jukkal.[1]

A zsidók, akik Egyiptomban az egész lakosságnak mintegy $^1/_7$-ét tették ki és Alexandreiában autonóm szervezettel (*πολίτευμα*) rendelkeztek, a »Gnómón«-ban egyáltalán nem szerepelnek. Nyilván a zsidókkal kapcsolatban az idios logos apparátusának gyakorlatában nem merült fel semmiféle vitás, vagy nehéz eset, a vegyesházasságokból adódó kérdéseket pedig szabályozták az alexandreiai ethnarchések és a synedrion. Nem szerepelnek a *Πέρσαι τῆς ἐπιγονῆς* sem, akik pedig gyakran előfordulnak a papíruszokon. A *Πέρσαι* feltehetőleg csak olyan megjelölés volt, amellyel nem járt együtt semmiféle politikai kiváltság, és amely már etnikai tartalmát is elvesztette.[2]

A »Gnómón« egyes paragrafusai az egyes lakosságcsoportok törzsi elszigetelődését szentesítik (34, 35, 37, 112. §); egyáltalán a rómaiak — a kincstár érdekeinek szolgálatában — igyekeztek konzerválni azokat az állapotokat, amelyeket Egyiptomban találtak. Azon voltak, hogy Egyiptomot elszigeteltségben tartsák a világ egyéb részeitől. Egyiptom megtartotta silány valutáját (az $^1/_4$ denariusszal egyenértékű egyiptomi drachmát), amelyet mindenki köteles volt elfogadni. Az Egyiptomból való kiutazásokat megnehezítették. Ahhoz, hogy valaki hajón kiutazhassék, engedélyt, útlevelet (*ἀπόστολον*) és még néhány dokumentumot kellett beszereznie (68. §), — valószínűleg illetékek megfizetésével egybekötve. Ha valakinek engedélye volt, de útlevél nélkül akart kiutazni, vagyonának egyharmadát fizette bírságul, ha pedig engedély nélkül rabszolgákat is vitt magával, egész vagyonát elkobozták. (66. §.)

[1] A Pompeiiben talált, de i. e. 3-ban Alexandreiában összeállított Zeus-szobor alapzatán van egy felirat, amely a *πολίτευμα τῶν Φρυγῶν*-t említi. (OGIS 658.) A phrygiaiaknak nyilván jelentős kolóniájuk volt itt.

[2] Egy 59-ből való papíruszon pl. ezt olvassuk (P. Meyer, Jurist. Pap., 30. sz.): *Πετὼς Χελκίου* és fiai, *τρεῖς Ἰουδαῖοι Πέρσαι τῆς ἐπιγονῆς τῶν ἀπὸ Σύρου κώμης*. A perzsa telepesek leszármazottjai valószínűleg sokra tartották nemzetségük régi voltát.

Mindezek ellenére egyet kell értenünk Bell véleményével,[1] aki fölényesen elutasítja azt a rendkívül elterjedt vélekedést, mintha Egyiptom a császár egyéni »dominium«-a lett volna, amelyet nem is fűztek a szerves összefüggés szálai a birodalomhoz. Először is Egyiptom igen nagy szerepet játszott a birodalom gazdasági életében, gabonaellátásában, keleti kereskedelmében. Alexandreia világkikötő volt, az alexandreiai Museion — a kultúrának világközpontja. De Egyiptom a birodalom politikai életében is igen fontos helyet foglalt el. Vespasianus azt a napot tekintette principatusa kezdetének, amikor éppen Egyiptomban császárrá kiáltották ki. Az egyiptomiak nem egyszer csatlakoztak a császár vetélytársaihoz és saját jelöltjeiket kiáltották ki császárrá. Egyiptom Maecianus praefectusszal együtt csatlakozott Avidius Cassius mozgalmához, Aurelianus mellett elismerte a palmyrai Vaballathust is,[2] Gallienusszal szemben M. Aemilianust, Aurelianusszal szemben Firmust, és Diocletianus ellenében Achillest ültette a trónra. Lehetséges, hogy Augustus és Tiberius Egyiptomot egyéni birtokának tekintette, de az nyilvánvaló lehetetlenség volt, hogy ezt a nagy, gazdag, többmilliós lakosságú országot csakugyan holmi vadászterületté változtassák. Egyiptom uralkodói arra törekedtek, hogy minél több jövedelmet sajtoljanak ki az országból, és ez vezette őket arra a gondolatra, — mint ahogy a »Gnómón idiu logu« szemléletesen mutathatja — hogy az ősi viszonyokat mesterséges eszközökkel konzerválni próbálják. Ez lassította az iramot, — Egyiptom csak vontatottan kapcsolódott be a birodalom közös életébe, — gátolta azt a folyamatot, melynek eredményeképpen az egyiptomi társadalmi és gazdasági viszonyok azonos szintre kerültek az egész birodalomban uralkodó viszonyokkal. De a praefectusoknak arra már nem volt hatalmuk, hogy ezt a folyamatot megakadályozzák.

[1] H. I. Bell, Roman Egypt from Augustus to Diocletian. »Chronique d'Egypte«, 1938. évf. 26. sz. (347. skk. l.)

[2] A »W. 5.« jelzésű egykorú papíruszon a következő keltezést olvassuk: »Urunknak, Aurelianus Augustusnak, és urunknak, Septimius Vaballathus Athenodorusnak, a felséges királynak, imperatornak és római praetornak második évében.«

Az uralkodók szándékaival vagy terveivel ellentétben, éppen az adóprés hatott olyan irányban, hogy mindenki egyenlővé vált — egyenlően jogfosztottá. Egyiptom egyik legjellemzőbb sajátsága a papok hatalma és gazdagsága volt. Augustus elvette a papság kincseit, elkoboztatta a templomok földbirtokait, mégpedig nem sokkal Egyiptom meghódítása után: 25 és 21 között, Petronius praefectusi évei alatt. (BGU 1200; P. Tebt. 302.) Amint Lusius Geta praefectusnak 54-ben kiadott rendeletéből (OGIS 664) kiderül, a túlbuzgó arsinoéi közigazgatási emberek még azzal is megpróbálkoztak, hogy a papokat kényszermunka végzésére kivezényeljék a földekre *(ἄγειν εἰς γεωργίαν)*. A papok a földjövedelem helyett illetményt *(συντάξεις)* kaptak, de úgy, hogy néhány esetben illetmény fejében a saját földjüket kapták vissza bérbe. (P. Tebt. 302.)

A leiturgiáktól a *χώρα* területén nemcsak a rómaiak, hanem — mint láttuk — az alexandreiaiak is mentesek voltak; de a gyakorlatban ezeket a kiváltságokat nem vették figyelembe. Egy 139-ből való kóptosi papíruszon (W 35) a stratégos amiatt panaszkodik, hogy a rómaiak, alexandreiaiak és a kiszolgált katonák nem hajlandók teljesíteni a rájuk rótt adózási kötelezettségeket; arra hivatkoznak, hogy őket nem lehet azonos eljárás alá vonni »a bennszülött végrehajtókkal« *(τοῖς ἐγχωρίοις πράκτορσι)*. Erre a panaszra a praefectus a következő határozatot hozta: »Az állami szolgáltatásokra kötelezettek közül azokra nézve, akik nem akarnak engedelmeskedni a többi ügynökhöz hasonlóan, jelentést tehetsz a nagyságos epistratégosnak, aki majd kényszeríti őket annak teljesítésére, ami ki van rájuk róva.«

Amikor Septimius Severus 202-ben Alexandreiának és a métropolisoknak *βουλή*-t és municipiumi szervezetet adományozott, ez az intézkedés nemcsak arra irányult, hogy a vagyonnal rendelkező személyeknek minél szélesebb köreit vonják be a közigazgatási apparátusba és újabb eszközökkel biztosítsák az adók befolyását. Ebben az a tény is kifejezésre jutott jogi szempontból, hogy Egyiptom »megérett« az egyenjogúsításra a többi provinciával, ahol ebben az időben a municipiumi élet teljesen elsorvadt, és a municipiumi tisztségek (honores) az önállóságnak még a látszatát is elvesztették,

amennyiben terhes kötelezettségekké (munera) változtak. Septimius Severus reformja ugyanabba az irányba mutatott, mint Caracalla intézkedése, aki a birodalom minden lakosának megadta a római polgárjogot.

Érthető, hogy az egyiptomi métropolisok municipiumi berendezése alig-alig emlékeztetett az önálló görög polisokéra. Wilcken[1] helyesen jegyzi meg, hogy az egyiptomi métropolisokban szervezett tanácsok a stratégos fennhatósága alá voltak rendelve: »Ezek a látszat szerint autonóm közösségek nem voltak kivéve a nomos közigazgatási felügyelete alól, sőt éppen hogy alá voltak rendelve.« De ebben az időben ugyanez volt a helyzet más provinciákban is.

Az egyiptomi városok »autonómiájának« jellege egészen szembetűnően rajzolódik ki egy új (a III. században bevezetett) intézmény: a dekaprótoi (decemprimi) működésében. A »tíz első« testülete, amelyet a métropolisban valószínűleg ötévi időtartamra választottak, körzeteiként *(τόποι)* volt beosztva, ahol tagjai, mint a kormányzat ügynökei tevékenykedtek a természetben és pénzben esedékes adók behajtásánál, a gabona elszállításának ellenőrzésében és az öntözési munkálatok felügyeleténél. Nem a nép képviselői voltak tehát, hanem az elnyomók segédei. »A dekaprótosok sok bosszúságot okoznak nekünk« — panaszkodnak az egyiptomiak. (P. Oxy. 1671.) De maguknak a dekaprótosoknak sem ment valami fényesen, mivel nemcsak ők maguk, hanem még leszármazottjaik is vagyonukkal feleltek az adók befolyásáért. (W 278.) Ezért húzódoztak annyira »a dekaprótosi tisztség gyűlöletes címétől«. (P. Beauge 4.)[2] De Asiában, Thyateirában is panaszbeadványokat nyújtanak be »a dekaprótosok fölöttébb terhes behajtási módszerei miatt.« (IGRR IV 1290.)

Az egyiptomi municipiumi közigazgatás megszervezésének részleteit a Septimius Severus utáni időkből nem ismerjük kellőképpen, mivel a III. századból sokkal kevesebb papírusz maradt ránk, mint a II.-ból.[3] A kép nagyjából világos,

[1] U. Wilcken, Grundzüge . . ., 42. lap.

[2] E. G. Turner, Egypt and the Roman Empire. The *δεκάπρωτοι* JEA 22 (1936) 7. skk. l.

[3] L. pl. С. Сингалевич, Совет г. Оксиринха III. века. Harkov 1913.

de az újabb felfedezések hellyel-közzel bizonyos meglepetéseket hozhatnak. Például egy papírusz (P. Ryl. GK Inv. 630, 226-ból), amelyet Eric G. Turner 1937-ben adott ki,[1] arra mutat, hogy Oxyrhynchosban *volt* gerusia, és ez a tény a teljes újdonság erejével hatott. A szöveg a következőképpen hangzik: »Aurelius Didymusnak, ki Dioskuridés is, a volt exégétésnek és buleutésnek, aki Oxyrhynchos városának rendi szervezeteit is irányítja *(διέποντι καὶ τὰ στέμματα)*, Aurelius Claudianus Sabatustól, Serapión és Ammonuté fiától, Oxyrhynchos városából. Elérvén immár a most folyó hatodik évben a születésemtől számított 68. évet, és arra kötelezvén, hogy a gerusia tagjainak testületébe *(τοῖς ἀπὸ τοῦ γερουσίου)* soroltassam, akik ugyanezt a kort már elérték, — hogy részesedjem a gerusia kiváltságaiban *(τῶν τῆς γερουσίας τιμίων)*, ezennel nyilatkozatot nyújtok be, és mellékelem a megfelelő kivonatot a 24. év házi összeírásából, hogy a kellő intézkedés annak rendje és módja szerint megtörténhessék. Marcus Aurelius Severus Alexander Felix Augustus császár hatodik évében. Mellékelem továbbá az állami levéltártól kapott kivonatot a jelzett évben összeállított ellenőrző jegyzékből *(ἐπικρίσεως)*.«

Majdnem ezzel egyidejűleg került nyilvánosság elé egy rövid papírusztöredék,[2] amelyben egy bizonyos Héraklés azt kéri, vegyék be őt is az újonnan választott kétszáz gerusiatag közé *(ἐκ* [!] *τῶν προσγενομέ*[*ων διακοσί*]*ων* [*γε*]*ρόντων)*.

A Turner által kiadott papírusz nyomán számos kérdés maradt tisztázatlan. Maga a »gerusia« kifejezés is kétféleképpen szerepel a papírusz szövegében: *τὸ γερούσιον* és *ἡ γερουσία*. Nem világos, hogy miféle kiváltságokról van szó: automatikusan veszik-e fel a tagokat a gerusiába, ha egy bizonyos kort elérnek, vagy csak bizonyos feltételek fennforgása esetén. Nem látjuk azután tisztán a legfontosabbat: mik a funkciói ennek a gerusiának? Általános jellegű meggondolások, valamint egyéb provinciákban megőrződött hasonló intézmények analógiája alapján feltehetnék, hogy nem politikai intézmény

[1] E. G. Turner, The Gerousia of Oxyrrhynchus. AP 12 (1937) 179. skk. l.

[2] U. Wilcken, AP 12 (1936) 87. lap; Aegyptus 15 (1935) 209. skk. l. PSI XII 1240.

volt ez, hanem afféle klub, melynek tagjait a kultusz vagy kölcsönös segítség érdekei fűzték egymáshoz.

De bármilyenek voltak is a III. századi egyiptomi városok »községi« szervezetének részletei, ez a szervezet lassú és hosszú fejlődés eredményét jelentette, míg végül Egyiptom is hozzáhasonult a birodalom egyéb részeihez. Kétségtelen, hogy fontos szerepet játszott itt Caracalla 212. évi edictuma, az úgynevezett »Constitutio Antoniniana«.

Caracalla edictumát irodalmi forrásaink kellő részletességgel ismertetik. Ezek közül is a legfontosabb Cassius Dio és Ulpianus. Cassius Dio ezeket írja: »Rómaiakká tette valamennyi alattvalóját *(πάντας τοὺς ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτοῦ)* szavai szerint azért, hogy jótéteményt gyakoroljon velük, valójában pedig azért, hogy több (adó) folyjék be a kincstárba, mivel a peregrinusok a legtöbb adó alól mentesek.« (LXXVII 9.) Ulpianus szerint (Dig. I 5, 17): in orbe Romano qui sunt ex constitutione imperatoris Antonini cives Romani effecti sunt. Egy giesseni papíruszon (P. Giess. 40) szintén megvan az edictum szövege. Ennek 1910-ben történt közzététele élénk vitákra vezetett, amelyek még a legutóbbi időben sem csitultak el.[1] Ennek az a magyarázata, hogy a papírusznak éppen a legfontosabb (7—9.) sorai romlottak. Olvasásuk a következő ... *δίδωμι τοίνυν ἅπα*... (19—20 betű) *ν οἰκουμένην π[ολι]τείαν Ῥωμαίων [μ]ένοντος* ... (19—22 betű) *ατων χωρὶς τῶν [δε]διτικίων.* A vita a körül a kérdés körül folyt, hogy a dediticii kivétele a *δίδωμι* állítmányra, vagy pedig a *μένοντος*...*ατων* -ra vo-

[1] A szöveg alapvető kiadásain (P. Giess. 40, és P. Meyer, Jurist. Pap.) kívül l. a JEA 14. (1928.) évfolyamában közölt bibliográfiai áttekintést, valamint a következő feldolgozásokat: A. Ranovics, Эдикт Каракаллы о даровании римского гражданства населению империи. VDI 1946, évf. 2. sz.; J. M. Stajerman, К вопросу о dediticii в эдикте Каракаллы. VDI 1946. évf. 2. sz.; E. Schönbauer, Reichsrecht gegen Volksrecht? ZSSt 57 (1937) 309—353. l.; J. Stroux, Die constitutio Antoniniana. Phil. 88 (1933) 227. skk. l.; Ad. Wilhelm, Constitutio Antoniniana. AJA 38 (1934); E. Schönbauer, Rechtshistorische Urkundenstudien. AP 13 (1939) 117—209. l.; W. Schubart, Zur Constitutio Antoniniana. Aeg. 20 (1940); A. H. M. Jones, Another interpretation of the C. A. JRS 26 (1936) 223. skk. l.; F. M. Heichelheim, The text of the C. A. and the three other decrees... contained in P. Giess. 40. JEA 26 (1940) 10. skk. l.; H. I. Bell, P. Giess. 40. and the C. A. JEA 28 (1942).

natkozik-e, valamint, hogy kit kell érteni »dediticii«-n, és hogy kell kiegészíteni a *μένοντος... ατων* szavakat. A papírusz szövegének filológiai, főleg pedig történeti elemzése alapján a decretum latin eredetijét a következő módon egészíthetjük ki: »Do igitur omnibus, qui in orbe Romano sunt, civitatem Romanam, manente omni genere constitutionum, exceptis dediticiis«, a görög szöveg olvasása pedig a következő: *δίδωμι τοίνυν ἅπασι τοῖς κατὰ τὴν Ῥωμαικὴν οἰκουμένην πολιτείαν Ῥωμαίων, μένοντος παντὸς γένους συστημάτων χωρὶς τῶν δεδιτικίων*, vagyis: »Mindazoknak, akik a római oikumenén élnek, megadom a római polgárjogot, a politikai rendszerek mindennemű fajtájának fenntartásával, kivéve a dediticiusokat.«

Ez a gondolat, hogy az egész szabad lakosság polgári jogait egyenlősíteni kell, már régóta érett. Amilyen mértékben nyesegették a polgárok valóságos jogait, ugyanabban a mértékben nőtt a számuk, és mikor ezek a jogok tiszta fikciókká váltak, csak egy lépés hiányzott ahhoz, hogy mindenki egyformán — jogfosztott legyen. A Historia Augusta közlése szerint (V. Comm. 1, 14) már Marcus Aurelius foglalkozott azzal a gondolattal, hogy mindenkinek megadja a római polgárjogot. Ezt a tervet a birodalom objektív életfeltételei vetették fel, és Caracalla csak betetőzte hivatalos intézkedésével az évszázadokon keresztül tartó folyamatot. A római polgárok éppen ezért ellenvetés nélkül fogadták Caracalla rendeletét, mint olyan újítást, amely talán sértette önérzetüket, viszont a mindennapi élet gyakorlatát mégsem változtatta meg gyökeresen. Jellemző ebben a vonatkozásban az, hogy Cassius Dio hogyan adja elő olvasóinak ezt a jelenetet: csak úgy mellesleg, mint egy vonást a sok közül, ami mind alkalmas arra, hogy a gyűlöletes Caracalla mohóságát mutassa. Bezzeg vagy száz évvel azelőtt egy ilyen rendelet kibocsátása, ha ugyan valamelyik császár rászánta volna magát, milyen megrázó hatást váltott volna ki! De azért szükség volt fenntartásra: minden addigi politikai rendszer (a sok különböző *πολίτευμα* és *σύστημα* fennmarad. A dokumentumok szemléltetően mutatják, milyen sokra tartottak mindenféle látszat-kiváltságot; egy »alexandreiai« magas lóról beszélt a *χώρα* lakosaival, az *ἀπὸ γυμνασίου* csoporthoz tartozók pedig különbeknek gondolták magukat a métropolis

közönséges lakosainál. Az általános egyenlősítés a régi társadalmi szervezetek fenntartására vonatkozó megjegyzés nélkül sértette volna a kiváltságos csoportokat és csökkentette volna a császár »jótéteményének« jelentőségét. A fő azonban az, hogy olyan rendszerben, amelyben a lakosságot különbözőképpen terhelték meg adókkal és kötelezettségekkel, és amely lehetővé tette a bonyolult helyi igazságszolgáltatást, tekintetbe véve a provinciálisok egyes kategóriáinak társadalmi helyzetét, — mindezeknek a különféle kategóriáknak a hirtelen eltörlése zűrzavart idézett volna elő a tartományok közigazgatásában. Ezért volt szükség arra a kautélára, hogy a fennálló különféle πολιτεύματα vagy συστήματα mind továbbra is fennmaradnak. Természetes, hogy az idők folyamán a rendelet eredményeképpen, valamint a birodalom általános nivelláló irányzata folytán a különbségek végül is elsimultak; de ez fokozatosan ment végbe, kiegészítő utasítások és rendelkezések közbeiktatásával, megrázkódtatások nélkül.

A »dediticii«-t illető kikötésre szintén szükség volt. A polgárok durva sértésnek érezték volna, ha a polgárok sorai közé fogadják a »dediticii«-t, vagyis a fegyveres erővel nemrégiben legyőzött ellenségeket, a római földre áttelepített barbárokat, valamint az olyan szabadonbocsátott rabszolgákat is, akik előzőleg bűntettekkel szennyezték be magukat. A »dediticii« kivétele azért történt, hogy ne adjanak alkalmat a rómaiak »indignatio«-jára a birodalom lakosságának e kategóriájával való bánásmód miatt.

Mommsen óta, akinek nem volt tudomása a giesseni papíruszról, az a vélekedés gyökeresedett meg, mintha Caracalla csak a lakosság kiváltságos csoportjainak adományozta volna a polgárjogot. De még ma is, a giesseni papírusz kiadása óta, amely pedig világosan ἅπασι-t ír (»mindenkinek«), és Ulpianus szavai (omnibus qui in orbe Romano sunt) ellenére, még olyan tekintélyes papirológusok is, mint pl. P. Meyer, Mitteis, Wilcken, Segrè, Jones, azt a hipotézist védelmezik, amely szerint a »dediticii«-hez tartoznak a lakosságnak mindazok a csoportjai, amelyek fejadó fizetésére voltak kötelezve, vagyis az egyiptomiak nem estek az új törvény hatálya alá. Erre vonatkozólag forrásainkban semmiféle adatok nincsenek. De az olyan egyiptomi papíruszok tanulmá-

nyozása, amelyek nyilvánvalóan bizonyítják a rómaikori Egyiptom néptömegeinek lesüllyedt helyzetét, a papirológusokban azt a hiedelmet keltette, hogy a közönséges egyiptomi földművesek nem lehettek római polgárok, hogy »dediticii«-nek számítottak, amióta csak Augustus meghódította Egyiptomot, Caracalla rendelete előtt 240 évvel! Ezeknek a kutatóknak az állásfoglalása nem bírja ki a kritikát.

Először is fejadót (tributum capitis) nemcsak az egyiptomiak fizettek. Appianos azt írja, hogy a palesztinai zsidók súlyosabb fejadót (*φόρος τῶν σωμάτων*) fizettek, mint a környező lakosság. (Syr. 50.) Még határozottabban ír Ulpianus: in Syriis a quattuordecim annis masculi, a duodecim feminae usque ad sexagesimum quintum annum tributo capitis obligantur. (Dig. L 15, 3 pr.) Vespasianus mentesítette Kaisareia lakosait a tributum capitis fizetése alól. (Dig. L 15, 8, 7.) Afrika lakosairól Iosephus Flavius azt írja, hogy *παντοίως φορολογοῦνται*. (B. Iud. I 16, 4.) Ugyanakkor Meyer, Wilcken és a többiek Syria, Palesztina és Afrika lakosságát nem számítják a dediticii-hez; lehetetlen lett volna dediticii-nek minősíteni a régesrég hellénizálódott, bizonyos autonómiával rendelkező és világhírű kultúrközpontokkal dicsekvő városokat és tartományokat. De Egyiptomban is a városi lakosságot, amely politikai szervezetekkel rendelkezett, elsajátította a görög kultúrát, gymnasionokat és színházakat létesített, összegyűjtötte és lemásolta a görög klasszikusokat, aligha lehet egy megítélés alá venni a nemrégiben leigázott barbárokkal. Tíz évvel Caracalla rendelete előtt az egyiptomiak önkormányzatot kaptak, bár az csak formális volt. És még Antoninus Pius alatt az oxyrhynchosi *ἄρχοντες* és *δῆμος* közösen üléseznek az ott élő alexandreiai rómaiakkal és alexandreiai polgárokkal.[1]

Segrè, majd nyomában Jones éppen ezért azt ajánlja, hogy dediticii-nek csak a falusi lakosságot, ne a métropolisok lakosait minősítsük. De ez teljesen önkényes feltevés. Hiszen a városi lakosság is fizette a fejadót — egyes csoportjai alacsonyabb kiszabás szerint, de mégiscsak fizette. Bell ezzel kapcsolatban jogosan említi az erényes szűzről szóló anek-

[1] P. Oxy. III 473 — W. 33: [*ἔδοξε τοῖς . . . Ὀξυρυγ*]*χιτῶν ἄρχοσι καὶ τῷ δήμῳ καὶ Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρείων τοῖς παρεπιδημοῦσι.*

dótát, aki azzal mentegetőzött, hogy újszülött gyermeke egészen kicsiny. De forrásaink egyáltalán nem is tudnak arról, hogy az egyiptomiak társadalmi-gazdasági szempontból csoportokra lettek volna tagolva. Egy nyilatkozatban (P. Oxy. V 180, 132-ből) az eskütevő háztulajdonos kijelenti, hogy a felsorolt lakókon kívül senki más nem lakik nála: *μήτε ἐπίξενος μήτε Ῥωμαῖος μήτε Ἀλεξανδρεὺς μήτε Αἰγύ[πτιος] μήτ' ἀπελεύθερος*. Ugyanezek a kategóriák vannak felsorolva a P. Oxy. II 225 (= W 201, 48-ból) jelzésű papíruszon is. A »Gnómón idiu logu« szintén csak egy kategóriát ismer: *Αἰγύπτιοι*. Ha a falusi lakosság *(ἐγχώριοι)* az egyiptomiakon belül különálló, leginkább jogfosztott csoportot jelentett volna, a gnómón, melynek összeállítója részletesen taglalja a lakosság különféle kategóriái közti polgári jogi viszonyokat, nem mellőzte volna hallgatással. A falusi lakosságot még városi leiturgiákra is igénybe lehetett venni. Egy 250-ből való papíruszon (JEA 1935. évf. 244. skk. l.) a falusi lakosok *(κωμῆται)* amiatt panaszkodnak, hogy Arsinoé városa városi leiturgiákra veszi őket igénybe Severus parancsa ellenére; erre a métropolis képviselői azt válaszolják, hogy »a falusiakat nálunk mindig igénybe szokták venni a kosmétési állásra« *(ἀεὶ κωμῆται παρ' ἡμῖν προβάλλονται εἰς κοσμητείας)*.

Végül közvetlen adataink is vannak arra vonatkozólag, hogy Egyiptom falusi lakosai római polgárjogot kaptak. Mint ismeretes, azok a provinciális lakosok, akik Caracalla rendelete értelmében elnyerték a római polgárjogot, a császár tiszteletére felvették az Aurelius praenoment (ti. a császár hivatalos neve Marcus Aurelius Antoninus volt). Bickermann 1926. évi disszertációjában — papíruszok és ostrakonok részletes elemzése révén — kimutatta, hogy voltak »Aurelius« nevű egyiptomi falusi lakosok, ebből pedig az következik, hogy a Constitutio Antoniniana alapján megkapták a római polgárjogot. Nem vitás ezzel kapcsolatban egy 276-ból való papírusz sem. (Meyer, Jur. Pap. 133. sz. = Mitteis 364.) Ezen 56 kecske bérbevételéről van szó; bérbeveszi pedig *Αὐρήλιος Παννεῦτι Σηπύγου ἀπὸ κώμης Θεοξένιδος παρὰ Αὐρηλίου Παβοῦτος Καλάμου ἀπό κώμης Εὐημερίας*, itt mindkét szerződő fél — a nevek alapján ítélve — egyiptomi, mind a kettő — falusi

(ἀπὸ κώμης), és mind a kettő — »Aurelius«, vagyis római polgár.

Caracalla rendelete nem jelentette automatikusan az újdonsült polgárok mentesítését is a fejadó fizetése alól. A Digestákban világos utalást találunk arra, hogy az adótól való mentesítést külön intézkedésben ki kellett kötni: divus Antoninus Antiochenses colonos fecit, *salvis tributis* ... Divus Vespasianus Caesarienses colonos fecit non adiecto, ut et iuris Italici essent, sed tributum his remisit capitis. (Dig. L 15, 8, 5—7.) Ahhoz, hogy az új Aureliusok mentesüljenek a fejadó fizetése alól, külön erre vonatkozó intézkedést kellett kiadni, ilyent azonban Caracalla nyilván nem adott ki. A dokumentumok Egyiptomban Caracalla halála után is bizonyítják, hogy a fejadó megvolt; bár sok dokumentumunk nincs ugyan, mégis vannak bizonyítékaink. Persze az »O. Theb. 86« jelzésű (213-ból való) ostrakont, amely fejadó fizetéséről szól, lehet azzal is magyarázni, hogy itt az előző évi tartozások megfizetéséről van szó. Az ἐπίκρισις említésével egészen 250-ig találkozunk, a δωδεκάδραχμος kifejezés (a 12 drachmás, csökkentett összegű adó kiváltságos fizetője) késői papíruszokon is előfordul; ez az egyiptomiak becsvágyának is lehet a kifejezése: mindenféleképpen hangsúlyozni akarták, hogy egy, valamikor kiváltságos csoporthoz tartoznak. Néhány papíruszunk mégis van, amely nyilván bizonyítja, hogy a λαογραφία, vagyis a lakosság összeírása az adó kiszámítása és behajtása céljából még a III. század közepén is folyt. Ilyen dokumentumaink egyelőre csak gyér számban vannak,[1] azt a következtetést mégis levonhatjuk belőlük, hogy a fejadót Egyiptomban nem törölték el egyik napról a másikra. Talán a régebbi κατ' οἰκίαν λαογραφία egyik válfajára utal az a III. század derekáról való papírusz, amelyet Wallace idéz, és amelyben a városi (hermupolisi) házadó 60 drachmánként való felosztásáról ἑξηκοντάδραχμος μερισμὸς εἰς τὸ κατ'οἰκίαν τῆς πόλεως van szó. Johnson szerint[2] a fejadót eltörölték, viszont elmaradását egyéb bevételi tételekkel kiegyenlítették. A kérdés végleges

[1] Sherman—Le Roy—Wallace, Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian. Princeton 1938, 134. skk. l.; H. I. Bell, P. Giess. 40 and the C. A. JEA 28 (1942).

[2] A. Ch. Johnson, Roman Egypt. Baltimore 1936, 534. l.

tisztázásához újabb dokumentumok előkerülését kell kivárnunk.

Az a helytelen elképzelés, amely szerint az egyiptomiak nem nyerték volna el a polgárjogot, arra az ugyanúgy helytelen elképzelésre vezetett, mintha Diocletianus adóreformja nem terjedt volna ki Egyiptomra, ahol a »capitatio« régtől fogva megvolt. Ezt a szilárdan meggyökerezett véleményt megcáfolta Aristius O(pta)tus egyiptomi praefectusnak egy nemrégiben felfedezett edictuma, amelyet A. E. R. Boak adott ki[1]: a praefectus közhírré teszi edictumában a négy uralkodó 297. évi rendeletét a capitatio egyiptomi bevezetéséről.

Ezek szerint arra a végkövetkeztetésre juthatunk, hogy bár a római politika Egyiptomnak a környező világtól való elszigetelésére irányult, a birodalom politikai és társadalmi életének általános fejlődési vonala utat tört magának itt is. Az egyes provinciákban a régi viszonyok megtörésének a folyamata nem azonos utakon ment végbe, de végeredményben Egyiptom a III. században a birodalom többi részeihez hasonul, megközelítőleg ugyanazt a homogén osztályviszonyoknak megfelelő szervezetet nyeri el. A birodalom nivelláló ereje azonban nem tudta teljesen eltüntetni Egyiptom egész előző történetének sajátosságát és gazdasági életének különleges vonásait, és ezek Egyiptom későbbi története során is megmutatkoztak.

Egyiptom gazdasági életének tanulmányozásához a tudomány sokkal bővebb forrásanyaggal rendelkezik, mint más provinciákkal kapcsolatban. Irodalmi utalás rendkívül kevés van; feliratokat Egyiptomban ugyancsak viszonylag csekély számban találtak, de még ez a kevés sem valami tartalmas, — kivéve az olyan jelentős feliratokat, mint amilyen például Tiberius Iulius Alexander, vagy Vergilius Capito edictuma. Ezzel szemben Egyiptom földje rengeteg papíruszt őrzött meg, és ezek lehetővé teszik számunkra, hogy közvetlenül betekinthessünk az egyiptomiak társadalmi és magánéletének minden rejtett zugába. A papírusz-állomány egyre gyarapodik, számuk máris oly nagy, tartalmuk oly gazdag és változatos,

[1] A. E. R. Boak, Early Byzantine Papyri from the Cairo Museum. »Etudes de Papyrologie« II 1 (1933) 1. sz. Vö.: »Papyri und Altertumswissenschaft«, München 1934, 324. lap.

hogy külön tudomány — a papirológia — foglalkozik velük. Fontos kiegészítői a papíruszoknak az ostrakonok, vagyis azok a cserépdarabok, amelyekre apróbb feljegyzéseket, nyugtákat, jegyzékeket írtak.

Sajnos azonban, a papíruszok minden számbeli bőségük ellenére sem teszik lehetővé azt, hogy Egyiptom gazdasági életének képét a maga teljességében rekonstruálni tudjuk. Arról van szó, hogy először is a papírusz csak száraz levegőn marad meg; ezért a papíruszok túlnyomó többségét a sivataghoz közeleső vidékeken találták, ahol úgyszólván sohasem esik az eső, és ahova sohasem jut el a Nílus áradása. A sűrűlakosságú Delta bizonyult a legkevésbé alkalmasnak a papíruszok megőrzésére. Másodszor: a papíruszokat leggyakrabban olyan települések szemétdomb-maradványai közt találják, amelyeket lakosaik még az ókorban elhagytak, és amelyeket elborított a sivatag homokja. Alexandreiában, ahol Egyiptom közigazgatása összpontosult, és ahol a leggazdagabb levéltárak voltak — olyan dokumentumok, amelyek számbavették a lakosságot, foglalkozását, jövedelmét, vagyonát —, az élet nem szűnt meg, viszont az aktualitással többé nem bíró dokumentumok — érthető okokból — megsemmisültek. Ezért van az, hogy Alexandreiából nem kerülnek elő papíruszleletek; alexandreiai papíruszokat csak véletlenül lehet találni, akkor is Alexandreia határain kívül. Végeredményben a papíruszok rengeteg magánjellegű felvilágosítással szolgálnak, viszont annál kevesebb bennük az általános érvényű adat. Pontosan meg tudjuk például mondani, hogy hány és milyen kategóriába sorolt ember lakott Oxyrhynchosban, i. sz. 235-ben, a libások utcájának akármelyik házában, viszont nincsenek értesüléseink Egyiptom lakosságának összesített számáról, bár minden 14 évben népszámlálást tartottak: a népszámlálások összesített adatait Alexandreiában őrizték, és így nem is maradtak ránk. Egészen részletes leírásaink vannak egyes földbirtokokról, ismerjük minden egyes telek pontos méreteit, minőségét, kategória-beosztását, bérleti díjszabását, a földbirtokos nevét, de az egész Egyiptomra vonatkozó általános földkataszter adatait hiába keressük a papíruszokon. Sok ezer papírusz és ostrakon számol be adók befizetéséről és szolgáltatások teljesítéséről, pontosan megtudjuk, hogy ki,

mikor, kinek, miféle adót fizetett, miféle pénzben. Viszont nem ismerjük az adószabályzatot, az adók normáit és tarifáit, amelyek Egyiptom területén az egyes korokban érvényben voltak.

Végül az előkerült papíruszok tömege időbelileg egyenlőtlenül oszlik meg: legtöbb a II. századból való, kevesebb maradt az I. és a III. századból.

Ezek szerint a római Egyiptom történetére nézve sokkal több forrással rendelkezünk, mint más provinciák történetére nézve, de akárhány egészen lényeges pont mégis tisztázatlanul marad.

Iosephus Flavius számításai szerint (Bell. Iud. II 16, 4) Egyiptom lakossága 66-ban 7 500 000 főt tett ki, nem számítva Alexandreia lakosságát és a római polgárokat. Iosephus ezzel kapcsolatban Rómának Egyiptomtól járó jövedelmeire hivatkozik; az író aligha végzett önálló számításokat, hogy az adóbevételek alapján az egyiptomi lakosság számadatait megállapítsa; nyilván kész számot használt, amelyet valami hivatalos iratban talált. Ezért a Iosephustól megadott számot a valósághoz közelállónak szokták tekinteni. Ha hozzávesszük még Alexandreiának mintegy félmilliót kitevő lakosságát, valamint a római polgárokat, a végeredmény 8—9 milliót fog kitenni. Ez a szám nem túlságosan magas, ha Philónnak arra a megjegyzésére gondolunk (In Flacc. 6), hogy Egyiptomban »legalább százszor tízezer« (vagyis egymillió) zsidó élt.

Ez a lakosság mintegy 2 millió hektárnyi (7 millió arura, 1 arura 2750 négyzetméternek felel meg) területet foglalt el, melynek legnagyobb részén földművelő gazdálkodás folyt. Feltehetjük, hogy a városok, kertek és a jószág legeltetésére szánt területek leszámításával a gabona- (elsősorban búza-) ültetvények 6 millió aruránvi területet vettek igénybe.

Alexandreia kivételével Egyiptomban nem voltak nagyvárosok. A karanisi ásatások azt mutatták, hogy az egyiptomiak lakóházai legtöbbnyira szűk kis sárkunyhók voltak. De a lakosság ott is egészségtelen körülmények közt élt, ahol a házak nagyobbak voltak. A lakosság összezsúfoltságát bizonyítják azok a dokumentumok, amelyek egészen jelentéktelen — 1/10, 1/32, 1/36 — házrészek eladásával, elzálogosítá-

sával és bérbeadásával foglalkoznak; egy esetben megtudjuk például, hogy egyetlen ház egytizedrészében 26 ember élt.

Az egyiptomi gazdasági élet alapja a földművelés volt. A császárkori Egyiptom a Ptolemaiosok korának számos hagyományát őrizte: például a földhasználat módozatait, az öntözési rendszert és az ezzel járó ellenőrzést, a földek igazgatásának bürokratikus rendszerét. De a rómaiak sok mindent megváltoztattak; a változtatások a földhasználók kategóriáinak egyenlősítésére, a magánföldtulajdon szerepének fokozására, a közösségi rend csökevényeinek megszüntetésére vagy módosítására irányultak. A »királyi földet« továbbra is »királyinak« nevezik, de ugyanakkor feltűnik a *γῆ δημοσία* (ager publicus) megjelölés is. A templomi földeket, mint láttuk, elkobozták, a papok illetményt kaptak helyette. Amikor 202-ben a városok »önkormányzatot« nyertek, bizonyára hozzájuk csatolták a nomosi területen levő földeket is, tehát a nomosok helyzete is megváltozott. Az Egyiptom földjén létrejövő magán-nagybirtokok, elsősorban a császári birtokok, még ha valószínűleg nem voltak is rabszolgamunkára alapozott hatalmas latifundiumok, mégis megváltoztatták a közvetlen termelők kizsákmányolásának régebbi formáját és apránként előkészítették a feudális viszonyok kialakulását.

Mindezek a változások szinte észrevétlenül, egyelőre a régi formák leple alatt mentek végbe.

A különféle földkategóriáknak a rómaikori papíruszokon olvasható megjelöléseiben tovább él a ptolemaiosi terminológia, de a régi kifejezésekkel jelölt fogalmak tartalma fokozatosan megváltozik. A legfontosabb földkategória a »királyi« vagy »állami föld« *(γῆ βασιλική, γῆ δημοσία)*, az ilyen földeken élő parasztokat *βασιλικοί* vagy *δημόσιοι γεωργοί*nak nevezik. Ezekkel a földekkel a dioikétés rendelkezett. A dokumentumok a »királyi« földtől megkülönböztetik a császárnak és családtagjainak egyéni birtokait: *γῆ οὐσιακή*. Ezeknek a földeknek az igazgatása, melyeknek jövedelme a *λόγος οὐσιακός*-ba folyt be, külön procurator (procurator usiacus) kezében összpontosult. Bár a templomi földeket legnagyobbrészt elkobozták, nevük továbbra is *γῆ ἱερατική* maradt. A római közigazgatás nyilván nem látta szükségét annak, hogy felforgassa a régi nomenklatúrát, amelyet a tisztviselők meg-

szoktak. Pontosan ugyanígy, csak forma szerint őrződtek meg a katoikosi és kléruchosi földek ptolemaiosi kategóriái is; hiszen a rómaiak a gyakorlatban nem alkalmazták a katonai településeknek, vagy a katonák földparcellákkal való ellátásának rendszerét. Egy arsinoéi papíruszon (Mitteis 220, 83—84-ből) egy 3 arurás telket, egy bizonyos Ptolemaios telkét, amelyet a rajta levő adósságok miatt elkoboztak és eladtak, a vevő új birtokosnak enged át, a földet mindezek ellenére továbbra is katoikosinak minősítik. A »katoikosi« és »kléruchosi« föld a »vásárolt« földdel együtt *(ἐωνημένη)* beletartozott a »magán-« vagy »magánbirtokosi« föld *(γῆ ἰδιωτική, ἰδιόκτητος)* általánosabb fogalmába. Jelentéktelen volt a »városi« föld kategóriája *(πολιτικαὶ οὐσίαι)*, amilyennel — Tiberius Iulius Alexander edictumából következtethetőleg — Alexandreia, majd Septimius Severus reformja után még több más város is rendelkezett. (Arsinoéra vonatkozólag l. a P. Fayumensis 88. jelzésű papíruszt.)

Ezeken (a birtokos megjelöléséből kiinduló) kategóriákon kívül voltak a minőség szempontjából nyilvántartott földkategóriák is: »öntözött« *(ἔμβροχος)* és »öntözetlen« *(ἄβροχος)*, »mesterségesen öntözött« *(ἐπηντλημένη)*, szikes, mocsaras stb. földek. Külön rubrikában szerepelt a *ὑπόλογος* föld, amelyet minősége vagy fekvése miatt nem vettek fel a kincstár állandó költségvetésébe, és amelyet alacsonyabb áron, kedvező feltételekkel adtak ki bérbe, vagy adtak el.

Végül a földösszeírásokban feltüntették minden egyes parcella jövedelmezőségét is (hogy hány artabé búza termett egy arurán), vagyis azt, hogy mennyi járadék-adót szedtek be utána. A részletes összeírások felsorolták minden egyes parcella birtokosának a nevét is.

Az egyes földösszeírásokat először a falusi irnok, majd a nomos stratégosának kancelláriájában összesítették, végül minden adat bekerült az országos kataszterbe, amelyet Alexandreiában vezettek.

Az ilyen földösszeírások bemutatására idézhetjük például Naboó falu irnokának jelentését (W 341, Hadrianus korából): »Apollóniosnak, az apollónopolisi Heptakómia stratégosának, Psaistól, Naboó falusi irnokától. A gát mellett elterülő, akár víz alatt levő, akár felszántásra alkalmas és az én falusi nyil-

vántartásomban szereplő földekre vonatkozó megkeresésed-del kapcsolatban jelentem a következőket [más kézírással]: A naboó-i gát mellett elterülő földekből az én falusi nyil-vántartásomban szerepel 668 39/64 [arura], ebből királyi föld 5 1/12-del[1] — 2 19/32, 4 1/12-del — 1 29/32, 3 1/12-del — 55 9/16, 2 1/2 és még hozzá 1/12-del — 35 7/64, 2 1/12-del — 127 1/16; királyi föld van tehát összesen 222 15/64. A többi királyi [földből], ami a magánbirtok-kategóriába van sorol-va,[2] 1 1/2 plusz 1/12-del — 13 1/2, 1 1/12-del — 15 1/2, 11/12-del — 87 1/16, 1 1/4-del vár[osi?] — 29 5/8, katoikosi föld — 237 61/64, vásárolt — 38 5/16. A dioikétés rendelke-zésére álló magánföld összesen: 422 9/64, a királyi és ma-gánföldek összesen: 644 3/8. Bérbeadott papi föld — 8, a Hierakonitis rendelkezésére bocsátott földből 2 1/2-lel — 13 15/64, 2 1/2 árpával — 3; papi föld összesen — 24 15/64; papi és a dioikétés rendelkezésére álló föld összesen — a feltüntetett 668 39/64 arura. Ebből víz alá került — 402 9/32, felszántható — 260 17/64, öntözetlen — 6 1/16. Ezek birto-kosai név szerint (a falu nyugati oldalától kezdve): Thatrés-nek, Onophris fiának van vár[osi] földből 3 1/2, 2 1/12-del — 1 1/2, katoikosi 1/2, összesen 5 1/2; ebből víz alatt áll — 1, megművelhető 4 1/2; Haronnóphrisnak, Pachompsachis fiának, és testvérének, Puorisnak 3 1/12-del — 1/8, 2 1/12-del — 3/4, katoikosi — 1/8, összesen 1, ebből víz alatt áll — 1/4, megművelhető — 3/4; Panesneusnak Pekysis fiának: 2 1/2 plusz 1/12-del — 3/4 víz alatt álló; Pkamésnak, Orsenuphis fiának katoikosi — 2 1/4, ebből víz alatt 1/2, megművelhető 1 3/4.«

A földeknek a kataszter számára történő jegyzékbevéte-lén kívül minden évben kiszállt még egy külön erre kiküld-ött bizottság is, hogy megszemlélje a földeket *(ἐπίσκεψις)* az árvíz visszahúzódása után és így megállapíthassa minden

[1] Itt és a továbbiakban a szám az aruránként a föld használata fejében fizetendő artabék számát jelöli; ehhez járul még $^1/_{12}$ artabé ráadás *(προσμετρούμενα)* a bérjárandóság beszedése során előforduló esetleges veszteségek és kiadások pótlására.

[2] Valószínűleg olyan föld, amely a »királyi földek« alapjából ma-gánbirtokba került át, de a kincstárral szemben bizonyos kötelezett-ségeket továbbra is vállalnia kellett. Az ilyen földek után nem egy (ill. $1\ ^1/_{12}$), hanem másfél (ill. másfél plusz $^1/_{12}$) artabét fizettek aruránként.

egyes parcella valóságos helyzetét: melyik maradt víz alatt, vagy fordítva: melyik nem kapott egyáltalán vizet, mely parcellák öntöződtek meg normálisan, stb. Ezeknek a bizottságoknak a működése feltehetőleg számos kifogásra adott okot, bár a W 238. jelzésű papiruszból arra következtethetünk, hogy utasítást kapták, hogy lelkiismeretesen járjanak el, ne erőszakoskodjanak, ne zsaroljják és ne nyomorgassák a lakosságot. Egy 219—220-ból származó papiruszon (P. Oxy. 1460) Flavia Marcella mindenféle visszaélésre hívja fel a figyelmet, például kitalált neveket tüntettek fel a jegyzékekben, stb. Tiberius Iulius Alexander visszaélésnek minősíti »az adóknak „szemre" történő kivetését, vagyis ha ez nem a Nílus valóságos áradásának figyelembevételével, hanem valamelyik régebbi áradás alapján történik.« A praefectus megígéri, hogy a jövőben »az adókat a valóságos áradásoknak megfelelően fogják kivetni«. Hadrianus mégis kénytelen volt újabb rendelkezést kiadni (P. Giess. 6), hogy a földeket valóságos értéküknek megfelelően *(κατ' ἀξίαν)* adják bérbe.

A földbirtokok megoszlására vonatkozólag a papiruszok csak megközelítő kép vázolását teszik lehetővé. Ha úgy számolunk, hogy a gabonakultúrák céljaira használt földek területe 6 millió arurát, a kerteké pedig 1 milliót tett ki, akkor — a falusi lakosság valószínű számát 6 milliónak véve — egy lélekre egy arura szántóföld és $^1/_6$ arura kert jut. De ez az átlagos szám természetesen nem tükrözi a valóságos helyzetet. Egyrészről voltak olyan magánkézben lévő nagybirtokok, amelyeken rabszolgák és bérmunkások dolgoztak; másrészről voltak apró kis parcellákon dolgozó földművesek is. A »P. Lond. 604« jelzésű krokodeilopolisi papirusz 150 földművest sorol fel, akik összesen 3990 arurán gazdálkodnak; eszerint minden egyes birtokosra átlagban 27 arura föld jutott. De a teljes földterületből mindössze 950 arura a teljesértékű föld, a többi 3040 — az alacsony (háromnegyedtől egy artabéig terjedő) bérdíjszabásból következtetve — gyenge minőségű, amely alig fizette meg a belefektetett munkát. Egy 167-ből való (hieranésosi) papirusz 11 embert nevez meg; ezek összesen legalább 67 arurán gazdálkodnak, vagyis egyre-egyre valamivel több jut, mint 6 arura. A »SB 4325« (W 236) papiruszon hét ember birtokol 36 és fél arurát, vagyis 5,2

arura jut mindegyikükre. Ezzel szemben Anubionnak 40 arurája volt. Az I—II. századra vonatkozólag a papíruszok 37 földbirtokeladásról számolnak be, a birtokok területe összesen 237 arura; ha három ügyletet nem számítunk, amelyben a 49, 19, ill. 12 arurát maga a szöveg is *ὑπόλογος*-nak mondja, akkor 34 ügylet során gazdát cserélt 157 arura, tehát egy birtok átlagos kiterjedése 4,6 arura. Egy 186-ból való papíruszon (W 400) a leiturgiára kijelöltek névsorát olvashatjuk; az illetők teljes censusszal rendelkeznek *(εὔποροι)* és »megbízhatók« *(ἐπιτήδειοι)* ; censusuk — 700—800 drachma, ami 3—4 arura föld értékének felel meg. Hasonló adatok alapján azt az átlagos számot, amely szerint minden egyes falusi lakosra egy aruránvi jóminőségű föld jutott volna, túlságosan magasnak kell tartanunk egy közönséges paraszt számára. Ha a fentebb idézett W 341 papíruszon két testvér közösen birtokol egy arurát, egy másik földművesnek pedig $^3/_4$ arurája van, lehetséges, hogy ez szokásos jelenség, bár annak a lehetősége sincs kizárva, hogy az illetőknek még másutt is volt földjük.

A »királyi földet« olyan parasztok művelték meg, akik már több évszázada ott éltek rajta, és valójában örökhagyás útján adták tovább parcelláikat. Ezek a *γεωργοὶ βασιλίκοι* vagy *δημόσιοι* régi közösségi tagoknak voltak az utódjai, akik közösen birtokolták a földet és ezért szolgáltatásokra voltak kötelezve a legfőbb földtulajdonossal: a királlyal vagy a templommal szemben. A közösségi rend bizonyos elemei, mint láttuk, a római korban is őrződtek. Bizonyos esetekben a »királyi földet« úgy adják bérbe egészben a falusi közösségnek. A P. Hamb. 12 papíruszon[1] (209—210-ből) a falu elöljárói $217^{11}/_{32}$ aruránvi földet birtokolnak. Egy másik fayumi papíruszon (W 345, Antoninus Pius idejéből) ugyancsak az elöljárók veszik ki a földet a falusiak nevében, ugyanakkor egyetemleges felelősséget is vállalnak a kötelezettségek teljesítését illetőleg. Egy 238-ból való papíruszon[2] a falusi közösség legelőterületet ad bérbe. A W 344 papíruszon az egész

[1] A. Ch. Johnson, i. m. 69. skk. l.
[2] Uo. 121. lap.

közösségnek történő vetőmagkiutalásról van szó.[1] Ez azonban nem annyit jelent, mintha a rómaiak támogatták volna a közösségi rendet. Ellenkezőleg: a római kormányzat, mint más tartományokban, itt is meghonosította a földmagántulajdont, és a *γῆ δημοσία*-n a parasztokat nem régi birtokosoknak tekintette, akik általános ókori keleti szokás szerint adót fizetnek a legfőbb tulajdonosnak, hanem bérlőknek, akik szerződéses viszonyba léptek a föld tulajdonosaival; a parasztoknak régi *jogait* ahhoz a földhöz, amelyet őseik időtlen-idők óta birtokoltak, most már csak *kötelezettségeknek* minősítették. Az egy bizonyos falusi közösséghez való tartozandóságból — *ἰδία*, origo, — ami valamikor a földműves számára elsősorban a földdarabhoz való jogait garantálta, a rómaiak alatt végleg az lett, hogy a földművest mindenféle kötelezettség terhelte a kincstárral szemben. A római hatóságok minden ősi intézményt arra használtak fel, hogy a kincstár érdekében a bürokratikus birtokigazgatást megszilárdítsák. Ez pedig nem a közösség megerősödésére, hanem végleges széthullására vezetett, mivel alapjai többé már nem a termelés feltételei, hanem csak a római kincstár érdekei voltak.

A parcellák bérbeadása *(διαμίσθωσις)* időnként, a dioikétés szervei által megállapított díjszabás szerint történt. Mint már láttuk, Tiberius Iulius Alexander, majd később Hadrianus is úgy rendelkezett, hogy ez a tarifa — az öntözési lehetőségektől függően — megfeleljen a parcellák reális értékének. A *δημόσιοι γεωργοί* között fel nem osztott parcellákat magánszemélyeknek adták ki, ha az illetők erre vonatkozó nyilatkozatot nyújtottak be, és bérleti díjat ajánlottak fel. Ilyenkor előfordult az is, hogy az igénylők versenyezni kezdtek egymással és még ráadást is ajánlottak fel az eredetileg felajánlott összeghez *(ἐπίθεμα)*.

Amilyen mértékben súlyosbodott az adók és szolgáltatások terhe, ugyanolyan mértékben vált egyre terhesebbé a ki-

[1] Ezzel kapcsolatban a parasztoktól írásbeli kötelezvényt *(χειρογραφία)* vettek, melynek értelmében a parasztok idejében öntöznek meg és vetnek be minden parcellát, egyetlen arurát sem hanyagolnak el, minden adó- és beszolgáltatási kötelezettségüknek eleget tesznek, a vetőmagot csak rendeltetési céljának megfelelően használják fel, kellő időben visszaszolgáltatják a kölcsönkapott vetőmagot, megtisztítják a gabonát.

rályi föld bérlete is, és a kormányzat hovatovább kényszerítő rendszabályokhoz folyamodott, hogy biztosítsa különösen a gyengébb minőségű földek megművelését. A földet néha azzal adták ki egy helységnek, hogy az odavalósiak maguk osszák fel maguk között *(ἐπιμερισμός)*, de még gyakoribb volt az, hogy a parcellákat »hozzáadták« a legközelebbi földbirtokos vagy bérlő birtokához *(ἐπιβολή)*. Feltehetőleg ebben az utóbbi esetben is a falusi közösségnek kellett felelősséget vállalnia azért, hogy az a személy, akinek a »ráadás« jutott, meg fogja művelni az illető darab földet. Ezt bizonyítja egy 46-ból való papírusz, amelyben egy falu kötelezettséget vállal az *ἐπιβολή* kiosztásával kapcsolatban *(ὁμολογία ... διαιρέσεως ἐπιβολῆς κώμης)*.[1]

De akárhányszor még »normális« földek sem találtak bérbevevőre, és így a bérlet örökössé és kényszererejűvé vált. Egy 200-ból való oxyrhynchosi papíruszon (W 361) egy Apollinarion nevű nőnek a dioikétéshez intézett kérvényét olvashatjuk. Apollinarion ebben hivatkozik régebben benyújtott kérelmeire, más esetekben hozott bírói döntésekre és egy csomó kormányrendeletre, úgy kéri, hogy mentesítsék annak a földnek kényszerbérletétől, amelyet még apja vett bérbe. A kérvény írója idéz egy 154/5-ben hozott végzést, »Tiberius Alexander határozatát: »Megtiltom, hogy asszonyt földművelésre kényszerítsenek«, azután egy másikat Galba 2. évéből ..., majd Valerius Eudaemon praefectustól egyet, aki hasonló értelemben határozott Antoninus ... 5. évében, végül Minucius Corellianustól egyet, Antoninus császár uralkodásának 10. évéből.« Ezek szerint csak a nők voltak mentesítve a kényszerű földbérlet alól, de még ezt a rendelkezést sem mindig vették figyelembe.

Míg az asszonyok még törvényes védelmet kérhettek a kényszerbérletre való köteleztetés ellen, a férfiak legfeljebb egyet tehettek: megszökhettek. Egy 167-ből való papíruszon (P. Upps. 7 = P. Berliner Leihgabe)[2] a falusi irnok a stratégos elé terjeszti »azoknak a földműveseknek a névjegyzékét, akik az eltávozottak és tönkrementek helyett számbajöhet-

[1] H. Idris Bell, CAH XI. köt. 654. lap.

[2] Uppsala Universitets Årsskrift, 1932.

nek« (*ἀνακεχωρηκότων καὶ ἐξησθενηκότων καταστορᾶς*); egyes esetekben a parcellát apró részletekben (3/4 arura) több személy közt osztják fel. A királyi föld bérlőinek fizetésképtelensége (*ἀσθένεια*), amely teljesen függő viszonyba kényszerítette őket a kincstárral szemben, arra vezetett, hogy kénytelenek voltak a részükre kiutalt földet akármilyen feltételekkel is megművelni. Az arsinoéi nomos stratégosa 247-ben úgy rendelkezik, hogy bérlőkként akár kényszerrel is vissza kell tartani a földeken azokat a parasztokat, akik a kincstárnak tartoznak. A »reliqua colonorum«. Egyiptomban is forrása a jobbágysorba való taszításnak. A III. századi dokumentumokon igen ritkák a királyi vagy közösségi földek bérbeadására vonatkozó írások; lehetséges, hogy ez a szabad bérlők fokozatos eltűnésének következménye, részben pedig annak az eredménye, hogy a »királyi« föld területe összezsugorodott, nagybirtokos magánszemélyek kezébe ment át.

A császárok egyéni földbirtokai — *οὐσίαι* —, amelyek az elkobzások eredményeképpen alakultak ki, külön szerv, a *λόγος οὐσιακός* felügyelete alá tartoztak, de itt ugyanazokat a módszereket alkalmazták, mint a *γῆ δημοσία* esetében. Már Tiberius Iulius Alexander is megígérte edictumában (1. §), hogy a jövőben senkit sem kényszerít a császári birtokok bérbevételére; ebből nyilvánvaló, hogy a kényszerbérletet itt is alkalmazták. Voltak azután olyan latifundiumok is, ahol rabszolgákat és bérmunkásokat dolgoztattak.

A papi földet ugyanúgy aknázták ki, mint a királyit, bár a régi elnevezést — *ἱερατική* — megtartották.

A papíruszok számos magánnagybirtokostól származó bevétel-kiadási könyvet őriztek meg. A magánkézben levő nagybirtok gyarapodása különösen a III. századtól kezdve szembetűnő. Egyrészről a pénznek a III. században végbement elértéktelenedése indította a gazdag embereket arra, hogy pénzüket földtulajdonba fektessék. Másrészről egyre nehezebben tudták behajtani a parasztoktól a súlyos adókat, egyre nehezebbé vált az öntözőhálózat rendbentartása, és feltehetőleg ez késztette a kormányzatot arra, hogy a földnek nagybirtokosok kezében történő összpontosulását elősegítse. De még maguk a parasztok is nyugodtabban érezték magukat a földbirtokos védelme alatt, aki megvédelmezte őket a hivatalnokok

önkényétől és erőszakoskodásaitól. A magánföldbirtok gyarapodása ugyanakkor arra mutat, hogy a közvetlen termelők tönkremenetelét Egyiptomban nem elemi csapások idézték elő, nem is a föld kimerülése vagy az öntözési lehetőségek rosszabbodása, hanem kizárólag a római uralkodók gazdasági politikája. A nagybirtokok, amelyek elég erőt biztosítottak ahhoz, hogy szembe lehessen szállni az adóbehajtó és közigazgatási apparátus nyomásával, tulajdonosaiknak — mint a ránk maradt elszámolásokból kiviláglik — jelentős jövedelmeket biztosítottak. Maga az egyiptomi föld, »a Nílus ajándéka«, továbbra is termékeny maradt, a bajok oka Egyiptom társadalmi és politikai rendszere volt.

Egyiptom legfontosabb mezőgazdasági terméke a búza volt. Második helyen említhetjük az árpát, amelyet a római hadsereg számára exportáltak, de főleg arra szolgált, hogy sört — a szegény embereknek olcsó italt — készítsenek belőle. Egyiptom termelt azonkívül tönkölyt, lencsét, lóherét, különféle zöldséget is. Fontos helyet foglalt el mezőgazdaságában a lentermesztés. Az olajfa és a datolyapálma is általánosan elterjedt az országban. Plinius egyébként azt írja, hogy az egyiptomi datolya száraz és apró. A datolyapálma gyümölcséből pálmabort is lehetett készíteni, leveleinek rostjaiból pedig kötelet vertek. Olajat préseltek az olajfa bogyóiból, a szézám-, mustár- és ricinusmagvakból. A ricinusolajat világításra használták, de a szegény emberek — Strabón közlése szerint — ételeikhez is használták.

Egyiptom majdnem egyedáruságot élvezett a papírusz gyártásában. Plinius írja, hogy a papírusznádat nemcsak íróanyag készítésére használták: gyökereivel fűtöttek, mindenféle apróságot készítettek belőlük; száraiból csónakot róttak össze, külső rétegükből vitorlákat és terítőket, de még ruhát, takarót és kötelet is készítettek; az egyiptomiak még rágcsálták is — nyersen és főzve — a papíruszt, de csak a nedvét nyelték le. Strabón közlése szerint azoknak a mocsaraknak a tulajdonosai, ahol a papírusznád termett, mesterségesen korlátozták a készárú termelését, hogy az árak minél magasabb szinten maradjanak. Ebből arra következtethetünk, hogy a papírusztermelés és -kereskedelem néhány nagyvállalkozó

kezében összpontosult. Ilyen vállalatai voltak például Liviának (Augustus feleségének) és Germanicus utódainak.

Nincsenek közvetlen adataink arra vonatkozólag, hogy megmaradtak-e teljes egészükben a római Egyiptomban azok a monopóliumok, amelyek a Ptolemaiosok alatt megvoltak; mindenesetre nem egy termelési ág volt a kormány ellenőrzése alatt. Az »idios logos gnómónjában« (102. §) a következő rendelkezést találjuk: »Ha a város gymnasiarchéseinek nincsen [olajuk] a bekenekedéshez, szabad bevinni a körzetbe olajat és eladni a fölösleget a városban szokásos áron, ellenkező esetben be kell szolgáltatniuk az olajat és még 20 talanton büntetést is fizetnek.« 1937-ben A. E. R. Boak közzétett egy 47-ből való michigani papíruszt, amelyen a tebtunisi sókereskedők egyezségét olvashatjuk. Ezek a sókereskedők választanak egy széleskörű felhatalmazással bíró epimelétést (az illetőnek joga van még letartóztatnia is az egyezség megszegőjét), meghatározzák, hogy kinek, hol, milyen áron és milyen áruval szabad kereskednie.[1] Nyilván a só abban az időben állami egyedárusági cikk volt, és árusítását bérbeadták. A rómaiak azonban a monopóliumokat inkább közvetett adókkal helyettesítették, amelyek a fogyasztót terhelték.

Állami monopólium maradt viszont a természeti kincsek kiaknázása. Egyiptomban (nem jelentős méretekben) bányásztak rezet, vasat, aranyat, drága- és fél-drágaköveket (achátot, onyxot, topázt, smaragdot, ametisztet, berillt, chalcedont, gránátot stb.) és ásványi anyagokat: alabástromot, porfirt, dioritot, kvarcitot, márványt, zsírkövet stb. A bányakincsek kitermelését közvetlenül a kincstár végeztette külön e célra kinevezett tisztviselők révén, akiknek katonai alakulatok állottak rendelkezésére. Diodóros színes leírásban számol be az itteni bányákban dolgozó rabszolgák szörnyű munkafeltételeiről. (III 13.) Néha a kőfejtők és bányák kitermelését bérbe adták ki.

A római kormányzat rablómódra zsákmányolta ki Egyiptom természeti kincseit. Természetes, hogy a kormány gondoskodott az öntözőhálózat karbantartásáról, a szabályszerű vetésforgóról, elrendelte, hogy hol és mit kell vetni, vető-

[1] A. E. R. Boak, An ordinance of the salt merchants. AJPh 58 (1937) 210. skk. l.

magot adott előre, harcolt a tisztviselők visszaélései ellen; de mindezek az üdvös szándékok nem érték el céljukat, mivel Egyiptomot a birodalom keretébe való bekapcsolásának első pillanata óta elsősorban is úgy tekintették, mint a császári kincstár jövedelmi forrását. A lakosság érdekeit feláldozták a kincstár követeléseinek, és abban a mértékben, ahogy a pénzszükség fokozódott, egyre kíméletlenebbül működött az adóprés és kimerítette a közvetlen termelők gazdasági erőit. A bürokratikus apparátus a munka termelékenységének aláhanyatlására és a lakosság fizetésképtelenségére azzal válaszolt, hogy egyre súlyosabb rendszabályokhoz folyamodott, és még az is a bürokratikus apparátus kiszélesítésére vezetett, hogy Septimius Severus alatt a lakosságot a municipiumi élet megszervezése révén elérhető öntevékenységre szólították fel, mivel az új municipiumi intézmények és magistraturák valójában az állami apparátusba kapcsolódtak be és annak feladatait teljesítették.

Nem tudjuk pontosan, mennyi gabonát vittek ki Egyiptomból minden évben Róma ellátására. Aurelius Victor azt írja (Epit. I 6), hogy Augustus uralkodása alatt Egyiptom évenként 20 millió modius (6 000 000 artabé) gabonát (elsősorban búzát), de árpát és lencsét is küldött. De akkoriban még hatalmas magán-latifundiumok és papi földek is voltak Egyiptomban, amelyek mentesek voltak az adófizetés alól. A továbbiak folyamán a valamilyen úton-módon adózásra kötelezett föld mennyisége megszaporodott, és a kincstári föld után járó adó- és bérleti tarifákat felemelték.

A gabonán kívül Róma pénzbeli jövedelmet is húzott Egyiptomtól adók, vámok és egyéb tételek formájában. Strabón közlése szerint (XVII 1, 13) Cicero Ptolemaios Aulétés jövedelmét 12 500 talantonra becsülte. De — írja Strabón —, ha egy olyan oktalan és tunya uralkodó alatt Egyiptom ennyit jövedelmezett, »mit mondjunk a mostani állapotokról«, a római közigazgatás sokkal gondosabb kormányzásáról? Ha a Cicero-féle számot ezüstvalutában értelmezzük, akkor 300 millió egyiptomi drachmának felel meg. A közigazgatási és gazdasági apparátus megerősítésének arányában az Egyiptomból kiszivattyúzott jövedelmek — mint Strabón írja — megnövekedtek. 66-ban Agrippa, mikor rá akarta beszélni a zsi-

dókat, ne keljenek fel Róma ellen, többek között rámutatott arra, hogy Róma Egyiptomtól egyetlen hónap alatt többet kap, mint amennyit Iudaea egész évben beszolgáltat. (Ios., Bell. Iud. II 16, 4.) Ha ez nem csupán szónoki fogás, akkor bizonyos számítások eredményeképpen azt mondhatjuk, hogy 66-ban az Egyiptomból származó bevételek 400 millió egyiptomi drachmát tettek ki, amiből egy egyiptomi lakosra körülbelül 50 drachma esett. Igaz, hogy ebben benne vannak az árubevitelre és kivitelre kirótt vámok is, amelyek nem érintették közvetlenül Egyiptom lakosságát; viszont figyelembe kell azt is vennünk, hogy a lakosság kénytelen volt fenntartani az óriási hivatali apparátust, hadsereget, közlekedési utakat stb.

Róma — a föld és az ásványi kincsek közvetlen kizsákmányolásán kívül — a megszámlálhatatlanul sok adó és beszolgáltatás révén szerezte egyiptomi jövedelmeit. A magánkézben levő földeket aruránként 1—2 artabé búzának megfelelő adóval terhelték meg. A kincstári földekről — a bérösszegen kívül — még egy csomó természetbeni szolgáltatás is járt. Fentebb már említettük a *προσμετρούμενα* nevű szolgáltatást — aruránként 1/12 artabét. A földműves köteles volt természetben megfizetni még a rajta természetben behajtott bérösszeg vagy adó beszállításának a költségeit is a hajóra történő berakodás színhelyéig. Nagy távolságok esetében még ezen kívül behajtották rajta a gabona értékének 1—9%-át kitevő pótilletéket *(διάφορον φορέτρου)* is. Ehhez járult a 12%-tól 15 1/2%-ig terjedő pótadó *(πρόσθεμα)*. Ostrakonokon és papíruszokon eddig több mint 50 különféle természetbeni szolgáltatás és adó előfordulását regisztrálták, amelyeket különböző időkben az egyes nomosokban szedtek.[1]

Egyiptomban rengeteg olyan adó volt, amelyet pénzben kellett fizetni. Egységes adó- és illetékrendszer nem alakult ki. Minden nomosnak megvoltak a maga adói, ezeknek a mértéke azonban korántsem mindig egyezett. A dokumentumokban több, mint 450 különféle adó és illeték szerepel. Adó-

[1] Az ismeretes adók és szolgáltatások felsorolását l. U. Wilcken »Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien« c. könyvének (Leipzig 1899) I. kötetében. Az újabb adatok alapján még teljesebb listát állított össze Johnson a »Roman Egypt«-ben.

kötelezettség alá esett minden iparág, minden fogyasztási cikk, de még a vallási szertartások elvégzése is; a *τέλη* és *φόροι* minden elképzelhető fajtáján kívül voltak még különféle »megosztott költségek« (*μερισμοί*) a rendőrség, a közlekedés, az adószedőknek és a pénzügyi hatóságok egyéb képviselőinek a fenntartására, középületekre, »koszorúkra«, szobrokra és ajándékokra stb.

Az első helyet a fejadó foglalta el (*λαογραφία, ἐπικεφάλαιον*, egyik válfaját a *συντάξιμον* kifejezéssel jelölték.) Ennek az adónak a fizetési kötelezettsége alá esett — a római polgárokon kívül — minden férfi, tehát a rabszolgák is, 14 éves koruktól kezdve. Mivel eddig nem került elő sem olyan írás, amely nők adófizetését nyugtatná, sem nőtől származó adófelszólamlás, felteszik, hogy a nők mentesek voltak a fejadó fizetése alól, bár még a rabszolgákat sem mentesítették alóla. Az adó összege különböző volt az egyes lakossági kategóriákra és az egyes nomosokra nézve. Oxyrhynchosban a városi lakosság kiváltságos rétegei 12 drachmát fizettek, ezért volt a megjelölésük is *δωδεκάδραχμοι*. Arsinoéban a tarifa 20 drachmától 40-ig terjedt; a lakosság legnagyobb része valószínűleg a 44 drachmát kitevő *συντάξιμον*-t fizette, amelyhez még bizonyos illetékek is járultak. Minden 14 évben adóösszeírást tartottak, — összeírták és felülvizsgálták az adókötelesek névjegyzékeit, kihúzták a halottakat, bevezették a felserdült fiúkat. A névjegyzéket közvetlenül az adófizetők, később a háztulajdonosok nyilatkozatai alapján állították össze. Ha valaki nem nyújtotta be nyilatkozatát, vagy eltitkolt valamit, az »idios logos gnómónja« szerint (58. §) első esetben vagyonának $^1/_4$ részét, másodízben vagyonának felét fizette büntetés gyanánt. Ezért az adófizetők pontosan kiállított adóbevallásokat adtak be, feltüntették teljes nevükön és korukon kívül lakóhelyüket és ismertetőjeleiket is. Egy oxyrhynchosi papíruszon (W 201) egy 65 éves szabadonbocsátott rabnő — a ház lakóinak adóbevallásával egyidejűleg — felsorolja ismertetőjeleit is: termete — közepes, haja — mézszínű, arca — hosszúkás, jobb könyökén forradás helye látható. Vagy például egy másik nyilatkozat, melynek benyújtója idejekorán közli gyermekének halálát, nehogy később az adófizetők névjegyzékébe kerüljön: »Isidórosnak, az arsinoéi nomosban levő Themistos

járás királyi írnokának, Sotelostól, Iosephos és Erótion fiától, Teomnának Apollónias faluban élő unokájától. Sara nevű feleségemtől született Iosephos nevű, még kiskorú és a fejadó fizetésére kötelezettek névsorába még fel nem vett fiam Traianus Caesar urunk 4. évének Tybi havában meghalt. Ezért kérlek, vedd fel fiamat az elhunytak névsorába.« A nyilatkozat végén az adófizető rendszerint esküvel és tanúk aláírásával erősíti meg közlésének helyességét.

Azok a személyek, akiknek joguk volt alacsonyabb díjszabás szerinti adófizetésre, egy külön erre rendelt bizottság előtt ellenőrzésen (ἐπίκρισις) estek át. Itt fel kellett mutatniuk okmányaikat és tanúbizonyságaikat. Ἐπίκρισις- re voltak kötelezve a rabszolgák is, mivel fejadó tekintetében a rabszolgák azonos megítélés alá estek gazdáikkal.

Adó volt kivetve a jószágállományra is. Az a gondosság, amellyel az adóbevallásokat elkészítették és benyújtották, mutatja, hogy milyen irgalmatlanul működött az adóapparátus. Egy 66. július 24-ről keltezett nyilatkozatban egy paraszt a következőket írja: »Papiskosnak, volt városi kosmétésnek, az oxyrhynchosi nomos stratégosának, Ptolemaios királyi írnoknak és a nomosi irnokoknak, Artemisiostól, Petosiris fiától (anyja: Didyma, Diogenés leánya), a keleti toparchiában levő Phthochis faluból. Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus császár most folyó 12. évében bejelentettem a fentebb említett Phthochis faluból, hogy a birtokomban levő állatállomány tizenkét báránnyal szaporodott. Most bejelentem a jelen második nyilatkozatom pillanatában mutatkozó szaporulatot: hét, azaz összesen hét bárányt. Esküszöm a császárra, Nero Claudius Caesar Augustusra, hogy semmit sem hallgattam el. Jó egészséget kívánok. [Másik kéz írása:] Én, Apollónios, Papiskos stratégos megbízásából hitelesítem: hét bárány. Urunknak, Nerónak 12. évében, Epeiph havának 30. napján.« (P. Oxy. II 246.) [= Moravcsik Gy., A papíruszok világából, Budapest 1942. 88. skk. l.]

Az adók és illetékek behajtása végett óriási bürokratikus apparátust építettek ki, amelybe egyre inkább bevonták a lakosság képviselőit is: leiturgia formájában nekik kellett behajtaniuk az adókat. Az adóbérlet gyakorlatához ritkán folyamodtak. Amikor a természetben járó adók behajtása

volt soron, a termés learatásától kezdve a gabonának hombárba (θησαυρός) való szállításáig és hajóra való rakásáig minden mozzanatot külön erre a célra kiküldött személyek ellenőriztek, és minden ilyen ténykedésért — a gabona leméréséért, minőségi ellenőrzéséért, zsákokért stb. — az adófizetőtől még külön pótilletéket szedtek.

A rómaiak, ahol csak ez lehetséges volt, egyetemleges felelősséget állapítottak meg, és ezt nemcsak az adófizetőkre, hanem az adószedőkre is kiterjesztették. A leiturgiákra viszonylag tehetős embereket vettek igénybe, akik az esetleg felmerülő hiányokat a magukéból fedezni tudták. Érthető, hogy az adóvégrehajtók (πράκτορες) semmitől sem riadtak vissza, hogy az adókat az utolsó fillérig behajtsák, és semmi tartozás ne maradjon. A dokumentumok közt sok panaszt olvashatunk az adószedők kegyetlensége és önkényeskedése miatt. A »BGU 515 (= W 268)« jelzésű, 193-ból való papíruszon a panaszosok azt írják, hogy a 10 artabé búzából, amit pótadó fejében rájuk kiróttak, 9-et már beszállítottak. »És a fennmaradt egy artabé miatt, mikor kint voltam a földeken, behatoltak lakásomba a gabonaadó végrehajtói: Petesios, Tkelos fia, Sarapión, Marón fia, titkárjuk, Ptolemaios, és szolgájuk, Ammónius, és letépték anyámról a ruhát . . . kidobták . . . Mivel pedig anyám betegen ágynak dőlt . . . , kérlek, rendeld magad elé az illetőket.«

Az alexandreiai Philón azt írja, hogy a súlyos adók és szolgáltatások a lakosságot végleg elkeserítik, és adóvégrehajtóknak csak a legkegyetlenebb, legkíméletlenebb embereket választják meg. (De spec. leg. II 92—93.) Egy másik helyen (III 159—162.) Philón az adószedő tevékenységéről a következő képet festi: »Nemrégiben a hozzánk kinevezett egyik eklogistés, mikor egyes hátralékosok szegénységük miatt és a kegyetlen büntetésektől való féltükben elmenekültek, erőszakkal elővezettette feleségeiket, gyermekeiket, szüleiket és egyéb rokonaikat, ütlegelte, gyalázta és mindenképpen gyötörte őket, hogy vagy árulják el a szökevény tartózkodási helyét, vagy fizessenek helyette. De ezek nem tudták teljesíteni egyik követelését sem, mivel nem ismerték a szökevények tartózkodási helyét, és ők maguk is ugyanolyan koldusszegények voltak, mint aki megszökött. Ekkor

(az adóvégrehajtó), miután már előzőleg is alaposan megkínozta őket, válogatott büntetéseket eszelt ki számukra. Homokkal telerakott kosarakat kötöztetett nyakukba, hogy ezt a hihetetlenül nehéz súlyt cipeljék és szenvedjenek a kegyetlen büntetés súlya alatt, valamint az időjárástól, a tűző naptól, szégyenkezzenek a járókelők előtt, kínlódjanak a nyakukba akasztott teher miatt, és hogy azok is megkóstolják a (rájuk váró) büntetést, akik látják őket. Voltak, akiket ez a látvány annyira megrendített, hogy — mintha ők szenvedték volna át mások gyötrelmeit — karddal, méreggel vagy kötéllel jó előre végeztek magukkal; ebben a szörnyű nyomorúságban inkább a halált választották, csakhogy még szenvedniük is ne kelljen. Azokat pedig, akiknek nem sikerült végezniük magukkal, sorban előállították — mintha sorsot húztak volna — először a legközelebbi rokonokat, azután a másod- és harmadrendűeket, végül az egészen távoliakat. Amikor pedig már nem volt senki rokon, a szörnyű csapás átterjedt a szomszédokra, sőt nem egy esetben egész falvakra és városokra is, úgyhogy egész helységek néptelenedtek el csakhamar, lakosaik elköltöztek, szétszóródtak mindenfelé, ahol úgy gondolták, hogy senki sem fogja kutatni őket.«

A ránk maradt dokumentumok azt bizonyítják, hogy Philón ebben az esetben Egyiptom valóságos életéből rajzol képet, nem pedig kitalált történetet ír le. A parasztok elmenekülése földjeikről Egyiptomban oly megszokott jelenség lett, hogy külön adót vezettek be *μερισμὸς ἀνακεχωρηκότων* néven, vagyis a szökevények adótartozásait az illető falu lakosaira hárították át. Ennek a sajátságos adónak a behajtásával kapcsolatban nem egy dokumentum maradt ránk.[1] Emellett megtaláljuk *μερισμὸς ἀπόρων*-t, vagyis az olyan vagyontalan emberek adótartozásainak a »szétosztását« is, akiktől az adókat semmiképpen sem tudták behajtani. 56-ban Philadelphia helység adóvégrehajtója azt írja jelentésében, hogy 44 vagyontalan személy végrehajtása eredménytelen maradt *(ἄποροι ἀνεύρητοι)*. 57-ben ugyanebben a helységben

[1] Az erre vonatkozó anyagot összegyűjtötte Naftali Ljuisz «Из истории римского гнета в Египте» c. tanulmányában, VDI 1939. évf. 1. sz. 19. skk. l.

43 ἀναχεχωρηκότες ἄποροι adótartozásainak az összegét 5948 drachmában és 4 obolosban adják meg; további 54 személy »ismeretlen helyre távozott«.[1] Egy 168/9-ből való mendesi papíruszon (BGU III 902) azt olvassuk, hogy »az emberek legnagyobbrészt eltüntek, mert azelőtt a faluban 85-en laktak, most pedig (a lakosok száma) 10-re csökkent, de most még ebből is eltávozott 8.« Egy másik papíruszon (BGU III 903) az elöljárók az adó általános összegének csökkentését kérik; »amikor — írják — megfizethető összegű adó volt kivetve, a falvak virágoztak, most pedig — néhány kivételével — majdnem teljesen elnéptelenedtek, a népes lakosságból alig maradt ember, de a szegénység miatt még ezek nagy része is eltünt«. Az arsinoéi nomos hat falujában működő adóvégrehajtók kérvényt nyújtottak be Balbillushoz, Egyiptom praefectusához (55—59), amelyben haladékot kértek az adók befizetésére, mivel »az említett falvak lakosságának azelőtt jelentékeny száma most erősen leapadt, a lakosság egy része elszegényedett és megszökött, mások pedig törvényes örökösök nélkül haltak meg.«[2] Hasonló esetről számol be a Fröhner—Wilcken-féle papírusz is.[3] Amint a »BGU III 903« jelzésű papíruszból kiderül, Basseius Rufus praefectus kénytelen volt a behajtásra váró adó összegét csökkenteni. Hogy az ilyen jelenségek nem voltak véletlenek, mutatja például az a körülmény, hogy a 114 és 160 közti időből igen sok nyugta maradt ránk, amely a μερισμὸς ἀναχεχωρηκότων megfizetését igazolja.

A parasztok persze továbbra is bérbevették a földeket, dolgoztak és fizették az adókat, ellátták Rómát gabonával, gazdagították egyiptomi kizsákmányolóikat, a nagyvállalkozókat, kereskedőket, uzsorásokat, tisztviselőket. De mindig a tönk szélén mozogtak, gyakran pedig át is lépték a határt, amely a szegénység és a koldussor közt húzódik, maguk is boldusbotot vehettek a kezükbe, elhagyták házukat és gazdaságukat, és eltűntek, ki merre látott. Engels utalása arra, hogy »az adóteher és az ebből folyó pénzhiány . . . . jelen-

[1] H. Idris Bell, The social crisis under Nero. JRS 28 (1938).

[2] N. Ljuisz, i. m. 21. lap.

[3] Festschrift für Otto Hirschfeld, Berlin 1903, 125. lap.

tős vagyoni különbségeket idézett elő, még gazdagabbakká tette a gazdagokat, koldussorba juttatta a szegényeket«, Egyiptomra is nagyszerűen talál.

Hogy a parasztság tönkremenetele elkerülhetetlen tömegjelenség volt, mutatja egy parasztgazdaság költségvetésének az elemzése, már amennyi valószínűséggel egy ilyen költségvetést a dokumentumok adataiból rekonstruálhatunk.

Mint már láttuk, a lakosságból egy-egy lélekre átlag egy arura szántóföld jutott, de a földművesek tömege ennél az elméletileg megállapított átlagos normánál kisebb parcellákkal rendelkezett. Ezért egy olyan családot, amely három munkaképes személyből (köztük egy nőből) és egy gyermekből állott és 4 arura jóminőségű földdel rendelkezett, gazdasági szempontból jómódúnak kell tekintenünk. Az egyiptomi föld mostani termékenységének alapulvételével általában úgy gondolják, hogy egy aruránvi jóminőségű föld normális öntözés esetén 25 artabé búzát szolgáltat, vagyis egy 4 arurás földdarab — 100 artabét. Ha a föld birtokosa *δημόσιος γεωργός* volt, tehát kincstári földet bérelt, a földje után járó adót természetben kellett megfizetnie. A bérösszeg megállapítása a legkülönbözőbb módon történt, függött a föld minőségétől, az öntözőrendszer állapotától, a Nílus áradásától. Az említett 167. évi kataszter szerint Hiera Nésos területén 3429 aruránvi királyi földről 16 303 artabé termést takarítottak be, vagyis aruránként 4,7 artabét. De ugyanennek a papírusznak a hátlapján (a III—XII. oszlopban) a királyi föld átlagos bérösszege 6 2/3 artabében van megadva, Lurius, Germanicus, Seneca birtokain pedig ez a díjszabás egészen 14 1/3 artabéig emelkedik. Johnson az ilyen esetekben nélkülözhetetlen fenntartásokkal, a bért tárgyaló dokumentumok alapján a 26—100 közti időszakra 7 3/4 artabényi átlagos bérösszeget következtetett ki magánföldekre vonatkozólag, 100 és 150 között — 6 3/4-et, 150 és között 4 1/2-et, 200 és 285 között 5 1/4-et. Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a »királyi földet« összefüggő komplexusokban adták ki, tehát a *ὑπόλογος*, öntözhetetlen és egyéb értéktelenebb földdarabokkal együtt. Ezért, ha a jóminőségű »királyi föld« bérösszegét a természetben fizetendő pótadókkal együtt aruránként 6 artabében adjuk meg, ez a tarifa inkább a nor-

mális alatt, mint fölött fog mozogni. Ezek szerint egy 100 artabé búzát termő 4 arurás föld birtokosát a következő kiadások terhelik: 4 artabé — vetőmagra, és 24 artabé — a természetben járó adók fizetésére. Továbbá: a kenyérfogyasztási norma a dokumentumok bizonysága szerint havonként és fejenként 1 artabét tett ki. (Naponta körülbelül 700 g.) Ezért négy személyre az évenkénti 40 artabé nem lesz túlzottan nagy szám. Ha ezt a 40 artabét levonjuk, a gazdaságban marad 100 — (4 + 24 + 40) = 32 artabé búza, 256 drachma értékben. Ebből a pénzből kellett fizetni legalább két fő után járó fejadót (a gazda feleségét nem számítva), és egyéb adókat; mindez fejenként körülbelül 60 drachmát tett ki;[1] ez összesen 120 drachma; a szokásos számítás szerint élelemre (a kenyéren kívül, *ὀψώνιον*) ugyanannyit kell költeni, mint kenyérre, vagyis az adott esetben 320 drachmát. Már pedig napnál is világosabb, hogy az adó megfizetése után a parasztnak nem marad meg ennek az összegnek a fele sem. Pedig még egyéb kiadásai is vannak: lakásra, valamilyen berendezésre, ruházatra (egy rabszolga ruházása évenként 20 drachmába került), kultikus szükségletekre.

Ha a földműves magántulajdonosi jogon bírt földdel, aruránként csak egy artabét fizetett, vagyis még 24 — 4 = 20 artabényi búzája felszabadult 160 drachma értékben, így pénzbeli jövedelme 416 drachmát tett ki. Ha az adókra menő 120 drachmát levonjuk, maradt 296 drachmája, ami nem fedezte a normális étkezési költségeket.

Még sokkal rosszabb volt a bérmunkások helyzete. Epimachos birtokának 78/79. évi bevétel-kiadási könyvéből (P. Lond. CXXXI) tudjuk, hogy egy bérmunkás naponként 3—4 obolost keresett. Ha abból indulunk ki, hogy egy évben 330

[1] A »P. Tebt. II 53 (W 269)« jelzésű (192-ből való) fayumi papírusz — nyugta, amely azt igazolja, hogy egy adófizető az *ἀναχώρησις*-ből való visszatérése után négy évre visszamenőleg megfizette az adóit. A fejadón kívül, amelyet csökkentett díjszabás szerint fizet, évenként — különféle adók címén — 15½ drachmától 20 drachmáig terjedő összegű adót fizet be. Ha a fejadó normájának Alsó-Egyiptomban 44 drachmát veszünk, akkor a pénzben fizetendő adók összege legalább 60 drachma, kiváltképpen, ha tekintetbe vesszük a különféle rendkívüli adókat is, pedig ilyen is volt éppen elég.

napot dolgozott és minden napra 4 obolost kapott, évi keresete mindössze 220 drachmát tett ki, amiből az adók levonása után 160 drachma maradt. Ebből a pénzből kellett megvásárolnia 10 artabé gabonát, 100 drachma értékben (Epimachos 10 drachmáért adta a búzát), az opsóniont, ruhát stb. Egyesek azt állítják, hogy a bérmunkás élelmet is kapott munkaadójától. De ezt a feltevést megdönti az a tény, hogy a számadásokban nincs feltüntetve a bérmunkások élelmezésére szánt költség. A »P. Fior. 101« jelzésű papíruszon egy aratásra elszegődő munkáscsoport kiköti, hogy a munkaadó köteles őket ellátni — ivóvízzel, a munka befejezése után pedig — egy korsó sörrel.

Láthatjuk tehát, hogy Egyiptomban a közvetlen termelők helyzete igen súlyos volt. Az adók súlyosságánál nem csekélyebb csapás volt a lakosság számára a sok mindenféle leiturgia (munera), — vagyis akár a személyhez kötött, akár a vagyonnal járó kötelezettségek. Azonkívül, hogy kényszerbérlet formájában meg kellett művelniük a parlagon hagyott és rossz minőségű földeket is, forrásaink számos esetet sorolnak fel arra vonatkozólag, hogy a parasztokat kivezényelték mezei munkálatokra; ennek a jelölésére külön szakkifejezés is született: *ἄγεσθαι εἰς γεωργίαν*. Láttuk, hogy 54-ben Lusius Geta praefectus a papokat mentesítette ez alól a kötelezettség alól. (OGIS 664.) Egy fayumi papíruszon egy Theophilos nevű zsidó így panaszkodik: »Kivezényeltek mezei munkákra, én pedig Sabinoshoz akarok menni.«[1] A »P. Lond. II 322 (W 358)« jelzésű papíruszon (214—5-ből) azt olvassuk, hogy megosztják azokat a kiadásokat, amelyekkel a munkásoknak Bakchiasból a közeli Soknopaiu nésosra való szállítása járt.

Bár a parasztok az öntözőművek gátjainak fenntartására külön adót *(χωματικόν)*, körülbelül 7 drachmát fizettek, mégis kötelesek voltak maguk elvégezni minden szükséges munkát az öntözőhálózat karbantartásával és megvédelmezésével kapcsolatban.

[1] M. Rostowzew, Studien zur Geschichte des römischen Kolonats. Leipzig 1910, 195. lap. [Moravcsik, i. m. 100. l.]

Az egyik legsúlyosabb teher volt a szállítási kötelezettség. A lakosságnak kellett előteremtenie az igásfogatokat (ökröket, szamarakat, tevéket) és folyamhajózási eszközöket ahhoz, hogy a gabonát, követ és ércet, a csatornák tisztogatása során kiemelt földet, a császár, a katonaság, a praefectus és a többi hivatalok útipoggyászát rendeltetési helyére juttassa.[1] Germanicus, mikor 19-ben meglátogatta Egyiptomot, rendeletet adott ki, amelyben megtiltotta, hogy Baebius nevű titkárának rendelkezése nélkül igásfogatot vagy csónakot rekviráljanak számára, továbbá felajánlotta, hogy a rekvirált eszközökért szabályszerű díjat fizet. (SB 3924) [= Moravcsik, i. m. 72 skk. l.] De nyilván nem minden turista volt olyan szeretetreméltó, mint Germanicus, Egyiptom vendége. Ezeken a posta- és szállítási kötelezettségeken *(ἀγγαρεῖα)* kívül, amelyekben Engels a hűbérúri szolgáltatások mintaképét látja, a lakosság köteles volt beszállásolni és ellátni az átvonuló katonaságot, rendőröket és tisztviselőket. Ezekkel a *ξένιον*-okkal számos visszaélés történt, ezért külön rendeleteket adtak ki az ilyen megakadályozására (pl. Aemilius Rectus praefectus, W 489; Vergilius Capito, OGIS 665; M. Petronius Mamertinus, PSI 446), de már magában véve az a tény, hogy az idevágó rendelkezéseket többször meg kellett ismételni, mutatja, hogy sok hatásuk nem igen lehetett.

A lakosságra nézve rettenetes csapást jelentettek a leiturgiák, melyeknek száma állandóan csak nőtt. Mint már említettük, a római hatóságok fokozatosan minden kitüntető tisztséget (honores) terhes kötelezettséggé (munera) változtattak, és közben a leiturgiák végrehajtóit egyre inkább megnyomorították még azzal is, hogy egyre nagyobb felelősséget kellett vállalniuk a kincstári jövedelmek rendszeres befolyásáért. Azok a municipiumi hivatalok, amelyek a városokban Septimius Severus reformjának eredményeképpen jelentek meg, valójában leiturgiák voltak. (W 402.) Oertel 109 tisztségre vonatkozólag gyűjtött össze anyagot, és ezek közül csupán négy nem volt leiturgia. »Mennél jobban hanyatlott a

[1] A részleteket l. F. Oertel könyvében: Die Liturgie. Leipzig 1917, 88. skk. l.

birodalom, annál jobban emelkedtek az adók és közterhek, annál szemérmetlenebbül raboltak és zsaroltak a hivatalnokok.«[1] Hogy a lakosságnak egyetemes — személyekhez kötött és vagyoni — felelősségét még tovább fokozzák, egyre több embert vettek igénybe leiturgiákra. Egy papíruszon (P. Upps. 6, 166—7-ből) csak egyetlen falu tisztségviselőinek névsorában 71 név szerepel; elámulunk a rendőri tisztségek tömegén: *νομοφύλακες*—3, *νυκτοφύλακες*—20, *φύλακες*—12, *μαγδωλοφύλακες*—2, *πεδιοφύλακες*—11, *εἰρηνηφύλακες*—4.

A hatóságok nem voltak tekintettel sem az emberek korára, sem kiváltságaikra és mentességeikre. Bár Domitianusnak egy 87/8-ban kiadott rendelete (W 463) a kiszolgált katonák számára mentességet biztosított a leiturgiák alól, később ezt a mentességet öt esztendőre korlátozták. Egy 172-ből való papíruszon (W 396) egy kiszolgált katona amiatt panaszkodik, hogy már a harmadik évtől kezdve igénybeveszik leiturgiára, mégpedig több éven keresztül egymás után, márpedig ezt még egyiptomiakkal sem tehetnék. Fentebb már láttuk, hogy a praefectus azt ajánlja az epistratégosnak, vegye igénybe erőszakkal leiturgiákra a Kóptosban élő római polgárokat, alexandreiaiakat és veteránokat. (W 35.) A kényszerítés eszköze gyanánt még a fizikai erőszakot is alkalmazták. Egy 281-ből való papíruszon (PSI 807) egy bizonyos Héraklios azt írja, hogy panaszt nyújt be, »mivel testét szabadnak és meggyalázatlannak óhajtja megtartani« *(ἐλεύθερον καὶ ἀνύβριστον)*. Ugyanerről olvashatunk egy másik III. századi papíruszon is.[2] Az ugyancsak III. századból való »P. Oxy. 1405« jelzésű papíruszon egy adóvégrehajtónak megígérik, hogy nem részesítik testi fenyítésben, ha a leiturgiát nem vállalja.

A leiturgiák az embereknek nemcsak minden idejét rabolták el, hanem vagyonát is veszélyeztették, mivel a leiturgos vagyonával felelt a rábízott ügy lebonyolításáért. Egy fayumi orvos a praefectushoz benyújtott kérvényében azt írja, hogy négy esztendeig tartó leiturgiája folytán tökéle-

[1] Fr. Engels, A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx—Engels, Vál. műv. II. köt. (Szikra-kiadás, 1949) 295. lap.

[2] M. Rostowzew, Storia economica e sociale dell'Impero Romano. 567. lap.

tesen elszegényedett, most kéri, hogy könyörüljenek rajta, és intézkedjenek, hogy mentesítsék végre a kötelezettségektől. (W 395.) Egy férfi, akit gyámnak neveztek ki, kéri, hogy ne terheljék ezzel a tisztséggel, mert a leiturgiák már úgyis tönkretették. (Mitt. 322.) Egy 202-ből való oxyrhynchosi papírusz Aurelius Horion alexandreiai tisztviselő kérését őrizte meg számukra (W 407): »Ó, ti legemberszeretőbb császárok, az oxyrhynchosi nomosnak azok a falvai, amelyekben fiaimmal együtt földjeink vannak, egészen tönkrementek a kincstár és a helybeli garnizon évenként ismétlődő leiturgiáinak terhe alatt, és fennáll az a veszély, hogy a kincstár szempontjából is tönkremennek, és lakosai műveletlenül hagyják földjeiteket. Ezért én — emberszeretettől vezéreltetve és az ügy hasznát nézve — a szóban forgó egyének támogatására holmi csekélyebb földvásárlási alapot szeretnék létesíteni minden faluban, melynek jövedelme azok tartására és költségeik megtérítésére lenne szánva, akik a megfelelő évben a leiturgiákat viselik.« Septimius Severus és Caracalla jóvá is hagyta Horion tervezetét, és ezzel hivatalosan is elismerte a vázolt helyzet normális voltát.

A leiturgiák elől úgy menekültek az emberek, mint az adók elől: elsősorban szökés útján. Egy 186-ból való papíruszon (W 400) Soknopaiu nésos falu elöljárói a következő kéréssel fordulnak a stratégoshoz: »Tryphón, Sempronius fia, Pauétis, Pekas fia, Pnepherótos, Sótos fia, valamint Harpaésis, Harpagathos fia helyett, akik a pénzben fizetendő adók behajtójának tisztségére sorshúzás útján történő választás alkalmával nem jelentek meg (vagyis még a sorshúzás előtt elrejtőztek), felsoroljuk az alább következő személyeket, akik censusszal is rendelkeznek és megbízhatók is, azzal, hogy el fogjuk őket küldeni a sorshúzáshoz a nagyságos epistratégos elé.« Ezután következik négy név, az illetők vagyoni állapotának feltüntetésével: 700-tól 800 drachmáig. Egy másik (216-ból való, W 408. jelzésű) papíruszon a panaszos ezeket írja: »Miután igen súlyos terhekkel járó leiturgiára neveztek ki, eltávoztam falumból, mivel nem voltam képes viselni a leiturgia terheit.«

A III. században számos dokumentum bizonyítja, hogy új módszert találtak ki a leiturgiáktól való szabadulásra: a

»cessio bonorum«-ot. Ez abból állott, hogy a jelölt átadta vagyonát annak, aki őt jelölte (egyharmadát azután visszakapta), azzal, hogy vagyonának birtokában vállalja a leiturgiát az illető. Egy 250-ből való hermupolisi papíruszon (W 402) egy bizonyos Hermophilos, aki nemrégiben töltötte le kosmétési tisztségének idejét és hivatalának viselése során elvesztette vagyonának jelentős részét, felajánlja, hogy odaadja egész megmaradt vagyonát, csak mentesítsék fiát, akit most ugyanarra a tisztségre jelöltek, ettől a csapástól. Hermophilos ezzel kapcsolatban »törvényekre és isteni (vagyis császári) rendeletekre« hivatkozik. Valóban, az ἔκστασις, vagyis »a vagyonból való kilépés«, hogy valaki ezáltal mentesülhessen a leiturgiától, hivatalosan elismert intézmény volt. A »P. Oxy. 1405« jelzésű papírusz valószínűleg éppen egy ilyen, az ἔκστασις-ra vonatkozó rendelet szövegét adja, és az ezzel kapcsolatos viszonyokat rendezi; végül egy 200-ból való papíruszon (Mitt. 375) Septimius Severusnak és Caracallának ezzel az intézménnyel foglalkozó — sajnos, erősen töredékes — rescriptumát olvashatjuk.

De még ez a végső lépés sem mindig mentesítette az embereket a leiturgiától, mint egy T. C. Skeat-től és E. P. Wegenertől közzétett, rendkívül érdekes papíruszból láthatjuk.[1] A praefectus azt vizsgálja, hogy helyesen vagy helytelenül jelölték-e ki a falu lakosait városi leiturgiára. Mindkét részről — a városi prytanis és a falusiak részéről — ügyvédek lépnek fel; az egyik többek között azt is felhozza, hogy Arsinoé »valamikor sűrűn lakott település volt, most pedig lakosai végínségbe jutnak, ha két napot hivatalban töltenek«; példaképpen említ egy esetet, amikor valaki odaadta vagyonát, csak mentesüljön a leiturgiától, de mégis el kellett foglalnia az állást. Érdekes ebben az iratban az egyiptomi városok lezüllésének általános érvényű elismerése. A város képviselője elutasítja az ellenfélnek azt a hivatkozását, amely szerint Severus megtiltotta falusiaknak városi leiturgiákra való igénybevételét, mégpedig azzal az indokolással, hogy »Severus ezt a törvényt akkor hozta Egyiptomban, amikor a

[1] T. C. Skeat—E. P. Wegener, A trial before the prefect of Egypt Appius Sabinus c. 250 a. D. JEA 21 (1935) 224—247. lap.

városok még gazdagok voltak« (εὐπόρων). Erre a praefectus azt válaszolja, hogy »a gazdagságnak vagy az elszegényedésnek a megítélése azonos mértékben vonatkoztathato mind a falvakra, mind pedig a városokra.«

A római hatóságok nem törődtek azzal, hogy könnyítenek-e a leiturgosok terhein, kizárólag azzal, hogy a kincstár érdekei ne csorbuljanak. A leiturgosok ἀναχώρησις-e ellen kétes értékű amnesztiák és újabb szigorú rendszabályok alkalmazásával küzdöttek. Mamertinus praefectusnak 1936-ban (a 134—5-ből való, »P. Oslo 79« jelzésű papírusz alapján) publikált rendelete előírja a leiturgosoknak, hogy többé el ne hagyják ἰδία-jukat, egyúttal pedig azt követeli, hogy a már megszököttek helyett állítsanak más, teljesen megbízható jelölteket. Marcus Sempronius Liberalis praefectusnak 154-ből való, terjedelmesebb edictuma először is megállapítja, hogy sokan »megszöktek a leiturgiák elől az akkori ínség miatt, és még mindig idegen földön tartózkodnak«, majd azt ajánlja nekik, hogy a decretum közzétételétől számított három hónapon belül térjenek vissza otthonukba. (W 19.) Hasonló rendelkezést adott ki Subatianus Aquila praefectus is. (W 354.) Akik szülőhelyükről eltávoztak, csak csavargók, rablók, koldusok lehettek; legjobb esetben alkalmi napszámosmunkát kaphattak valahol. Sokan felvergődtek Alexandreiába, ahol könnyebben el lehetett tűnni a lakosság tömegében és valami keresetre szert tenni. Caracalla 215-ben nagy mészárlást rendeztetett Alexandreiában (Cass. Dio 78,22), majd utána rendeletet adott ki az Alexandreiában élő egyiptomiak ellen (P. Giess. 40, II): »Mindazokat az egyiptomiakat, akik Alexandreiában tartózkodnak, különösen a parasztokat, akik máshonnan szöktek ide, és akiket könnyen fel lehet ismerni, ki kell utasítani, a disznókereskedők, a folyami hajósok és a fürdők fűtéséről gondoskodó nádszállítók kivételével . . . . Tudom, hogy az egyiptomiak Sarapis ünnepén és más ünnepnapokon, de még hétköznapokon is bikákat és egyéb állatokat vezetnek fel áldozatra. Ebben nem is kell őket meggátolni. Azokat kell kiutasítani, akik megszöktek szülőhelyükről, hogy mentesüljenek a föld birtoklásával járó kötelezettségektől, nem pedig azokat, akik azért csődülnek oda, hogy gyönyörködjenek Alexandreiának, ennek a nagy-

hírű városnak a látványosságaiban, azért jönnek, hogy élvezzék a városi élet szépségeit, vagy véletlen ügyeiket intézzék.«

A megtorlások és a kegyetlen elnyomás politikája nem a császár jó vagy rossz kedvétől függött: ez volt a hagyományos rendszer. Például Hadrianus, aki különféle kedvezések nyújtásával próbálta az afrikai parasztokat a parlagon heverő földek megművelésére csábítani (Lex Hadriana de rudibus agris, Bruns FIR ed. 7., p. 115), és akit ezért Egyiptomban majdnem jótevő istennek tiszteltek, az egyiptomi jövedelemből egy búzaszemről sem volt hajlandó lemondani. 136-ban kiadott (most rekonstruált) rendeletében (P. Oslo 78) a császár több kikötés előrebocsátása után mindössze annyit engedélyez a parasztoknak, akik a Nílus nem elégséges áradása folytán bekövetkezett rossz termés miatt károsodást szenvedtek, hogy tartozásaikat 3—5 esztendei haladékkal fizethessék meg.

A dolgozók kíméletlen kizsákmányolása óhatatlanul a gazdag ország természeti kincseinek kimerülésére, az öntözőrendszer elhanyagolására, a vetésterület összezsugorodására, a lakosság számának csökkenésére vezetett. A Theadelphia körzetében a IV. század elején végrehajtott földösszeírás azt mutatja, hogy 500 adófizetésre kötelezett arura közül mindössze 200 állott művelés alatt; Philadelphia körzetében 80 5/12 arurából — 33 21/32. A »P. Rain. 58« jelzésű papíruszon az ἐπίσκεψις végett kiküldött bizottság a következőket jelenti: »Kiszállásunk alkalmával megállapítottuk, hogy az egész környék parlagon hever (ἐν χέρσῳ), és senki sem műveli.«[1] Az öntözőhálózat elhanyagoltsága a kormányzatot megint csak arra kényszerítette, hogy megtorló rendszabályokhoz folyamodjék. Egy 228-ban kiadott rendelet (P. Oxy. 409) előírja, hogy mozgósítsanak minden parasztot az öntözőrendszer rendbehozására, majd azzal fenyegetőzik, hogy akik ezt a kötelezettségüket elhanyagolják, nemcsak vagyonukat teszik kockára, hanem életüket is. Egyiptom a III. században már nem is képes biztosítani Italiának szánt gabonaszállítmányait, és a kormányzat ebben a tekintetben egyre inkább Africa provincia felé kezd orientálódni.

[1] L. M. Rostowzew, Storia economica e sociale dell'Impero Romano. 559. skk. l.

Az egyiptomi falusi lakosság alacsony és egyre inkább süllyedő életszínvonala természetesen nem járult hozzá ahhoz, hogy a mezőgazdaságban több rabszolga munkáját vegyék igénybe. Mindazonáltal a római uralom Egyiptomban is arra vezetett, hogy a gazdasági életben fokozódott a rabszolgamunka szerepe. Tekintettel arra, hogy a papíruszokból és ostrakonokból csak véletlen és szűkszavú adatokat hámozhatunk ki, kockázatos lenne holmi általános érvényű következtetést levonnunk vagy azzal kísérleteznünk, hogy a rabszolgák százalékarányát a lakosság számához képest megállapítsuk.[1] Mégis teljes mértékben valószínű az, hogy az Egyiptomban feltűnő császári vagy magán-nagybirtokokon a bérmunkásokon kívül rabszolgák is dolgoztak. Epimachos nem nagy (20 aruránvi) birtokán (P. Lond. 131. v.) a rabszolga-majoroson kívül állandóan dolgozott négy rabszolga is, és ha a παῖδες szón — mint szokás — rabszolgákat értünk, akkor az idénymunkák végzésére még további 6—10 rabszolgát vettek igénybe, akiket gazdájuktól alacsony fizetség ellenében béreltek ki (naponként 2 1/2 obolosért, míg egy szabad munkásnak naponként 3—4 obolost fizettek). Hérakleidés birtokán 258-ban a munkások többsége valószínűleg rabszolgákból került ki, mivel az elszámolásban (P. Lond. 1170. v.) nem szerepel a legtöbb munkás munkabére fejében fizetett költség. Sajnos, a többi elszámolásban a pénzelszámolás mellől hiányzik a munkák felsorolása, és így nem is tudjuk megállapítani, hogy itt milyen arányban alkalmazták a rabszolgák munkáját. Johnson[2] mintegy száz papíruszt és ostrakont gyűjtött össze, amelyeken rabszolgák eladásáról, szabadonbocsátásáról és elzálogosításáról olvashatunk. A nyilatkozatokban, az adófizetőknek és természetbeli kötelezettségek viselőinek összeírásaiban rabszolgák is szerepelnek; egy gazdaságban (P. Fior. 4) hat rabszolga van említve. Az »idios logos gnómónjában« a 116 megmaradt paragrafusból nyolc foglalkozik libertinusokkal, kilenc — rabszolgákkal. De a falusi lakosság röghözkötésére

[1] L. L. Westerman, История рабства в Римской империи. (A. Wallon oroszra is lefordított munkájának — История рабства в античном мире 1941 — függelékében, az 590—591. lapon.)

[2] I. m. 279. skk. l.

irányuló tendencia nyilván gátolta a dolgozó rabszolgaság kialakulási folyamatát. A városokban a rabszolgák elsősorban takácsmesterséget folytattak.[1]

A rabszolgakereskedést törvény korlátozta; az »otthon született« *(οἰκογενεῖς)* rabszolgák kivitele külön engedély nélkül tilos volt (»Gnómón« 66—67. §); ez után a rabszolga-kategória után külön adót szedtek *(ἀπαρχή)*. Vannak dokumentumaink, amelyek azt bizonyítják, hogy a rabszolgákat valamely mesterségre, sőt még gyorsírásra is oktatták. (W 140.) Általában a rabszolgák Egyiptomban, valamint a többi keleti országban nem voltak olyan jogfosztott »beszélő szerszámok«, mint ahogyan ezt a római gyakorlat és törvényhozás szentesítette. A rabszolgaság feltehetőleg Alexandreiában terjedt el legjobban, de — mint tudjuk — éppen Alexandreiából maradt a legkevesebb dokumentum. Alexandreia mindenesetre a rabszolgatartó társadalomra jellemző nagy központ volt, és természetesnek látszik az a feltevés, hogy a rabszolgaság itt sem játszott csekélyebb szerepet, mint például Ephesosban, ha már Rómáról nem beszélünk is. Bizonyos jelentőséggel kellett bírnia annak a körülménynek, hogy az ipari termelés — a kereskedelem (különösen a külkereskedelem) fejlődésével kapcsolatban és annak eredményeképpen, hogy Egyiptom is bekapcsolódott a birodalom egészébe — kiszélesedett.

Strabón azt írja, hogy Egyiptomnak Rómához való csatolása óta jelentősen kifejlődött a »tróglodytákkal« (Aithiopia lakosaival) és Indiával folytatott kereskedelem. »Régebben húsz hajó sem merészelt az Arab-tenger vizére kimenni, most pedig hatalmas hajórajok indulnak útnak egészen Indiáig és Aithiopia legutolsó határaiig, onnan értékes rakományokat hoznak Egyiptomba, amelyeket azután szerte elvisznek a többi országba is. Így szedhetnek itt kétszeres vámot: behozatalit és kivitelit; a drága áruk után pedig a vám is magas. Ehhez járulnak még az egyiptomi monopóliumok is; ti. Alexandreia az egyedüli város, amely ezeket az árukat befogadja és továbbítja.« (XVII 113.)

Egyiptom már a Ptolemaiosok alatt az egész világra kiterjedő kapcsolatokkal rendelkezett. Például Agatharchidés

[1] L. Westerman, i. m. 607. lap.

(66. frg.) megjegyzi, hogy azok a könnyű teherhajók, amelyek a Maiótis-tó partjától indulnak, »tizedik napon már Rhodos szigetén kötnek ki, innen szerencsés esetben négy nap alatt Alexandreiába érkeznek; onnan azután a folyón felfelé ár ellen hajózva tíz nap alatt kényelmesen Aithiopiába érnek«. De a római világbirodalom sokkal különb lehetőségekkel bírt ahhoz, hogy a keleti kereskedelmet kiszélesítse, és a birodalom külpolitikája azt a célt is tűzte maga elé, hogy minél inkább fejlessze a külkereskedelmi kapcsolatokat. Azokat a hadjáratokat, amelyeket Augustus alatt Aithiopia és Dél-Arábia ellen indítottak, kétségtelenül gazdasági jellegű elgondolások diktálták. Augustusnak és Tiberiusnak gondja volt arra, hogy járhatókká tegyék azokat az egyiptomi utakat, amelyek a vörös-tengeri kikötőkhöz vezettek. A »CIL III. Suppl. 6627« jelzésű felirat arról számol be, hogy megjavították a Myos Hormos és Bereniké felé vezető utakat, ahonnan az árukat a Vörös-tenger keleti partján levő Leuké kómé kikötőjébe szállították. A Nílus mentén a kelet felől jövő áruk legfontosabb tárolási és átrakodási helye Kóptos volt. »Valamikor — írja Strabón — a kereskedők teveháton, éjszaka utaztak, a csillagok irányításával, mint a hajósok, és úgy cipelték a vizet magukkal. Napjainkban [a Kóptostól a tengerig vezető út mentén] mély kutakat ástak, azonkívül ciszternák fogják fel a ritkán, de néha mégis hulló esők vizét.« (XVII 1, 45.) Augustus volt az első uralkodó, aki indiai követséget fogadott. Hogy Augustus és Tiberius alatt Rómának kereskedelmi kapcsolatai voltak Indiával, bizonyítják az Indiában talált római pénzek, melyek közül a legtöbb Augustus és Tiberius uralkodásának idejéből származik. Indiában római minta szerint vertek pénzt.[1] A keleti kereskedelem fejlődését bizonyítja a régiek földrajzi ismereteinek a tágulása is. Ptolemaios már sok földrajzi nevet ismer nemcsak a nyugati, hanem a keleti hindosztáni parton és Indo-Kínában; pedig még Strabón idejében csak igen kevesen hajóztak el Egyiptomból a Gangesig, és India keleti partvidékéről csak igen kevés hír szivárgott át. (XV 1, 4.) A II. századra vonatkozólag Ptolemaios és a kínai évkönyv-

[1] M. M. Hvosztov, История восточной торговли греко-римского Египта. Kazany 1907, 301. lap.

vek adatai azt bizonyítják, hogy Egyiptom közvetlen kapcsolatban állott Kínával.[1] A rómaiak a fényűzési tárgyak behozataláról áttértek a tömegfogyasztási cikkek (gyapot és pamutszövetek) behozatalára: ezt erősíti meg az a tény is, hogy a Flaviusoktól kezdve római pénzeket főleg Indiának gyapottermelő vidékein találnak.[2]

Keletről főleg fűszerféléket, illatszereket, selymet és szöveteket, aithiopiai rabszolgákat, fényűzési tárgyakat hoztak be. Plinius az Indiából és Arábiából évenként bevitt áruk értékét 50 millió sestertiusra becsüli, de hogy ebből az összegből mennyi eshetett Egyiptomra, lehetetlen megállapítani. Egyiptom főleg lenvászonszöveteket, papíruszt, halat, üvegtárgyakat, gyógynövényeket, datolyát és gabonát exportált, annak ellenére, hogy rengeteg gabonát vittek ki a földművesektől behajtott adó formájában is.

Nemcsak Egyiptomnak, hanem az egész birodalomnak is a legnagyobb kereskedelmi központja Alexandreia volt. Dión Chrysostomos (Or. XXXIX 40) azt írja, hogy Alexandreiában nemcsak görögöket és italikusokat lehet látni, nem is csak a közeli országok (Syria, Libya, Kilikia) és a távolabbi Aithiopia és Arábia népeit, hanem baktriaiakat, skythákat, perzsákat, indusokat is. Hadrianusnak Servianushoz intézett apokrif levelében (Hist. Aug. Saturn. 8) Alexandreia gazdag, virágzó városként van jellemezve, ahol mindenki foglalkozik valami mesterséggel: üveggyártással, papíruszkészítéssel, vászonszövéssel; mindenki számára van munka, még a vakok számára is. »Egyedüli istenük — a pénz. A keresztények, zsidók — mind ezt az istent imádják.«

Plinius számításai szerint a keleti áruknak a termelés színhelyén követelt ára a fogyasztóig vezető út sok közbeeső állomásán keresztül a százszorosára duzzad. (Hist. Nat. VI, 101.) Ezeknek a jövedelmeknek nem csekély hányada az alexandreiai kereskedők zsebébe vándorolt. Azokat a termékeket, amelyeket Alexandreiába importáltak, részben ott dolgozták fel (illatszerek, szövetek), az egyre szélesedő piaci lehetőségek pedig ösztönzőleg hatottak a helyi üveg- és színes

[1] Uo., 399. lap.
[2] Uo., 402—403. lap.

kőgyártmányok, vászonszövetek stb. termelésének fokozására nemcsak Alexandreiában, hanem Egyiptom egyéb városaiban is.

A külkereskedelem lebonyolítására Egyiptom külön hajóparkkal rendelkezett, melynek építéséhez a szükséges faanyagot külföldről vitték be.

Az egyiptomi kereskedelem felvirágzása azonban a római hatóságok általános politikájának következményeképpen nem vezetett az ország gazdasági életének fellendülésére. Egyiptom reális értékeket exportált, ezekért azonban csak értéktelen egyiptomi drachmákat látott viszont, a közvetlen termelő pedig ingyen adta oda munkáját és a munkájával termelt értékeket. Természetes, hogy a kereskedők megszedték magukat ezeken az ügyleteken, de Róma különleges pénzügyi politikájának következtében, amelyet Egyiptomban folytatott, a jövedelem mértéke itt is korlátozva volt. A római uralkodók szigorúan ügyeltek Egyiptom valutáris elszigetelésére: itt csak csekélyértékű pénzt vertek és hoztak forgalomba. (Az egyiptomi ezüstdrachma valójában csak 1/4 denariusnak felelt meg.) Az »idios logos gnómónja« tiltja a hivatalos árfolyamnál magasabb értékben történő pénzváltást, nehogy értékesebb valuta terjedhessen el az országban. Mégis hiába igyekezett a kormányzat fenntartani az egyiptomi pénz kényszerárfolyamát, a termékek árai a III. században katasztrofális mértékben kezdtek emelkedni. A III. század végén Egyiptomban a pénz ókori viszonylatban hallatlanul elértéktelenedett: ami itt történt, nagyon emlékeztet az első világháború utáni inflációra. (P. Oslo 88; P. Oxy. 1223.) Egy 297-ből való papíruszon[1] egy megállapodást olvashatunk, amely szerint egy bizonyos személyt, akit az öntözőcsatorna karbantartási munkálataira hívtak be, valaki napi 200 drachma ellenében helyettesít; az I—II. században egy munkás naponként 3 obolost keresett.

A római uralom alatt a termelésnek rabszolgatartásra alapozott, antik jellegű módja, amely Egyiptomban a Ptolemaiosok óta honosodott meg, összevegyült a gazdasági kizsákmányolás keleti formáival, a tulajdon alattvalók kifosztásának

[1] A. E. R. Boak, Early Byzantine Papyri. »Etudes de Papyrologie« 3 (1934) 1. skk. l., 15. sz.

ázsiai módszereivel. Ezért volt az, hogy Egyiptomnak az egységes római birodalomba való bekapcsolása végeredményben gazdasági hanyatlásra vezetett, és ezt az áldott földet a világ egyik legszegényebb és legelmaradottabb országává tette. Mégis helytelenül járnánk el, ha a római uralomnak Egyiptomban csak az árnyoldalát néznők. Idris Bell szomorúan állapítja meg, hogy a három és fél évszázadig tartó római uralom eredményeképpen a munkaszerető néptől lakott, termékeny ország tönkrement, középső rendje elszegényedett, parasztjai jobbágysorba süllyedtek, és ismét sivataggá váltak azok a hatalmas területek, amelyeket a Ptolemaiosok a sivatagtól elhódítottak.[1] Egyiptom drága árat fizetett, de azért kapott is valamit: talán nem olyan mértékben, mint a többi provincia, de Egyiptom is bekapcsolódott a birodalom közös életébe, gazdálkodásának számos kezdetleges vonását elhagyta (főleg a földtulajdon formáit tekintve), megteremtette a feudális termelési rendszer előfeltételeit, továbbfejlesztette szellemi kultúráját, mégpedig nemcsak görög-római, hanem eredeti, hazai alapon is.

Az egyiptomi nép elég erőt érzett magában ahhoz, hogy szembeszegüljön Róma nivelláló erejével, politikai és gazdasági elnyomásával, és hogy ideológiai téren megtalálja a módját az új jelenségek elsajátításának.

Az egyiptomiak nemcsak passzív ellenállást fejtettek ki Rómával szemben, amikor otthagyták gazdaságukat és útonállásra, rablóéletre adták a fejüket *(ἀναχώρησις)*. Nem ritkán cselekvőleges harcra is rászánták magukat. Nem sokkal Actium után Thébaisban »az adók miatt« felkelés tört ki. (Strab. XVII 1, 53.) 34/35-ben Flaccus praefectus rendeletileg tiltotta el az egyiptomiakat a fegyverviseléstől (W 13: *μαχαιροφορά)*. Philóntól pedig arról értesülünk (In Flacc. 11), hogy az egyiptomiakat forradalmi tervek melengetésével gyanúsították *(πρὸς νεωτερισμὸν ὑποπτοι)*, mivel gyakran felkeltek. 152—154-ben komoly felkelésre került sor, melynek folyamán a praefectus is életét vesztette.[2] Ez a mozgalom a jelek szerint hatalmas területen elharapózott, következményeiről pe-

[1] Chronique d'Egypte, 1938. évf. 26. sz. 300. lap.

[2] Hist. Aug. v. Anton. 5, 5; Malal. XI 367.

dig M. Sempronius Liberalis edictumából értesülünk, aki szerint »egyesek a végbement zavargások miatt elhagyták szülőházukat« és »idegen földön maradnak, mert rettegnek a nemrégiben lezajlott proskripcióktól«; megigéri a szökevényeknek, hogy ha megbánják bűneiket és visszatérnek illetőségi helyükre, akkor mindazok, akiket »egyelőre fenyeget a vád, tapasztalhatják a felséges császár kegyességét és jóságát, aki úgy rendelkezett, hogy ne folytassunk ellenük semmiféle nyomozást, bármilyen okból kifolyólag vették is fel nevüket a stratégosok a proskripciós listákra«. A II. század elején Petronius Quadratus rendeletében bizonyos rendbontó elemek vagyonának elkobzásáról van szó, 122-ben pedig Alexandreiában — az Apis-bikával kapcsolatban — zavargások ütik fel a fejüket.[1] Jól ismerjük azt a felkelést, amelyet a bukolosok egy pap vezetése alatt 172/3-ban szerveztek.[2] 213-ban L. Baebius Iuncinus praefectus nagyobb éberséget követel a stratégosoktól a rosszindulatú elemekkel és a haramiák rejtegetőivel szemben. Mint már említettük, Egyiptom a II. század végétől, majd a III. század folyamán nem egy császárt kiáltott ki. Az alexandreiai Dionysios (Eusebiosnál, a 260. évhez, Hist. eccl. VII 21) — igaz, hogy jó sötét színekkel, de mégis eléggé meggyőző — képet fest Alexandreia pusztulásáról az akkoriban lezajlott »háborgás« alatt: »Valóban, gyermekeimmel, családom tagjaival és velem egy nézetet valló testvéreimmel, ugyanannak az egyháznak a híveivel kénytelen vagyok írásban érintkezni, és még csak nem is tudom, hogy küldhetem el leveleimet. Könnyebb volna messze utazásra indulni távoli vidékekre, Keletről Nyugatra, mint eljutni Alexandreiából — Alexandreiába.«

Természetesen a Róma katonai hatalma ellen irányuló felkelések az akkori körülmények között eleve kudarcra voltak kárhoztatva. De ezek is azt mutatják, hogy a népben éltek azok az eleven erők, amelyek kultúrájának bizonyos fokú megvédelmezését is lehetővé tették.

A III. században eltűnik a hieroglifikus írás, már a démotikus is ritkaság számba megy, viszont kialakul — igaz,

[1] Reinmuth, i. m. 126. lap.

[2] A. Dmitrjev, Буколы. VDI 1946. évf. 4. sz. 92. skk. l.

hogy görög alapon, — az új kopt írásbeliség, amely tovább folytatja az egyiptomi irodalmi hagyományt. A római uralom alatt is Alexandreia maradt a kultúra gócpontja. Az alexandreiai könyvtár és múzeum továbbra is oda csalogatta az egész világ tudósait. Itt élt és írt Philón, »a kereszténység atyja«, itt alapította meg az új-platónikusok iskoláját Ammónios Sakkas. De Alexandreia lett az új vallásnak, a kereszténységnek is az egyik legfontosabb tűzhelye; a II. század végén itt alakult meg az első keresztény »katechéta«-iskola, melyet a III. század elején Clemens és Origenés irányított. Az ősi egyiptomi kultúra jelentősége elsősorban vallási téren mutatkozott meg. A világbirodalom mellé világvallás is kellett. Ennek szükségessége jutott kifejezésre például abban, hogy a hellénizált, de mégiscsak egyiptomi Sarapis és az egyiptomi Isis — egyetemes isten lett, és mindkettő kultusza az egész birodalomban elterjedt. Az egyiptomi vallásnak a kereszténység kiformálódása szempontjából való jelentősége még elmélyedő vizsgálatokat igényel; annyi mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy az egyiptomi gnószticizmus mély nyomokat hagyott a keresztény teológiában és kultuszban, és hogy az ősi egyiptomi hiedelmek a keresztény mitológiában is tükröződnek. A hellénisztikus és egyiptomi vallásos tanoknak a hermetikus iratokban tanulmányozható különös vegyüléke nemcsak felhasználta a kereszténységnek számos mintaképét és eszméjét, hanem a maga részéről hatott is a keresztény irodalomra: elég, ha összevetjük a Hermas »Pásztor«-ának »Mandata«-jához írott előszót a hermetikus Poimandrés első fejezetének elejével, vagy ugyancsak a Poimandrés 28. fejezetét — keresztény szövegekkel. Egyiptom lett a szerzetesség hazája: ennek előfeltételei már adva voltak Sarapis *κάτοχος*-ainak intézményében.

A keresztény egyházon belül Egyiptom önálló helyet foglalt el, amikor megszervezte a kopt egyházat és kopt egyházi irodalmat hozott létre. Clemens és Origenés személyében tulajdonképpen az alexandreiai egyház dolgozta ki először a keresztény teológiát azzal, hogy az új hitnek filozófiai alapot próbált adni és össze akarta egyeztetni a görög-római világgal. Az Alexandreiában kialakult ariánus eretnekség is olyan kísérlet volt, amely nemcsak arra irányult, hogy megadja a

megillető részt az antik racionalizmusnak és elvesse a »credo quia absurdum« egyházi elvét, hanem arra is, hogy az alexandreiai egyház önállóságát megvédelmezze.

Az a kivételes helyzet, amelybe Róma gazdasági politikája Egyiptomot kényszerítette, itt sajátos irányt szabott a birodalmi fejlődés általános vonalának. A római kormányzat ugyanakkor, amikor kincstári célok érdekében mesterségesen fenntartott mindenféle rendi és etnikai válaszfalat, adópolitikájával mégis hozzájárult a lakosság nivellálódásához, ahhoz, hogy ugyanazokra az osztályokra tagolódjék, mint a birodalom egyéb tartományaiban. A római hatalom a közösségi szervezet csökevényeit garanciákként használta arra, hogy a falusi lakosság teljesítse kötelezettségeit, megfizesse az adókat és illetékeket, de ugyanezt a gazdasági szervezetet mégis megfosztotta gazdasági alapjától, amikor a földmagántulajdon elvét uralkodó érvényre juttatta. A rómaiak azzal, hogy Alexandreiában a görög-római kultúra központját rendezték be, és ezt a kultúrát az egész országban elterjesztették, eleven erőt öntöttek a helyi kultúrába, amely a maga részéről jelentős mértékben visszahatott a birodalom kultúrájára, különösen vallási téren. Ilyen ellentétek közepette folyt Egyiptom fejlődése Róma uralmának három első évszázadában; azok a változások, amelyek itt közben végbementek, mélyebb hatásúaknak bizonyultak, tempójuk pedig összehasonlíthatatlanul gyorsabbnak, mint régebben sok századon keresztül.

KYRÉNAIKA ÉS KRÉTA

»Creta et Cyrenaica« Augustus korától fogva egészen Diocletianusig senatusi provincia volt és együvé tartozott. E két tartományt csak tisztára formális kapcsolatok fűzték egymáshoz. Kréta történeti és földrajzi okokból inkább orientálódott a szárazföldi Görögország, mint az afrikai Kyrénaika felé. Kréta számos görög hagyományt őrzött kultúrájában és életmódjában, míg Kyrénaika erősen ki volt téve a Kelet gazdasági és kulturális hatásának, és teljes mértékben érthető, hogy a késői császárkorban Kyrénaika a keleti birodalomhoz tartozott. Kréta és Kyrénaika egy provinciát alkotott ugyan, mégsem képviselt egységes politikai egészet. Krétának külön közössége (κοινόν) volt, amely önállóan veretett pénzt. Az itteni proconsul által kibocsátott pénzeken különböző ábrázolásokat és szimbólumokat figyelhetünk meg minden egyes tartomány számára. Augustusnak 1927-ben megtalált kyrénaikai edictumaiban[1] »Cyrenaica provinciáról« van szó, bár az edictumokban azokról is történik említés, »akik Kréta és Kyrénaika provinciát kormányozni fogják«.

Kréta — Róma uralma alatt — elmaradt provincia volt, amely lassú halódásával a rabszolgatartó társadalom általános felbomlását tükrözte. Mivel itt az élet lassabban folyt, mint a többi provinciában, a régi hagyományok is megőrződtek és lassabban haltak ki. A sziget fővárosa (métropolis) — Gortyn, valamint Knóssos és még néhány más város külön pénzt ve-

[1] L. N. A. Maskin, Эдикты Августа из Киренаики. VDI 1938. évf. 3. sz. 180. skk. l.

retett, legalábbis az I. század közepéig. A krétai feliratok említik a régi magistratusokat (κόσμοι) és a tanácsot (βουλή). De ezek az ősrégi intézmények — akárcsak a megfelelő szervek Asia provinciában — nem rendelkeztek reális politikai hatalommal, csakis a városi közjólét kérdéseivel, látványosságok és játékok rendezésével, a császárkultusz megszervezésével stb. foglalkoztak. A főpap — sacerdos provinciae — a császárkultusz ápolására rendelt tisztviselő volt. Kréta szigetén hosszú századokon keresztül virágoztak az ősiség dicsfényével bevont kultuszok: Zeus, Hermés, Diktynna tisztelete. Philostratos közlése szerint (V. Ap. IV 34) a lebéni Asklépios-szentély a III. században nemcsak egész Krétából vonzott híveket, hanem még Libyából is.

A Kréta szigetén létesült római telepekről nincsenek teljes értesüléseink. Annyit tudunk, hogy Gortynben a római polgárok egyesületbe (conventus) tömörültek. Knóssos város földjei az italiai Capua nyilvántartásaiban szerepeltek. Vannak adataink arra vonatkozólag, hogy a szigeten voltak császári birtokok és római tulajdonban levő magán-földbirtokok. A nagybirtokosok valószínűleg szétkapkodták a krétai városok területén levő földeket; a feliratok bizonysága szerint a városok vitákat folytattak a földek miatt egymással és a magántulajdonosokkal.

A rómaiak az I—II. században Krétán ugyanúgy, mint a többi provinciában, utakat és vízvezetékeket építettek, középületeket emeltek. A gortyni ásatások római kori színházat, helytartói palotát, ódeiont tártak fel, és mindez Augustus korában épült. Az építkezések Tiberius alatt is tovább folytak. A 46. évi pusztító földrengés után — főleg Traianus uralkodása alatt — több krétai városban helyreállítási munkálatok kezdődtek. De a római építkezés lendülete Kréta szigetén viszonylag nem volt nagy.

A lakosság elsősorban földműveléssel foglalkozott, és a római hatóságok igyekeztek is a földművelő technikát fejleszteni. De ezek a hivatalos intézkedések nem akadályozhatták meg a termelőerők hanyatlását, amelyet a rabszolgatartó társadalom általános válsága idézett elő. Kréta valószínűleg minden különösebb robbanás és megrázkódtatás nélkül senyvedt, pusztult. Kyrénaika sorsa sokkal változatosabban alakult.

Kyrénaika a Földközi-tenger afrikai partján terült el. Földrajzi helyzeténél fogva inkább a Kelettel — Egyiptommal és Ázsiával — állott kapcsolatban, mint Görögországgal. A városok itt a tengerpart mentén helyezkedtek el. Az országot keletről is, nyugatról is sivatag övezte, délen sztyeppevidékekbe ment át, amelyeken harcias barbár törzsek nomadizáltak. Kyrénaika városaiban éppen ezért állandó római helyőrségek táboroztak. A római hatóságok itt erélyesebben és gyorsabban felbomlasztották a régi politikai berendezéseket. A kyrénaikai emlékeken nem olvashatunk a *κοινόν*-ról, olyan helyi szervezetről, amely az egész tartományt képviselte volna. Augustusnak fentebb említett kyrénéi edictumaiban szerepelnek ugyan kyrénéi követségek, ugyanilyen követjárásokról, delegációkról olvasunk Tacitusnál is, de azért semmi okunk sincs annak feltételezésére, mintha ezek a császárhoz küldött delegációk képviseleti joggal felruházott intézménynek, a *κοινόν*-nak hivatalos meghatalmazással bíró tagjaiból állottak volna. A feliratokon különféle tisztviselők szerepelnek. Ezek azonban valószínűleg nem hatalommal felruházott magistratusok, hanem csak tiszteletbeli címek, amelyeket egyes papi és társadalmi tisztségek viselői (például a gymnasiarchések stb.) vehettek fel.

Kyrénaika lakosságának összetétele meglehetősen tarka volt. A rómaiak száma nem sok lehetett. Augustus 7/6. évi edictumában azt olvassuk, hogy Kyrénaika provinciában a különböző korosztályokba tartozó és 2500 denariusnyi censussal rendelkező rómaiak száma 215 volt. Kyrénaikában nem alakult római »conventus«, viszont tudunk bizonyos »titkos társaságokról«. De a római *polgárjog* lassanként általánossá vált a lakosság között, abban a mértékben, ahogyan a polgárjog elvesztette jelentőségét; Kyrénaika városi lakosságának jelentős része már Caracalla 212. évi rendeletét megelőzőleg élvezhette a római polgársággal járó kétes értékű jogokat.

A városi lakosság legnépesebb, kiváltságos csoportja a »hellénekből« került ki; ez a megjelölés nem annyira etnikai, mint inkább közjogi vonatkozású. A »hellének« előtt nyitva állottak a gymnasionok és az ephébiák; külön szervezettel rendelkeztek (*σῶμα*, corpus), amely felelős volt azért, hogy tagjai teljesítik állami kötelezettségeiket. A falusi lakosság

elsősorban valószínűleg az ország tősgyökeres lakosaiból tevődött össze. Végül a lakosság nem jelentéktelen hányadát tették ki a zsidók; nekik is volt szervezetük (IGRR I 10—24: *πολίτευμα*), amely azonban nem annyira politikai intézmény volt, mint inkább az egy vidékről származó zsidókat egyesítette.

A római uralom adóprése Kyrénaikát ugyanúgy megnyomorította, mint a többi keleti tartományt. A lakosság minden tagját igénybe vették az állam hasznát szolgáló kötelezettségek viselésére és adók fizetésére. Bár Augustus azzal a céllal adta ki edictumait, hogy bizonyos kiváltságokat biztosítson a kyrénaikai hellének számára, mégis úgy rendelkezik, hogy az általános kötelezettségek azokat a helléneket is terhelik, akik elnyerték a római polgárjogot, adót is fizetnek olyan vagyonuk után, amit a polgárjog elnyerése után szereztek. Ehhez járult még az, hogy a római helytartók is hajlamosak voltak a meggazdagodásra — a lakosság terhére. Mindenesetre Tacitus három esetet említ, amikor a provincia helytartóját zsarolás címén felelősségre vonták: Tiberius, Nero és Vespasianus uralkodása alatt. Tehetős ember Kyrénaikában nem sok akadt. Augustus egyik edictumában azzal a feltevéssel is találkozunk, hogy nem lesz elég ember, aki 7500 denariusnyi censust tudna felmutatni, »hogy kiegészítse a kinevezendő bírák számát«.

Augustus edictumai Kyréné lakosainak bizonyos, törvényszék előtti kiváltságokat biztosítanak. Olyan ügyekben, amelyekben a vádlottat halálos ítélet lehetősége fenyegette, a bíróság tagjai közt nemcsak rómaiaknak, hanem helléneknek is kellett lenniük. De az edictum hatálya csak a helléneknekre terjedt ki; ezenkívül azt sem tudjuk, hogy ez az ideiglenes intézkedés (ideiglenes jellegét maga az edictum is hangsúlyozza) gyakorlatilag meddig bírt törvény erejével; abban az általánosabb jellegű edictumban pedig, amelyet ugyancsak 7/6-ban adtak ki, Augustus a következő megszorítással él: »azoknak a halálbüntetéssel büntetendő cselekményeknek a kivételével, amelyeket a provincia helytartója köteles tárgyalni és amelyekben maga köteles dönteni« (a római jog szerint).

Ezek szerint a rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a katonaság, az adóprés és az adóapparátus Kyrénaikában romboló hatású volt, amennyiben mindent egy színvonalra kényszerített.

Kyrénaika lakosságának társadalmi összetételére vonatkozólag Strabón, akit Iosephus Flavius (Ant. XIV 7) idéz, egészen homályos adatokat közöl. Strabón szavai szerint »Kyréné városában négyféle lakosok éltek: polgárok, földművesek, metoikosok és zsidók.« (A közlés Sulla korára vonatkozik.) Ez a felosztás nyilván pontatlan. »Földműveseken« *(γεωργοί)* — a kor nyelvhasználatának megfelelően — a kisbirtokosokat és főleg a volt »királyi föld« bérlőit kell érteni. A római senatus, mikor a Ptolemaios Apión öröksége révén Rómára szállott Kyrénaikát átvette, az itteni királyi földet »ager publicus«-szá nyilvánította. De ezt a földet a polgárháborúk korában helyi nagybirtokosok kaparintották a kezükbe. Tacitus közlése szerint (Ann. XIV 18) Claudius császár azt a megbízást adta Strabo praetornak, hogy állítsa helyre a kincstár jogait. Strabo a helyszínen döntött minden vitás ügyben — a kincstár javára. Ez lázongásokat váltott ki a provinciában, mivel a birtokosok az elfoglalt földet a régiség jogán magukénak tekintették. Vespasianus uralkodása alatt a senatus az ügyet a császár döntésére bízta. Vespasianus helyesnek mondta ki Strabo eljárását, de hogy ne idézzen elő még különb bonyodalmakat, a földet a foglalók birtokában hagyta.

Nincsenek adataink a kyrénaikai földbérletviszonyokra vonatkozólag, de a bérlőkre nézve aligha lehettek kedvezőbbek, mint Egyiptomban. A mezőgazdaság hanyatlása mutatkozott meg többek között abban, hogy a silphion teljesen eltűnt. Ezt a ritka növényt aromájáért, ízéért és gyógyító hatásáért olyan becsben tartották, hogy a római kincstárban az arannyal és egyéb drágaságokkal együtt őrizték. Kyrénaika évenként 30 font silphiont volt köteles adó fejében szolgáltatni. A silphiont gyakran ábrázolják Kyrénaika pénzein is.[1]

[1] A silphiont (latinul: laserpicium) Plinius, Theophrastos és több más ókori szerző részletesen leírta, ábrázolásai is maradtak ránk pénzeken. A botanikusok mégsem tudtak nyomára bukkanni: lehetséges, hogy ennek a növénynek a kultúrája örökre kiveszett.

Ennek az értékes növénynek a teljes eltűnése fontos bevételi tételétől fosztotta meg az országot.

A falusi lakosság főfoglalkozása a földművelés volt, amelynek a császárság első századában úgy siettek segítségére, hogy bizonyos öntözési berendezéseket létesítettek. A kereskedelem fellendítése érdekében Kyrénéből országutat vezettek Apollóniába. De Kyréné kereskedelmét megfojtotta Alexandreia.

Rettenetes csapást jelentett Kyrénaika gazdasági életére a iudaeai felkelés 115—117-ben. Már a 66—73. évi zsidó háború is élénk visszhangot keltett Kyrénében. 115-ben, mikor Traianus Mesopotamiában táborozott, Egyiptomban és Kyrénaikában zsidó felkelést fojtottak el; erre vonatkozólag Cassius Diónál és Eusebiosnál találunk adatokat. Appianos azt írja,[1] hogy neki ezzel a felkeléssel kapcsolatban kellett elmenekülnie Alexandreiából. A felkelés átterjedt Kypros szigetére és Mesopotamiára is. Csak nagy üggyel-bajjal és szörnyű kegyetlenséggel tudták elfojtani. De még Hadrianusnak is maradt dolga a felkelés néhány tűzfészkével. Cassius Dio és Eusebios közlései szerint a kyrénaikai polgárháború igen sokáig elhúzódott, sok áldozatot követelt és rengeteg pusztítással járt. Az áldozatoknak Cassius Diónál olvasható számát mindenesetre túlzásnak kell minősítenünk (szerinte a zsidók 220 000 embert mészároltak le Kyrénaikában), és ugyanez vonatkozik a harcoló felek állatiasságára is. (LXVIII 32.) A pusztítások azonban ijesztő méreteket ölthettek. Egy felirat azt bizonyítja, hogy Hadrianus rendbehozatott egy oszlopcsarnokkal díszített fürdőt és a hozzá csatlakozó épületeket, »amelyek a iudaeai zendülés alkalmával mentek tönkre és égtek porig«. Egy másik felirat bizonysága szerint 117—118-ban helyreállították a Kyrénéből Apollóniába vezető utat, »amelyet a zsidó zendülés idején felszaggattak és megrongáltak«.

A császárok — különösen Hadrianus — megpróbálták fellendíteni a tartomány gazdasági életét; utakat építtettek, templomokat emeltek, sőt még város (Hadrianopolis) építésé-

[1] Th. Reinach, Textes d'auteurs grecs et romains relatifs au judaïsme. 153. lap.

ről is tudunk. De az általános hanyatlás közepette Kyrénaika nem erősödhetett meg, hanem ellenkezőleg: a felbomlóban levő rabszolgatartó társadalom pusztító erői itt még vészesebben nyilatkoztak meg, mint a többi provinciában. A kyrénaikai művészet terén is feltartóztathatatlan hanyatlást figyelhetünk meg: Kyrénaika építészetét és szobrászatát a császárkorban az elbarbárosodás, durva stílus, eklekticizmus jellemzi.

Kyrénaikában kedvező feltételek alakultak ki a keresztény propaganda hódításai szempontjából. A III. század derekán »Basileidés, a pentapolisi egyházak episkoposa« levelezésben állott az alexandreiai Dionysiosszal. De azért Kyrénaika az egyházi életben sem játszott komoly szerepet. A nikaiai zsinat résztvevőinek névsorában hiába keressük Kyrénaika képviselőit.

GÖRÖGORSZÁG

(Achaia, Makedonia)

Kyrénaika és Kréta már tulajdonképpen nem minősíthető keleti provinciának, mivel itt — különösen Kréta szigetén — nem voltak keleti hagyományok, nem volt semmi nyoma vagy csökevénye az ókori keleti társadalmi rendnek. Ezt a provinciát tekinthetjük mintegy összekötő láncszemnek a tiszta görög tartományok felé, amelyek a klasszikus Görögország kulturális hagyományait örökségbe kapták. A keleti provinciák akkor kapcsolódtak be a hellénisztikus-római világba, amikor ott már hosszú századokon keresztül uralkodott a rabszolgatartó társadalomnak az a sajátos típusa, amelyet Marx és Engels külön csoportba: az »ázsiai« csoportba sorolt. Ezeket a társadalmakat a történelem folyamán kialakult sajátosságok jellemzik, elsősorban is az, hogy nem ismerték a föld-magántulajdont. A hellénisztikus birodalmak, majd a római világbirodalom rendszerében ezek az országok a társadalmi fejlődés magasabb fokára emelkedtek: gazdasági és kulturális fellendülésükben ez jutott kifejezésre. Görögország más lapra tartozik. Itt a termelési viszonyok ugyanolyan típusúak voltak, mint a római államban, csakhogy abban az időszakban, amikor Róma elfoglalta Görögországot, a fejlődési lehetőségek már kimerültek. Az az elkeseredett osztályharc, amely Görögországban a hellénisztikus kor folyamán zajlott, azt bizonyítja, hogy az emberek elemi erővel keresték a válságból kivezető forradalmi utat; de ez a kivezető út akkor el volt zárva, mivel nem volt olyan osztály, amely képes lett

volna a társadalom forradalmi átalakítására. Ezért Görögország bekapcsolódása először a hellénisztikus világba, majd a római világbirodalom keretébe nem járt haszonnal Görögországra nézve, amennyiben nem került sor huzamosabb gazdasági felvirágzásra.

A klasszikus korszakban az élenjáró görög polisok — gazdasági fejlettségük, társadalmi berendezésük és kultúrájuk tekintetében — észrevehetően a környező világ fölé emelkedtek. A görögök ezt a világot »barbárnak« tekintették. Az Alexandrostól és »örököseitől« létrehozott új politikai és gazdasági egyesülés arra vezetett, hogy ezek a »barbárok« nemcsak maguk is felvették az antik Görögország vonásait, hanem még háttérbe is szorították. Az oikumené megszervezésének új rendszerében Görögország egyáltalán nem foglalt el uralkodó helyet sem földrajzi fekvését, sem természeti kincseit, sem lakosságának lélekszámát, sem a termelés technikai színvonalát tekintve. Kiderült, hogy Görögország — természeti kincsekben szegény föld, ahol az egyes polisok autarkiájának ősi elve nem küszöbölődött ki, és ahol a politikai egyesülés folyamata legfeljebb odáig haladt, hogy nem tartós és egymással ellenségeskedő szövetségek szerveződtek, és ahol a társadalmi ellentétek a végsőkig kiéleződtek. A római hódítás pedig, amely elfojtotta és a továbbiak során is állandóan elnyomta a demokráciát, nem engedett kivezető utat a forradalmi erők számára, — ami azután felbomlásra és pangásra vezetett.

Természetes, hogy a görög kultúra felsőbbségét senki sem vonta kétségbe. Görögország adta a hódító Rómának azokat az alapokat, amelyeken a római vallás, irodalom, művészet és filozófia kialakulhatott. A görög nyelv lett a keleti országok és a művelt rómaiak nyelve. De Görögország politikai és gazdasági jelentősége a római államrendszerben nemcsak viszonylag, hanem abszolúte is sokkal csekélyebb volt, mint a klasszikus, sőt még a hellénisztikus korszakban is.

Görögország hanyatlásában nem csekély szerepet játszottak az i. e. I. század háborúi. A mithradatési háború és az I. század második felében lezajlott polgárháborúk, amelyek Görögország területét sem kímélték, rettenetes pusztításokkal jártak. Például Athén, amely Mithradatés mellé állott Róma-

val szemben, Pompeiust pártolta Caesarral szemben és Antoniust Octavianus ellenében, meg is érezte Róma kezének súlyát.[1] Igaz, hogy sem Sulla, sem Caesar, sem Octavianus nem szánta rá magát arra, hogy az akkori világkultúra központját lerombolja; sőt Caesar és Augustus még többé-kevésbé kegyesen is bánt Athénnel. De a Peiraieus lerombolása, a városok kirablása, a rengeteg hadisarc aláásta Athén jólétének alapjait is. Cicero levelezésében ránk maradt (Ad fam. IV 5, 4) Servius Sulpicianusnak az a 45-ből való, gyakran idézett levele, amelyben a levélíró vigasztalja Cicerót szeretett leánya halála miatt érzett fájdalmában: »Amikor Asiából visszatérőben Aiginából Megara felé hajóztam, szemügyre vettem a körülöttem elterülő vidéket: mögöttem volt Aigina, előttem — Megara, jobbra — Peiraieus, balra — Korinthos. Ezek a valamikor virágzó városok most romokban hevernek (prostrata et diruta). Elkezdtem hát magamban gondolkodni: »Igen, mi, tiszavirág-életű emberkék, elégedetlenkedünk, ha a hozzánk tartozók közül valaki meghal vagy elesik, akinek az élete pedig szükségszerűleg úgyis csak rövid ideig tarthat; itt pedig akárhány város holtteteme hever.« Korinthost a következő (44.) évben — miután száz esztendeig romokban hevert — Caesar újjáépíttette és római coloniává szervezte. A peiraieusi kikötőváros szintén nem semmisült meg egészen, valami kis élet azért szunnyadozott a hamu alatt.[2] A pusztulásnak az a képe, amelyet Sulpicianus rajzolt, talán némileg túlzott — a levél jellegének megfelelően. Mindenesetre az ezután következő események betetőzték az ország pusztulását.

Strabón idejében Görögország szomorú látványt nyújtott. »Lakónia emberhiányban szenved a hajdani népsűrűséghez képest. Valóban, ha Spartát nem számítjuk, mindössze talán harminc városka *(πολίχνιαι)* marad, míg régen — a hagyomány szerint — »százvárosúnak« nevezték az országot«. Messénia — »legnagyobbrészt pusztán heverő tartomány.« (VIII 5, 11, p. 362.) Arkadiára Strabón még csak érdemesnek sem tartja, hogy kitérjen, annyira elpusztult. »A gyakori háborúk

[1] Sz. A. Zsebeljov, Из истории Афин 229—31. гг. до Р. Х. Szentpétervár 1898.

[2] Peiraieusra vonatkozólag l. J. Day, An economic history of Athens under Roman domination. New-York 1942, IV—V. fejezet.

folytán valamikor híres városok tűntek el a föld színéről, a földet pedig a parasztok még akkor elhagyták, amikor a legtöbb várost az úgynevezett Megalopolisba egyesítették. Most azután ez a »Nagy város« is a maga bőrén szenvedte végig azt, amit egy vígjátékíró mondott: »Nagy város is pusztasággá lett . . .«. és most csak végeláthatatlan legelők terülnek el földjén . . . Epameinóndas híressé tette Mantineiát . . ., de most az is, akárcsak Orchomenos, Héraia, Kleitór, Pheneos, Stymphalos, Methydrion, Kaphyai, Kynaitha, vagy egyáltalán nincs többé, vagy alig észrevehető nyomok és jelek maradtak belőle . . .« (VIII 8, 1, p. 389.) De nem volt különb a helyzet Boiótiában sem: »A boiótiai városok közül csak Thespiai és Tanagra van meg; a többieknek csak a neve és a romjai.« (IX 2, 25, p. 410.) »Aitóliában Kalydón és Pleurón városa teljesen elsatnyult, pedig valamikor ez a két város volt Hellas dísze és ékessége.« (X 2, 3, p. 450.)

Strabónnak ezeket a leírásait persze enyhítenünk kell, mivel elsősorban irodalmi források alapján jöttek létre, azokban pedig bőven akad túlzás, de az egész kép azért mégis vigasztalan.

Mert nemcsak a háború okozta pusztításokról van itt szó. Az Actium után beköszöntő béke Görögország számára nem hozott észrevehető enyhülést. Görögország lehanyatlását, mint már láttuk, hosszú időn át tartó, komoly társadalmi és gazdasági válság idézte elő. A hanyatlás egyik ismertetőjele volt az, hogy a lakosság lélekszáma rohamosan esett. Már Polybios is megírta a maga korára vonatkozólag, hogy »egész Görögországban mindenütt alacsony a születések száma, kevés az ember, minek folytán a városok elnéptelenedtek, és a föld nem hoz termést, bár minket nem látogatott meg sok háború vagy dögvész«. (XXXVI 17, 5.) De háromszáz évvel később, a birodalom virágkorában, Plutarchos is arról ír, hogy »manapság egész Görögország aligha tudna kiállítani háromezer hoplitést, vagyis annyi katonát, amennyit Megara egymagában küldött Plataiai alá.« (De def. orac. 8.) Plutarchosnak ezt a nyilatkozatát próbálták enyhíteni, és úgy értelmezték, hogy csak a lakosság középső rétegének a lélekszáma zuhant eny-

nyire alá, amelyből valamikor a hoplitéseket sorozták.[1] De Plutarchos általában κοινὴ ὀλιγανδρία-ról (»általános elnéptelenedésről«), nem csupán a középső korosztályról beszél.

És Plutarchos nem is áll magában. Dión Chrysostomos meglehetősen színes képet rajzol Görögország hanyatlásáról az I. század végén és a II. század elején. Thébaiból például — írja — csak a Kadmeion maradt meg, minden egyéb — lakatlan pusztaság. (Or. VII.) Arkadiában a Ladón, Thessaliában a Péneios völgye — szintén pusztaság. Pella, Makedonia hajdani fővárosa nem egyéb, mint cseréptöredékek halmaza. (Or. XXXIII 401—403.) Persze, Dión Chrysostomos is sötét színeket használ. Lukianos nyomorúságos fészeknek írja le Pellát, — de mégis éltek benne emberek! Nem kételkedhetünk viszont annak az általános képnek a helyessége felől, amelyet Dión a pusztulásról és hanyatlásról festett. Különösen érdekes VII. beszéde, az Εὐβοικὸς ἢ κυνηγός (Venator). Itt a beszélgetés során színes kép rajzolódik elénk a pusztulásról. »Nem azok ellen kell zúgolódni, akik betelepítik és megművelik a közföldet, hanem azok ellen, akik tönkreteszik. Most pedig ... a földnek majdnem kétharmada parlagon hever, mert nem törődnek vele, de kevés is az ember; nekem is van jó néhány pléthron földem, akárcsak másoknak, mégpedig nemcsak fent a hegyekben, hanem sík vidéken is, és ha valaki meg akarná művelni, nemcsak hogy ingyen odaadnám, hanem még szívesen fizetnék is érte ... Szerintem jobb is volna, ha annyi városi embert buzdítanátok, amennyit csak tudtok, hogy vegye igénybe és művelje meg a közföldeket: akinek módja van — többet, aki szegény — amennyit bír. Így azután a földjeitek sem hevernének parlagon, meg a városiak közül is, ahányan csak akarnak, mentesülnének a két legnagyobb rossztól: a semmittevéstől és a szegénységtől. Kapják meg hát a földet tíz évig ellenszolgáltatás nélkül; ennek a határidőnek az elteltével pedig szolgáltassanak be valami keveset a termésből, a jószágból azonban semmit. Ha pedig idegen ember venne ki földet, az ilyen öt esztendeig ne fizessen semmit, azután pedig kétszeresét annak, mint a vá-

[1] Például G. F. Herzberg, Geschichte Griechenlands unter der Herrschaft der Römer. Halle 1868. II. köt. 192. skk. l.

rosiak... De most nézzük a városi szegények életét és foglalkozását: hogyan élnek, mit csinálnak, hogy ne éljenek szegénységben, és ne éljenek rosszabbul azoknál, akik magas kamatra vesznek kölcsönt... Lehetetlen, hogy ne legyenek gyűlöletesek ilyenek szemében a városi mesterségek, amelyek még külön befektetést is igényelnek, amikor a helyiségért is fizetni kell, és mindent úgy kell venni, nemcsak a ruhát, a szerszámokat és a kenyeret, hanem még a tüzelő fát is... Úgy, hogy mi csakugyan kénytelenek leszünk kitelepíteni városunkból a csökönyös szegényeket.« (Or. VII 33—107.) Ugyanitt azt olvassuk, hogy a városi falakon belül legelőterületek voltak, Chalkisban azt a helyet, ahol a gymnasion épült, felszántották, és most kalászok borítják el az otthagyott istenszobrokat.

Ugyanezt bizonyítják a dokumentumok adatai is. Az arkadiai Megalopolis külvárosa, Lykosura, egy jóltevőjének, Despoina istennő papjának tiszteletére 42-ben állított feliraton — egyéb jótéteményei között — kiemeli, hogy az olympiai játékok évében, amikor a játékok miatt senki sem ment el a helybeli vallási ünnepségekre, »és a misztériumokból semmi jövedelem nem folyt be, (az illető pap) a magáéból fizette meg a kincstárnak« a városra kirótt adót. (SIG^3 800.) 118-ban Hadrianus azt közli Astypalaiával, hogy áttanulmányozta a városnak arra vonatkozólag hozott *ψήφισμα*-ját, hogy lakosai anyagi lehetőségek híján nem tudják megfizetni *τὸ ἐπαγγελτικὸν ἀργύριον*, vagyis azt az »önkéntes« »ajándékfelajánlást« *(στέφανος)*, amely akkor vált esedékessé, ha új császár lépett a trónra. (SIG^3 832.) Azt a receptet, amelyet Dión Chrysostomos ajánlott — adják ki a földet előnyös feltételekkel, néhány évig ellenszolgáltatás nélkül —, csakugyan megvalósították a gyakorlatban, mint a »SIG^3 884« jelzésű feliratból láthatjuk. Ez a rendelkezés a földbérletet szabályozza: a földet örökség révén, vagy más alapon *(ἐμφύτευσις)* el is lehet idegeníteni. Az illető dokumentumban kerti földről van szó; ezt kis parcellákban adják ki a városi lakosoknak, azzal a kötelezettséggel, hogy beültetik *(φυτεύειν)* ; öt évig nem fizetnek semmit, bért csak majd a hatodik évtől kezdődőleg fognak szedni tőlük.

Görögország elszegényedésében a belső okokon kívül nem csekély szerepet játszott a római uralom is. Bár Görögországot bizonyos megbecsüléssel kezelték, mivel itt ringott a kultúra bölcsője — a római kultúráé is —, és bár egyes római uralkodók és mecénások »jótéteményeket« is gyakoroltak, a birodalom általános politikája, a demokrácia és az öntevékenység elnyomásának politikája, a kíméletlen adózási rendszer egyre mélyebbre taszította Görögországot a szegénységbe és a gazdasági tehetetlenségbe.

Görögország császárkori történetét forrásaink nem világítják meg kellő mértékben; kiváltképpen vonatkozik ez a megállapítás a gazdaságtörténetre. Irodalmi forrásainkból nem sok anyagot meríthetünk, de még az a kevés sem mindig megbízható. Meglehetősen élénk viszont az archeológiai kutatás Görögország és az égei-tengeri szigetvilág területén: Attikában, Thessaliában, Phókisban, Makedóniában, a Peloponnésoson. Különösen az athéni agora ásatása jelentős: itt 1931-től — az építészeti és művészi emlékeken kívül — már 5000-nél több feliratot találtak; publikálásuk eddig nem történt meg. Tovább folyik a korinthosi ásatások anyagának a közzététele. De a feliratok és archeológiai emlékek túlnyomó többsége a klasszikus és hellenisztikus korból származik. A római korszakra vonatkozólag a tudomány nem rendelkezik olyan gazdag gazdaságtörténeti dokumentum-gyűjteménnyel, mint amilyen a III—II. századi délosi feliratok anyaga. Ezért van az, hogy Görögország történetének császárkori szakaszát nem lehet a kellő teljességgel és világossággal megrajzolni. A Balkán félszigeti tartományok történetének csak általános vonásait vázolhatjuk többé-kevésbé kielégítő módon.

A »Macedonia«-tól különválasztott, önálló »Achaia« provincia i. e. 27-ben alakult; mindkét provincia a senatus hatáskörébe tartozott.[1] De sem a provinciák határa, sem állapotuk nem maradt változatlan. Tacitus közlése szerint Tiberius már 15-ben elhatározta, »hogy enyhít Makedonia és Achaia helyzetén, mivel mindkét tartomány panaszkodott a terhek súlya miatt, és átmenetileg mindkettőt kiveszi a proconsulok hatás-

[1] Görögország kormányzásának történetét részletesen ismerteti Sz. A. Zsebeljov »В области древностей провинции Ахаи« c. monográfiájában. (Szentpétervár, 1903.)

köréből — a császár hatáskörébe«. (Ann. I 76.) Achaiát és Makedoniát ezzel kapcsolatban egyetlen császári provinciává vonta össze és Moesia helytartójának igazgatása alá rendelte. Claudius 44-ben »visszaadta a senatusnak Achaiát és Makedoniát«. (Suet., Claud. 25.) Nero 67-ben kikiáltotta Görögország függetlenségét. Egy akraiphioni feliraton (SIG^3 814) ránkmaradt Nerónak Korinthosban mondott beszéde, amelyben kijelentette: »Szabadságot kaptok és mentesítést az adófizetés alól *(ἀνισφορίαν)*, amivel nem rendelkeztetek még boldogabb időkben sem.« »Mások városokat szabadítottak fel, Nero — egy egész tartományt.« Ez a »szabadság« nem sokáig tartott; Vespasianus visszaállította Achaiát, mint senatusi provinciát. (Suet., Vesp. 8.)

Módosultak a tartományi határok is. Például Thessalia eredetileg Achaiához tartozott, majd a II. század közepétől kezdve Makedoniához csatolták. Ugyanakkor új tartományt szerveztek (»Epirus«), és ez jelentős területveszteséggel járt Achaiára nézve. Csereberék és változások mentek végbe az egyes tartományokon és városi területeken belül is. Például Antonius Athénhez csatolta Aigina, Keós, Ikos, Skiathos és Peparéthos szigetét. Septimius Severus viszont, mikor megharagudott Athénre (Hist. Aug., v. Sev. 3, 7), elvette tőle Skiathost; a sziget azután (a »SIG^3 875« jelzésű feliraton) Athéntől független polisként szerepel. Hadrianus Athénnek adományozta Kephallénia szigetét (Cass. Dio LXIX 16), de később ugyanezt a szigetet Epirus provinciához csatolták.

Az egyes városok jogai és kiváltságai közt lényeges különbségek voltak. Achaia területén mintegy 100 várost számolhatunk össze.[1] Ezek közül Tacitus (Ann. II 53, 3) csak Athént nevezi »szövetséges ősi városnak«; »szövetséges« volt valószínűleg Nikopolis városa is, amelyet Augustus az actiumi győzelem emlékére alapított. Más »szövetséges« városról a császárkorból nincs tudomásunk. Egyes városok — Korinthos, Megara, Patrai, Dymé Achaiában, Kassandreia, Dyrrachion, Philippoi és Pella Makedoniában — colonia-rangot kaptak; a

[1] E. Kuhn, Städtische und bürgerliche Verfassung des römischen Reichs. II. köt. 65. skk. l.

két tartományban mintegy húsz város volt »civitas libera«[1] Azt viszont már nem tudjuk, hogy a városok meddig őrizték meg kiváltságaikat. Abból a tényből, hogy Traianus, Hadrianus és még több császár megerősíti például Delphoi szabadságát, arra következtethetünk, hogy ez a szabadság sok mindentől függött és prekárius jellegű volt. »A népek annyi szabadságot élveznek, amennyit a helytartók adnak nekik, de szerintem több nem is volna jó.« (Plut., Praec. ger. reip. 32, 8.)

Ami ennek a »szabadságnak« a tartalmát illeti, Achaia *de facto* még a köztársaság korában is, amikor még nem volt római provincia, hanem formailag szabadnak számított, — Makedonia helytartójának a fennhatósága alá tartozott. L. Flaccus, mint Makedonia proconsulának, Metellusnak a legatusa, kormányozta Athént, Spartát, Achaiát, Boiótiát, Thessaliát (Cic., Pro Flacco 26); Pompeius 67. évi legatusa, Sisenna, Cassius Diónál (XXXVI 1) úgy szerepel, mint ὁ τῆς Ἑλλάδος ἄρχων. Caesar »vádat emelt Dolabella ellen, hogy zsarolásokat követett el a provinciában, és Hellasnak sok városa tanúskodott mellette ... Hogy azután meghálálja Görögország buzgóságát, vállalta annak a pernek a képviseletét, amelyet Hellas Publius Antonius ellen indított megvesztegetés címén.« (Plut., Caes. 4.) Cicerónak Piso ellen, valamint Sestius és mások védelmében mondott beszédeiben nem egyszer hallunk a »szabad« városokra kirótt súlyos pénzbeli és egyéb szolgáltatásokról (Achaia exhausta; Thessalia vexata; laceratae Athenae), valamint arról, hogy Achaia lakosai évenkénti adó fizetésére voltak kötelezve. Ezt úgy minősítették, mint hatalommal való visszaélést; de ilyen hatalom *volt*, a »visszaélések« pedig rendszerré fejlődtek. Achaia provincia megszervezése szentesítette a politikai öntevékenység elfojtását és a tartomány rendszeres kizsákmányolását.

Görögország hírneve, dicső múltja, sok nagyszerű emléke, irodalma, filozófiája, művészete, megszentelt játékainak, vallási misztériumainak és jóshelyeinek tekintélye mégis arra indította a római császárokat, mint a keleti fejedelmeket és uralkodókat, hogy védelmezzék az ősi kulturális központokat

[1] J. A. O. Larson, Roman Greece. Az »Economic survey of ancient Rome« c. gyűjteményes munka IV. kötetében, 446. skk. l.

és szentélyeiket, iskoláikat, dicsőséggel övezett, tisztes intézményeiket.

A római császárok mindenesetre törekedtek legalábbis a hellénophilia látszatára, készséggel beavattatták magukat a görögországi misztériumokba, elfogadtak mindenféle tisztséget a híres görög városokban, részt vettek az egész görögséget egyesítő játékokon. Nemcsak az őrült Nero kapja meg az olympiai játékok győztesének megtisztelő címét, hanem Tiberius is. (SIG[3] 782.) Egy 125-ből való feliraton Hadrianus Delphoiban úgy szerepel, mint ἄρχων τὸ β' (SIG[3] 836), ugyanezt a méltóságot tölti be Delphoiban Antoninus Pius is (SIG[3] 848), Commodus pedig még az Eumolpidák nemzetségébe is felvétette magát. (SIG[3] 873.) Érdekes ebben a vonatkozásban egy eleusisi felirat, amelyet 177 és 180 közt állítottak L. Mummius, mint ἐπιμελητὴς γυμνασιαρχίας θεοῦ Ἁδριανοῦ tiszteletére (SIG[3] 872); ezt úgy kell értenünk, hogy Hadrianus az eleusisi gymnasiarchési tisztséget csak honoris causa viselte, magát a tisztséget valójában képviselője, vagy helytartója töltötte be. De míg Mummius koránál fogva még Hadrianus életében lehetett ilyen ἐπιμελητής, addig az »IG IV 10« jelzésű feliraton (209-ben) egy ugyanilyen ἐπιμελητής már csak Hadrianus halála után tölthette be ezt a tisztséget. Ez azt jelenti, hogy az illető tisztséget örök időkre Hadrianusnak tartották fent.

A hellénophilia azonban nem zavarta a római helytartókat abban, hogy ne ugyanúgy bánjanak a görög provinciákkal, mint a többivel, és hogy a görögöket ne »Graeculus«-oknak tekintsék. A görög művészet nagy csodálata abban nyilvánult meg, hogy Görögországból fokozott iramban hurcolták el a műemlékeket a császárok, proconsulok, legatusok, minden rendű és rangú méltóságok egyaránt. A görög filozófia tisztelete is, amely olyan emberek szemében, mint Cicero, vagy Marcus Aurelius, kétségtelenül teljes mértékben komoly volt, a római gazdagok nagy tömegében divattá fajult: filozófusokat tartottak házukban, mint holmi ingyenélőket, hogy a különböző iskolák képviselőit egymás ellen uszítsák és vitáikon mulassanak.

A rómaiak megfosztották Hellast politikai önállóságától, rendszeresen elfojtották a demokratikus csoportosulásokat és intézményeket, de azért mind Achaiában, mind Makedoniá-

ban megtartották a legtöbb régi intézményt, éppen csak reális hatalmukat és jelentőségüket vették el. Megmaradtak a régi szövetségek *(κοινά)* is, funkcióik azonban hovatovább tisztára vallásos jellegűek lettek, és működésük főképpen abban merült ki, hogy megszervezték a császárkultuszt.

Rég elmúltak azok az idők, amikor a makedón Alexandros követelésére, hogy részeltessék isteneknek kijáró tiszteletben, Démadés csúfondárosan így adta meg a választ: »Engedjük meg Alexandrosnak, hogy ha neki úgy tetszik, nevezze magát istennek.« A görögök most nagy buzgalommal adták meg az isteni megtiszteltetéseket nemcsak a császároknak, hanem még családjuk tagjainak is; a feliratok és pénzek bizonysága szerint kultuszban részesítették Drusust, Tiberius fiát, Germanicust, sőt még az Ál-Drusust is.[1] Még Hadrianus-korabeli feliratokon is találkozunk az i. e. 9-ben meghalt Nero Claudius Drusus papjainak az említésével.[2] Az a héraiai felirat, melyet annak idején M. Rosztovcev adott ki,[3] majd újabban L. Robert ellenőrzött és helyesbített,[4] »a makedónok szövetségének *(τοῦ κοινοῦ Μακεδόνων)* életfogytiglani Augustalis-főpapját és agónothetését, Gaios Popilios Pythónt« magasztalja, aki »szülőföldjének, Berroiának érdekében követi minőségben az isteni Nerva elé járult [azzal a kéréssel], hogy ez a város elnyerhesse az Augustusok neókoriáját és a métropolis-címet«.

Az athéniek meghunyászkodására jellemző az a hosszú felirat, amely arról szól, hogy amikor Septimius Severus és Caracalla társuralkodóként Getát is maga mellé vette, ünnepségeket rendeztek; itt ezt olvassuk: »Tekintettel arra, hogy a valamennyi közül legszentebb és legtökéletesebb és mindenkitől oly régóta várt napot a nagy királyok minden embernek szóló egyetemes kiáltványukban hírül adták, amikor is isteni rendelkezésükkel és határozatukkal a császári hatalomban részeltették P. Septimius Getát, az isteni imperatort és Caesart« ... stb. (IG II—III^3, 1077.) Iulia Domnát, mint

[1] G. F. Herzberg, i. m. II. köt. 16—21. lap.

[2] W. Dittenberger, ad SIG^3 790.

[3] Известия русского археологического института в Константинополе, IV. köt. 170. lap.

[4] L. Robert, Hellenica. Journ. Phil. 13 (1939) 131. lap.

»mater castrorum«-ot, még életében istenné nyilvánították és magával a »városvédő« Athénével azonosították.[1]

A ligáknak és föderációknak *(κοινά)* kultikus intézményekké való leszorítása csak lépésről lépésre történt meg. A thessaliai liga *(τὸ κοινὸν τῶν Θεσσαλῶν)* pénzt is veretett és korántsem csak a kultikus ügyekkel foglalkozott. Egy Tiberius-korabeli feliraton (Le Bas II 1184) egy olyan perről van szó, amely két thessaliai község közt keletkezett, és amelyet a 324 tagból álló larissai synedrion tárgyalt. Igaz, hogy a synedrion döntését a legatus felülbírálatára bízzák, mindenesetre tény, hogy a thessaliai *κοινόν* illetékessége nyilván nemcsak a kultusszal kapcsolatos ügyekre terjedt ki. Ez a helyzet még Hadrianus alatt is fennállott, ezt bizonyítja a Digesta egyik szöveghelye (V 1, 37): »Ha erőszakról és birtoklásról van szó, akkor előbb az erőszakot kell vizsgálni, csak azután a tulajdont, mint ahogyan az isteni Hadrianus rendelte görög nyelven *τῷ κοινῷ τῶν Θεσσαλῶν* írott rescriptumában.«

Egy Caligula—Claudius-korabeli felirat (SIG[3] 796 a) az *Ἀχαιοὶ καὶ Βοιωτοὶ καὶ Φωκεῖς καὶ Εὐβοεῖς καὶ Λοκροὶ καὶ Δωριεῖς* nevében készült. A *Δωριεῖς* kivételével ugyanez az együttes szerepel az »IG VII 2711« jelzésű feliraton is. Bár az *Ἀχαιοί* szó itt nem az egész Achaiát felölelő, tartományi, hanem csak helyi szövetséget jelöl, ugyanúgy, mint az *Εὐβοεῖς* vagy *Λοκροί* voltaképpen a felsorolt helyi *κοινόν*-ok itt közösen lépnek fel, a »SIG[3] 796 b« jelzésű feliraton pedig T. Statilios Timokratés, mint a szövetség titkárja szerepel, akit erre a tisztségre »szabadságunk visszanyerése után« neveztek ki. (Nem tudjuk, miféle szabadságról lehet itt szó, mivel a felirat 35—36-ból való.)

Az achaiai liga *(κοινὸν τῶν Ἀχαιῶν)* meglétét az irodalmi adatokon kívül feliratok és pénzek bizonyítják. Ennek a *κοινόν*- nak a szervezete nem egészen világos, mivel nem lehet teljes határozottsággal megállapítani, hogy a feliratokon és pénzeken olvasható különböző címek: *στρατηγὸς προστάτης ἀρχιερεὺς Ἑλλαδάρχης διὰ βίου τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν* — valójában különböző funkciókkal járó, különböző tisztségeket jelöl-

[1] J. H. Oliver, Julia Domna as Athena Polias. Athenian Studies presented to W. S. Ferguson. Cambridge 1940, 521. skk. l.

nek-e, vagy ugyanannak a tisztségnek különböző megnevezéseivel van-e dolgunk. A legvalószínűbb az, hogy az *ἀρχιερεύς* az Augustus-kultusz főpapjának a címét jelöli, a többi címek pedig a *κοινόν*-nak játékok és ünnepségek irányítására kijelölt tagját, aki esetleg bizonyos közigazgatási funkciókkal is rendelkezhetett. Ami a helladarchést illeti, jelentése nyilván azonos az asiarchésével, bithyniarchésével stb., és az *ἀχαιάρχης* kifejezést helyettesíti. A »helladarchés« címet viselte egy szélesebb körű egyesülés: a *κοινὸν τῶν Ἑλλήνων* vezetője is. Ez a szervezet nemcsak a peloponnésosi Achaia területét foglalta magába, hanem az egész »Achaia« provinciát is. Hadrianus valószínűleg ezen az alapon szervezte meg a *κοινὸν τῶν Πανελλήνων*-t (Cass. Dio LXIX 16.)[1] Elméletileg ebbe a »panhellén« szövetségbe beletartoztak a Hellas területén kívül élő hellének is. A szövetség központja Athén volt, a szövetségi archón itt székelt; ugyancsak ez a személy volt Hadrianus császár kultuszának főpapja és a Hadrianustól alapított panhellén ünnepségek rendezője. A panhellén szövetség még 248-ban is fennállott.

A »SIG[3] 882« jelzésű felirat azt bizonyítja, hogy a *κοινὸν Ἀρκασῶν* még Caracalla idejében is megvolt. A fentebb idézett berroiai feliraton Gaios Popilios Pythónt, mint *τὸν διὰ βίου ἀρχιερέα τῶν Σεβαστῶν καὶ ἀγωνοθέτην τοῦ κοινοῦ Μακεδόνων* találjuk.

A régi vallásos szervezetek életerejét bizonyíthatja az a felirat, melyet 125-ben Hadrianus tiszteletére állítottak »azoknak a helléneknek a nevében, akik Plataiaiban összegyűltek,« hogy áldozatot mutassanak be a perzsák fölött Plataiai mellett aratott győzelem emlékezetére. (SIG[3] 835: *οἱ εἰς Πλαταιὰ συνιόντες Ἕλληνες*, vö. SIG[2] 393: *τὸ κοινὸν συνέδριον τῶν Ἑλλήνων τῶν εἰς Πλατηὰς συνιόντων.*)

Ez a sokféle *κοινόν*, melynek hatáskörzetei akárhány esetben kereszteződtek, egymás mellett is működhetett, anélkül, hogy a fölöttük vagy mellettük állók kiváltságait és érdekeit sértették volna, mégpedig azért, mert nem rendelkeztek valóságos politikai és közigazgatási funkciókkal. Egész működésük a kultuszra zsugorodott össze, és így valaki egy-

[1] L. Fougère, s. v. Koinon, Daremberg — Saglio, 848. skk. l.

szerre is tagja lehetett az achaiai, boiótiai és a panhellén szövetségnek. Az, hogy Hadrianus intézményesítette a panhellén játékokat, templomot építtetett a »panhellén« Zeusnak, főleg pedig magának Hadrianusnak a kultusza elegendő alap volt a panhellén szövetség létezéséhez.

Ilyen körülmények közt érthető, hogy a sok régi törzsi különbség és a polisok közti versengés — a dicső múlthoz fűződő hagyományok ereje ellenére — fokozatosan elsimult, kiküszöbölődött. Azt, amit a hellénisztikus politikusoknak nem sikerült elérniük — a partikularizmus felszámolását —, Róma erős karja megvalósította. A vagyoni csoportokba sorolt görögök római polgárjogot kaptak és ők is »rómaiak« (Rhómaioi) lettek; ez feltehetőleg osztálymegjelölés, amely azt volt hivatva mutatni, hogy viselője a felsőbb osztályhoz tartozik, később még a »hellén« etnikai megjelölést is kiszorította. Ez a jelenség, amelyet az ázsiai provinciákban is megfigyelhettünk, a legszemléletesebb külső megnyilvánulása Róma nivelláló hatásának.

Persze Görögország huzamosabban és erőteljesebben tudott szembeszállni ezzel a hatással, sőt még Rómába is átplántálta a maga szokásait, de közben mégis végbement a kölcsönös egymáshoz hasonulás folyamata. Az ősi görög intézmények, mint például a delphoi-i amphiktyonia, az olympiai játékok, jóshelyek elvesztették hajdani tiszta görög jellegüket és ezzel együtt politikai szerepüket is, amelyet valaha játszottak.

Még a nemzetségi hagyományok is elvesztették reális tartalmukat, bár hellyel-közzel még mindig éltek. Spartában például, ahol a spartiatákra, perioikosokra és heilótákra való felosztás már régesrég eltűnt a köztudatból, a jelek szerint még mindig őrizték a leszármazási jegyzékeket, amelyek egészen a klasszikus korszak hírneves szereplőiig nyúltak vissza; Augustus elnézéssel bírálta el egy bevádolt spartiata ügyét, amikor megtudta, hogy az illető — Brasidas ivadéka. De az előkelő származás itt is konvencióvá sekélyesedett; egy 257-ből való feliraton (SIG[3] 893) egy arkadiai, mikor messéniai illetőséget szerzett, azzal dicsekszik, hogy »valódi Hérakleidés«.

Achaia és Makedonia adóterhelésének kérdésében nem látunk egészen tisztán, mivel a római birodalom adózási rend-

szere általában nincs felderítve részleteiben. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a görög provinciák valamilyen formában földadó (tributum soli) és fejadó (tributum capitis) fizetésére voltak kötelezve. Ezzel a »szabadság« elve egyáltalán nem állott ellentétben. Először is a rómaiak értettek ahhoz, hogy szükség esetén megtalálják az adók behajtásának ártatlan formáját. A szabad Sparta Augustus idejében »semmi mást nem fizetett, csak a baráti felajánlásokat.« (φιλικῶν λειτουργιῶν, Strab. VIII 5, 5, p. 365.) Másodszor: a szabadság — mint már megjegyeztük — nem járt együtt okvetlenül mentességgel (immunitas; Dig. L 15, 8). Nero a Görögország szabadságáról szóló beszédében külön említette az ἐλευθερία-t és az ἀνεισφορία-t, vagyis a szabadságot és a mentességet; de a szabadság és az adómentesség félreérthetetlenül külön — mint egymástól nem függő két kiváltság — szerepel Epameinóndasnak Nero jótéteményével kapcsolatos felszólalásában: προσθεὶς... καὶ ἀνεισφορίαν, ἣν οὐδεὶς τῶν προτέρων Σεβαστῶν ὁλοτελῆ ἔδωκεν (SIG[3] 814), — »hozzátévén [a szabadsághoz] az adófizetés alól való mentességet is, amit egyik előbbi uralkodó sem adott meg«. Tacitus azt írja, hogy Tiberius a földrengéstől sújtott Aigaiai városát három esztendőre mentesítette az adó (tributum) fizetése alól. Nem vitás tehát, hogy Görögország egész területe adófizetésre volt kötelezve. Az lehet, hogy a fejadót nem mindig és nem mindenütt szedték. Athén például mentes volt a fejadó alól.

Ami Makedoniát illeti, az ott megkövetelt fejadót bizonyítja a fentebb idézett berroiai felirat: Popilios Pythón, mikor főpap volt, az egész provincia helyett megfizette a fejadót. Az »ILS 1046« jelzésű feliraton egy Makedoniában működő censitor-ról olvashatunk. Achaiában valószínűleg nem tartottak összeírásokat a fejadó behajtásának megkönnyítésére, mint Egyiptomban vagy Syriában; az adót egyszerre hajtották be az egész közösségen.

A »tributum«-okon kívül Achaia és Makedonia lakossága természetesen még mindenféle birodalmi és közvetett adót is fizetett, azonkívül még minden elképzelhető »munus«-ra is kötelezve volt. Azon a feliraton, amelyet a makedoniai Lynkéstis tartomány Hérakleia nevű helységében találtak és a BCH XXI. kötetében (161—164. l.) tettek közzé, egy olyan

rendelet részletét olvashatjuk, amely a lakosság anyagi eszközeit az útépítés költségeinek fedezésére veszi igénybe: »... a földek birtokosai[1] pedig csak [a birtokukra] eső kötelezettségeket *(λειτουργίας)* teljesítsék; az utak kikövezésének módját pedig megmagyaráztam az általános rendelkezésben. Megparancsolom tehát, hogy veletek együtt az antanok is vegyék ki részüket a költségből, ők fizessék a harmadát: hozzájárulásra azok az antanok vannak kötelezve, akik Makedonia területén élnek.«[2] Érdekes, hogy e szerint a rendelet szerint a kötelezettségek a helybeli lakossággal azonos arányban a jövevényeket, sőt még talán azokat is terhelték, akik nem is éltek a provincia területén *(οἱ κεκτημένοι)*.

Görögország császárkori gazdasági életére vonatkozólag értesüléseink oly gyéren csordogálnak, hogy semmiképpen sem tekinthetjük megnyugtatónak azokat a kísérleteket, amelyek arra irányulnak, hogy a gazdasági életnek akár még csak viszonylagos mozgását is általános vonásaiban megrajzolják. Day[3] jogos bírálattal illeti Graindort, aki egyetlen, ráadásul még nem is teljes jegyzék (az athéni Amynandridai-nemzetség *γεννήτης*-einek összeírása) alapján akarta megállapítani Athén lakosságának lélekszámát. Day, bár több fenntartással él, tulajdonképpen maga is e szerint a módszer szerint jár el. Az ephébosok számából indul ki, akiknek adatait különböző évekből származó feliratokon találjuk meg. Az Augustustól Traianusig terjedő időre vonatkozólag mindössze öt ilyen feliratot ismerünk, a következő számadatokkal:

i. e. 13/12	130
i. sz. 45/46	102
41/54	96
84/93	94
100/101	60

[1] A *οἱ κεκτημένοι* megjelölés itt azokra a személyekre vonatkozik, akik nem tartoznak a helybeli lakossághoz, de földet szereztek Lynkéstis területén.

[2] L. J. Keil, CAH XI. köt. 569. lap; Larsen, i. m. 458/459. lap.

[3] J. Day, i. m. 275. skk. l.

A Traianustól Marcus Aureliusig terjedő időre vonatkozólag már több adattal rendelkezünk:

100/101-től 111/112-ig	52	
110	120	
112/113	21	
116/117	4	
142/143	54	
145/146	106	
150/151	70	
155/156	79	
157/158	133	
158/159	106	
164/165	143	
166/167	95	
167/168	26	(27)
172/173	80	
175/178	106	

Nyilvánvaló, hogy a 113 évet felölelő korszakból öt felirat nem alkalmas egyáltalán semmiféle következtetés levonására sem; de még a 80 éven belül állított 15 feliratból sem vonhatunk le olyan következtetést, amely túlterjedne az ephébosok speciális kérdésének a határán. Ezekből az ingatag alapokon álló adatokból Day — bár mindenféle fenntartással — mégis azt a következtetést vonja le, hogy Athén Augustustól Traianusig csak lassan heverte ki azokat a sebeket, amelyeket Görögország a polgárháborúk korában elszenvedett, viszont Traianustól Marcus Aureliusig bezárólag gyarapodást figyelhetünk meg. Nem nehéz megállapítanunk, hogy az első táblázat abszolút számai semmivel sem maradnak el a második táblázat számai mögött. Sőt: az első táblázat *átlaga* — 96, míg a másodiké csak 80.

Arra vonatkozólag, hogy Görögországban ebben az időben milyen volt a termelés, értesüléseinket az esetleges irodalmi említésekből és a rendkívül ritka feliratok szövegéből meríthetjük. Görögország a klasszikus korban gabonabevitelre szorult. Lehetséges, hogy a görög városok a lakosság lélekszá-

mának csökkenése és az életszínvonal általános süllyedése folytán úgy-ahogy ki tudtak jönni, olyan városokban azonban, mint amilyen Athén volt, a gabonakérdés meglehetősen bonyolult maradt. Egy 209/210-ből való, erősen töredékes felirat (IG II—III² 1118) valószínűleg a gabonaeladást szabályozza, már amennyire az épen maradt egyes szavakból *(τει]μὰς σίτου, ὑπαρόν, πάντα ἐνοχλῶσι)* erre következtethetünk. Egy másik felirat (ibid. 1119), a szövegmaradványokból ítélve, ugyancsak valami szigorú rendelkezés lehetett (a III. század elejéről) a gabonaeladás szabályozásával kapcsolatban. Az »IG II—III² 3504—3505« jelzésű feliratokon a következő kifejezéseket olvashatjuk: *σιτωνικὸν ταμιεῖον* (gabonaellátási hivatal), *ταμίαι τῶν σιτωνικῶν, σιτῶναι.* Cassius Dio közlése szerint (LXIX 16, 2) Hadrianus pénzzel járult hozzá az évenként rendezett athéni gabonaosztás költségeihez. Philostratos a szofista Lollianos életrajzában (V. soph. I 23) azt írja, hogy egyszer megérkezett Athénbe a thessaliai gabonaszállítmány, de a városi pénztár üres volt, és Lollianos, mint akkori stratégos, tanítványai körében gyűjtötte össze a pénzt a szállítmány kiváltására. Egy másik alkalommal Lollianost kövekkel akarták agyonverni azért, mert nem volt képes biztosítani a város kenyérellátását.

Valószínű, hogy a híres hyméttosi méz változatlanul nagy keresletnek örvendett Görögország határain túl is. A növényi olaj exportjára vonatkozó értesüléseinket abból a majdnem teljes épségben megmaradt hadrianusi rendeletből (IG II—III², 1100) meríthetjük, melynek címe *κε[φάλαιον] νό[μων] θ[ειοτάτου] Ἁδριανοῦ:*

»Akik olajtermeléssel foglalkoznak, egyharmadát szolgáltassák be, azok pedig, akik Hipparchosnak a kincstár által elárverezett földjeit birtokolják, egynyolcadot, de ez a kiváltság csak az utóbbiakat illeti meg. Adják tehát be a termés betakarításával egyidejűleg részenként, a betakarított *(συγκομιζομένου)* termés elszámolása alapján az elaiónéseknek,[1] akik a közösség szükségleteiről mindig gondoskodnak.[2] Adjanak be nyilatkozatot . . . a termés betakarításáról [a pénztárosoknak]

[1] A hely olvasására nézve l. B. C. Welles, AJA 39 (1935) 424. lap.

[2] Az elaiónések gondoskodtak a gymnasionok és egyéb közintézmények olajellátásáról.

és a hírnöknek ... Ezt a nyilatkozatot esküvel erősítsék meg, — hogy mennyit takarítottak be összesen, valamint hogy melyik rabszolga vagy melyik libertinus révén. Ha a föld birtokosa olajat ad el, vagy a földműves, vagy a felvásárló, [szintén adjanak be nyilatkozatot]. Ugyanezekhez nyújtsa be nyilatkozatát az is, aki kivitelre ad el, — hogy mennyit és kinek ad el, és hol horgonyoz a hajó. Ha pedig valaki nyilatkozattétel nélkül ad el kivitelre, vétessék el tőle, amit eladott, még ha a városnak járó mennyiséget már beszolgáltatta is. Aki pedig hamis jelentést ad be akár a termésre vonatkozólag, akár a kivitellel kapcsolatban, vagy aki egynyolcadot szolgáltat be olyan telek után, amelyet nem a kincstártól vásárolt, és amely nem hipparchosi föld, essék elkobzás alá, a feljelentő pedig kapja meg a felét. Aki pedig [olyan olajat vásárol], amelyet nem jelentettek be, ... tartsa magánál a vételár felét, ha még nem adta oda, vagy vigye el [az olaj felét], míg a másik fele a kincstárra száll. A kereskedő is jelentse írásban, mit visz ki és kitől mennyit. Ha pedig rábizonyul, hogy bejelentés nélkül akar elhajózni, az olajat el kell kobozni. Ha pedig az illető el is hajózott, és az illetőt feljelentették, a démos írásban értesítse erről városát és engem. Az ilyen ügyeket 50 amphoráig egyedül a bulé tárgyalja, azon fölül a démosszal együtt. És ha a fedélzeten tartózkodók közül valaki feljelentést tesz, a stratégos haladéktalanul hívja össze a következő napra a tanácsot, ha pedig a feljelentés tárgya meghaladja az 50 amphorát, — az ekklésiát. A fele a feljelentőt illeti. Ha pedig valaki hozzám, vagy a proconsulhoz fellebbez, a démos jelölje ki a syndikosokat. Hogy pedig a vétkesek büntetőügyei ne legyenek elkerülhetetlenek, a kincstári beszolgáltatás olyan áron történjék, mint amilyen az országban szokásos. Ha pedig a jó termés folytán bármikor a beszolgáltatásokból származó egyharmad és egynyolcad többnek bizonyulna, mint amennyit a közszükségletek követelnek, engedtessék meg azoknak a földműveseknek, akik [erre vonatkozólag] másodszor is nyilatkozatot nyújtanak be — attól függően, hogy mennyi kell a közszükségletek fedezésére —, hogy megtarthassák az olajat, az egészet vagy egy részét, amennyit az elaiónések vagy a pénztári tisztviselők nem akarnak tőlük elvenni ...«

Amint ebből a rendeletből kiviláglik, az olajkivitel előnyösebb volt a termelőkre nézve, mint ha termésüket eladták a városnak, és a város csak nehezen tudott olajat vásárolni a szabadpiacon. Az olajat viszonylag nagy mennyiségben (50 amphora = 1300 liter) vitték ki. Ebből a rendeletből az is kiderül, hogy az athéniek maguk ítélkeztek, természetesen csak a császári hatalom előírásainak határain belül. Kiváltságot élveztek azok a birtokosok, akik Hipparchos (Héródés Attikos nagyapja) a kincstár által elkobzott nagybirtokának parcelláit vásárolták meg.

Kereskedelmi cikk volt valószínűleg Élis nevezetessége, a *βύσσος* nevű »finom len, amely csak ott terem és sehol másutt Görögországban«. (Paus. V 5, 2.)

A kereskedelem méreteire vonatkozólag csak véletlen irodalmi adatokból következtethetünk. Apuleius »Metamorphoses«-ében a kiskereskedő-típusról a következő leírást olvashatjuk: »Aiginai vagyok; azt is elárulom, mivel keresem kenyeremet: mézzel, sajttal s egyéb efféle vendéglői áruval cikázom keresztül-kasul Thessaliát, Aitóliát, Boiótiát. Mikor egyszer neszét vettem, hogy Hypatában, Thessalia legfényesebb városában pompás zamatú friss sajtot lehet kapni igen olcsó áron, lóhalálában odasiettem, hogy az egészet megvegyem. Csakhogy ballábbal indultam útnak, s mint rendesen, most is füstbe ment a jó vásár reménye: egy Lupus nevű nagykereskedő már előtte való nap megvásárolta az egészet.« (Met. I 5, Révay József ford.)

A nagykereskedő itt római nevet visel (Lupus). A külföldiek valószínűleg nem csekély szerepet játszottak a kereskedelemben, különösen a nagykereskedelemben. Azon a feliraton, amelyet Héródés Attikos feleségének tiszteletére állítottak (SIG[3] 856), az aláírók közt szereplő 27 peiraieusi *πραγματευταί* közül 16 — odavalósi, míg 11 — külföldi. Ugyanerre következtethetünk abból a tényből, hogy az Attikában talált idegen síremlékek száma felugrott. Az i. e. 403-tól Augustusig terjedő időből 183 olyan sírfeliratot publikáltak, amelyet Bithyniából, Pontosból és a Propontis vidékéről származó személyeknek állítottak, a császárkorból pedig 128-at;

viszont a kisázsiai lakosok síremlékeinek száma 125-ről 469-re, a szíriaiaké 39-ről 118-ra emelkedett.[1]

Ha a kereskedelem pang és szegényes, mint ebben az esetben is, a piacra kerülő árura szinte rávetik magukat a felvásárlók és közvetítők, hogy megkeressék a napi kenyérre való 2—3 obolost. Hadrianus 124/125-ben kiadott rendelete (IG II—III[3] 1103) mentesíti a vámok alól »a halászokat Eleusisben, ha az eleusisi piacon adják el árujukat«, és kilátásba helyezi, hogy felelősségre vonatja a közvetítőket, főleg azokat, akik másodkézből vásárolnak; »adják el vagy maguk a szállítók, vagy az első kézből vásárlók«.

Görögország egyik legfontosabb kiviteli cikke valaha az edényáru volt. A görög cserépedények iránt mutatkozó kereslet már a hellenisztikus időkben alláhanyatlott, a császárkorban pedig nemcsak a keramikai készítmények kivitele szűnt meg úgyszólván teljesen, hanem az I. században — az archeológiai adatok bizonysága szerint — még Athént is italiai importáruk és egyéb cikkek, főleg arretiumi edények árasztották el. Az italiai mécsesek még Korinthosban is kiszorították a korinthosiakat.[2] Nem arról van itt szó, mintha Korinthos mint római colonia, a római ízlésnek akart volna hódolni, hanem arról, hogy a görög edények régebbi fogyasztói megtanulták, hogyan kell tömegesen — és a görögöknél nem rosszabbul, hanem jobban — előállítani az edényárukat.

A római császárok nagyszabású építkezései következtében jelentős kereslet mutatkozott a görög márvány iránt; egyik-másik fajtát különösen becsülték. De a márványkivitelből semmi sem jutott a görögöknek, mivel a kőbányák — mint a sok feliratból kiderül — a római kormányzat monopóliuma alá estek.[3]

Ami a bányakincseket illeti, Strabón bizonysága szerint a híres ezüstbányák kimerültek, és akik ott dolgoztak, előnyösebbnek találták magukra nézve, ha a régi fejtéshelyek hulladékanyagából olvasztják ki a fémet, semmint tovább

[1] J. Day, i. m. 214. lap.

[2] J. Day, i. m. 153. lap. A korinthosi ásatások során italiai mécses került elő Akrokorinthosból is: »Corinth, results of excavations.« III. köt., 2. rész, Cambridge 1936, 124. lap.

[3] J. A. O. Larsen, i. m. 462. skk. l.

fejtik az aknákat. (Strab. IX 2, 23, p. 399.) A lelantosi síkságon (Euboia szigetén) olyan ércet bányásztak, amelyben »egymás mellett volt réz is, meg vas is, ami állítólag sehol másutt nem fordul elő. De most sem ez nincs már, sem az.« (Strab. X 1, 9, p. 447.)

A görögországi földbirtokviszonyokra vonatkozólag érdekes anyagot rejteget az »IG II—III³ 2776« jelzésű felirat, — 89 földbirtokról készített jegyzék. A felirat dátumát nem tudjuk pontosan meghatározni. Mivel a szövegben megnevezett római polgárok túlnyomórészt ilyen neveket viselnek: Claudius, Iulius, Vipsanius, Flavius, a felirat valószínűleg a Flaviusok uralmát közvetlenül követő időből, talán Hadrianus korából származik. Sajnos, a felirat eleje hiányzik, és így rendeltetésére vonatkozólag legfeljebb sejtéseket kockáztathatunk meg. A felirat szövege a következő:

ΚΛ Πάνν[υχ]ος χωρ(ίου) Ἰωνιδῶ(ν) πρὸς τῷ $\frac{Y}{A}$, *ΕΧΠΖ∠*
Ἀνδροφόνῳ Κώνῳ $\frac{Y}{A}$ *ΑΦΞΒ∠*
Ἐσχατίας Ὀρεαδῶ(ν) $\frac{Y}{A}$ *ΧΚΕ Σχαστηριῶν Βατῆρι* $\frac{Y}{A}$, *ΑCΝ Αἰετοῦ*
πρὸς τῷ Κορ[υ]ωδαλῷ $\frac{Y}{A}$, *ΑΡΝς*
ΔΡ Ας Ἀμπελουργῶν καὶ Συκαμείνου Ἀθμονοῦ $\frac{Y}{A}$, *ΑϥΓ ΔΡ Δς* / $\mathring{M}$
. . . . . .

ΦΛ Φίλα χωρ(ίου) Κυπρίων Λαμπτρᾶσι $\frac{Y}{A}$, *ΑΡΚΕ*
$\frac{Y}{A}$ *CΠΑ ΔΡ Ας Θρ[ά]σωνος Λαμπτρᾶσι*
$\frac{Y}{A}$ *ΤΙΒ∠ Θριωσίῳ πρὸς τῷ Μύρμηκι καὶ ἄλλου χωρ(ίου) μέρους τρίτου*
**ΦΑΑ ΔΡ Ας* $\mathring{M}$
. . . . . .

ΦΛ Δωρόθεος Φλ̄ Φιλότειμος Φλ̄ Λολλία ΦΛ Μεγίστη κήπου πρὸς τῇ Ἀχαρνικῇ πύλῃ προσαγορευομένου Κειονίου . . . . . $\frac{Y}{A}$ *ΧΠΖ∠*

Minden paragrafus elején ott áll alanyesetben egy (vagy több) személy neve (vagy nevei); azután jön a földdarab megnevezése — genitivusban *(χωρίου, κήπου, ἐσχατίας)*, majd a föld fekvésének részletesebb megjelölése *(πρὸς τῷ Μύρμηκι,*

πρὸς τῇ Ἀχαρνικῇ πύλῃ: az acharnai-i kapu mellett); a földrajzi megjelölés helyett, vagy azzal együtt találjuk a régebbi tulajdonos nevét (*Ἐπαφροδίτου, ἀμπέλουργῶν*), vagy valami más helymegjelölést (*προσαγορευομένου Κειονίου*). Flavia Phila birtoka a pontosan megjelölt parcellán kívül még egy másik parcella egyharmadrészére is kiterjed.

A földdarab megjelölése után következik egy szám, amely denariusokban és tört részeiben egy bizonyos összeget jelöl. A római denarius szokásos jelölésén (*) kívül a ∠ jel alkalmazásával is találkozunk (fél-denarius). A következő egység a *ΔP* (nyilván a drachma, vagyis a denarius *egyhatoda*, tehát voltaképpen egy obolosnak felel meg); *ΔPA*, *ΔPB* stb. ezek szerint 1/6, 2/6 stb. denariust jelöl. A kisebb egységek jelölésére a következő jelek szolgálnak: S = 1/12 denarius; — = 1/36; > = 1/72. A törtek jelölése, mint általában, olyan tört formájában történik, melynek számlálója 1: *Δ PAS* = 1/6 + 1/12 = 1/4 denarius; *ΔPE* — > = 5/6 + 1/36 + 1/72 = 7/8 denarius.

Látjuk tehát, hogy Athénben ebben az időben római pénz forgott, a leértékelt attikai drachma pedig valójában a régebbi obolosnak felelt meg. Érdekes ennek összevetése egy i. e. 96-ban hozott delphoi-i amphiktyonia-határozattal (SIG³ 729): »Minden hellén köteles négy ezüstdrachma értékben elfogadni az attikai tetradrachmát«; a hellének akkor még meg akarták volna védeni valutájukat a római victoriatus behatolása ellen.

Minden paragrafus első sorában (jobbra fent) fel van tüntetve a különálló számok összege, ha egy birtokosnak, vagy birtokoscsoportnak több telke van. Ebben az esetben jobbra lent ott találjuk a $\overset{\circ}{M}$ jelet; felbontása: *ὁμοῦ* (»összesen«).

Egy-egy földdarab mellett a legnagyobb szám 2687 1/2 denarius, a legkisebb — 208; telekcsoportok mellett a legnagyobb: 15 750.

A számok túlnyomó többsége a 12 1/2, 25, 37 1/2, 50 stb. számmal végződik, egészen 87 1/2-ig, vagyis olyan számtani haladvány szerint, melynek a különbsége 12 1/2; vagy 6 1/4-del, 18 3/4-del, 31 1/4-del, 43 3/4-del stb., tehát ugyanolyan számtani haladvány szerint. Egészen nyilvánvaló, hogy ha ezeket a számokat 8-cal megszorozzuk (= 100 : 12 1/2), ke-

rek számot kapunk. Ebből Mommsen [1] arra a következtetésre jutott, hogy ezeknek az összegeknek 8 %-a valamiféle — valószínűleg alimentatiós — járulékot jelölt; ezért feltette, hogy a felirat nem más, mint »obligatio praediorum«. De ez nem éppen hihető, arról nem is beszélve, hogy sokkalta célszerűbb lett volna magát a járulék összegét feltüntetni és nem facsargatni mesterségesen a telekértéknek megfelelő számot oly módon, hogy 8 %-a kerek számot tegyen ki. Teljességgel valószínűtlen például, hogy Pannychos utolsó földjének értéke $\frac{V}{\Lambda}$ *ΑΝΓΔΡΔS*, vagyis 1093 3/4 denarius lett volna. Ezért — a táblázat rendeltetésétől függetlenül — sokkal elfogadhatóbb Day feltevése, amely szerint a felirat szövegében szereplő számok a telek értékének bizonyos százalékát jelölik, mégpedig többé-kevésbé kerek számmal. Ez a százalék lehetett 6 1/4, 8 1/3, 12 1/2 vagy 25; a görögök és a rómaiak a százalékokat szerették tört formájában megadni (vicesima = 5 %, πεντηκοστή = 2 % stb.); és ebben az esetben a 6 1/4 %, 8 1/3 %, 12 1/2 % nem volna más, mint egyszerű tört: 1/16, 1/12, 1/8; ez is Day feltevése mellett szól.

Ha ebből kiindulva próbáljuk megállapítani a legnagyobb birtokosok földjeinek értékét, a következő táblázatot kapjuk: [2]

	a feliraton	25% esetében	12 1/2% esetében	8 1/3% esetében
Arria Athénión (8 telek)	6 968 3/4	27 875	55 750	83 625
Cl. Pannychos (5 telek)	5 687 1/2	22 750	45 500	67 250
Fl. Phila (3 telek)	1 125	4 500	9 000	13 500
Vibullius Pempteidés (3 telek)	2 146 7/8	8 587 1/2	17 175	25 766 1/2
Philargyrión (7 telek)	2 510 5/8	10 042 1/2	20 085	30 127 1/2
Flavius Metr?? (12 telek)	15 750	63 000	126 000	189 000
?	3 750	15 000	30 000	45 000

[1] Th. Mommsen, Athenische Stiftungsurkunde. Hermes 5 (1871) 129. skk. lap.

[2] J. Day, i. m. 234. lap.

Nincsenek adataink arra vonatkozólag, hogy milyenek voltak a földárak ebben a korszakban; a feliraton a telkek nagysága sincs feltüntetve, ráadásul a birtokok még minőség szempontjából is a legkülönbözőbbek: van itt kert, erdő, barackos, de pusztaság, vagy konyhakert is. Mindenesetre, ha a második hasáb (12 1/2%) legvalószínűbb adatait fogadjuk el, jelentős vagyonokat figyelhetünk meg. Érdekes, hogy a nagybirtokosok nem összefüggő birtoktesteket vásárolnak meg, hanem különböző helyeken fekvő kisebb parcellákat. A római kormányzat szintén nem rendezett be »saltus«-okat, és Hipparchos elkobzott földjét is eladatta, mint az IG II—III² 1100. sz. feliratból kiderül. A II. század leggazdagabb embere, Héródés Atticus nemcsak Attikán, hanem Görögországon kívül, Italiában is rendelkezett birtokokkal.

A nevekből ítélve sok földbirtokos megszerezte a római polgárjogot; feltehetőleg éppen ezekből került ki a »Rhómaioi« magva. A feliratból arra következtethetünk, hogy a föld ezeknek a »rómaiaknak« a kezében összpontosult.

Makedoniára vonatkozólag még szegényesebb adatokkal rendelkezünk. Az itteni agrárviszonyok mindenesetre erősen különböztek a Görögországra jellemző viszonyoktól. Bár Makedoniában is voltak nagy városok, mint például Dyrrhachion, Thessaloniké, Philippoi stb., sok nem volt, és a földterület jelentős része nem tartozott a polisokhoz, hanem a törzsszervezetek (*ἔθνη*) rendelkezésére állott. Ezek szerkezetüket tekintve nem sokban különböztek a polistól, a politarchések irányítása alatt állottak, és a lakosságot leiturgiákra vették igénybe. Egy feliraton az Orestai *ἔθνος*-a azt panaszolja, hogy az *ἐπαρχικοί* (vagyis a provincia lakosai) elragadják földjeiket és ezzel belegázolnak a törzs jogaiba.[1] A jelek szerint a római hatóságok Makedoniában még kevésbé tudták egy nívóra hozni a falusi lakosságot, mint Asiában, és a város nem tudta kiterjeszteni hatását a beljebb fekvő vidékekre, ahol a civilizáció csak külsőleges volt és nem számolta fel a régi agrárviszonyokat.

[1] Makedonia városairól és *ἔθνος*-airól l. E. Kuhn, i. m. 388—453. lap (a galliai és afrikai viszonyokkal kapcsolatban); Larsen, i. m. 443. skk. l.

A rabszolgaságra vonatkozólag a császárkori Görögországból úgyszólván nincsenek adataink. A priori feltételezhetjük, hogy a termelés lehanyatlása a gazdaságban alkalmazott rabszolgák szerepének a csökkenésére vezetett. Plutarchos (De educ. puer. 7) felháborodik azon a korabeli gyakorlaton, amely szerint »a legderekabb rabszolgákat földművesmunkára, hajósnak, kereskedőnek, oikonomosnak, bankárnak szánják; ha viszont akad egy részeges, falánk rabszolga, akit már semmire sem tudnak használni; rábízzák a gyermekek nevelését«. Az a Philostratos tollából való védőbeszéd, amelyet a tyanai Apollónios szájába ad (V. Ap. VIII 7, p. 163 Kayser), azt állítja, hogy »itt csak pontosi, lydiai és phrygiai rabszolgákat lehet vásárolni«; ha valaki arkadiai rabszolgákra akar szert tenni, oda már külön hajót kell felszerelni, de az arkadiaiak nem adnak el rabszolgát, mert »maguknak is sok rabszolgára van szükségük, mivel a tartomány nagy és erdő borítja mind a hegyek közt, mind lent a síkságon. Szüksége van tehát sok munkáskézre — pásztorokra a lovakhoz, szarvasmarhához, juhokhoz és disznókhoz, szükségük van sok-sok favágóra, akik gyermekkoruktól fogva ezt a mesterséget folytatják.« Philostratos szavaiban azonban aligha találhatunk mást, mint merő retorikát. Sokkal fontosabb Hadrianus rendeletének (az olaj kötelező beadásáról) az a pontja, amely a földműveseknek előírja, hogy pontosan jelentsék be, név szerint melyik rabszolgájuk vagy libertinusuk foglalkozik olajtermeléssel. Kétségtelen, hogy igen sok rabszolgát foglalkoztattak házi cselédség gyanánt a gazdagok, akik — római divat szerint — nagy lábon éltek. Mindenesetre feltételezhetjük, hogy Görögországban a birodalom többi tartományaihoz képest korábban következett be az az állapot, amikor a kisbirtokokon és a kisiparban (a termelés erre zsugorodott össze) nem volt többé hely a rabszolgák sokasága számára.

A városi pénzügyek minden római provinciában jórészt a gazdagok bőkezűségén nyugodtak, akik közszükségletekre szánt adományaikkal, a lakosság közt rendezett osztogatásokkal, játékok és szórakozási lehetőségek szervezésével, a kultikus intézmények fenntartásával, középületek emelésével mintegy visszatérítették a kizsákmányoltaknak az ő mun-

kájukkal termelt javak egy részét, és ezzel próbálták enyhíteni a dolgozók osztálygyűlöletét. Ebből a szempontból a hírneves kultúrközpontokkal rendelkező Görögország kiváltképpen kedvező helyzetben volt. Nemcsak a helybeli gazdagok, hanem a külföldiek is megtiszteltetésnek tekintették, ha az athéniek kitüntető határozatra érdemesítették őket, ha jó pénzért megvásárolhatták az athéni polgárjogot, megörökíthették nevüket a delphoi-i szentélyben, beavattathatták magukat az eleusisi misztériumokba, részt vehettek az olympiai vagy pythiai játékokon stb. A keleti fejedelmek ezen az úton igyekeztek bekapcsolódni a görög-római kultúrába. Például Héródes iudaeai király ajándékokkal halmozta el Athént és Lakedaimónt.[1]

A római császárok szintén mindenféleképpen kifejezésre juttatták tiszteletüket Hellas dicső múltja és ősi intézményei iránt. Különösen sokat tett Görögország, közelebbről Athén érdekében Hadrianus császár. Egy 125-ből való feliraton (SIG[3] 835) *τὸ κοινὸν συνέδριον τῶν Ἑλλήνων* úgy folyamodik Hadrianushoz, mint »megmentőhöz, aki felszabadította és táplálta *az ő* Hellasát«. Maga Hadrianus Athén városához intézett üzenetében (IG II—III[2] 1102, 131—132-ből) ezeket írja: »Tudjátok meg, hogy minden ürügyet megragadok, hogy jótéteményt gyakorolhassak az egész várossal és külön minden athénivel. Gyermekeiteknek és ifjaitoknak gymnasionokat adok a város díszítésére és még ráadásul . . .« Hadrianus kegyeivel, többször megismételt athéni útjaival, tiszteletbeli magistraturák elfogadásával nemcsak Görögország tekintélyét emelte, hanem a közigazgatás rendbehozatalára is volt gondja: evégből több speciális törvényt is adott ki. Főleg pedig sokat tett Athén szépítésére és a város életszínvonalának emelése végett: ezért szerepel Hadrianus a pénzeken úgy, mint »restitutor Achaiae«. A Hadrianustól emelt athéni épületek közül említést érdemel Héra és a »panhellén« Zeus temploma, a drága márvánnyal borított könyvtár, a száz márványoszloppal díszített gymnasion, a Képhisos-híd és a vízvezeték (amelyet azonban már csak Antoninus Pius uralkodása alatt fejeztek be). Hadrianus fejezte be viszont az olympiai Zeus-

[1] E. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes. I[4] 391. lap.

templomot, melynek építése még Peisistratos idejében indult meg. Athénben szebbnél szebb villákat, egy egész új luxusnegyedet építtetett (»Hadrianopolis«, »Uj Athén«). Hadrianus diadalívének nyugati homlokzatán a felirat így hangzott: »Ez — Théseus Athénje, a régi város«, a keleti homlokzaton pedig: »Ez — Hadrianus városa, nem Théseusé.«

Hadrianus bőkezűsége, különösképpen építőtevékenysége, amely nagy keresletet támasztott mind építőanyagban, mind munkáskezekben, ideig-óráig fokozni tudta Athén jólétét, de a pangás és hanyatlás állapotába érkezett Görögországon még ez sem tudott segíteni. Pausanias nem egyszer fest képet csak úgy mellesleg a görög városok pusztulásáról. »Chairóneiától húsz stadionra van egy phókisi város, Panopeios, ha ugyan egyáltalán városnak nevezhetjük, hiszen nincsenek benne sem hivatali épületek, sem gymnasion, sem színház, sem víztartály, ahol a vizet összegyűjthetnék, hanem lakosai egy hegyipatak mentén, félig a földbe süllyesztett kunyhókban, nem is annyira házakban, mint hegyi viskókban élnek.« (X 4, 1.) Thébai városa Mithradatés óta »teljességgel elgyengült. Az én időmben az egész alsóváros kongott az ürességtől, csak a szentélyek maradtak meg, lakott pedig csak az akropolis volt, ezt nevezték most már Thébainak, nem Kadmeionnak.« (IX 7, 6.) Megalopolis »elvesztette minden hajdani nagyszerűségét és gazdagságát, és napjainkban jórészt romokban hever«. (VIII 33, 1.) »A plataiai-i körzetben a Kithairón lejtőjén ... vannak Hysiai és Erythrai romjai. Valamikor gazdag városok voltak, most pedig csak Apollón félig felépített temploma magaslik ki a romok közül.« (IX 2, 1.) Megemlékezik az író »Harma és Mykaléssos város romjairól« (IV 27, 5), Onchéstos omladékairól (IX 26, 3) stb.

Ez az állapot a legteljesebb mértékben érthető: a jótékonykodás nem szolgálhat egy ország szilárd létének alapjául; Görögországnak nem maradt más hátra, mint hogy saját múltját zsákmányolja ki, melyet azonban nem tudott megőrizni és fenntartani, mivel gazdasági alapja kicsúszott alóla. Athén hanyatlása különösen i. e. 86 után ölt feltűnő méreteket. Politikájának alapelvévé a megbékélés és az engedelmesség válik. Sulla azzal vetett véget katonái garázdálkodásának, hogy a holtak kedvéért megkíméli az élőket. De Athén

a császárság korában is múltjából élt. Senki sem vitatta el, hogy azok a művészeti és irodalmi eszmék, amelyek akkoriban örök időkre szóló vívmányoknak tetszettek, Athénben születtek. Mindenki meg volt róla győződve, hogy legjobb eredménnyel abban a ligetben lehet tanulni, ahol Platón tanított. Athén afféle egyetemi város lett, de szerepe még ebben a tekintetben is meglehetősen szerény volt.

A görögök azon voltak, hogy kultúrájuk hírnevét fenntartsák, és úgy is léptek fel, mint a görög kultúra hű védelmezői. A panhellén szövetség egy rendelkezésében (138 és 160 között) a Maiandros melletti Magnésiának a szövetségbe való felvételét azzal indokolják, hogy a magnésiaiak voltak az első ázsiai telepesek, hogy »gyakran küzdöttek együtt az iónokkal, dórokkal és az aiolokkal.« (IG II—III² 1091.) »A messéniaiak — írja Pausanias (IV 27, 5) — dór tájszólásukat sem felejtették el, sőt a Peloponnésos lakosai közül éppen ők tartották meg legtisztább formájában.« De a görögök alkotó tehetsége már kimerült. Cicero is megjegyezte (De orat. 3, 43): »Athénben már régóta nem beszélhetünk maguknak az athénieknek a műveltségéről, ez a város már csak tudományos kutatások színhelye, de ezekkel sem az ottaniak foglalkoznak, hanem csakis az idegenek, akiket mintegy rabul ejtett a város neve és tekintélye. De akármelyik tudatlan athéni még mindig felülmúlja a legtudósabb ázsiait, ha nem is szavainak tartalmával, hanem hanghordozásával, azzal, hogy nem annyira jól, mint inkább kellemesen tud beszélni.«

De lassanként a görög beszéd tisztaságának is vége szakadt. A II. század közepén feltűnik az atticisták iskolája, amely azt tűzte ki céljául, hogy új életre támasztja a klasszikus görög nyelvet. Ezt bizonyos mértékig — a szónokok mutatványaiban és az írók stílusgyakorlataiban — el is érte. De annak a népnek az élő beszéde, amely már régen nem játszott vezető szerepet, elkerülhetetlenül a keleti dialektusok és a κοινή befolyása alá került. A birodalom nivelláló irányzatait az utóbbi képviselte. A III. század elején Philostratos azt írja (V. soph. 553), hogy Athénben már nem lehet tiszta görög beszédet tanulni.

Bárhogyan volt is, Athén továbbra is »domicilium studiorum« hírében állott, — ahogyan Cicero a várost nevezte.

Az athéni rhétoriskolát Antoninus Pius hivatalos intézmény rangjára emelte, Marcus Aurelius pedig állami pénzből támogatta az Athénben működő négy legfontosabb filozófiai iskolát. Ha ezek az iskolák nem termeltek is ki többé olyan nagy filozófusokat, akiket bármilyen távolról is a klasszikus korszak nagy gondolkodóival összemérhetnénk, mindenesetre tanulnivágyókat vonzottak Athénbe és így holmi keresethez juttatták a helyi lakosságot.

Igen sok embert csábítottak Görögországba a régi vallási központok. Az eleusisi misztériumok megülése hatalmas tömegek odaözönlésével járt együtt (Philostr., V. Ap. IV, 17); Trophónios jóshelye volt valószínűleg Lebadeia jólétének forrása; Delphoi, amely Strabón idejében rettenetes nyomorban sínylődött (Strab. IX, 3, 8, p. 420), lassanként szintén rendbejött; a gyógyulást áhítozók csak úgy tódultak az epidaurosi Asklépios-templomba.[1] Igen sok ember gyűlt össze mindenünnen a hagyományos játékokon is. A császárok a játékokon való részvételükkel és a görög szentélyek iránt tanúsított hangsúlyozott tiszteletükkel példát adtak alattvalóiknak.

Görögországot sokan keresték fel olyanok is, akik pihenni vagy gyógyulni akartak. Plutarchos egy euboiai üdülőhelyet a következőképpen ír le (Quaest. conv. IV 4, 1. skk.): »Az euboiai Aidépsos, ahol a természetes hőforrás számos lehetőséget nyújt a szórakozásra, lakóházaival és vendéglőivel szinte egész Görögország közös vendéglátó helye ... Legtöbb látogatója tavasszal van.« (Vö. Plut., De frat. amore 17.)

Végül turisták is felkeresték Görögországot, mégpedig nemcsak tudományos kutatások céljából, hanem kíváncsiságból és szórakozás végett is.

Mindez keresethez juttatta a lakosságot, amely az utazóknak élelmet és szállást adott, mindenféle szórakoztatásáról gondoskodott, antik műtárgyakat adott el. (A kereslet az utóbbiak iránt meglehetősen nagy volt.) Élénk kereskedelem folyt görög szarkofágokkal, görög szobrokkal. Apollónios életrajzában (V 20) Philostratos beszámol egy hajóról, amely a peiraieusi kikötőben horgonyzott, kifutásra készen Iónia felé;

[1] Sz. A. Zsebeljov, Религиозное врачевание в древней Греции. Szentpétervár 1893.

a hajó eladásra szánt istenszobrokkal volt megrakva, mégpedig részint aranyból és kőből, részint elefántcsontból és aranyból készített szobrokkal.

Természetes, hogy a magán-jótékonykodás, az utazóktól származó megbízhatatlan jövedelem nem lehetett egészséges gazdasági élet alapja. A lakosság tömegeinek szegénysége általánosan elismert tény volt. Lukianos abban a dicsőítő beszédben, amelyet egyik dialogusában Nigrinos ad elő, ezt a szegénységet még erénynek is akarja feltüntetni; magasztalja »Hellast és az athéni embereket, amiért a filozófia és a szegénység harmonikus együttesében nevelkedtek, és egyáltalán nem örvendeznek, ha olyan polgárt vagy idegent látnak, aki a fényűzést akarná meghonosítani közöttük«. (Luk., Nigr. 12.)

De a szegénység mellett egyes személyek kezében óriási vagyonok is halmozódtak fel. Philostratos írásai és a sok felirat révén legismertebb közülük Héródes Attikos, a híres szónok, felmérhetetlen gazdagság ura. Vagyonát úgy örökölte. Nagyapjának, Hipparchosnak a vagyona százmillió sestertiusra rúgott. (Suet., Vesp. 13.) Domitianus elkobozta birtokait. De Hipparchosnak alkalmasint sikerült jó sokat eldugdosnia, és fia — már Domitianus halála után — »kincset talált«, melynek birtokában megint gazdag ember lett. Amikor Hipparchos unokája, Héródes Attikos, mint Asia kormányzója *(διορθωτής)*, a tróasi Alexandreiában folytatott vízvezeték-építési munkálatok során túlköltekezett, apja a maga vagyonából fedezte a 4 milliónyi hiteltúllépést. Amikor meghalt, Athén minden lakosának évi egy minát hagyományozott. Héródes Attikos egyébként nem akarta végrehajtani ezt a rendelkezést, és azt ajánlotta az athénieknek, hogy helyette inkább egyszerre fizet mindenkinek 5—5 minát. Mikor kifizetésre került sor, a megajándékozottaktól visszafogta a neki járó adósságokat; és mivel mindenki tartozott neki, alig kellett valamit kifizetnie.

Héródes Attikos óriási összegeket áldozott építkezésekre, elsősorban Athénben. Különösen híres volt a »stadion Panathénaikon«, amelyet pentelikoni márványburkolással díszíttetett, valamint a fedett zenecsarnok (ódeion). De más városokban is építtetett vízvezetékeket, középületeket stb. Mint nagytekintélyű szónok és szofista, az atticizmus egyik

megalapozója, a tudományok pártfogója is volt. Aulus Gellius így írja le egyik villájában tett látogatását: »Herodes Atticus, ez a görög műveltséggel rendelkező és consuli méltósággal kitüntetett férfiú, többször hívott bennünket, mikor Athénben tanultunk, városon kívüli villáiba, — engem, Claudius Servilianust és még több honfitársamat, akik azért utaztak Rómából Görögországba, hogy neveljék tehetségüket. És mikor megjelentünk Képhisiának nevezett villájában, az őszelő legforróbb szakában hatalmas ligetek árnyéka alá menekültünk a fojtogató hőség elől, ott sétálgattunk sokáig, lassan; közben mindenfelé felfrissülést szolgáló építmények voltak, bő-, tiszta- és átlátszóvízű fürdők; nagy gyönyörűségünket találtuk az egész villában, ahol mindenünnen a szökőkutak csobogását és madárdalt hallhattunk.« (Noct. Att. I 1, 2.)

Mi volt Héródés gazdagságának forrása? Nyilván nem a tudományos és irodalmi működésével szerzett jövedelmei, bár minden fellépéséért óriási tiszteletdíjakat kapott. Először is rengeteg földje volt, mégpedig nemcsak Attikában, hanem Attika határain kívül is. Másodsorban uzsoraügyletekkel foglalkozott, abból következtethetőleg, hogy minden athéni tartozott neki. Lehetséges, hogy kereskedelmi üzletei is voltak. Egy hajót arany és chryselephantin szobrokkal megrakatni csak igen gazdag embernek állott módjában.

Héródés Attikos nem egyetlen képviselője volt a nagy vagyonoknak. Öröksége révén gazdag volt a már említett akraiphioni Epameinóndas is. Popilios Pythón, aki egész Makedonia tartomány helyett megfizette a fejadót, feltehetőleg szintén igen nagy vagyonnal rendelkezett.

A rendelkezésünkre álló anyag alapján megállapíthatjuk, hogy Görögországban a földbirtok, valamint az ingatlan- és pénzvagyon néhány család kezében koncentrálódott. Ezek a gazdag családok valójában a maguk kezébe ragadták még a hatalomnak azt a maradványát is, amelyet a rómaiak a görög városoknak engedélyeztek. A Róma segítségére támaszkodó oligarchiát néhány tucat areiopagita képviselte. Az I. században Aiolión hétszer viseli a stratégosi méltóságot, Tiberius Claudius Novius — nyolcszor.[1] Herennios Dexippos, az ismert

[1] J. Day, i. m. 239. lap.

történetíró, a következő tisztségeket töltötte be: örökös hiereus, archón epónymos, archón basileus, areiopagosi hírnök, a panhellén ünnepségek agónothetése, panégyriarchés volt egy személyben. (IG II—III², 3665.) A herulok támadása alkalmával ugyancsak ő volt a parancsnoka annak az osztagnak, amely szembeszállott az ellenséggel. A III. század második felében még az archóni méltóságot is egy személy többször viselte.[1]

A társadalmi élet Görögországban ugyanúgy visszafejlődik, mint a többi provinciákban. A költségekkel járó közéleti méltóságok megközelíthetetlenek maradnak a közönséges polgár számára, és a nagybirtokosok kis csoportja, amely gazdasági szempontból befolyása alá kényszerítette polgártársait, a maga kezében összpontosította a hatalmat is.

Amikor a III. században a válság úrrá vált az egész birodalom fölött, a görög régiségek iránt mutatkozó érdeklődés nagyrészt eltűnt, és Görögországnak, mint művelődési központnak és régiségek múzeumának a jelentősége aláhanyatlott. A III. században az alexandreiai és antiocheiai iskolákban kibontakozó keresztény teológia egyre sikeresebben veszi fel a harcot a görög filozófiával, és hovatovább már Athénben is fellép az első keresztény apologéta, Aristeidés (már Antoninus Pius uralkodása alatt), majd később — 177/178-ban — az athéni Athénagoras.

Valószínűleg az Athénbe utazó turistáktól és tanulóktól származó jövedelmek elmaradása (a III. század végétől a kormányzat beszüntette a fizetés folyósítását az athéni iskola tanárainak) — indította a görögöket arra, hogy újból kiviteli cikkeket, pl. agyagárut kezdjenek termelni. A III. századból ismerünk korinthosi mécseseket Sziciliából, Egyiptomból és a Fekete-tenger északi partvidékéről is. De komolyabb gazdasági fellendülésről alig beszélhetünk. A birodalom általános válsága és a keresztény propaganda fokozódása arra vezetett, hogy alig kereste valaki többé a legfontosabb kiviteli cikkeket: a szobrokat, szarkofágokat, sírstéléket. A III. század derekától kezdve megszűnnek az efféle archeológiai lele-

[1] Az első ilyen archón T. Flavius Mondo volt, l. Hesperia 2 (1933) 505—511; J. Day, i. m. 261. lap.

tek. A gazdasági hanyatlás m[illegible]kozott meg abban is, hogy Gallienus uralkodásától kezd[illegible]szűnik a pénzverés is.

Görögország elhagyatc[illegible]t, ahol csak a nagyobb tengerparti városokban — [illegible]ban, Athénben, Thessalonikében, Dyrrhachionban — folyt valami kis élet.[1] Lehetséges, hogy az ország éppen szegénysége folytán vészelte át a III. századi válságot különösebb megrázkódtatások nélkül.

De Görögországot más csapás sújtotta. 267-ben a herulok törtek a tenger felől az országra. Pusztító rajtaütésük súlyos károkat okozott a görög városoknak. A támadók Görögország leghíresebb városait: Athént, Korinthost, Argost és Spartát kifosztották és megrongálták. Ezt bizonyítják az irodalmi források adatain kívül az athéni agorán legutóbb végzett ásatások eredményei is: feltárták azoknak a rombolásoknak a nyomait, amelyeket a herulok és a velük együtt garázdálkodó egyéb barbárok vittek véghez.

A római uralom Görögországban arra vezetett, hogy ez az ország, amely oly görcsösen ragaszkodott hajdani híréhez és hagyományaihoz, végül mégis azonos sorsra jutott a többi tartományokkal. Megsemmisült a demokrácia és a polgárosultság, végleg leküzdötték a szeparatista irányzatokat, az autarkeiára való törekvést; a szabad parasztság, amelyen a hellén polgárság és a városnak a falu fölötti uralma nyugodott, végleg csupán birodalmi alattvalókká változott, gazdaságilag függő helyzetbe került a nagybirtokosokkal és az uzsorabankárokkal szemben.[2] Még a nagyszerű görög kultúra is feloldódott a közös görög-római kultúrában, hogy idővel átengedje helyét a keresztény teológiának, amely teljességgel megfelelt a birodalom gazdasági, politikai és szellemi színvonalának.

[1] Például a korinthosi ásatások azt mutatták, hogy az utakat ott ebben az időben is rendben tartották.

[2] Egy III. század feliraton (az IG II—III², 1168. számú phylehatározatban) azt a rendelkezést olvassuk, hogy a földért járó bért három alkalommal — az év elején, gamélión, majd thargélión hónapban — kell befizetni a phylé pénztárosának és epimelétésének; nemfizetés esetén — a *συγγραφή* értelmében — a zálog a pénztáros és az epimelétés tulajdonába megy át.

THRAKIA

Thrakiát mint önálló császári provinciát csak 46-ban szervezték meg. A thrák királyság valójában Róma fennhatósága alá tartozott és segített Rómának leküzdeni a meg nem hódolt hegyilakók ellenállását. III. Rhoimetalkés meggyilkolása után Thrakiát kivették Moesia helytartójának hatásköréből és külön procurator kormányzására bízták. Csak Byzantion városa maradt meg Bithynia provincia keretében. Nem olvadt bele az új provinciába a thrák Chersonésos sem.

A thrák törzsek meghódoltatása nem volt könnyű dolog. Tacitus több fejezeten keresztül ismerteti a thrák hegyilakók függetlenségi harcát. (26-ban; Ann. IV 46—51.) Poppaeus Sabinus római hadseregparancsnok II. Rhoimetalkésszel, a thrák odrysek királyával együtt kénytelen volt valósággal megostromolni az ellenséget. Az ostromlottakat elvágták a víztől, úgyhogy sokat kellett szenvedniük az éhségtől és szomjúságtól, az éhségtől felfordult jószágok oszló tetemeiből áradó elviselhetetlen bűztől, mégis, nemcsak hogy visszaverték a rómaiak rohamait, hanem még kirohanásokat is hajtottak végre és súlyos károkat okoztak a rómaiaknak. Poppaeus Sabinus a hegyilakók legyőzéséért diadalmenetben vonulhatott be Rómába.

A thrákok, mint tudjuk, nem az utolsó helyet foglalják el az ókori irodalomban. Az antikvitásban igen elterjedt az ősi, kezdetleges életmód eszményítése. Ennek megfelelően a görög kultúra számos jelenségét tulajdonították a thrákoknak. (L. például Strab., XI 3, 16—19, p. 721—723.) A görögök akárhány vallásos elképzelése és szokása, például a Dionysos-

kultusz, valóban thrák eredetű volt. De a thrákok vándorlásaival kapcsolatos hagyományok és a thrák törzsek ősközösségi társadalmi rendjének helytelenül értelmezett jelenségei arra késztették az ókori történetírókat, hogy eltúlozzák a thrák kultúra szerepét és jelentőségét.

Maga a »thrákok« fogalma sem volt egészen világos; ez alatt a gyűjtőnév alatt a legkülönbözőbb etnikai kategóriákat foglalták össze, akárcsak a »skytha« gyűjtőnév alatt. »A görögök a getákat — thrákoknak tartották. Ezek az Istros két partján éltek, akárcsak a mysiaiak, akik szintén thrákok, és akiket mostanában moesiaiaknak neveznek. Ezektől származnak azok a mysek, akik napjainkban Lydia, Phrygia és Tróas között élnek. Maguk a phrygek — tulajdonképpen brygek, vagyis egy bizonyos thrák törzs, ugyanúgy, mint a mygdonok, bebryxök, médobithyniaiak, bithyniaiak és thynök, de szerintem a mariandynök is. Az utóbbiak teljes számban végleg elhagyták Európát, csak a moesiaiak maradtak ott.« (Strab. VII 3, 2, p. 453.) Strabón megjegyzi, hogy sok tróaskörnyéki földrajzi név azonosságot árul el a thrák helynevekkel. (XIII 1, 21, p. 883.) A thrákok még a Kaukázuson is átkeltek és részt vettek az amazonok elleni háborúban. (XI 5, 2 p. 770.) Valamikor »thrákok« birtokolták Attika földjét is. (VII 7, 1, p. 321.)[1]

Másrészről Strabón rámutat arra is, hogy a thrákok egyéb barbár törzsekkel összekeveredtek. A skythák, bastarnák, sauromaták átkeltek a Dunán, megtelepedtek a szigeteken és Thrakiában, és összekeveredtek a thrákokkal. (VII 3, 13, p. 304.)

Antik forrásaink a thrákokat egyrészt, mint a legősibb kultúra letéteményeseit eszményítették, ugyanakkor azonban a »thrák« megjelölés alatt egybefogott sok különféle törzset úgy ábrázolták, mint amelyek még nem emelkedtek ki a barbárság stádiumából, és még csak a civilizáció küszöbéig jutottak. Poppaeus Sabinus hadjáratának ismertetése során Ta-

[1] Ugyanezt a következetlenséget találjuk meg egyes törzsek hovatartozandóságát illetőleg a »SIG³ 710« jelzésű kétnyelvű feliraton is, amelyet Delphoiban Minucius Rufus tiszteletére állítottak, amiért legyőzte *τοὺς πρὸς Γαλάτας Σκορδίστας καὶ τὸν πρὸς Βεσσοὺς καὶ τοὺς λοιποὺς Θρᾷκας.*

citus leírja az elöljáróik vezetése alatt élő, szabadságszerető, a városi életet nem ismerő thrákokat. Horatius a thrákokhoz sorolt »rideg« getákkal kapcsolatban kiemeli a köztük még fennálló közös földtulajdont és a földeknek periodikus, évenként ismétlődő felosztását:

Campestres melius Scythae,
quorum plaustra vagas rite trahunt domos,
vivunt et rigidi Getae,
inmetata quibus iugera liberas

fruges et Cererem ferunt,
nec cultura placet longior annua,
defunctumque laboribus
aequali recreat sorte vicarius.

(Hor., Carm. III 24, 9—16.)

A hegyi törzsek állattenyésztéssel foglalkoztak, míg a síkságokon lakó thrákok ősidőktől fogva a földet művelték. Megalapozottnak látszik az a feltevés, hogy az orosz [és magyar] »rozs« és a német »Roggen« szó — thrák eredetű.[1] Amint ez a civilizáció küszöbén elő szokott fordulni, a fosztogatás és a rablás kedvéért folytatott háborúskodás egyes thrák törzsek normális foglalkozása volt. A Bessoi törzs tagjait »még a rablók is rablóknak nevezik«. (Strab. VII 5, 12, p. 318.) Ugyancsak Strabón számol be arról is, hogy a thrákok tetoválni szokták testüket. (VII 5, 4, p. 483.) A halálmegvetés, harci bátorság és merészség a thrákokat igen jó katonákká tette, ezért is vették be őket oly szívesen a hadseregbe. A római feliratokon 24 thrák cohors és 9 lovassági ala említését találjuk.[2]

A thrákok nem hagytak ránk írott alkotásokat, bár az ókoriak ismerték a thrák népköltészetet és mitológiát. Ovidius

[1] G. I. Kacarov, Битът на старите траки според класическите писатели. »Сборник на българската Академия на науките« I. köt. (1913) 18. lap.

[2] G. I. Kacarov, i. m. 34. lap.

(Epist. ex P. IV 13, 19) szégyenkezéssel írja, hogy geta nyelvű verseket írt:

Ah pudet! Et Getico scripsi sermone libellum,
structaque sunt nostris barbara verba modis.

Ebből azonban semmiképpen sem következtethetünk arra, hogy külön »geta« írás is volt.

Végül a thrák törzsek kezdetleges társadalmi berendezését bizonyítják azok a zavaros tudósítások, amelyek a thrákok polygamiájáról (Menandros ap. Strab., VII 3, 4, p. 297) és házasságnélküliségéről (Pos. ap. Strab., VII 3, 3, p. 296) szólnak. A thrákok közt uralkodó házassági viszonyok formája nyilván érthetetlen volt a görögök számára, és ez adott okot mindenféle híresztelésre.

Persze az ókori szerzőknek azok a tudósításai, amelyek a thrák törzsek társadalmának ősközösségi rendjéről szólnak, a régmúlt időkre vonatkoznak, és Strabónnál is sokkal inkább kronológiai szempontból elcsúszott könyv-adatok, semmint egykorú megfigyelések eleven bizonyságai. A provincia megszervezésének időpontjában Thrakia törzsei az ősközösségi társadalmi rend számos csökevényét őrizték, de ez a rend abban az időben már meglehetősen felbomlott; ezt bizonyítja például az odrys királyság létezése. Az ősközösségi rend felbomlása megkönnyítette a rómaiak számára a tartomány elfoglalását, a thrákok számára pedig a görög-római civilizáció gyors elsajátítását. »Thrakia hellénizálódása a római uralom alatt ment végbe. Az országban található műemlékekből és abból a tényből ítélve, hogy a görög nyelv volt az uralkodó, biztosan állíthatjuk, hogy a thrákok a II. századtól kezdve elgörögösödtek. Ezt bizonyítják Iulianus római császár ismeretes szavai is: *οἱ περὶ τὴν Θρᾴκην καὶ τὴν Ἰωνίαν οἰκοῦντες Ἑλλάδος ἔσμεν ἔγγονοι.* (Iul., Or. III.)«[1]

Thrakia provincia történetével kapcsolatban források gyanánt elsősorban a feliratok jönnek számításba, főleg a III. századból; az I—II. századra vonatkozólag a forrásoknak

[1] *Μυρτύλον Ἀποστολίδου, Περὶ τῶν ἀρχαιῶν Θρακῶν. „Θρακικά“* I. köt. (1928) 86. lap.

ez a csoportja is rendkívül szegényesen van képviselve.[1] A tartomány társadalom- és gazdaságtörténetét csak legáltalánosabb vonásaiban tudjuk rekonstruálni.

A provincia élén eredetileg procurator állott, majd Traianus uralkodásától kezdve egészen a III. század végéig: legatus Augusti pro praetore. Az id. Plinius (Nat. hist. IV 40) Thrakiában ötven stratégiát sorol fel, Ptolemaios (III 11, 6) — 14-et. Ezt a tartomány közigazgatási felosztásának jellemzésében mutatkozó ellentmondást egy Claudius idejéből való felirat küszöböli ki (Mél., 317. lap): *στρατηγὸς Ἀσικῆς τῆς περὶ Πέρινθον Σηλητικῆς ὁρινῆς Δενθελητικῆς, πεδιασίας,* vagyis a stratégiákon belül még kisebb egységek is voltak, és ez okozta az eltérést Plinius és Ptolemaios adatai között. Chersonésost külön procurator igazgatta: procurator Augusti regionis Chersonesi. (CIL III 726.)

Az adók és illetékek behajtását külön procuratorok intézték: procurator Augusti XX hereditatum (Mél. 97[a] — 114-ből); procurator provinciae Thraciae (Mél. 13[b] — 120-ból); *ἐπίτροπος τῶν Σεβαστῶν* (Mél. 72[b], 111[c4]); censitor provinciae Thraciae (CIL V 7784).

Városi élet Thrakiában nem igen fejlődött ki. A városok elsősorban a tengerparton épültek. Ezek valószínűleg lassanként görög színezetet kaptak és a római birodalom keleti városaiban szokásos szervezeti típust fogadták el. A »métropolis« megjelölés csak a III. századtól fogva bukkan fel. A szokásos szervezettel (vagyis buléval) rendelkezett Serdiké (Serdica, a mai Szófia, IGRR I 683), amelyet *λαμπροτάτη*-nak említ egy másik felirat (ibid. 691), Philippopolis (ibid. 718; ez a város »métropolis«-ként, vagy »a leghíresebb métropolis«-ként szerepel: ibid. 712, 719 skk.), Traiana Augusta (ibid. 749 stb.), Anchialos (ibid. 771), Hérakleia — Perinthos (783 skk.), Ainos (ibid. 827), Kallipolis (ibid. 815). Itt-ott felmerül a *γερουσιαστής* megjelölés. (Ibid. 735, 743.)

A városi közigazgatás élén az archónok testülete állott *(συναρχία:* ibid. 683, 741, 751 stb.), amelyet az első archón (az

[1] Thrakia régészeti emlékeit elsőnek Dumont gyűjtötte össze: Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (A. Dumont—Th. Homolle), Paris 1892, 308—582. lap; a továbbiak folyamán »Mél.« rövidítéssel idézzük.

ún. prótarchés) irányított (ibid. 750). Philippopolisból tudunk a politarchési tisztségről (Mél. 40. sz.), amely Makedoniában volt szokásos. Találkozunk azután a keleti tartományokban általános tisztségekkel: eirénarchésszel, sitarchésszel (IGRR I 698); agoranomosszal (ibid. 729), a gabonaellátás ügyeit intéző *σιτοφύλαξ*-szal (ibid. 797), kincstárossal (ibid. 729). Alkalmi tisztséget tölthetett be (két közösség birtokainak határát állapította meg) az »IGRR I 709« jelzésű feliraton szereplő *κριτὴς καὶ ὁροθέτης*.

A feliratok nem jellemzik kellő világossággal a városi elöljáróságok funkcióit, de Thrakia városai aligha különböztek lényegesen más jelentéktelen tartományi városoktól. »Thrakarchés«-szel egyetlen egyszer találkozunk, egy philippopolisi feliraton (IGRR I 707); viszont tudjuk, hogy volt thrák *κοινόν*: Ulpianus (Dig. XLIX 1, 1) idézi Antoninus Piusnak a *τὸ κοινὸν τῶν Θρᾳκῶν*-hoz intézett rescriptumát a fellebbviteli jogra vonatkozólag. A »thrakarchés« méltósága valószínűleg egybeesett az archiereuséval. (IGRR I 745.) A neókorosi tisztségről ugyancsak tudunk Thrakiából. (Ibid. 719, 786.)

A thrák városokban és falvakban tartózkodó külföldiek valószínűleg elkülönülve éltek és külön szervezetet alakítottak ki. Például »az istenek anyjának« a »bithyniai hellének« állítanak oltárt és szobrot (ibid. 705); egy philippopolisi feliraton *τὸ κοινὸν τῶν ἔ[πὶ] Θρᾳικῆς Ἑλλήνων* szerepel (ibid. 732); ázsiai származású Bakchos-tisztelők kultikus szervezete *(βακχεῖον Ἀσιανῶν)* működött Perinthosban (ibid. 787); ugyanitt szervezett csoportként szerepelnek az alexandreiai kereskedők (ibid. 800: *Ἀλεξανδρεῖς οἱ πραγματευόμενοι)*.

De Thrakiának korántsem egész területén fejlődött ki városi élet. A falusi területeket nem mind utalták a polisok alá. A falvak külön szervezettel, a kómarchiával rendelkeztek (ibid. 721, 728); a »kómétés«-ek a maguk nevében határozatokat hoznak, kérvényeket nyújtanak be (ibid. 674, 721, 728, 738). Emellett vannak azután törzsi szervezetek, phylék (ibid. 721, 730, 731 stb.) a phylarchés vezetése alatt (ibid. 721, 728).

Közbeeső helyet foglalt el a *κώμη* és a *πόλις* között a *τόπος*, amelyet toparchés igazgatott. (Ibid. 766.) A rómaiak

nem érezték szükségét annak, hogy itt a városi élet kifejlődését szorgalmazzák. Érdekes ebből a szempontból egy pizosi felirat (SIG[3] 880 = IGRR I 766, 202-ből), amelyen arról van szó, hogy császári rendeletre egy új emporiont létesítenek.

A felirat elején a császárnak és egész családjának magasztalását olvashatjuk az emporion alapításával kapcsolatban. Az új emporionba áttelepült személyek névsora is szerepel a feliraton: 228 név (néhányat utólag kitöröltek, másokhoz odatették: »testvérével együtt«), de fel van tüntetve annak a helységnek a neve is, ahonnan a telepesek átköltöztek. Ezután következik a provincia helytartójának a parancsa:

»C. Sicinnius Clarus, legatus Augustorum pro praetore, a következőket rendeli: Uralkodóink, a legnagyobb és legistenibb császárok, örvendvén a települések jövőjét illető gondoskodásnak és attól az óhajtól vezéreltetvén, hogy tartományuk egész éltük folyamán ugyanolyan jólétben maradjon, úgy rendelkeztek, hogy a fennálló emporionok még szebbek legyenek, és alakuljanak olyanok is, amelyek eddig nem voltak; és így is lett. Tehát tekintettel arra, hogy az isteni adományozás folytán most keletkezőknek szerencsésebbeknek kell lenniük elöljáróságuk megszervezését illetőleg is, megparancsoltam, hogy ezekbe az emporionokba ne emporioni démotéseket, hanem toparchési tanácstagokat küldjenek, megadván nekik rendelet útján mind a pecsétet, mind a törvénykezési jogot, és felhatalmazván őket arra, hogy a lakosságot ne sérelmek és erőszakoskodások révén, hanem az igazságosság és a kegyesség alkalmazásával igazgassák... Hogy pedig ezek az emporionok virágzóbbak legyenek, rávettem tiszteletreméltó egyéneket arra, hogy a környező falvakból költözzenek át oda és másokat is vegyenek rá az átköltözésre; ezzel kapcsolatban úgy rendelkeztem, hogy az önkéntes jelentkezők jelentős összegű ajándékokat kapjanak az Augustusok isteni kincstárából, mégpedig mentességet a város ellátására szolgáló járulékok alól *(πολειτικοῦ σί[τ]ου [ἀν]εισφορίαν)* és mentességet az erőd- és határvédelmi szolgálat, valamint az angariák alól. Ez az, ami a toparchések kinevezésére és az önkéntesen átköltöző vagy átköltözendő személyeknek a leiturgiák alól való mentességére vonatkozik.«

A továbbiakban a legatus megállapítja a telepesek céljait szolgáló építkezések és lakásfelszerelések rendjét, mégpedig a katonai építkezések felhasználásával, a toparchések és archónok felelőssége mellett.

Amint a felirat terminológiájából láthatjuk, a telepesek nem kapnak polgárjogot az emporionban, megjelölésük nem πολῖται, hanem οἰκήτορες vagy ἐνοικοῦντες; a feliraton történik ugyan említés archónokról, de azért az emporion nem kapott önkormányzati jogot, hanem a legatus nevezett ki oda οὐκ ἐμπορικοὺς δημότας, ἀλλὰ τοπάρχους βουλευτάς, vagyis a közigazgatás intézőit a τόπος-ból nevezték ki.

Ugyanebből a feliratból megtudunk egyet s mást a lakosság kötelezettségeire vonatkozólag is: hozzájárultak az annona előteremtéséhez, határvédelmi szolgálatot teljesítettek és még az angareion (szállítási kötelezettség) is terhelte őket. A leiturgiák alól való mentesítés azonban nem jelentette ugyanakkor az adók és illetékek alóli mentességet is.

Bár Thrakia határmenti tartomány volt, területén nem állomásoztak legiók, és katonai szempontból Moesia ellenőrzése alá tartozott. De Perinthosban ott horgonyzott a hajóhadnak egy különítménye (IGRR I 781: χλάσσης Περινθίας). A katonai utak karbantartására irányuló törekvés jut kifejezésre Nerónak egy 61-ből való rendeletében, amely szerint »a hadiutak mentén tabernákat és praetoriumokat kell létesíteni«. (CIL III 6123.) Ugyanezt bizonyítják a megfelelő feliratokkal ellátott mérföldkövek is. Marcus Aurelius kivételképpen megengedte, hogy Philippopolis városa erődfalakat építhessen. (CIL III 7409; IGRR I 712.) A rómaiak igen nagyra becsülték a thrákok katonai erényeit, akik harciasságukat még a késői császárság korában is megőrizték. (Amm. Marc. XXVII 29.)

Forrásainkban nem találunk utalást arra vonatkozólag, hogy milyenek voltak a thrakiai agrárviszonyok a császárság korában. Azt is nehéz volna megmondani, hogy Horatius reális adatok alapján írt-e a »geták« közösségi tulajdonáról, vagy holmi irodalmi sablon lebegett a szeme előtt. De hogy jelentős területeket nem utaltak a polisok fennhatósága alá, hanem meghagyták a törzsek és falusi közösségek tulajdonában, vagy inkább csak irányítása alatt, bizonyítja egyrészt a kómar-

chiák megléte, másrészt a sok határkijelöléssel kapcsolatos felirat. (IGRR I 709: *ὅροι Κορτοκοπίων φυλῆς Ῥοδοπηΐδος*, ibid. 813: *ἀγροῦ Σε[ικ]ο... τηνῶν ὅρος* Egy Traianupolis melletti sziklán olvasható feliratot (Mél. 108. sz.: *ὅρος ἱερᾶς χώρας*) papi, vagy császári tulajdonnal hozhatunk összefüggésbe.

A parasztok helyzetére, adófizetési és egyéb kötelezettségeikre vonatkozólag némi felvilágosítással szolgálhat az »IGRR I 674.« jelzésű ismert felirat, egy Gordianushoz intézett kérvény (238-ból). A felirat élén a bevezetés latin nyelven van fogalmazva: »Jó szerencsét! Fulvius Pius és Pontius Proculus consulsága alatt, január Kalendae-je előtt a XVII. napon[1] leíratott és hitelesíttetett azoknak a rescriptumoknak a könyvéből, amelyeket a mi urunk, Imp. Caes. Antonius Gordianus Pius Felix Augustus adott ki, és amelyek Rómában, a Traianus-fürdők csarnokában vannak közszemlére kitéve, az alább következő szöveggel. Beadatott Aurelius Purrus, a X. Pia Felix Gordiana praetorianusi cohors katonája és az ugyanebből a faluból való és ottani birtokos Proculus által.« Ebből kiderül, hogy a kérvényt a parasztok egy olyan katona révén nyújtották be, aki ugyanabból a faluból származott; ez azután gondoskodott a császári döntés lemásoltatásáról és feliratos megörökítéséről. Az ilyen esetek, amikor egy katona szolgálatokat tett földijeinek, valószínűleg nem voltak ritkák. Egy másik feliraton (IGRR I 738) a kómétések egy praetorianusnak mondanak köszönetet bizonyos szolgálataiért.

A latin bevezetés után következik a felirat görög nyelvű szövege:

»M. Antonius Gordianus Pius Felix Augustus Imperator Caesarnak, kérvény Skaptoparé falu lakosaitól, akiket Gréseitainak is mondanak.« ... »Mi itt élünk és bírunk földdel *(κεκτήμεθα)* a fentebb megnevezett, igen kedvező helyen fekvő faluban, amennyiben melegforrásokkal is rendelkezik, másrészt pedig a Thrakiában állomásozó két tábor között terül el. Lakosai ősi időktől fogva bántódások és megrázkódtatások nélkül éltek, és különösebb erőfeszítés nélkül fizették meg az adókat és teljesítették az egyéb rendelkezéseket. De amikor az idők folyamán valaki erőszakhoz folyamodott és erőszakos

[1] 238. december 16.

tetteket vitt véghez, azóta a falu is lehanyatlott (ἐλαττοῦσθαι). Amikor ti. két mérföldre falunktól a híres ünnepségek folynak, az ottani ünnepségek kedvéért tizenöt napra odautazók nem maradnak meg az ünnep színhelyén, hanem azt otthagyván, a mi falunkat keresik fel és arra kényszerítenek bennünket, hogy biztosítsunk számukra szállást (ξενίας) és még sok egyebet, de mindezért nem fizetnek. Ehhez járul még az is, hogy a katonák, akiket máshova irányítottak, letérnek a kijelölt utakról, beállítanak hozzánk és szintén arra kényszerítenek bennünket, hogy fogadjuk be és lássuk el őket, de ők sem fizetnek. Legnagyobbrészt a provincia helytartói és a te procuratoraid jönnek ide, hogy a hőforrásokat élvezzék. Kijelenthetjük, hogy a hatóságok képviselőit igen gyakran befogadtuk, mivel kénytelenek voltunk, de a többieket nem tudjuk eltartani, és ezért már sokszor folyamodtunk Thrakia helytartóihoz, akik az isteni parancsokra való hivatkozással el is rendelték, hogy ne háborgassanak bennünket, mivel mi bejelentettük, hogy nem bírjuk tovább, és inkább itthagyjuk ősi tűzhelyeinket, annyit erőszakoskodtak velünk; és csakugyan, a házigazdák hajdani nagy száma már egészen le is apadt. A helytartók rendelkezései egy ideig hatékonyak is voltak: senki sem sanyargatott bennünket sem beszállásolások formájában, sem úgy, hogy élelmiszereket követeltek volna rajtunk; de egy idő mulva igen sokan megint arra az arcátlanságra vetemedtek, hogy érdekeinket semmibe sem véve, beszállásolták magukat hozzánk. És most, mivel már képtelenek vagyunk elviselni a terheket, és valóban azzal a merész gondolattal foglalkozunk, hogy mint mások, mi is itthagyjuk ősi tűzhelyeinket, ezúttal kérünk téged, legyőzhetetlen Augustus, hogy isteni parancsoddal rendeld el mindenkinek, hogy járjon a maga útján, ne jöjjön ide más falvakból mihozzánk, és ne kényszerítsen bennünket, hogy ingyen adjunk neki ellátást és biztosítsunk szállást, mert mi erre nem vagyunk kötelezve, és a helytartók több ízben úgy rendelkeztek, hogy ne adjunk senkinek se szállást, csakis azoknak, akiket a helytartók és a procuratorok szolgálati ügyben küldtek ki. Ha pedig továbbra is sanyargatnak bennünket, elmenekülünk szülőhelyünkről, és a kincstár súlyos károsodást fog szenvedni; míg ha isteni gondoskodásod kegyességére méltatsz bennün-

ket, és tulajdon földjeinken *(ἐν τοῖς ἰδίοις)* maradhatunk, meg tudjuk fizetni a szentséges adókat és teljesítjük minden egyéb fizetési kötelezettségünket.«. Végezetül a kérelmezők kijelentik, hogy a császár kedvező döntését szeretnék felirat formájában közszemlére kitenni, hogy bárki láthassa.

A feliratban ezután az ügy kivizsgálásával kapcsolatos anyag következik. Ebből megtudjuk, hogy a falu Pautalia városa közelében terült el; itt voltak azok a meleg források, ahova üdülés és gyógyulás végett jöttek az emberek; itt ülték meg minden évben október 1-től kezdődőleg a tizenöt napon át tartó ünnepeket; az is kiviláglik, hogy a parasztok panaszai jogosak voltak, mivel a falusiak a beszállásolások és zsarolások folytán csakugyan »a legteljesebb nyomorúságba« jutottak.

A felirat végén olvashatjuk a latin nyelvű császári végzést: a császár a panaszt kivizsgálás végett a provincia helytartójához teszi át, mielőtt végleges döntést hozna.

Ebből a feliratból megtudjuk, hogy a parasztok adót *(φόρος)* és egyéb járandóságokat fizettek, szolgáltatásokra voltak kötelezve, például kötelesek voltak ellátni a hatóságok kiszálló képviselőit; hogy valóban szenvedtek a beszállásolásoktól és zsarolásoktól; hogy az *ἀναχώρησις* nem volt csupán egyiptomi jelenség, mivel a skaptoparéiek is a passzív ellenállásnak ehhez a módszeréhez folyamodtak.

Thrakia elsősorban mezőgazdasággal foglalkozó ország volt. Az ásványi kincsek kiaknázása a hegyi törzsek egyik főfoglalkozása volt, amelyek ebben nagy tökéletességre is tettek szert. Vegetius írja, hogy várak ostromlása közben »olyan földalatti járatot ásnak, mint amilyen aknákat az arany- és ezüstbányászattal foglalkozó bessusok fúrnak, miközben az ércereket kutatják.« (IV 24, vö. II, 11.)

A Thrakiában űzött mesterségekre vonatkozólag felvilágosítással szolgálhatnak azok a feliratok, amelyeken a tímárok (IGRR. I 177), kőfejtők (ibid. 807): *τέχνη λιθουργῶν)*, »syriai« felsőruhakészítők (ibid. 1482, Philippopolisból: *τέχνη συροποιῶν)*, vadászok, (ibid. 731; *τὸ κυνηγῶν κοινόν)* kollégiumairól olvashatunk. A fodrászok testületéről tesz említést egy másik felirat (ibid. 782: *συναγωγὴ τῶν κουρέων)*, teher-

hordókról olvasunk egy perinthosi kövön. (Mél. 66. sz.: *ἡ τέχνη τῶν σακκοφόρων*).

A kereskedelem minden jel szerint a bithyniai és alexandreiai *πραγματευόμενοι*, »hellének« kezében volt, akik — mint láthattuk — a városokban szervezetekbe tömörültek. Külföldi (laodikeiai születésű) volt az a T. Klaudios Andronikos nevű történetíró is, aki Kallipolisban állíttatott magának síremléket. (IGRR. I 818.)

Thrakia sokat megőrzött ősi kultúrájából, kiváltképpen a vallási hiedelmek terén. Például Thrakiában tovább élt az a szokás, hogy az emberek kocsikon temették el halottjaikat és kurgánt hordtak föléjük.[1] A kereszténység, amely a lakosság általános nivellálódását tükrözte, ebben a tartományban nem ért el különösebb sikereket. Thrakia mégis szintén meghajolt Róma nivelláló befolyása előtt, tulajdonképpen görög-római tartománnyá lett, még akkor is, ha a városi központoktól távolabb eső vidékeken megőrződtek a társadalmi berendezés és kultúra eredeti vonásai.

[1] CAH XI. köt. 573. lap.

ÖSSZEFOGLALÁS

A római birodalom keleti tartományainak áttekintése azt mutatja, hogy a kultúrájukat, történelmi múltjukat, társadalmi és gazdasági fejlettségük színvonalát tekintve különböző országok és népek rendkívül változatos és eltérő utakon át jutottak el az egységes államban való egyesülésig. De bár a konkrét történeti jelenségek egyéniek és megismételhetetlenek, mégis megnyilvánulnak bennük bizonyos történeti törvényszerűségek, amelyek éppen változatos megnyilvánulásaik konkrét és egyéni volta révén teljes mértékben érvényeseknek mutatkoznak, és lehetővé teszik, hogy az egyes esetleges tények mögött megpillantsuk a történelem mozgató erőit.

Az úgynevezett pragmatikus történet megelégszik az egymás után következő események és kölcsönös kapcsolataik leírásával. Eközben nagy szerepet tulajdonít egyes politikai szereplők és csoportok cselekedeteinek, kezdeményezéseinek és céljainak. Például a polgári irodalomban szinte közhely volt az, hogy a római birodalom II. századi állapotát Traianus, Hadrianus és Antoninus Pius politikájával kell magyaráznunk, és az »Antoninusok korát« nemcsak kronológiai keretként, hanem a szóban forgó történeti periódus jellemzése gyanánt is használhatjuk. De a történetnek ilyen módon történő tanulmányozása semmiképpen sem helyes.

Természetesen, »a társadalom történetében . . . emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, határozott célokat követő ember: semmi sem történik tudatos szándék, kitűzött cél nélkül. De ez a különbség, akármilyen fontos is az a történelmi vizs-

gálat szempontjából, különösen ha egyes korszakokat vagy eseményeket vizsgálunk, semmit sem változtathat azon a tényen, hogy a történelem menetét belső, általános törvények szabályozzák. Mert a felszínen, minden egyes ember tudatosan szándékos céljai ellenére, itt is nagyjában és egészében látszólag a véletlen uralkodik. Csak ritkán történik az, amit akarunk, a legtöbb esetben a sok szándékolt cél keresztezi egymást és ellentmond egymásnak, avagy a célok maguk eleve kivihetetlenek, vagy az eszközök elégtelenek. Így a számtalan egyes akarat és cselekedet összeütközései a történelem terén oly állapotot idéznek elő, amely teljesen hasonló a tudattalan természetben uralkodó állapothoz. A cselekedetek céljait akarják, de azokat az eredményeket, amelyek a cselekedetekből valóban következnek, nem akarják, vagy pedig ha eleinte úgy látszik is, hogy ezek az eredmények megfelelnek a szándékolt célnak, végül is egészen más következményekkel járnak, mint amilyeneket akartak. Így nagyban-egészben a történelmi események látszólag szintén a véletlen uralma alatt állnak. Ám ahol a felszínen a véletlen űzi játékát, ott mindig benső, rejtett törvények uralkodnak rajta, és csak arra van szükség, hogy ezeket a törvényeket felismerjük.

... Ha tehát a feladat az, hogy felkutassuk a mozgatóerőket, melyek — tudatosan vagy öntudatlanul, éspedig igen gyakran öntudatlanul — a történelmileg cselekvő emberek indítóokai mögött rejtőznek, és amelyek a történelem tulajdonképpeni végső hajtóerői, úgy nem annyira az egyes, akármennyire is kimagasló emberek indítóokairól lehet szó, mint azokról, amelyek nagy tömegeket, egész népeket és minden népben megint egész néposztályokat mozgatnak meg; éspedig nem pillanatnyilag, múlékony felbuzdulásra és gyorsan lelohadó szalmalángra, hanem tartós, nagy történelmi változásban kicsúcsosodó cselekvésre.«[1]

A római császárság létrehozásában az egyes személyek, politikai csoportok és egész népek legkülönfélébb céljai és törekvései, szenvedélyei és hangulatai játszottak szerepet:

[1] Fr. Engels, Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Marx—Engels, Vál. műv. II. köt. (Szikra, 1949) 386—388. lap.

Caesar becsvágya és Pompeius katonai tehetetlensége, a római kereskedők kapzsisága, az elszegényedett, legnagyobbrészt földnélkülivé vált parasztság politikai közömbössége, a deklasszálódott római gyülevészproletariátus megvásárolhatósága, a római fegyverekkel térdre kényszerített népek kétségbeesése és eltompult engedelmessége, a rabszolgaforradalomtól való rettegés, a polgári béke után való vágyakozás és még sok egyéb véletlen tényező. De ha a legkülönfélébb véletlen és ellentmondó ösztönzések összeütközésének és összefonódásának eredményeképpen létrejött a császárság, ez annak az objektív szükségszerűségnek folyományaképpen jött létre, hogy a rabszolgatartó társadalmat meg kellett szilárdítani, mégpedig újformájú politikai rendszer megteremtése révén. A rabszolgatartó társadalom válságát — klasszikus formájában — az akkori idők körülményei között csakis egy olyan kísérlettel lehetett megoldani, amely arra irányult, hogy az uralkodó osztály helyzetét katonai diktatúrával, a demokrácia erőszakos elfojtásával és a Róma fennhatósága alá kényszerített országok és népek gazdasági és politikai egységének a létrehozása révén megerősítsék.

Objektív szempontból nézve ehhez nemcsak a római rabszolgatartók uralkodó osztályának fűződött érdeke, hanem a provinciáknak is, amelyek maguk is hozzájárultak a birodalom felépítéséhez, mégpedig egyre fokozódó mértékben. Tulajdonképpen a provinciák meghódítása is az illető országok belső hanyatlásának eredményeképpen volt lehetséges; annak, hogy Róma meghódította Egyiptomot, a Seleukidák birodalmát és a kisázsiai hellénisztikus államokat, nemcsak az illető országok katonai hatalmának az elgyengülése volt az oka, hanem belső válságukból adódott, amelynek az uralkodó osztály érdekében történő megoldása csakis az ország római meghódításának formájában volt lehetséges. Augustus istenítése és kultusza Kisázsia városaiban nemcsak a szolgalelkűségnek volt a megnyilvánulása, hanem az uralkodó osztály reális gazdasági érdekeinek, annak is, hogy az illető osztálynak be kellett kapcsolódnia az egységes birodalom szervezetébe.

Plutarchos felháborodással ír a tartományi intézmények vezetőinek önkéntes megalázkodásáról: »Annak, aki hazáját

mások hatalma alá veti, nem kell részt vennie megalázásában is, és amikor a lába már bilincsekben van, odanyújtania még a nyakát is; mégis vannak egyesek, akik komoly és jelentéktelen dolgoknak az uralkodók elé való terjesztésével [hazájuk] szolgai állapotát gyalázattal tetézik, és a *politeia*-t csakhamar teljesen megszüntetik azáltal, hogy félénkké, gyávává teszik és kiforgatják minden hatalmából. Mint ahogyan vannak emberek, akik megszokták, hogy ne egyenek és ne fürödjenek orvosi utasítás nélkül, és nem élnek egészségükkel még abban a mértékben sem, amennyire a természet megengedné, ugyanígy járnak el azok is, akik a kormányzó elé terjesztenek felülbírálatra minden döntést, minden gyűlést, kedvezést és utasítást, és ezzel a kormányzókat arra késztetik, hogy nagyobb mértékben uralkodjanak fölöttük, mint amennyire az illetők is óhajtják.« (Praec. reip. ger. XIX 815 A.)

De az erkölcsi prédikációk ilyen esetben sikertelenek. Az osztályérdek erősebb minden erkölcsi természetű meggondolásnál. Függetlenül mindezeknek a stratégosoknak, archónoknak, stephanéphorosoknak, politarchéseknek stb. szubjektív céljaitól, akik a római hatóságok előtt hangsúlyozott szolgálatkészségük révén akarták elérni a római polgárjogot, a kiváltságokkal járó római rendbe való felvételt, elkerülni a hatóságok elégedetlenségét, elfojtani a tömegek öntevékenységét, vagy egyszerűen egyengetni a maguk kisded dolgait, tulajdonképpen a helyi magistratusoknak ezt a politikáját, helyesebben: a politikus magatartását az a szükség diktálta, hogy létre kellett hozni azt az egységes hatalmat, amely képes volt biztosítani a gazdasági szempontból uralkodó társadalmi csoportok osztályérdekeit.

Természetes, hogy ennek során le kellett mondani az ősi *helyi* kiváltságokról, amelyeket ugyanúgy felszámoltak, mint ahogyan az autonómiát és a helyi politikai életet. A helyi arisztokrácia egyes képviselői persze továbbra is ragaszkodtak hajdani kiváltságaikhoz, szerették volna konzerválni vagy új életre támasztani a római hódítás előtti berendezéseket. Plutarchos csak mosolyog az ilyen gyermekes kísérleteken; azokon, akik vissza akarták volna hozni a visszahozhatatlan múltat. »Amikor kicsiny gyermekeket látunk, akik apjuk

szandálját akarják felkötni, vagy tréfából koszorúkat tesznek a fejükre, nevetve nézzük őket, ugyanakkor a városok vezetői, akik megfontolatlanul arra szólítják fel az embereket, hogy kövessék őseik példáját, utánozzák gondolataikat és tetteiket, amelyek pedig már rég nem felelnek meg a mai időknek és viszonyoknak, megmozgatják a tömegeket; nevetségesen járnak tehát el, de kárvallásuk már korántsem nevetséges, — ha ugyan nem hagyják őket teljesen figyelmen kívül.« Plutarchos éppen ezért azt ajánlja, hogy hagyjanak fel a rétoriskolákban Marathón, Eurymedón és Plataiai dicsőítésével, mert ezek a visszaemlékezések csak szalmalángra gyullasztják a képzeletet. (Ibid. XVII 814—815.) De ezek a múlttal kapcsolatos visszaemlékezések csak az irodalomban, a retorikában, a polgári erényről és katonai helytállásról szóló iskolai gyakorlatokban éltek, végeredményben a római birodalmi ideológia színpadi kellékei közé kerültek, amint különösen Ailios Aristeidés beszédeiből kitűnik. Senki sem vette már ezt komolyan.

A római birodalom tulajdonképpeni történeti feladata objektív szempontból nézve abban állott, hogy egységet hozzon létre, ledöntse a termelőerők fejlődése előtt akadályként meredő törzsi, etnikai, politikai és ideológiai válaszfalakat, amelyek ennek az egységnek a kialakulását gátolták. Ezt a feladatot voltaképpen sikerült is megoldania, bár a birodalom különböző tartományaiban a feladat megoldásának módszerei és az elért eredmények különbözőképpen alakultak. A megoldás nem egy esetben egész törzsek kiirtásába került. Iudaea népe egy évszázadon keresztül makacs ellenállást tanúsított Róma nagyhatalmi igényeivel szemben.

Végül is Iudaea lakosságának jelentős része felmorzsolódott a kegyetlen háborúkban, sokakat rabszolgának adtak el, mások kivándoroltak Keletre, és Mesopotamiában telepedtek meg, ahol azután a zsidóságnak többé-kevésbé autonóm kulturális központjai alakultak ki. De a közvetlen erőszak és a békés nyomás vagy akár a kedvezés politikája is végül a társadalmi és politikai élet uniformizálására vezetett.

A római császárok hangsúlyozták, hogy mennyire tisztelik a görög múltat, támogatták a görög városokat, kulturális intézményeiket és kultikus hagyományaikat. Görögország

egyes városai számára megtartották a szabadság külső látszatát. Athén és talán még egynéhány város megőrizte bíráskodási jogait — természetesen a birodalomban érvényes törvények és uralkodói rendelkezések korlátain belül. Mégis a III. század elején a görög városok alkotmánya már semmi lényeges dologban nem különbözött más provinciák városi szervezeteitől. Másrészről Egyiptomban a császárok azt a politikát folytatták, hogy az országot el akarták szigetelni a külső világtól, mesterségesen fenntartották a régi etnikai felosztásokat és a társadalmi élet közjogi normáit. De a III. században itt is ugyanolyan helyi önkormányzati rendszer alakult ki, mint amilyen bárhol másutt a birodalomban volt. Görögországban a politikai és társadalmi élet leszorítása az átlagos színvonalra — hogy úgy mondjuk — felülről lefelé történt, a hagyományos intézmények fokozatos felszámolásának és a kiváltságok eltörlésének révén. Egyiptomban ez a folyamat alulról indult meg, úgyhogy az ország észrevétlenül bekapcsolódott a birodalom közös életébe, és itt is ugyanolyan szurrogátumszerű önkormányzat fejlődött ki, mint bárhol másutt. Az a körülmény, hogy *különböző* utakon és *különböző* szubjektív indítások és célok eredményeképpen tulajdonképpen ugyanoda jutottak, lehetővé teszi, hogy nagy valószínűséggel meghatározzuk a politikai fejlődés általános irányzatát.

A provinciák nivellálásának, szervezeti egységesítésének kiinduló pontja a hódítás és a régebbi politikai rendszer, majd azután a társadalmi élet régebbi feltételeinek is erőszakos lerombolása volt. A birodalom megszervezésének ez az eredetileg erőszakos jellege természetesen ráütötte pecsétjét a provinciák egész történetére, ahol tudniillik bizonyos mértékben mindvégig érezhető volt Róma súlyos karja, és nem aludt ki a hódítóval szemben érzett gyűlölet. Asia például bármelyik más provinciánál több hasznot tudott húzni a birodalomba való bekapcsolódásából, mégsem szűnt meg ott sem a rejtett ellenállás Rómával szemben, — az apokaliptikus irodalomban ez jutott kifejezésre. Idővel ez az ellenállás egyre inkább a kizsákmányoló társadalmi rend elleni társadalmi tiltakozás, nem annyira a hajdani függetlenség visszaállítása, vagy a lerombolt nemzetségi-törzsi társadalom rendjéhez való visszatérés, mint inkább a társadalom szociális átalakítása utáni

vágy jellegét öltötte, ez pedig különösen a korai kereszténység eszméiben tükröződött világosan.

Másrészről a római kormányzat egyre kevésbé tekintette a provinciákat fegyveres erővel meghódított országnak. A jogászoknak a provinciák kormányzásának szabályairól és módszereiről írott műveiben (Marcellus: De officio praesidis; Paulus: De officio proconsulis; Macer: De officio praesidis; Venuleius Saturninus: De officio proconsulis; Ulpianus: De officio proconsulis, De officio curatoris reipublicae) elsősorban azok az egyre erősbödő tendenciák tükröződnek, amelyeknek eredményeképpen a római birodalom jogfosztott alattvalók fölött uralkodó bürokratikus állammá alakult. De ugyanakkor ezekben a jogászi művekben találunk utalásokat arra vonatkozólag is, hogy tekintettel kell lenni a helyi szokásokra és berendezésekre, kiváltképpen akkor, ha ezek nemcsak a provinciák lakosainak bizonyos kívánságait elégítik ki, hanem a császári hatalom érdekeit sem sértik. Például Ulpianus azt ajánlja a proconsulnak, hogy amikor bevonul a provinciába, »legyen tekintettel arra, hogy a provinciának abba a részébe menjen először, amelyen keresztül ott be szoktak vonulni, és ne felejtse el azt, amit a görögök ἐπιδημίαι-nak vagy κατάπλους-nak neveznek, ha a bevonulás első állomásának a kiszemeléséről van szó: a provincia lakosai nagy jelentőséget tulajdonítanak e szokásuk tekintetbevételének és az ilyenfajta kiváltságok tiszteletbentartásának. Egyes provinciákban az a szokás alakult ki, hogy oda a proconsul tengeren keresztül érkezzék meg, például Asiában, úgyhogy Antoninus Augustus császárunk az asiaiak kívánságára írásban rendelte el a proconsulnak, hogy okvetlenül tengeri úton hajózzék Asiába és valamennyi métropolis közül először Ephesosban kössön ki.« (Dig. I 16, 4. 5.)

Így alakult ki lassan, fokozatosan a római birodalomról mint egységes és egyetlen államról való elképzelés. Ez jutott kifejezésre az ismert jogi formulában is: »Róma — a mi közös hazánk.« (Dig. L 1, 33.)

De sikerült-e elérni valóságos egységet, melynek nevében az uralkodó osztály a keleti tartományokban lemondott politikai kiváltságairól és hittel-lélekkel a birodalmi rezsim védelmezőjének csapott fel? Helytelen volna az a megállapítás,

hogy a római birodalom valami merő egyöntetűséget képviselt volna, hogy teljességgel eltűnt minden helyi különbség, hogy végleg elcsendesedett volna minden szeparatisztikus törekvés, hogy az új római nép szőröstül-bőröstül elnyelte a régi etnikai különbségeket. Ilyen egyöntetűséget és személytelenséget a történelem sohasem is ismert. De míg részletkérdésekben számos eltérés továbbra is megmaradt, a lényeges kérdésekben: a termelési viszonyokban, a társadalom osztályszerkezetében egység jött létre, és a helyi különbségek és sajátosságok csak annál inkább kiemelik a társadalmi viszonyok egységes típusának megteremtésére irányuló alapvető tendenciát az egész birodalomban.

»A társadalmi viszonyok a provinciákban egyre inkább közeledtek a főváros és Italia társadalmi viszonyaihoz. A lakosság egyre inkább a legkülönbözőbb elemekből és nemzetiségekből adódó három osztályra tagolódott: gazdagokra, akik között igen sok volt a szabadonbocsátott rabszolga (l. Petroniust), nagybirtokosokra, uzsorásokra, vagy mind a kettőre együtt, amilyen például a kereszténység nagybátyja, Seneca volt; vagyontalan szabadokra, akiket Rómában az állam etetett és szórakoztatott, a provinciákban pedig úgy gondoskodtak magukról, ahogy tudtak; végül a rabszolgák óriási tömegére.« [1]

Szemléletes külső kifejezése volt ennek a folyamatnak az a tény, hogy a »hellének«, »rómaiak« (»Rhómaioi«), »egyiptomiak« eredetileg etnikai megjelölése osztálymegjelöléssé változott, továbbá, hogy a régebbi etnikai és törzsi csoportokon belül osztályelv szerinti tagolódás jött létre. Ezt hangsúlyozták még a kultuszban, sőt a nyelvben mutatkozó különbségek is (Egyiptom, Syria, Phrygia).

A római birodalom a keleti tartományokban lerombolta az ókori keleti és ősközösségi földbirtokviszonyokat. Egyiptomban, Kisázsiában és Thrakiában a »királyi«, templomi vagy közösségi földek helyett megjelenik a kis és nagy magánföldtulajdon. Jelentős területeknek városok felügyelete alá utalása *(πολιτικὴ χώρα)*. az óriási császári földbirtokok és magán-

[1] Fr. Engels, Bruno Bauer és a korai kereszténység. K. Marx—Fr. Engels, Ö. M. XV. köt. 606. lap (oroszul).

latifundiumok feltűnése rövid idő leforgása alatt szétrombolta a földközösséget, amely pedig évezredeken keresztül tartotta magát, és meggyorsította az osztálydifferenciálódás folyamatát. Ez a folyamat persze nem mindenütt jutott el teljes kifejléséhez. Thrakiában a városi területek és magán-nagybirtokok mellett még a III. században is fennmaradtak a falusi közösségek, amelyek külön közigazgatási egységekként szerepeltek. Egyiptomban már nem volt közösségi földtulajdon, viszont megmaradt a közösségi szervezet, mégpedig mint az egyik ellenőrzési szerv annak számontartására, hogy a lakosság teljesítette-e kötelezettségeit. Galatiában, Isauria vagy Pisidia hegyes vidékein, a thrák hegyilakók és Syria arab törzsei közt továbbra is éltek az ősközösségi berendezés nem jelentéktelen csökevényei; de még Asiában, ebben a legfejlettebb provinciában is rá-rábukkanunk a rómaiság, sőt görögség előtti társadalmi berendezések maradványaira. Ez jelentette éppen az illető provinciák sajátosságát, ami azután bizonyos szerepet is játszott a keleti feudalizmus kialakulásának folyamatában.

A birodalmi lakosság nivellálódási folyamata szempontjából társadalmi szerkezetét illetőleg nagy fontossággal bírt az a körülmény, hogy a rómaiak a közigazgatási és törvényszéki gyakorlatban csak a polgárokra és nem polgárokra való felosztást ismerték el. Ilyen körülmények között a régi rendi felosztások, ahol egyáltalán megmaradtak, elvesztették reális tartalmukat, és többé-kevésbé megtisztelő címekké fakultak. Ménodóra Sylleionban (Pamphyliában) a lakosság javára rendezett osztogatás alkalmával különböző összegeket utalt ki a különböző kategóriákhoz tartozó személyek számára: más elbírálás alá estek a tanácstagok, a sylleioni polgárok, a paroikosok stb. Egyiptomban a lakosság különböző kategóriáit hivatalosan is elismerték, és az »idios logos gnómón-ja« külön szabályozza valamennyiük kincstári kötelezettségeit. De idők folyamán ezek a különbségek elmosódtak.

Ezzel egyidejűleg kezd elmosódni a határ a polgárok és a nem polgárok között, mégpedig abban a mértékben, amint a polgárok száma növekszik, a római polgárjoggal járó kiváltságok reális tartalma pedig egyre inkább összezsugorodik. A II—III. századi római jogi szövegekben egyre gyakrabban

felbukkan az *osztályszerinti* felosztás honestiores-re és humiliores-re. (Ezzel párhuzamosan néha előfordul az altiores, potentiores megjelölés is, ellentétes párjukként pedig a tenuiores.) Bár a honestiores eredetileg olyan személyeket jelölt, akik valamilyen magistraturákat (honores) töltöttek be, a megjelölést hovatovább olyanokra alkalmazták, akik általában előkelőségükkel és gazdagságukkal kiváltak; ha ezek a személyek a decuriók rendjébe (ordo) is beletartoztak, akkor a honestiores és humiliores közti különbség egybeesett az ordo és plebs közti különbséggel (Dig. XLVII. 18, 2: a »honestior« ellentéte a »plebeius«), és lehetővé vált a honestiores kiváltságainak jogi minősítése. A Digesták számos szöveghelye különböző büntetéseket szab ki ugyanazokra a bűncselekményekre, attól függőleg, hogy a tettes a honestiores vagy a humiliores kategóriájába tartozik-e. Ezzel kapcsolatban például az egyik helyen (Dig. XLVIII 19,38) ókori keleti kódexek említésével találkozunk. Jellemző, hogy a honestiores számára kiszabható büntetések közt nem egyszer szerepel a (néha részleges) vagyonelkobzás, ami a humilioresszel kapcsolatban nem fordul elő. A »honestiores« és »humiliores« kategóriája a III. századtól kezdődőleg meggyökeresedik a törvényhozásban, amikor ti. az egész szabad lakosságnak adományozott római polgárjog lényegileg elvesztette szociális tartalmát.

Az egyik olyan körülmény, amely nagyban siettette a régi társadalmi életfeltételek felszámolódását, volt a provinciák összekeverése, át- és átformálása (különösen Kisázsiában és Syriában), törvényszéki kerületek (conventus iuridici) szervezése a régi etnikai és közigazgatási felosztásra való tekintet nélkül. Amennyiben a provinciák nem estek egybe a polis (állam, nemzetiség) régebbi határaival, új érdek-egyesülés jött létre a csupán területi egység alapján.

Természetesen a régi kötelékek, amelyek az embereket egymáshoz fűzték, nem könnyen szakadtak el. A phoeniciaiak, syriaiak hazájuktól távol honfitársi egyesüléseket szerveznek, fenntartják a szervezeti kapcsolatokat hazájukkal, anyanyelvükön írott vagy kétnyelvű feliratokat állítanak. Különösen tartósak és konzervatív jellegűek voltak a kultikus kapcsolatok. De éppen ezen a téren világosan szembetűnik a római birodalom nivelláló szerepe.

A világvallás szükségessége, amely megfelelt a dolgok új rendjének, szinkretizmusra, a görög-római és a keleti kultuszok összekeveredésére, egy soknevű istenségben sok törzsi istenség funkcióinak az egyesülésére vezetett. Ezek az utóbbi istenek »csak addig élhettek a képzeletben, ameddig a nemzet fennállt; a nemzet pusztulásával ütött az ő órájuk is . . . A régi nemzeti istenek hanyatlásnak indultak, még a római istenek is, akik maguk is Róma városának szűk körére voltak szabva.«[1] A régi keleti istenek most újabb attributumokkal felszerelve túlléptek hazájuk határain, és Mithras vagy Sabazios, vagy akármelyik más nagy keleti istenség tisztelője külföldön is megtalálhatta istenének templomát és kultusz-szervezetét. De ezek az új szinkretisztikus istenségek vagy régi istenek, amint elszakadtak az őket megteremtő néptől vagy törzstől, amint világistenek jellegét vették fel, nem eléggé juttatták kifejezésre a régi társadalmi viszonyok felbomlási folyamatát. Isis, aki Egyiptom határain kívül is mindenfelé általános tiszteletnek örvendett mint a mennyei úrnő, kultikus hagyományait tekintve mégiscsak egyiptomi istennő maradt. Mithras, akinek kultuszát Cumont a római birodalom legtávolibb zugaiban is kimutatta, mégis megtartotta a perzsa vallás akárhány jellegzetes vonását. Ezért nem volt igaza Renannak, amikor azt állította, hogy egy időben nehéz volt eldönteni, kinek az oldala felé billen a mérleg abban a küzdelemben, amely azért folyt, hogy melyik lesz az egyetemes világvallás: a mithraizmus vagy a kereszténység-e. A kereszténység, amely szintén Keleten és egy keleti vallás — a judaizmus — alapján keletkezett, kezdettől fogva tanításában és szervezetében bírta a győzelem zálogát a mithraizmus és a többi antik vallás fölött, amennyiben a leghatározottabban szakított a múlttal, elvetette a különbségtételt az emberek között, és ezzel az akkori idők követelményeinek leginkább megfelelő kiegészítése lett a római világbirodalomnak.

Az új vallások, elsősorban a kereszténység, elősegítették a régi társadalmi viszonyok felszámolását. Ebben bizonyos szerepet játszott a császárkultusz is. A Keleten létrejött közössé-

[1] Fr. Engels, Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Marx—Engels, Vál. műv. II. 394. lap.

gek (*κοινά*) először is lehetővé tették azt, hogy a császárkultusz szolgálatába bekapcsolják az önállóság bizonyos látszatának megőrzésére irányuló törekvést. Bithynia vagy Asia közössége, vagy a panhellén szövetség — a társadalmi életnek ezek a torz pótlékai — segítettek kiszorítani az életből, sőt még az emberek emlékezetéből is azt a reális tartalmat, amely valamikor ezeknek az országoknak a politikai életét betöltötte. Ezenkívül, amennyiben a főleg elnevezésükben különböző közösségek ténykedésének legfőbb tárgya ugyanaz volt, ti. a császárkultusz, éppen ezért — esetleges vetélkedéseikre való tekintet nélkül — ezek is segítették egységbe fűzni a különböző provinciákat a közös kultusszal és a szervezet egységes formájával. Ezeken a közösségeken mint alapon épültek fel a keresztény métropolisok.

A keleti tartományok romanizálódása, vagyis szerves egybeolvadásuk a birodalommal, a hellénizálódás formájában ment végbe. Ilyen módon haladt tovább az a folyamat, amely a makedón Alexandros hódításaival egyidejűleg indult meg. Ennek külső kifejezése volt az, hogy Keleten a görög nyelv jutott uralomra: a görög volt a hivatalos nyelv, a művelt társalgás és az irodalom nyelve.

Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk azt sem, hogy a »romanizáció«, »hellénizálás« nem egyoldalú folyamatot jelöl: nemcsak azt jelöli, hogy a »barbárok« elsajátították a görög-római kultúrát, hanem azt is, hogy a görög-római és a keleti kultúrák kölcsönösen hatottak egymásra. Ezt még a latin és görög nyelv sorsán is nyomon követhetjük, amennyiben a kettő kölcsönösen rendkívül nagy hatással volt egymásra. Nemcsak arra gondolunk, hogy merőben latin kifejezések behatolnak a görög nyelvbe (például az evangéliumi *ἐργατίαν δοῦναι* nem más, mint betű szerinti fordítása, »calque«-ja a latin »operam dare« kifejezésnek), és fordítva, hanem arra is, hogy az élő görög nyelv, amint ezt a feliratokból és papíruszokból láthatjuk, oly mértékben gazdagodott és »szennyeződött« latinizmusokkal és barbarizmusokkal, hogy hatása alatt az irodalmi nyelv is messze eltért klasszikus mintaképétől; így jött létre az atticista iskola, amely vissza akarta állítani az attikai irodalmi nyelv tisztaságát. A görög nyelvű bibliafordítások (»Septuaginta«, Symmachos, Aquila,

Theodotion) nemcsak keleti szavakat és fordulatokat vittek a görög nyelvbe, hanem új fogalmakkal és képekkel is gazdagították. Majd a nemsokára gyorsan elterjedő görög nyelvű keresztény irodalom nemcsak új arameizmusokat vitt bele a görög nyelvbe, hanem új irodalmi műfajokat is teremtett, olyan vallási eszméket terjesztett el a tömegek között, amelyek a keleti vallások — elsősorban a judaizmus — elemeiből alakultak ki. Az alexandreiai Philón a fogalmak értelmezésének allegorikus módszerét a stoikusoktól örökölte, de filozófiai műveit a Bibliához írott magyarázó kommentárok formájában adta elő, és ebben kétségtelenül azon az úton járt, amelyet a zsidó midrások raktak le előtte.

A keleti eschatologia és apokalyptika a görög-római világ széles köreiben elterjedt, mégpedig nemcsak a keresztény és a zsidó irodalom alakjában, hanem akárhány pogány írásműben is. A keleti asztrológia a görög-római kultúra tartós birtoka lett. A sok ránk maradt »mágikus« papírusz a különböző keleti és görög vallásos és mágikus elképzelések legfurcsább keverékét mutatja. A hermetikus irodalom, a gnósztikus vallásfilozófiai spekuláció az egyiptomi és egyéb keleti elemeknek az összeolvadása a görög mitológiával és teológiával.

A görög műveltség a Kelet befolyása alatt új formában jelentkezett. A II. században kialakult keresztény teológia nemcsak arra törekedett, hogy a görög idealista rendszerek eszméinek az elsajátítása révén összeolvadjon a görög-római filozófiával, hanem a maga részéről is igen erős hatással volt rá. Az alexandreiai és antiocheiai keresztény iskolák voltak azok a központok, ahonnan a keresztény teológia a görög filozófiába áradt. Porphyrios, aki — mint Órigenés — Ammónios újplatonista iskolájából került ki, azt írja (Eusebiosnál, Hist. eccl. VI 19), hogy Órigenés, mikor keresztény lett, »a társadalom dolgait és a teológiát illető nézeteiben hellénizáló maradt, amennyiben a hellén nézetekhez alkalmazta a hellének szemében idegen mítoszokat«. Porphyrios pogány és újplatónikus maradt, de lényegileg a keresztény teológia számos eszméjét sajátította el, és ha Órigenés »hellénizáló« volt, akkor Porphyriost és más platónikusokat, bármennyire gyűlölték is a kereszténységet, »christianizálóknak« nevezhet-

nők. Nem véletlenül merült fel az a legenda, amely szerint Porphyrios valamikor keresztény volt.

A Kelet hellénizálódása nem volt teljes. Éppen a császárkorban jön létre az új-héber és arameus nyelvű Talmud- és midrás-irodalom. Syriában külön írásbeliség és szír nyelvű keresztény irodalom alakul ki. Egyiptomban kopt irodalom születik. Az arab nyelvek megőrizték eredetiségüket. De a helyi nyelvek megőrzése az ókori kultúra népei között nem azt jelenti, hogy ezek a népek nem kapcsolódtak bele a római birodalom népeinek összekeveredési és kiegyenlítődési folyamatába. A szír irodalom elsősorban keresztény volt, vagyis mondanivalóját az a vallásos ideológia határozta meg, amely éppen a birodalomra, nem pedig külön Syriára volt jellemző. Ugyanez vonatkozik a kopt irodalomra is. A zsidók, bár mesterségesen igyekeztek elzárkózni a gyűlölt Rómától és »pogány« kultúrájától, mégis erősen hatása alá kerültek nemcsak a görög és a latin nyelvnek, hanem a görög filozófiai eszméknek, a római jognak, a keresztény teológiának is. Sőt a keleti irodalom volt a megőrzője az *antik* hagyományoknak a korai középkorban: ez határozta meg jelentős mértékben a kalifátus korabeli keleti kultúra virágzását és azt az óriási hatást, amelyet az arab és az arab-zsidó műveltség a középkori Európára gyakorolt.

A provinciák és Italia kiegyenlítődése, a keleti és nyugati kultúrák összekeveredése nem volt következetes és egyenesvonalú folyamat, és eredményei is különbözőképpen alakultak, aszerint, hogy mi volt a kiindulási pont, és milyen konkrét történeti feltételek közt játszódott le a folyamat.

Főképpen azonban azt kell leszögeznünk, hogy a római birodalomban kialakult társadalmi és politikai berendezés *egyöntetűsége* természetesen egyáltalán nem jelentett szociális egységességet. Éppen ellenkezőleg: nyílt osztályellentétek felbukkanását jelentette ott, ahol a birodalom keretébe való bekapcsolódás előtt — többé-kevésbé a felbomlás állapotában — még megvolt az ősközösségi rend, és az osztályellentétek kiéleződését jelentette a birodalomnak azokon a területein, amelyek osztályharccal telített, hosszú időkön át követhető történetre tekinthettek vissza. A császárkorban megy végbe a föld- és pénzvagyonoknak néhány ember kezében való kon-

centrálódása — Achaiában, Egyiptomban, Makedoniában, Asiában. A földtől elszakított parasztok teljes függőségbe süllyedtek a földbirtokosokkal szemben. A városokban a lakosság tömege koldussorban sínylődött. A birodalom megszervezése elodázta, de meg nem oldotta a rabszolgatartó társadalom válságát.

Az állam egyesülésével egyidejűleg ment végbe a rabszolgatartó rendszer széthullása. Itt is megmutatkozott a társadalmi fejlődés egyenlőtlensége. Míg a kisázsiai tartományok a hellénizmus csődbejutása után új fellendülés korszakát élték át, melynek során az uralkodó osztály ideiglenesen megszilárdíthatta hadállásait, Görögország, amely a hellénizmus korában súlyos válság zónájába került, nem is tudott kigázolni belőle az új világhatalom keretei közé való beilleszkedés után sem. Az elmaradt országok — Galatia, Thrakia, Kisázsia beljebb fekvő vidékei — a gazdasági és társadalmi fejlődés új, magasabb fokára emelkedtek, és még nem vesztegették el termelőerőiket akkor, amikor az ezeréves kultúrára visszatekintő Egyiptom a római uralom eredményeképpen teljesen lehanyatlott.

A III. században, amikor a birodalom súlyos válságot él át, a keleti tartományok tulajdonképpen majdnem érintetlenek maradnak. A nyugati tartományok gazdasági lehetőségei közel voltak a véghez, mivel a belső piac eltűnt, a környező barbár világ pedig csak zavar és nyugtalanságok forrása volt. Kisázsia városai ugyanakkor fenntartották kereskedelmi kapcsolataikat Kelet kulturális központjaival, a Fekete-tenger északi és keleti partvidéke pedig továbbra is megmaradt számukra nyersanyagforrásnak, piacnak és bizonyos mértékig védőbástyának a barbár támadások ellenében.

Ezek szerint Diocletianus reformjai, amelyek a birodalmat végleg bürokratikus rendőrállamá alakították, csak elkerülhetetlen betetőzői voltak annak az ellentmondásokkal teljes fejlődési folyamatnak, amely kiküszöbölte a rabszolgatartásra alapozott antik társadalom különböző politikai formáit és új szervezetet teremtett osztályrendje számára, Ugyanakkor azonban megtörténtek az előkészületek a birodalom nyugati és keleti részre való felosztására is. Ez a két

rész azután — a megelőző gazdasági fejlődés különbözősége folytán különböző utakon haladt tovább. A római birodalom keleti tartományainak tanulmányozása a principatus korában hozzásegít bennünket annak megértéséhez, hogy miért alakult különbözőképpen a kelet- és a nyugatrómai birodalom történeti sorsa. Ez azonban már csak újabb, speciális vizsgálódásnak lehet a tárgya.

1946. március 15.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Aeg.	—	Aegyptus. Rivista italiana di egittologia e di papirologia.
AJA	—	American Journal of Archaeology.
AJPh	—	American Journal of Philology.
AP	—	Archiv für Papyrusforschung.
BCH	—	Bulletin de correspondance hellénique.
BGU	—	Aegyptische Urkunden aus den Museen zu Berlin. Griechische Urkunden.
CAH	—	Cambridge Ancient History.
CIG	—	Corpus inscriptionum Graecarum.
CIL	—	Corpus inscriptionum Latinarum.
CIS	—	Corpus inscriptionum Semiticarum.
DP	—	Dura Pergament.
FIR	—	Bruns, Fontes iuris Romani antiqui.
IG	—	Inscriptiones Graecae.
IGRR	—	R. Cagnat, Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes.
ILS	—	Dessau, Inscriptiones Latinae selectae.
IOSPE	—	Latyschew, Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.
JEA	—	Journal of Egyptian Archaeology.
JHS	—	Journal of Hellenic Studies.
Journ. Phil.	—	Journal de Philologie.
JRS	—	Journal of Roman Studies.
Le Bas	—	Le Bas — Waddington, Voyage archéologique.
Lidzbarski	—	M. Lidzbarski, Handbuch der nordsemitischen Epigraphik.
MAMA	—	Monumenta Asiae Minoris antiqua.
Mitteis	—	L. Mitteis — U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. II. köt. Juristischer Teil.
OGIS	—	W. Dittenberger, Orientis Graeci inscriptiones selectae.
O. Theb.	—	Gardner, Thompson and Milne, Theban Ostraca.

P. Fior.	—	Vitelli, Papiri Fiorentini.
P. Gen.	—	Nicole, Les papyrus de Genève.
P. Giess.	—	Griechische Papyri im Museum des oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen.
P. Hamb.	—	P. Meyer, Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Stadtbibliothek.
P. Lond.	—	Greek Papyri in the British Museum.
P. Oslo.	—	Eitrem and Amundsen, Papyri Osloenses.
P. Oxy.	—	Grenfell and Hunt, The Oxyrrhynchus Papyri.
P. Rain.	—	Catalogus Papyrorum Raineri.
P. Ryl.	—	Catalogue of the Greek Papyri in the John Rylands Library.
PSI	—	Pubblicazione della Società italiana per la ricerca dei papiri.
P. Tebt.	—	Grenfell — Hunt — Goodspeed — Smyly, The Tebtynis Papyri.
P. Upps.	—	T. Kan, Berliner Leihgabe aus dem Berliner Museum.
Phil.	—	Philologus.
RA	—	Revue archéologique.
REA	—	Revue des études anciennes.
REG	—	Revue des études grecques.
REJ	—	Revue des études juives.
RHR	—	Revue de l'histoire des religions.
Rev. Phil.	—	Revue de philologie.
RE	—	Pauly — Wissowa — Kroll, Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft.
Riv. Fil.	—	Rivista di filologia e di storia antica.
Röm. Mitt.	—	Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Römische Abteilung.
SB	—	Preisigke — Bilabel, Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten.
Suppl. epigr. Graec.	—	Supplementum epigraphicum Graecum.
SIG	—	W. Dittenberger, Sylloge inscriptionum Graecarum.
SHA	—	Scriptores historiae Augustae.
TAM	—	Tituli Asiae Minoris.
W.	—	Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. I. köt.: Chrestomathie.
W. Grundz.	—	idem, II. köt., Grundzüge.
ZSSt.	—	Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 3
Bevezetés 5
Asia 44
Pontos és Bithynia 90
Lykia és Pamphylia 110
Kilikia 123
Galatia 135
Kappadokia 153
Syria 166
Egyiptom 217
Kyrénaika és Kréta 277
Görögország (Achaia, Makedonia) 284
Thrakia 318
Összefoglalás 330
Rövidítések jegyzéke 346